

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ

**«ПАТЕНТШУНОСЛИК, ЛИЦЕНЗИЯЛАШ ВА
СЕРТИФИКАЦИЯЛАШ»**

фанидан

Магистратура тингловчилари учун

Маърузалар матни

ТОШКЕНТ – 2009

КИРИШ

I боб. Товар ва хизматларнинг патентшунослиги ва лицензиялаш

1.1. Бозор иқтисодиёти шароитида патентшунослик, лицензиялаш ва сертификациялаш фанининг мақсади ва вазифалари

1.1.1. Бозор иқтисодиёти шароитида патентшунослик, лицензиялаш ва сертификациялаш фанининг мақсади ва вазифалари.

1.1.2.

1.2. Интеллектуал мулк объектларини муҳофазалаш соҳасидаги қонунчилик

1.2.1. “Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар” тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси Қонуни.

1.2.2. Патент ҳуқуқининг ривожланиш тарихи.

1.2.3. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози шароитида интеллектуал мулкни Ўзбекистонда муҳофазалаш.

1.2.4. Муҳофаза ҳужжатларининг турлари. Муҳофаза муддатлари.

1.2.5. Интеллектуал мулк объектларини муҳофазалаш соҳасида халқаро кооперация

1.2.6. Муаллифлик ҳуқуқининг амал қилиш соҳаси.

1.3. Илмий кашфиётлар, унинг объектлари эҳм учун дастур ва маълумот базалари

1.3.1. “Ихтиролар, фойдали моделлар ва соноат намуналари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни.

1.3.2. Илмий кашфиётлар. Кашфиёт объектлари. Кашфиётни аниқлаш тартиблари.

1.3.3. “ЭҲМ учун яратилган дастурлар ва маълумотлар базаларини ҳуқуқий муҳофаза қилиш тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси Қонуни.

1.3.4. ЭҲМ учун дастурлар. ЭҲМ маълумотлар базалари. Муаллифлик ҳуқуқининг бузилиши. Дастурлар ёки маълумотлар базаларини рўйхатга олиш учун талабнома.

1.4. Ихтиро ва лицензиялаш

1.4.1. Ихтиро, унинг турлари ва талаби.

1.4.2. Патентга лаёқатли ихтиролар эмас деб тан олинадиган объектлар.

1.4.3. Ихтирога патент бериш талабномаси таркиби ва тасдиқланиши.

1.5. Селекция ютуқлари

1.5.1. Ўзбекистон Республикасини “Селекция ютуқлари тўғриси”даги Қонун ва унинг аҳамияти.

1.5.2. Селекция ютуқлари. Ўсимлик турлари ва навлари, ҳайвон зотлари ва уларга қўйиладиган талаблар.

1.6. Саноат намуналари. Маҳсулот белгиси. Асосий тушунчалар

1.6.1. Саноат намуналари. Саноат намунасининг патентга лаёқатлилиқ шартлари.

1.6.2. Саноат намунасига талабномаларнинг тузилиши ва патентлаш тартиби.

1.6.3. Саноат товар белгиларининг турлари ва уларга талабнома тузиш.

1.7. Патент, лицензия, сертификат олиш учун шартнома тузиш

1.7.1. Патент, лицензия ва сертификат олиш учун патент бюросига ариза бериш.

1.7.2. Чет элда патентлаш. Лицензион шартнома хақида тушунча.

1.7.3. Саноат мулкани чет элда патентлашнинг мақсади ва вазифаси.

1.8. Патент ахбороти

1.8.1 Халқаро патент таснифи.

1.8.2. Патент ахборотини кидириш усуллари. Маълумотлар базалари билан ишлаш, жаҳон мамлакатлари патент хужжатлари.

1.9. Халқаро патент таснифи ва тизимлари

1.9.1. Бутун жаҳон интеллектуал мулк ташкилоти.

1.10. Европа ва АҚШ патент идораси ва ҳуқуқчилиги

1.10.1. Европа ва АҚШ патент идораси ва патентни олиш.

1.10.2. Шартномалар ва битимлар.

1.11. Ўзбекистон ва МДХ патент идораси ва ҳуқуқчилиги

1.11.1. Ўзбекистон ва МХД мамлакатларида патент ҳуқуқи.

1.11.2. Ўзбекистон ва МХД ихтироларни расмий экспертизадан ўтказиш.

1.11.3. Ўзбекистон Республикаси қонунларида белгиланган истемолчиларнинг асосий ҳуқуқлари.

Хулоса

II боб. Товар ва хизматларни сертификатлаш

2.1. Ўзбекистон Республикасининг товарларни стандартлаштириш тўғрисидаги қонуни ва унинг аҳамияти

2.1.1. Стандартлаштиришнинг асосий мақсадлари.

2.1.2. Норматив хужжатларнинг тоифалари ва уларга қўйиладиган асосий талаблар.

2.1.3. Товар ва хизматлар стандартлари устидан давлат назорати.

2.1.4. Стандартлаштириш ва назорат қилишга доир ишларнинг молиявий таъминоти ва уни рағбатлантириш.

2.2. Товар ва хизматларни халқаро сертификациялаш

2.2.1. Товарларни сертификациялаш сифат кўрсаткичларини аниқлаш усуллари.

2.2.2. Товарларни сифат кўрсаткичларини таъминлашда норматив-техник хужжатларни роли.

2.2.1. Товарларни сертификациялаш сифат кўрсаткичларини аниқлаш усуллари

2.3. Сертификациялашда маҳсулотларни сифатини бошқариш бўйича Европа ташкилоти ва унинг вазифалари

2.3.1. Маҳсулотларни сертификатлаш бўйича Европа ташкилотининг мақсади ва вазифалари.

2.3.2. Европа ташкилотларида товарларни сифатини таҳлил қилиш.

2.3.1. Маҳсулотларни сертификатлаш бўйича Европа ташкилотининг мақсади ва вазифалари

2.4. Товарлар ва хизматлар тизимини сертификациялаш

2.4.1. Товарларни сифат кўрсаткичларини белгиловчи меъёрий ҳужжатлар.

2.4.2. Товарларни сертификатлаштириш соҳасида ИСО нинг фаолияти.

2.4.1. Товарларни сифат кўрсаткичларини белгиловчи меъёрий ҳужжатлар.

2.5. Сертификациянинг товарларни сифат кўрсаткишини оширишдаги аҳамияти

2.5.1. Стандартларнинг маҳсулотларни сифат кўрсаткичларини оширишдаги роли.

2.5.2. Стандартларнинг ишлаб чиқаришда маҳсулотларни сифатга таъсири.

2.5.1. Стандартларнинг маҳсулотларни сифат кўрсаткичларини оширишдаги роли.

2.6. Товарларнинг сифат кўрсаткичларини таминлаш

2.6.1. Товарларнинг ишлаб чиқарилишини режалаштириш.

2.6.2. Товарларни ишлаб чиқаришдаги талаблар.

2.6.3. Товарларнинг сифат кўрсаткичларини сертификатлаштириш соҳасида ИСО нинг фаолияти.

2.7. Товар ва хизматларни сертификация талаблари бўйича товарларни сифат кўрсаткичларига қўйиладиган талаблари

2.7.1. Товарларни бозор иқтисоди шароитида сифат кўрсаткичларини бошқариш.

2.7.2. Товарларни ишлаб чиқаришни бошқариш.

2.8. Товарларни сифат тизимини сертификациялашнинг ўтказиш босқичлари

2.8.1. Товарларни сифат кўрсаткичларини белгиловчи меъёрий ҳужжатлар.

2.8.2. Товарларни сертификатлаштириш соҳасида ИСОнинг фаолияти.

2.9. Товарларни сертификациялаш жараёнида уларни рақобатбардошлилигини таминлаш

2.9.1. Товарларнинг рақобатбардошлиги.

2.9.2. Товарларнинг рақобатдошлик меъзонлари.

2.10. Сертификациялаш талаблари бўйича товарларни ишлаб чиқаришда сифат кўрсаткичларига қўйиладиган талаблар

2.10.1. Товарларни ишлаб чиқаришда сифат кўрсаткичларини режалаштириш.

2.10.2. Товарларни сифатини стандарт усулларда аниқлаш.

2.11. Товарларни ишлаб чиқаришда сертификациялаш тизимини бошқариш

2.11.1. Товарларни сифат кўрсаткичларини бошқариш.

2.11.2. Товарларни сифат кўрсаткичларини бошқаришдаги умумий талаблар.

2.12. Товарларни ишлаб чиқаришда сифат таъминлаш

2.12.1. Стандартларни ишлаб чиқувчи халқаро ташкилотлар.

2.12.2. Маҳсулот сифатини таъминлаш тизимларининг халқаро стандартлари.

2.12.3. Сифатни таъминловчи тизимни стандартлаштиришни такомиллаштириш.

2.13. Товарларни ўраш, жойлаш, сақлаш ва ташишни сертификациялаш

2.13.1. Товарларни ўраш, жойлаш, сақлаш ва ташишнинг аҳамияти.

2.13.2. Товарларни ўраш, жойлаш, ва сақлашда ишлатиладиган материаллар ва уларнинг хиллари.

КИРИШ

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовни Вазирлар Маҳкамасининг 2009 йил 14 февралдаги мажлисида сўзлаган маърузасидан келиб чиққан ҳолда таълим ва кадрлар тайёрлаш сифатини тубдан ошириш, мустақил фикрлайдиган, ўзининг қатъий ҳаётий эътиқод ва қарашларига эга бўлган ёшларни тарбиялашга ҳисса қўшиш мақсадида ушбу фан дастури тузилди.

Талабаларга мазкур фан хусусиятлари доирасида Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг “Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этиш йўллари ва чоралари” номли асарида келтирилган материаллар, қоидалари ва хулосаларни пухта ўзлаштиришлари, келгуси фаолиятида самарали фойдаланишлари ҳамда ижодий ёндошишларини таъминлаш фанни ўрганиш олдида турган асосий вазифалардан биридир.

Дунёнинг нуфузли экспертларини фикрларига кўра, бу инқироз 2009 йилда ва 2010 йилда ҳам давом этиши ва эҳтимоли янада чуқурлашиши кутилмоқда. Булардан келиб чиққан ҳолда, ўз-ўзидан аёнки, Ўзбекистон жаҳон иқтисодий инқирозининг салбий оқибатларини бартараф этиш бўйича 2009-2012 йилларга мўлжалланиб қабул қилинган Инқирозга қарши чоралар дастури Ўзбекистоннинг 2009 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг устивор йўналиши бўлиб қолади. Бу ўринда ишлаб чиқаришни модернизация қилиш, техник ва технологик қайта жиҳозлаш, халқаро сифат стандартларига ўтиш бўйича қабул қилинган тармоқ дастурларини амалга оширишни тезлаштириш вазифаси кун тартибига қўйилмоқда. Бу эса ўз навбатида, Ўзбекистоннинг ҳам ташқи, ҳам ички бозорида барқарор мавқега эга бўлишини таъминлаш имконини беради.

Жаҳон бозорида талабни рағбатлантириш орқали маҳаллий ишлаб чиқарувчиларни қўллаб-қувватлаш Ўзбекистон иқтисодий ўсишининг юқори суръатларни сақлаб қолишда ғоят муҳим аҳамиятга эга. Ушбу дастур доирасидаги лойиҳаларда кенг истеъмолдаги озиқ-овқат ва ноозиқ-овқат товарларни ишлаб чиқариш корхоналари учун кенг кўламли рағбатлантириш тизими, яъни солиқ ва божхона имтиёзлари берилмоқда.

Патентшунослик, лицензиялаш ва сертификациялаш фани дарсларида ташқи иқтисодий фаолият (ТИФ)да товарларни номенклатурасини ўрганиш, уйғунлашган ТН божхона тўловлари, интеллектуал мулк объектларини муҳофазалаш, илмий кашфиётлар ва ихтиролар, селекция ютуқлари ва саноат намуналари ҳамда белгилари, экспорт ва импорт товарлар бўйича шартномлар тузиш, патент ахборотлари, халқаро, Европа ва МДХ патентшунослик, лицензиялаш ва сертификациялаш тўғрисидаги ахборотлар билан танишган ва ҳуқуқий нормаларни билиш тўғрисида маъруза ва семинар дарслари олиб борилади.

Бугунги кунда ҳал этилиши лозим бўлган масалаларни ечими учун Республикамизга патентшунослик, лицензиялаш ва сертификациялаш соҳасида жаҳон андозаларига мос келувчи юқори малакали мутахассислар

керак. Шу куннинг мутахассисига, биринчидан, истеъмолчиларни эҳтиёжларидан келиб чиққан ҳолда интеллектуал бозорни ҳар томонлама таҳлил қила билиш, иккинчидан бозорга таъсир эта билиш талаби кўйилади.

«Патентшунослик, лицензиялаш ва сертификациялаш» фани мақсади– талабаларга мамлакатимиз иқтисодиётини эркинлаштириш ва иқтисодий ислохотларни жадаллаштириш ҳамда иқтисодиётни модернизация қилиш шароитларида Ўзбекистон Республикасида илмий кашфиётлар, ихтиролар, селекция ютуқлари, халқаро патент тизими ва бошқаларни ўрганишда ва уларни фаолиятини тўғри ташкил этиш ва уни такомиллаштиришдан иборатдир.

Фанининг асосий вазифалари – патентшунослик, лицензиялаш ва сертификациялаш нинг моҳияти, ривожланишининг асосий босқичлари, маркетингнинг асосий тамойиллари, вазифалари ва турлари, ахборот билан таъминлаш сиёсати кабиларни ўргатишдир.

Ушбу ўқув фани «Хуқуқшунослик», «Сиёсатшунослик», «Ахборотлар технологияси», «Халқаро маркетинг», «Маркетинг фаолиятини прогнозлаш ва таҳлили», «Хорижий инвестициялар» ва бошқа фанлар билан ўзаро алоқадорликда ўрганилади.

«Патентшунослик, лицензиялаш ва сертификациялаш» фанини ўқитишда, талабалар томонидан фани тўлиқ ўзлаштирилишини таъминлаш мақсадида, мавзуларда кўрилаётган масалаларнинг моҳиятидан келиб чиққан ҳолда илғор педагогик технологияларнинг “ақлий ҳужум” “кичик гуруҳчалар”, “кластер”, “блиц-сўров”, “дискуссия”, “кейс-стади”, “муаммоли вазиятни ечиш” усулларида фойдаланилади.

Бу усулларнинг натижавийлик даражасини ошириш учун ҳар бир мавзунини ёритишда компьютер, слайдлар, эшитиш(аудио) ва кўриш(видео) воситалари, мультимедия воситалари ҳамда Интернет саҳифалари ва хизматларидан фойдаланиш тавсия этилади.

I боб. Товар ва хизматларнинг патентшунослиги ва лицензиялаш

1.1. Бозор иқтисодиёти шароитида патентшунослик, лицензиялаш ва сертификациялаш фанининг мақсади ва вазифалари

1.1.1. Бозор иқтисодиёти шароитида патентшунослик, лицензиялаш ва сертификациялаш фанининг мақсади ва вазифалари.

1.1.2. Иқтисодиётни ривожлантиришда инсон омилининг роли.

1.1.1. Бозор иқтисодиёти шароитида патентшунослик, лицензиялаш ва сертификациялаш фанининг мақсади ва вазифалари

Одамзот ўз табиатига кўра жисмоний жиҳатдан энг мукамал мавжудод эмас, лекин инсонда энг кучли имтиёз – унинг интеллекти мавжуд.

Интеллект–инсонни ҳайвонот дунёсидан ажратиб турадиган асосий белги бўлиб, ривожланишни сифат жиҳатидан янги поғонага кўтаради. Интеллект сўзи латинча “intellectus” сўзидан келиб чиққан бўлиб, инсоннинг ақли, онгги, фикрлаш қобилиятини билдиради. Инсон ҳаётининг мақсади–энг яхши нарсаларга интилишдир. Ибтидоий тузумдан, яъни илк меҳнат куруллари яратилгандан бошлаб инсон ҳар доим ўзининг турмуш тарзини яхшилаш, ўз ижодий салоҳиятини ошириш йилларини тинимсиз излаб келган. Шунинг учун ҳам қадим замонлардан инсоният жамиятида биринчи олимлар, ихтирочилар, рассомлар ва мусиқачилар пайдо бўлган. Улар инсонлар ҳаёти ва турмушини енгиллаштирувчи асбоб-ускуналар ихтиро қилишган, чорвачилик ва қишлоқ хўжалигини ўзлаштириб, атроф муҳитдан ҳимояланиш учун уйлар қуришган, юкларни ташиш воситаларини ўйлаб топиб, денгиздан сузиш учун кемасозлик билан шуғулланишган ва бу билан техник, иқтисодий ва маданий тараққиётни таъминлаб келишган.

Интеллектуал фаолият инсоният жамияти ривожланишининг асосий сабабидир. Интеллектуал фаолиятнинг энг муҳим турлари фан, санъат ва техник ижодиёт, халқлар ва миллатлар, давлат ва цивилизациялар ривожининг доимий йўлдошидир.

Инсоният жамияти ўз бошидан қулдорлик, феодализм, капитализм, социализмни кечирди. ХХI асрнинг бошида, асосий ривожлантирувчи кучи рақобат бўлган бозор иқтисодий тизим эканлиги тан олинди.

Ҳамма вақт ҳам рақобат курашида ким интеллектуал имкониятлар ва интеллектуал фаолият натижаларидан унумли фойдалана олса фақат ўша муваффақиятга эришиши мумкин.

Бундан шундай мантиқий хулоса чиқадики, инсоннинг билим олиш, ихтиро қилишга табиий интилиши ва ижодий маҳсулидан иқтисодий самара олиниши бир-бирига мос келгандагина у ўзининг ижодий салоҳиятидан оқилона фойдалана олади, шу боис доимий изланишдан манфаатдор бўлади.

1.1.2. Иқтисодиётни ривожлантиришда инсон омилининг роли

Фақат мулк эгасигина ўз мулкидан юқори даражада самарали ва оқилона фойдаланиб, уни бошқара олади. Бундай иқтисодий

рағбатлантиришнинг энг мақбул усули шундан иборатки, инсон ўз интеллектуал салоҳияти натижаларига мулкчилик ҳуқуқига эга бўлиши, яъни интеллектуал мулкка эгалик қилиши керак. Зеро ундан бошқа ҳеч ким бу натижаларга хўжайинлик қила олмасин. Фақат унинг ўзигина интеллектуал ижоди натижаларидан ўз истагича фойдаланиш ва бошқа шахсларга сотиш борасида мутлоқ ҳуқуқига эга бўлади.

Шу ерда биз ҳозирги вақтда жаҳондаги энг муҳим тушунчалардан бири ҳисобланган интеллектуал мулк тушунчасига дуч келамиз. Хўш интеллектуал мулкнинг ўзи нима ва уни қандай ўлчаш мумкин?

Энг аввало интеллектуал мулк интеллектуал фаолият натижасидир. Барча интеллектуал фаолият ҳам интеллектуал мулк бўла олмаслиги аниқ. Инсон фикрлайди, унинг ҳаёлида беҳисоб ғоялар, лойиҳалар туғилади, лекин уларнинг ҳаммаси ҳам ҳаётда амалга ошмай қолиб кетади. Фақат бошқалар томонидан объектив равишда қабул қилинадиган, яъни ўзининг муайян чегараларига эга бўлган ғоя ва фикрларгина мулк бўла олиши равшандир.

Интеллектуал фаолиятнинг кейинчалик қандайдир бирор-бир объектив (моддий) шаклда ифодалана оладиган натижаларигина интеллектуал мулк бўлади деб айтиш мумкин.

Бунда иқтисодий ривожланишдан манфаатдор давлатнинг асосий вазифаси ҳар бир кишининг ўз интеллектуал мулкига эгалик қилиш ва ундан фойдаланиш ҳуқуқи ишончли муҳофазаланадиган тизимни таъминлашдан иборат.

Яна бир бор таъкидлаб ўтиш лозимки, интеллектуал мулкнинг ўзига хос хусусияти ўз эгаларига фойда келтиришдан иборат, демак, мулк эгаларининг ўз мулкига мутлоқ ҳуқуқи муҳофазаланган ҳолдагина бутун жамият фойдасига хизмат оила олади. Хулоса шуки, интеллектуал мулк ҳуқуқларига риоя қилмасдан туриб XXI асрда илмий – техникавий ривожланишига кенг йўл очилмайди.

Лекин интеллектуал мулк ҳуқуқларига риоя этиш билан масала охиригача ҳал бўлмайди. Жаҳонда ноҳалол рақобат кураши тобора авж олиб бораётгани кузатилмоқда.

Ҳар бир давлат ноҳалол рақобат курашнинг олдини олиш учун қандай механизмларни ишга солиши керак? Тарихдан маълумки энг ишончли механизм бу ҳуқуқ бўлиши мумкин, зотан айнан ҳуқуқий механизмлар интеллектуал мулкни муҳофазалашга ишончли ва маданий ёндашувни таъминлайди.

Лекин давлат томонидан қафолатланадиган ишончли муҳофаза бу масаланинг бир томони холос. Халқимизнинг доно ибораси бор “ҳолва деган билан оғиз чучимайди”. Унинг муҳим таркибий қисми муайян кишиларнинг ўз ҳуқуқларини билиши ва бу ҳуқуқлардан амалиётда фойдалана олишидир.

Бугунги кунда Ўзбекистоннинг иқтисодий ривожланиши учун исталган касбдаги ҳар бир ижодкор киши келажакда ўзининг интеллектуал мулкidan самарали фойдаланиш йўллари аниқ тасаввур этиши жуда муҳимдир.

Интеллектуал фаолият одатда жуда кўп қиррали бўлиб кенг микёсда ўзгариб туриши мумкин. Фан, санъат, техник ижодиёт – буларнинг барчаси

интеллектуал меҳнат турларидир.

Бутун жаҳон интеллектуал мулк ташкилоти (БИМТ) қуйидагиларни ҳақли равишда ўзининг шиори деб эълон қилди.

Инсоният даҳоси жами санъат асарлари ва ихтироларнинг манбаидир. Бу асарлар инсонга муносиб ҳаёт кафолатидир. Барча турдаги санъат асарлари ва ихтироларни ишончли ҳимоялаш ҳар бир давлатнинг бурчидир.

Интеллектуал мулк объектларини кўриб чиқар эканмиз, шуни қайд этиш мумкинки, интеллектуал мулкда объектларнинг икки гуруҳи алоҳида ажралиб туради: санъат билан боғлиқ бадиий асарлар ва санъат тармоғи – хусусан янги буюмлар, товарлар ва технологияларни ишлаб чиқиш ва бозорга таклиф этиш билан боғлиқ объектлар.

Айнан ана шу вазиятлар XX асрда жаҳонда умум қабул қилинган халқаро ҳуқуқий стандартлар шаклланишига олиб келди, шунга мувофиқ интеллектуал мулк ўз ичига икки асосий ҳуқуқлар соҳасини олади:

- муаллифлик ва турдош ҳуқуқлар, унга мувофиқ илмий, адабий, мусиқий, бадиий, фотография ва аудиовизуаль асарларга ҳуқуқлар, шунингдек фонограмма ишлаб чиқарувчилар ва ижрочилар, эфир ва кабель эшиттиришлари ташкилотларининг ҳуқуқлари ҳимоя қилинади;
- саноат мулки, ихтиролар, фойдали моделлар, саноат намуналари, шунингдек товар белгилари ва хизмат кўрсатиш белгилари, товарларнинг келиб чиқиш жойи, фирма номларига ҳуқуқларни ўз ичига олади.

Санаб ўтилган барча муайян ҳуқуқий муҳофаза объектлари, хусусан, бадиий асарлар ва санъат турлари, ихтиролар, товар белгилари, ЭҲМ учун дастурлар ва ҳоказолар интеллектуал мулк объектлари деб аталади.

-Муаллифлик ҳуқуқи адабиёт, фан ва санъат асарлари ўзининг аниқ ифодасини топган шаклни муҳофаза қилади. Бундай ифодалаш шакли сўз, тимсоллари, мусиқа, сурат, уч ўлчовли предметлар ёки бундай шаклларнинг комбинацияси (масалан, кинофильм ёки театр постановкаси, опера) бўлиши мумкин. Муаллифлик ҳуқуқлари асарларнинг исталган турини махсус рухсатсиз (муаллиф розилигисиз) нусха кўчириш, кўпайтириш ва бошқа усулда қайта тиклашдан муҳофазалайди.

-Саноат мулки, муаллифлик ҳуқуқидан фарқли равишда бевосита ғояни, хусусан буюмнинг турли шаклларда кўп марта қайта ишлатилиши мумкин бўлган техник, бадиий ва бошқа моҳиятларни муҳофаза қилади.

Патент давлат номидан саноат мулки объектига бериладиган ва муайян ҳудудда муайян вақт оралиғида амал қиладиган муҳофаза ҳужжатидир.

Патентшунослик, лицензиялаш ва сертификациялаш интеллектуал мулкни яратиш, муҳофазалаш ва ундан фойдаланишнинг ҳуқуқий иқтисодий, ташкилий ва бошқа масалаларини ўрганадиган фандир.

Патентшуносликнинг асосий қисмини ихтироларни ҳуқуқий муҳофазалаш масалаларини ўрганиш ташкил этади.

Ихтироларнинг бундай “мақомга” эга бўлиши бу объектларнинг ҳар қандай давлат индустриал ва иқтисодий ривожланишидаги аҳамияти билан

тушунтирилади. Шу сабаб, илгари Патентшунослик, лицензиялаш ва сертификациялаш фани асосан техник ва табиий фанлар мутахассисликлари бўйича талабаларга ўқитилар ва интеллектуал мулкнинг бошқа масалалари кам ўрганилар эди. Илгари мутахассислар учун асосан патент ахборот кидирувини амалга ошириш ва ихтирога талабнома расмийлаштиришни билиш етарли бўлган бўлса, ҳозир вазифа анча кенгайди.

Ҳар бир патент унинг эгаси ёки унга хусусий эгалик қилувчи муайян (жисмоний ёки юридик) шахсга берилади. Патент эгаси патентнинг хусусий эгаси ва ушбу патентдан келиб чиқадиган мутлоқ ҳуқуқларнинг эгасидир.

Лицензия бу патент эгасининг бошқа шахслар билан алоҳида ҳуқуқларининг бир қисмини сотиш (бериш) бўйича тузган ҳуқуқий битими (шартномаси) дир.

Тегишли амалиётда келишувчи томонларни белгилаш учун қуйидаги умум қабул қилинган атамалардан фойдаланилади:

Лицензиар – лицензия сотувчи.

Лицензиат – лицензия сотиб олувчи.

Лицензия савдоси – бу замонавий технологик алмашинув, демак, халқаро иқтисодий муносабатларнинг харакатлантирувчи кучдир.

Универсал ахборот манбаларининг аҳамияти тобора ошиб бормоқда. Бугунги кунда бундай универсал ахборот манбаи патент ахборотидир.

Патент ахбороти – бу энг замонавий техник ютуқлардан тўла ҳажмда ва имкон қадар тез фойдаланиш демакдир. Патент ахбороти нафақат илмий-техникавий, балки катта тижорат ҳимматига эга.

Бугунги кунда Патентшунослик, лицензиялаш ва сертификациялаш ўз ичига ҳуқуқ, бошқарув, иқтисодиёт, прогнозлаш, информатика ва бошқа соҳалардаги билимларни қамраб олган мустақил илмий фандир.

Унинг тармоқлараро фан эканлиги бу фаннинг муҳим хусусиятларидан биридир.

Патентшунослик, лицензиялаш ва сертификациялаш фани ўз ичига қуйидаги бўлимларни олади: интеллектуал мулк ҳуқуқи, патент ахбороти, патент тадқиқотлари, патент экспертизаси, халқаро лицензия савдоси, ихтирочилик ижодиёти услубияти, инновация фаолияти, ва ҳоказо. Фаннинг бундай ихтисослашуви малакали патентшуносдан ҳуқуқий, техник, иқтисодий ва бошқа масалаларни мукамал билишни талаб қилади.

Патентшунослик, лицензиялаш ва сертификациялаш фани табиий ва техник фанларни иқтисодиёт ва ҳуқуқ билан уйғун бирлаштира оладиган предмет бўлиб қолди.

Бундай билимлар ҳар бир мутахассисга ҳуқуқий ва иқтисодий жиҳатдан тўғри қарорлар қабул қилиш учун қўл келади.

Хусусан, фанни ўрганиш натижасида ҳар бир талаба қуйидагиларни билиши шарт:

- интеллектуал мулк ҳуқуқларининг асосий тамоииллари ва интеллектуал мулк объектларини муҳофазалаш афзалликлари;
- Ўзбекистон Республикасининг интеллектуал мулк объектларини муҳофазалаш соҳасидаги қонунчилиги;

- интеллектуал мулк объектларини муҳофазалаш соҳасидаги халқаро битим ва шартномалар;
- Ўзбекистон ва хорижда ихтирога патент олиш учун талабномаларни тузиш ва бериш тартиби;
- буюмлар дизайнини (саноат намуналари) муҳофазалаш ва товар белгиларини рўйхатга олиш;
- патент-ахборот тадқиқотлари ўтказиш, патент хужжатларини таҳлил қилиш усуллари;
- лицензия шартномаси тузиш қоидалари ва интеллектуал мулкнинг лицензия савдосини ташкил этиш усуллари;
- инновация фаолияти ва интеллектуал мулкни бошқариш асослари;
- янги ихтироларни яратиш усуллари ва бошқа кўп масалалар.

Бугунги кунда ҳаётимизни интеллектуал мулк объектлари: ихтиролар, саноат намуналари, товар белгилари, санъат асарлари ва ҳоказоларсиз тасаввур килиб бўлмайдди. Интеллектуал мулкни ҳар доим ҳам муайян кишилар яратади. Айнан малакали ва истеъдодли мутахассислар: олимлар, ихтирочилар, тадбиркорлар жамиятни юритувчи кучдир.

Бугунги кунда давлатнинг тараққиёти учун ҳар бир ишчи-хизматчининг нафақат зарур ишлаб чиқариш билимлари ва малакаларини ошириш, балки интеллектуал мулк ҳуқуқлари соҳасидаги асосий билимларини эгаллаши ҳам ўта муҳимдир. Ҳозирги вақтда фақат ана шу билимлар илғор технологиялардан янада самарали фойдаланиш имконини бериб, ўз ихтироларини, саноат намуналари, микрочизмалар топологияси ва бошқа объектларни ишлаб чиқишга сарфлашга туртки бўлади.

Шу боис “Патентшунослик, лицензиялаш ва сертификациялаш” предметини ўзлаштириш бўлажак мутахассисларга жамият фаровонлиги йўлида ўз касби бўйича муваффақиятларга эришиш имконини берадиган салмоқли омилдир.

Таянч сўзлар.

Қонун, ҳуқуқ, мажбурият, патент, ихтиро, лицензия, сертификат, норматив-техник хужжатлар, тушунча, жисмоний шахс, юридик шахс, талаб, таклиф, ишлаб чиқариш, патент эгаси, мажбурият, экспертиза, иқтисодий, ташкилий, фойдали модель, саноат намуналари, химояланиш, тартиблар.

Такрорлаш учун саволлар

1. Патентшунослик, лицензиялаш ва сертификатлаш фанининг бозор иқтисодиёти шароитидаги аҳамияти?
2. Интеллектуал мулкни яратишда инсон омилининг роли?
3. Ўзбекистон Республикасида жаҳон молиявий-иқтисодий кризиси шароитида интеллектуал мулкка бўлган талбни шарҳлаб беринг

Тавсия этиладиган адабиётлар

1. "Товар белгилари ва хизмат кўрсатиш белгилари тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни. 1993 йил 7 май да қабул қилинган, 1997 йил 26 декабрда ўзгартирилган.
2. "Ихтиролар, фойдали моделлар ва саноат намуналари тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси қонуни, - 1994 йил 6 майда қабул қилинган, 1997 йил 26 декабрда ўзгартирилган.
3. "ЭХМ учун яратилган дастурлар ва маълумотлар базаларини ҳуқуқий муҳофаза қилиш тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси Қонун,- 1994 йил майда қабул қилинган.
4. "Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни,- 1996 йил 30 августда қабул қилинган.
5. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси мажлисининг Қарори. «2008 йилда Республикани ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2009 йилда иқтисодиётни барқарор ривожлантиришнинг энг муҳим устувор вазифалари тўғрисида», 2009 йил 13 февраль
6. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. – Т: Ўзбекистон, 2009. – 56 б.
7. Мамлакатимизни модернизация қилиш ва янгилашни изчил давом эттириш давр талаби. Президент Ислам Каримовнинг 2008 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2009 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси // Халқ сўзи, 2009 йил 14 февраль.
8. Каримов И.А. Энг асосий мезон – ҳаёт ҳақиқатини акс эттириш. Т.Ўзбекистон, 2009. – 24 б.
9. Джумахаджаев А. Патентшунослик. Тошкент. Меҳнат. 2001, 384 б.
10. Интеллектуальная собственность. Словарь-справочник. М: Илфра-М, 1995, 112 с.
Рышов К.В. 100 великих и-зобретений - М : "Всчс", 2000, 528 с

1.2. Интеллектуал мулк объектларини муҳофазалаш соҳасидаги қонунчилик

- 1.2.1. “Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар” тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси Қонуни.
- 1.2.2. Патент ҳуқуқининг ривожланиш тарихи.
- 1.2.3. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози шароитида интеллектуал мулкни Ўзбекистонда муҳофазалаш.

1.2.4. Мухофаза ҳужжатларининг турлари. Мухофаза муддатлари.

1.2.5. Интеллектуал мулк объектларини мухофазалаш соҳасида халқаро кооперация

1.2.6. Муаллифлик ҳуқуқининг амал қилиш соҳаси.

1.2.1. “Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар” тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси Қонуни

Муаллифларнинг ва уларнинг ҳуқуқий ворисларининг фуқаролигидан қатъий назар, Ўзбекистон Республикаси ҳудудида эълон қилинган ёки бирон-бир объектив шаклда бўлган асарларга татбиқ қилинадн;

Ўзбекистон Республикаси сарҳадларидан ташқарида эълон қилинган ёки бирон-бир объектив шаклда бўлган асарларга татбиқ қилинади ҳамда Ўзбекистон Республикаси фуқароси бўлган муаллифларга (уларнинг ҳуқуқий ворисларига) тегишли деб тан олинади.

Ўзбекистон Республикаси сарҳадларидан ташқарида эълон қилинган ёки бирон-бир объектив шаклда бўлган асарларга татбиқ қилинади ҳамда Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномаларга мувофиқ бошқа давлатларнинг фуқароси бўлган муаллифларга (уларнинг ҳуқуқий ворисларига) тегишли деб тан олинади.

Башарти, асар Ўзбекистон Республикаси сарҳадларидан ташқарида биринчи марта эълон қилинган санадан сўнг ўттиз кун ичида Ўзбекистон Республикаси ҳудудида эълон қилинган бўлса, Ўзбекистон Республикасида эълон қилинган деб ҳисобланади.

Асар Ўзбекистон Республикаси ҳудудида Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномаларига мувофиқ кўриқлапиши лозим бўлса, унинг муаллифи ҳудудида муаллифлик ҳуқуқини олиш учун асос бўлиб хизмат қилган юридик факт содир бўлган давлатнинг қонуни билан аниқланади.

Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 30 август Қ О Н У Н И

(Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1996 йил, 135-модда)

I. Умумий қоидалар 1-модда. Асосий тушунчалар.

Ушбу Қонунда қуйидаги асосий тушунчалар қўлланилади:

«Муаллиф» — ижодий меҳнати билан асар яратган жисмоний шахс;

«Ёзув» — овозлар ва (ёки) тасвирларнинг уларни техникавий воситалар ёрдамида қайта-қайта идрок этиш, такрорлаш ёки узатиш имконини берадиган бирор-бир моддий шаклдаги мужассами;

«Ижрочи» — актёр, кўшиқчи, мусиқачи, раққос ёки роль ўйнайдиган, ўқийдиган, ифодали ўқийдиган, мусиқа асбобини чаладиган ёхуд адабиёт

ёки санъат асарини (шу жумладан эстрада, цирк ёки кўғирчоқли номерни) бошқа бир тарзда ижро этадиган шахс, шунингдек спектаклнинг сахналаштирувчи режиссёри ва дирижёр;

«эълон қилиш (ошкор қилиш, чоп этиш)»—омманинг оқилона талаб-эҳтиёжларини қондириш учун ҳамда асарнинг, фонограмманинг хусусиятидан келиб чиққани ҳолда асар, фонограмма нусхаларини муомалага етарли миқдорда чиқариш;

«Манзарали амалий санъат асарлари»—амалда фойдаланиладиган буюмларга кўчирилган икки ўлчовли ёки уч ўлчовли санъат асари, шу жумладан, бадий хунармандчилик асари ёки саноат йўли билан тайёрланадиган асар;

«Фонограмма» — бирор-бир ижро ёки бошқа овозларнинг ҳар қандай мутлақо овозли ёзуви;

«Асар нусхаси» — асарнинг ҳар қандай моддий шаклда тайёрланган кўчирмаси;

«Фонограмма нусхаси» — фонограммадан бевосита ёки билвосита тайёрланган ва шу фонограммага жо бўлган овозларнинг ҳаммасини ёки бир қисмини қамраб олган ҳар қандай моддий жисмдаги фонограмма кўчирмаси.

2-модда. Ўзбекистон Республикасининг муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисидаги қонун ҳужжатлари.

Ўзбекистон Республикасининг муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисидаги қонун ҳужжатлари фан, адабиёт ва санъат асарларини (муаллифлик ҳуқуқи), сахна асарларини, ижроларни, фонограммаларни, эфир ва кабель орқали кўрсатув ҳамда эшиттиришлар берувчи ташкилотларнинг кўрсатув ва эшиттиришларини яратиш ҳамда улардан фойдаланиш натижасида келиб чиқадиган интеллектуал мулк соҳасидаги муносабатларни тартибга солади.

3-м о д д а. Халқаро шартномалар келтирилган.

Башарти, Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномасида Ўзбекистон Республикасининг муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисидаги қонун ҳужжатларидагидан бошқача қоидалар белгиланган бўлса, халқаро шартнома қоидалари қўлланади.

II. Муаллифлик ҳуқуқи.

4-модда. Муаллифлик ҳуқуқининг амал қилиш соҳаси.

Муаллифларнинг ва уларнинг ҳуқуқий ворисларининг фуқаролигидан қатъи назар, Ўзбекистон Республикаси ҳудудида эълон қилинган ёки бирор-бир объектив шаклда бўлган асарларга тадбиқ қилинади;

Ўзбекистон Республикаси сарҳадларидан ташқарида эълон қилинган ёки бирор-бир объектив шаклда бўлган асарларга тадбиқ қилинади ҳамда Ўзбекистон Республикаси фуқароси бўлган муаллифларга (уларнинг ҳуқуқий ворисларига) тегишли деб тан олинади. Ўзбекистон Республикаси сарҳадларидан ташқарида эълон қилинган ёки бирор-бир объектив шаклда бўлган асарларга тадбиқ қилинади ҳамда Ўзбекистон Республикасининг

халқаро шартномаларига мувофиқ бошқа давлатларнинг фуқароси бўлган муаллифларга (уларнинг ҳуқуқий ворисларига) тегишли деб тан олинади.

Башарти, асар Ўзбекистон Республикаси сарҳадларидан ташқарида биринчи марта эълон қилинган санадан сўнг ўттиз кун ичида Ўзбекистон Республикаси ҳудудида эълон қилинган бўлса, Ўзбекистон Республикасида эълон қилинган деб ҳисобланади.

Асар Ўзбекистон Республикаси ҳудудида Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномаларига мувофиқ қўриқланиши лозим бўлса, унинг муаллифи ҳудудида муаллифлик ҳуқуқини олиш учун асос бўлиб хизмат қилган юридик факт содир бўлган давлатнинг қонуни билан аниқланади.

5 - м о д д а . Муаллифлик ҳуқуқи билан қўриқланадиган асарлар (муаллифлик ҳуқуқи объектлари).

Муаллифлик ҳуқуқи ижодий фаолият натижаси бўлмиш фан, адабиёт ва санъат асарларига нисбатан уларнинг мақсади ва кадр-қиммати, шунингдек ифодаланиш усулидан қатъи назар, татбиқ қилинади.

Асар оғзаки, ёзма шаклда ёки уни идрок этиш имконини берадиган бошқа объектив шаклда ифодаланган бўлиши лозим.

Ёзма шаклдаги ёки моддий жисмда ўзгача усулда ифодаланган асар (қўлёзма, машинка ёзуви, нотали ёзувлар, техника воситалари ёрдамидаги ёзув, шу жумладан, аудио ёки видеоёзув, икки ўлчовли ёки ҳажмий-фазовий шаклда яратилган тасвир ва ҳоказо), ундан учинчи шахсларнинг фойдаланиш имконияти бор йўқлигидан қатъи назар, объектив шаклга эга деб ҳисобланади.

Оғзаки ёки моддий жисмда ифодаланмаган бошқа асар, башарти, у учинчи шахслар идрок эта оладиган ҳолга келган бўлса (омма олида сўзлаш, оммавий ижрочилик ва ҳоказо), объектив шаклга эга деб ҳисобланади.

Муаллифлик ҳуқуқи эълон қилинган асарларга нисбатан ҳам, эълон қилинмаган асарларга нисбатан ҳам тадбиқ қилинади.

Муаллифлик ҳуқуқи ғоялар, концепциялар, принциплар, тизимлар, таклиф қилинаётган ечимлар, объектив мавжуд кашфиётларга нисбатан тадбиқ қилинмайди.

Муаллифлик ҳуқуқининг юзага келиши учун асарни рўйхатдан ўтказиш ёки бошқа бирон-бир расмийликка риоя этиш талаб қилинмайди.

б- м о д д а .

Муаллифлик турлари.

Муаллифлик ҳуқуқи объектлари жумласига қуйидагилар киради:

адабий асарлар (адабий-бадий, илмий, ўқув, публицистик ва бошқа асарлар);

драматик ва сценарий асарлар;

матнли ва матнсиз мусиқа асарлари;

муסיқали-драматик асарлар;

хореография асарлари ва пантомималар;

аудиовизуал асарлар (кино, теле ва видеофильмлар, слайд фильмлар, диафильмлар ва бошқа хил кино, теле ҳамда видео асарлар), радиоасарлар; рангтасвир, ҳайкалтарошлик, графика, дизайн асарлари ва бошқа тасвирий санъат асарлари;

манзарали-амалий ва сахна беазаги санъати асарлари; архитектура, шаҳарсозлик ва боғ-парк барпо этиш санъати асарлари; фотография асарлари ва фотографияга ўхшаш усулларда яратилган асарлар;

жўғрофия, геология хариталари ва бошқа хариталар, жўғрофия, топография ва бошқа фанларга тааллуқли тархлар, эскизлар ва асарлар;

барча турдаги электрон-ҳисоблаш машиналари (ЭҲМ) учун дастурлар, шу жумладан амалий дастурлар ва операция тизимлари;

Ушбу Қонуннинг 5-моддасида белгилаб қўйилган талабларга жавоб берувчи бошқа асарлар.

7-модда. Асарнинг қисмлари ва ҳосила асарлар

Ушбу Қонуннинг 5-моддасида белгилаб қўйилган талабларни қаноатлантирувчи асарларнинг қисмлари, уларнинг номи ва ҳосила асарлар муаллифлик ҳуқуқи объектларидир.

Ҳосила асарлар жумласига қуйидагилар киради:

бошқа асарларни қайта ишлаш натижасида яратилган асарлар (ишланма асарлар, аннотациялар, рефератлар, мухтасар хулосалар, шарҳлар, инсценировкалар, аранжировкалар ҳамда фан, адабиёт ва санъат соҳасидаги шунга ўхшаш бошқа асарлар); таржималар; материалларнинг танланганлиги ёки жойлаштирилганлигига кўра ижодий меҳнат натижаси бўлган тўпламлар (энциклопедиялар, антологиялар, маълумот базалари) ва бошқа жамланма асарлар.

Ҳосила асарларнинг яратилиши учун асос бўлган ёки улар ўз ичига олган асарлар муаллифлик ҳуқуқи объектлари бўлиши ёки бўлмаслигидан қатъи назар, ҳосила асарлар муаллифлик ҳуқуқи билан ҳимоя қилинади:

8-модда. Муаллифлик ҳуқуқи объектлари ҳисобланмайдиган асарлар ва уларга ўхшаш фаолият натижалари.

Қуйидагилар муаллифлик ҳуқуқи объектлари ҳисобланмайди:

расмий ҳужжатлар (қонунлар, қарорлар, тўхтамлар ва шу кабилар), шунингдек уларнинг расмий таржималари;

расмий-рамзлар ва белгилар (байроқлар, герблар, орденлар, пул белгиларн ва шу кабилар);

халқ ижодиёти асарлари;

оддий матбуот ахбороти тусидаги кундалик янгиликларга доир ва жорий воқеалар ҳақидаги хабарлар;

инсоннинг бевосита индивидуал асар яратишга қаратилган ижодий фаолияти иштирокисиз, муайян турдаги ишлаб чиқариш учун мўлжалланган техника воситалари ёрдамида олинган натижалар.

9-модда. Расмий ҳужжатлар, рамзлар ва белгиларнинг лойиҳаларига бўлган ҳуқуқлар.

Расмий ҳужжат, рамз ёки белгининг лойиҳасига бўлган муаллифлик ҳуқуқи лойиҳани яратган (ишлаб чиққан) шахсга тегишлидир.

Расмий ҳужжатлар, рамзлар ва белгиларнинг лойиҳаларини ишлаб чиққан шахслар, башарти, бундай лойиҳани ишлаб чиқиш тўғрисида топшириқ берган орган томонидан тақиқланмагани бўлса, ўзлари яратган лойиҳаларни эълон қилишга ҳақлидирлар. Лойиҳани эълон қилишда уни ишлаб чиққан шахслар ўз исми-шарифларини кўрсатишга ҳақлидирлар.

Ваколатли орган расмий ҳужжат тайёрлаш учун лойиҳадан, башарти, лойиҳа уни ишлаб чиққан шахс томонидан эълон қилинган ёки тегишли органга юборилган бўлса, мазкур шахснинг розилигисиз фойдаланиши мумкин.

Лойиҳа асосида расмий ҳужжатлар, рамзлар ва белгилар тайёрлаш чоғида расмий ҳужжат, рамз ёки белги тайёрлаётган органнинг хоҳишига кўра лойиҳага қўшимчалар ва ўзгартишлар киритилиши мумкин.

Ваколатли орган лойиҳани маъқуллаганидан кейин лойиҳадан уни ишлаб чиққан шахснинг исми-шарифини кўрсатмаган ҳолда фойдаланиш мумкин.

10-модда. Асар муаллифи. Муаллифлик презумпцияси.

Асар кимнинг ижодий меҳнати билан яратилган бўлса, ана шу фуқаро асар муаллифи деб эътироф этилади.

Асар биринчи марта эълон қилинганда муаллиф сифатида кўрсатилган шахс, башарти, ўзга ҳол исботланмаган бўлса, асар муаллифи ҳисобланади.

Асар имзосиз ёки таҳаллус остида эълон қилинган тақдирда (муаллифнинг таҳаллуси унинг ким эканлигига шубҳа қолдирмайдиган ҳоллар бундан мустасно), асарда исми-шарифи ёки номи кўрсатилган ношир башарти, бошқа далиллар бўлмаса, муаллифнинг вакили ҳисобланади ҳамда муаллифнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва уларнинг амалга оширилиши таъминлаш ҳуқуқига эга бўлади. Бу қоида бундай асар муаллифи ўз шахсини ошкор этгунича ва ўзининг муаллиф эканлигини маълум қилгунича амалда бўлади.

11- модда. Ҳаммуаллифлик.

Икки ёки ундан ортиқ фуқаронинг биргаликдаги ижодий меҳнати натижасида яратилган асарга бўлган 100 фоизлик муаллифлик ҳуқуқи, мазкур асар бўлинмас бир бутун ёки ҳар бири ҳам мустақил мазмунга эга қисмлардан иборат эканлигидан қатъи назар, ҳаммуаллифларга биргаликда тегишли бўлади.

Башарти, асарнинг муайян қисмидаи унинг бошқа қисмларига боғлиқ бўлмаган ҳолда фойдаланиш мумкин бўлса, бу мустақил мазмунга эга бўлган қисм деб эътироф этилади.

Ҳаммуаллифларнинг ҳар бири, башарти, уларнинг ўртасидаги битимда ўзгача ҳол назарда тутилган бўлмаса, асарнинг ўзи яратган мустақил мазмунга эга бўлган қисмидан ўз хоҳишига кўра фойдаланишга ҳақлидир.

Ҳаммуаллифлар ўртасидаги муносабатлар, қоида тариқасида, битим асосида белгиланади. Бундай битим бўлмаган тақдирда, асарга бўлган муаллифлик ҳуқуқи барча муаллифлар томонидан биргаликда амалга оширилади, муаллифлик ҳақи эса улар ўртасида тенг тақсимланади.

Башарти, ҳаммуаллифларнинг асари бўлинмас бир бутунни ташкил этса, асардан фойдаланишни етарли асослар бўлмай туриб тақиқлаб қўйишга ҳаммуаллифлардан ҳеч бири ҳақли эмас.

12-модда. Фильм муаллифлари.

Қуйидагилар кинофильм, телефильм ва видео-фильмнинг тўлиқ муаллифлари (ҳаммуаллифлари)дир:

сахналаштирувчи режиссер;

сценарий муаллифи;

муайян аудиовизуал асар учун махсус яратилган матнли ёки матнсиз мусиқа асарининг муаллифи;

сахналаштирувчи оператор.

Бундай асарнинг ҳаммуаллифлари жумласига айтиб ўтилган муаллифлар билан келишувга биноан фильмда фойдаланилган бошқа асарларнинг муаллифларни киритилиши мумкин.

Муқаддам мавжуд бўлиб, шунингдек фильм устида иш олиб бориши жараёнида яратилиб, фильмда фойдаланилган асарлар муаллифларининг ҳар бири умуман фильмга бўлган муаллифликдан қатъи назар, мустақил мазмунга эга бўлган ўз асарига муаллифликни сақлаб қолади.

13-модда. Ҳосила асарларнинг муаллифлари.

Бошқа асарларни қайта ишлаган шахслар, таржимонлар, тўпламлар ва бошқа жамлама асарларнинг тузувчилари ҳосила асарларнинг муаллифлари деб эътироф этилади.

Ҳосила асарнинг муаллифи қайта ишланган, таржима қилинган ёки жамлама асарга киритилган асар муаллифининг ҳуқуқларига риоя этган тақдирдагина ҳосила асарга бўлган муаллифлик ҳуқуқидан фойдаланади.

Ҳосила асарлар яратувчиларининг муаллифлик ҳуқуқи бошқа шахсларнинг муқаддам фойдаланилган асарлар асосида ўз ҳосила асарларини яратишларига тўсқинлик қилмайди.

14-модда. Интервью муаллифлари.

Интервью ёзувига бўлган муаллифлик ҳуқуқи ҳаммуаллифлар тариқасида интервью берган шахс билан интервью ўтказган ва уни ёзиб олган шахсга, башарти, улар ўртасидаги келишувда ўзгача ҳол назарда тутилган бўлмаса, тегишлидир.

Интервью ёзувини эълон қилиш, кўрсатиш ва эшиттиришга интервью берган шахснинг розилиги билангина йўл қўйилади.

15-модда. Асарлар яратилишини ташкил этувчи шахсларнинг ҳуқуқлари.

Асарлар яратилишини ташкил этувчи шахслар (энциклопедияларнинг ноширлари; фильмларнинг тайёрловчилари, продюсерлар ва шу кабилар) тегишли асарларнинг муаллифлари деб эътироф этилмайди. Бироқ ушбу Қонун ёки бошқа қонунларда назарда тутилган ҳолларда, бундай шахслар ана шундай асарлардан фойдаланишда алоҳида ҳуқуқларга эга бўладилар.

Энциклопедиялардан, энциклопедик луғатлардан, илмий ишларнинг даврий ва давомли тўпламларидан, газеталар, журналлар ва бошқа даврий нашрлардан фойдаланишнинг алоҳида ҳуқуқлари уларнинг ноширларига

тегишлидир. Бундай нашрдан ҳар қандай тарзда фойдаланилганда ҳам ношир ўз номини кўрсатишга ёки номи кўрсатилишини талаб қилишга ҳақлидир.

Бундай нашрларга киритилган асарларнинг муаллифлари, башарти, асар яратишга доир шартномада ўзгача ҳол назарда тутилган бўлмаса, тўлиқ нашрдан қатъи назар, ўз асарларидан фойдаланишга бўлган алоҳида ҳуқуқларни сақлаб қоладилар.

Аудиовизуал асар, шу жумладан, фильм яратиш хусусида шартнома тузиш, башарти, бундай шартномада ўзгача ҳол назарда тутилган бўлмаса, мазкур асар муаллифларининг асарини такрорлашга, уни тарқатишга, омма олдида ижро этишга, барчанинг эътиборига етказиш учун кабель орқали беришга, эфирга узатиш ёки асардан бошқа ҳар қандай тарзда оммавий фойдаланишга, фильм матнини субтитрлаш ва дубляж қилишга бўлган алоҳида ҳуқуқларининг асарни тайёрловчига ўтишига олиб келмайди. Мазкур ҳуқуқлар аудиовизуал асарга бўлган муаллифлик ҳуқуқининг амал қилиш муддати давомида амал қилади.

Фильм тайёрловчиси бу асардаи ҳар қандай тарзда фойдаланилганида ҳам ўз исми-шарифи ёки номини кўрсатишга ёхуд исми-шарифи ёки номи кўрсатилишини талаб қилишга ҳақлидир.

Фильм омма олдида намойиш этилганида мусиқа асарининг муаллифи ўзининг мусиқа асари (матнли ёки матнсиз) омма олдида ижро этилганлиги учун олиш ҳуқуқини сақлаб қолади.

Фильм муаллифи ва фильмга бўлган мулкни ҳуқуқини бошқа эгалари розилигисиз фильмнинг охириги вариантини (ёзувнинг асл нусхасини) йўқ қилиб юбориш тақиқланади.

16-модда. Муаллифлик ҳуқуқининг ҳимоя белгилари.

Алоҳида муаллифлик ҳуқуқининг эгаси ўз ҳуқуқларидан хабардор этиш учун асарнинг ҳар бир нусхасида акс эттириладиган ва қуйидаги уч унсурдан иборат муаллифлик ҳуқуқининг ҳимоя белгисидан фойдаланиши мумкин:

айлана ичига олинган лотинча «С» ҳарфи;

алоҳида муаллифлик ҳуқуқлари эгасининг исм-шарифи (номи);

асар биринчи марта эълон қилинган йил.

Муаллифлик ҳуқуқининг ҳимоя белгисидан кўрсатилган шахс, Башарти, ўзга ҳол исботланмаган бўлса, ҳуқуқ эгаси ҳисобланади.

17-модда. Муаллифнинг шахсий номулкнй ҳуқуқлари.

Асар муаллифига қуйидаги шахсий номулкнй ҳуқуқлар тегишлидир:

муаллифлик ҳуқуқи;

муаллифлик номига бўлган ҳуқуқ;

асарнинг дахлсизлигига бўлган ҳуқуқ.

Муаллиф шахсий номулкнй ҳуқуқларни амалга оширишдан воз кечиш тўғрисида бирон-бир шахс билан тузган битим ва муаллифнинг бу ҳақдаги аризаси аҳамиятсиздир.

15- м о д д а. Муаллифлик ҳуқуқи.

Муаллиф (хаммуаллифлар)нинг ўзи яратган асарга бўлган муаллифлик ҳуқуқи бошқа шахсларнинг айнан шу асарга муаллифлик ҳуқуқи эътироф қилишини истисно этади.

19-модда. Муаллифлик номига бўлган.

Муаллиф асардаи ўз исм-шарифи, тахаллуси кўрсатган ҳолда ёки имзосиз фойдаланиш ёки шу тарзда фарқланишга рухсат бериш борасидаги алоҳида ҳуқуқга (муаллифлик номига бўлган ҳуқуқга) эгадир.

20-м о д д а. Асарнинг дахлсизлигига бўлган ҳуқуқ.

Муаллиф ўз асарига ўзгартишлар ва қўшимчалар киритиш ҳамда асарга ўзининг розилигисиз бирор-бир шахс томонидан ўзгартишлар ёки қўшимчалар киритилишидан асарини ҳимоя қилиш борасида алоҳида ҳуқуққа (асарнинг дахлсизлигига бўлган ҳуқуққа) эгадир.

Асарни нашр қилиш, омма олдида ижро этиш ёки ундан бошқача тарзда фойдаланиш чоғида асарнинг ўзига ҳам, унинг номига ҳам, муаллифнинг номи кўрсатилишига ҳам бирор-бир ўзгартиш киритишга фақат муаллифнинг розилиги билангина йўл кўйилади.

Муаллифнинг розилигисиз унинг асарини безаклар билан, сўзбоши, хотима, шарҳ ёки бирор-бир тушунтиришлар билан нашр этиш тақиқланади.

Муаллифнинг вафотидан кейин асарнинг дахлсизлигини ҳимоя қилиш васиятномада кўрсатилган шахс томонидан, бундай кўрсатма бўлмаган тақдирда эса муаллифнинг меросхўрлари, шунингдек Қонунга мувофиқ зиммасига муаллифлик ҳуқуқларини ҳимоя қилиш вазифаси юклатилган шахслар томонидан амалга оширилади.

21-модда. Асарни эълон қилиш ҳуқуқи.

Муаллиф номуайян доирадаги шахсларнинг асардан фойдаланишига имкон яратиб бериш ҳуқуқи (асарни эълон қилиш ҳуқуқига) эгадир.

Асарни нашр қилиш, омма олдида ижро этиш, оммага намойиш этиш йўли билан ёки бошқа тарзда оммавийлаштириш орқали муаллиф томонидан ёки унинг розилиги билан номуайян доирадаги шахсларнинг асардан фойдаланиши учун биринчи бор имкон яратиб берилса, асар эълон қилинган ҳисобланади.

Муаллиф асарни эълон қилиш тўғрисида илгари қабул қилган қароридан асардан фойдаланиш ҳуқуқини олган шахсларга улар шундай қарор туфайли кўрган зарарининг ўрнини, шу жумладан, бой берилган фойдани қоплаш шarti билан воз кечиш ҳуқуқига (асарни чақириб олиш ҳуқуқига) эгадир. Башarti, асар эълон қилинган бўлса, муаллиф ўз асарини чақириб олганлигини оммага маълум қилиши шарт. Бунда муаллиф асарнинг аввал тайёрлаб қўйилган нусхаларини ўз ҳисобидан муомаладан олиб қўйишга ҳақлидир.

Бу қоидалар, башarti, муаллиф билан тузилган шартномада ўзгача ҳол назарда тутилган бўлмаса, хизмат асарларига нисбатан ҳам тадбиқ этилади.

22-модда. Муаллифнинг асардан фойдаланиш ҳуқуқи.

Муаллиф асардан ҳар қандай шаклда ва ҳар қандай усулда фойдаланиш борасида алоҳида ҳуқуқларга эгадир.

Асарни такрорлаш ва уларни тарқатиш, бошқа йўллар билан реализация қилиш, хусусан:

асарни омма олдида намойиш этиш (кўрғазмага қўйиш, экспонат сифатида кўрсатиш);

асарнинг моддий жисмини ташкил этувчи нусхасини ижарага бериш;
асарни омма, олдида ижро этиш;

асарни эфирга узатиш (радио ёки телевидение орқали трансляция қилиш), шу жумладан, кабель ёки алоқа йўлдоши орқали бериш;

асарни техника. ёрдамида ёзиб олзиш; асарнинг техникавий ёзувини алмаштириш ёки кўрсатиш, шу жумладан радио, ёки телевидение орқали;

асардан кейинчалик фойдаланиш мақсадида уни таржима қилиш ёки қайта ишлаш;

шаҳарсозлик, архитектура, дизайн лоиҳасини амалий рўёбга чиқариш асардан фойдаланиш ҳисобланади.

Асарга унинг объектив шаклланиши, ақалли асл нусхасида қандай бўлса, шу ҳолдаги шаклини қайта бериш (асарни нашр этиш, аудио ёки видеоёзувлардан нусха кўпайтириш ва шу кабилар) асарни такрорлаш ҳисобланади.

Асар нусхаларини сотиш, алмаштириш, ижарага бериш ёки улар иштирокида бошқа амалларни бажариш, шу жумладан уларни импорт қилиш асарни тарқатиш ҳисобланади.

Башарти, асарнинг нусхалари қонунан бошқа шахсга берилган бўлса, уларни кейинчалик муаллифнинг розилигисиз ва ҳақ тўламаган ҳолда тарқатишга йўл қўйилади, қонунда назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно.

Асардан даромад (фойда) олиш мақсадида фойдаланилганлиги ёки ундан фойдаланиш бундай- мақсадга қаратилмаганлигидан қатъи назар асардан фойдаланилган деб ҳисобланади.

Асарнинг мазмунини, ташкил этувчи қоидаларни (кашфиётларни, бошқа техникавий, иқтисодий, ташкилий ва шу каби ечимларни) амалий қўллаш асардан муаллифлик ҳуқуқи маъносида фойдаланилганликни англамайди.

23-модда. Асарларни сақлаш учун топшириш.

Башарти, асар сақлаш учун, ҳар ким фойдаланишга мумкин бўлган сақлов жойига (делопозитарийга) топширилган бўлса ва депозитарий билан тузилган шартномага кўра мазкур депозитарийга мурожаат этадиган ҳар қандай шахснинг асар нусхасини олишига йўл берса, асардан бу тарзда фойдаланиш асарларнинг қўлёзмаларини, моддий жисмдаги бошқа асарларни, шу жумладан, машина ёрдамида тайёрланган асарларни сақлаш учун топшириш деб эътироф этилади.

Асарни сақлаш учун топшириш асардан фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлган шахснинг (ҳуқуқ эгасининг) депозитарий билан тузилган, асардан фойдаланиш шартларини белгилаб берувчи шартномасн асосида амалга оширилади. Бундай шартнома ва депозитарийнинг фойдаланувчи билан тузган шартномаси оммавий шартнома ҳисобланади.

24-модда. Асардан фойдаланиш ҳуқуқини тасарруф этиш.

Муаллиф ёки ҳуқуққа эга бўлган бошқа шахс шартномага, шу жумладан, очик савдода тузилган шартномага биноан асардан фойдаланиш борасидаги барча ҳуқуқларни ўзга шахсга бериши (фойдаланиш ҳуқуқини бошқа шахсга ўтказиш) мумкин.

Асардан фойдаланиш ҳуқуқи бир шахсдан бошқа шахсга универсал ҳуқуқий ворислик тартибида ўтади.

Ҳуқуқ эгаси бошқа шахсга асардан муайян доирада фойдаланиш учун рухсатнома (лицензия) бериши мумкин. Бундай рухсатнома асардан унинг дастлабки шаклида фойдаланиш учун ҳам қайта ишланган шаклида, хусусан, таржима, аранжировка тарзида ва шу каби усулларда фойдаланиш учун ҳам талаб қилинади.

Асардан фойдаланишнинг ҳар йил усули учун ҳуқуқ эгасининг махсус рухсатномаси талаб қилинади.

25-модда. Тасвирий санъат асарларидан фойдаланиш ҳуқуқи.

Тасвирий санъат асарининг муаллифи асар мулкдоридан ўзининг асарини такрорлаш ҳуқуқини (фойдаланиш ҳуқуқини) амалга ошириш кимошди беришни талаб қилишга ҳақлидир. Бунда асар мулкдоридан асарни муаллифга етказиб беришни талаб қилиш мумкин эмас.

26-модда. Муаллифлик ҳуқуқларининг чекланиши.

Муаллиф ва бошқа шахсларнинг асардан фойдаланиш борасидаги алоҳида ҳуқуқларининг чеклашга ушбу Қонуннинг 17-21- моддаларида ёки бошқа қонунларда назарда тутилган ҳоллардагина йўл қўйилади.

Мазкур чеклашлар асардан нормал фойдаланилишига ўринсиз зиён етказмаган ва муаллифнинг қонуний манфаатларини асоссиз камситмаган тақдирдагина татбиқ этилади.

27-модда. Бегона асарни шахсий мақсадларида такрорлаш.

Чоп этилган бегона асардан муаллифнинг розилигисиз ва муаллифлик ҳақини тўламаган ҳолда шахсий мақсадларга фойдаланишга, башарти, бунда асардан нормал фойдаланишига зиён етмайдиган ва муаллифнинг қонуний манфаатларига путур етмайдиган бўлса йўл қўйилади.

Ушбу модда биринчи қисмининг қоидалари қуйидагиларга нисбатан татбиқ этилмайди:

бинолар ва шунга ўхшаш иншоотлар шаклидаги архитектура асарларида фойдаланиш;

маълумот базалари ёки уларнинг муҳим қисмларидан фойдаланиш;

қонунда назарда тутилган ҳолларини истисно қилганда, ЭҲМ учун яратилган дастурлардан фойдаланиш;

китобларни (тўлиқ) ва нотаниш матнларни репродукция қилиш.

Ушбу модданинг биринчи қисмида назарда тутилганидан истисно тарзда, қонунда аудио ва видео ёзувлардан шахсий мақсадларда фойдаланилган тақдирда, тегишли ёзувнинг муаллифи, ижрочиси ва ишлаб чиқарувчиси тегишли ҳақ олиш ҳуқуқига эга бўлиши белгилаб қўйилиши мумкин.

Асарни такрорлаганлик учун ҳақ ишлаб чиқарувчилар ёки асарни такрорлаш учун ишлатиладиган асбоб-ускуналар (аудио аппаратлар, видеомагнитофонлар ва шу кабилар) ҳамда асар моддий жисмининг (аудио ва (ёки) видео плёнкалар, кассеталар, лазер дисклар, компакт дисклар ва шу кабиларнинг) импортчилари томонидан ажратмалар (фоизлар) шаклида тўланади.

28-модда. Асардан муаллифнинг исми-шарифини кўрсатган ҳолда эркин фойдаланиш.

Асардан муаллифнинг исми-шарифини ва олинган манбани кўрсатган ҳолда ҳамда асардан нормал фойдаланилишига зарар етмаслик на муаллифнинг қонуний манфаатларини камситмаслик шарти билан қуйидаги тарзда эркин фойдаланишга йўл кўйилади:

чоп этилган асарни улардан олинган цитаталар тарзида асл нусха хилида ва таржимада); шу жумладан газета ва журналларнинг мақолаларидан олинган парчалар тарзида цитатадан кўзлаган мақсадга мос ҳажмда илмий, тадқиқот, танқид ва ахборот мақсадларида такрорлаш ҳамда тарқатиш; чоп этилган асарларни таълим ва ўқув тусидаги нашрларда, радиоэшиттириш ва телекўрсатувларда, аудио ва видеоёзувларда мисол тариқасида қўйилган лойиқ ҳажмда такрорлаш, техника ёрдамида ёзиб олиш ва эфир орқали бериш;

кундалик сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва диний масалалар юзасидан газета ва журналларда эълон қилинган мақолалар ёки эфир орқали берилган шу тусдаги асарларни газеталарда такрорлаш, эфирга узатиш, бундай фойдаланиш муаллиф томонидан атайин тақдирланган ҳоллар бундан мустасно;

Омма олдида сўзланган сиёсий нутқлар, мурожаатлар, маърузалар ва шунга ўхшаш асарларни қўйилган мақсадга мос ҳажмда газеталарда такрорлаш, эфирга узатиш;

кундалик воқеалар жараёнида кўриш ёки эшитиш мумкин бўлган асарларни ана шундай воқеаларнинг шаклида ахборот мақсадида мос ҳажмда такрорлаш, ҳамма олдида намойиш этиш, эфирга узатиш;

фойда олишни кўзламаган ҳолда кўзи ожизлар учун қабарик-нуқтали харфлар ёки бошқа усуллар билан чоп этилган асарларни такрорлаш, фойдаланишнинг ана шундай усуллари учун атайин яратилган асарлар бундан мустасно.

29-модда. Асарлардан репродукция қилиш йўли билан фойдаланиш.

Муаллифнинг розилигисиз ва муаллифлик ҳақини тўлаган ҳолда, лекин асаридан фойдаланилаётган муаллифнинг исми-шарифини ва олинган манбаини албатта кўрсатиб, қуйидагилардан фойда олишни кўзламай репродукция қилишга йўл кўйилади.

Асардан, йўқолгак ёки яроқсиз бўлиб қолган нусхаларини тиклаш, алмаштириш учун, шунингдек ўз бу асарларни бирон сабаб билан йўқотиш.

1.2.2. Патент ҳуқуқининг ривожланиш тарихи

Ҳуқуқнинг ривожланиш тарихи бевосита давлат тарихи билан боғлиқ. Ҳуқуқ иқтисодий базис ва унинг асосида жамиятнинг маданий ривожланиши демакдир ва бундан бошқа нарса бўлиши мумкин эмас деб таърифлаш мумкин.

Ҳуқуқ, хусусан, ҳуқуқий тизим муайян ижтимоий муносабатлардан бошланадиган айрим меъёрлардан ташкил топади.

Ҳуқуқ меъёри айрим шахслар, ташкилотлар, давлат органлари ва ҳоказоларнинг ўзаро муносабатларини тартибга солувчи қоидалардир. Фақат давлат бутун мамлакат миқёсида ижтимоий муносабатларнинг ҳуқуқий тартибини таъминлаб бериши мумкин.

Ҳуқуқ тизими ўз ичига турли ҳуқуқ соҳаларини камраб олади, улар ўз навбатида кичик соҳа ва институтларга бўлинади. Ҳуқуқий тартибга солиш предмети бўйича бирлаштирилган ҳуқуқий меъёрларнинг алоҳида гуруҳи ҳуқуқ соҳасидир. Ҳуқуқнинг ҳар бир соҳасига уни тартибга солиш предметининг хусусиятларидан келиб чиқадиган ҳуқуқий тартибга солишнинг ўзига мос услуги хосдир.

Интеллектуал мулк ҳуқуқи ёки интеллектуал мулк фуқаролик ҳуқуқининг кичик соҳасидир. Патент ҳуқуқи ва фуқаро муносабатлари иштирокчиликларини индивидуаллаштириш воситаларини муҳофазалаш, шунингдек, ноанъанавий объектларни муҳофазалашдан иборат бўлган муаллифлик ҳуқуқи ва саноат мулки шу кичик соҳанинг институтларидир.

Патент ҳуқуқи. У дастлаб феодализмнинг сўнги даврларида феодализм жамият негизига ҳўжалик юриштишнинг капиталистик усули вужудга келиб, ривожлана бошлаши билан юзага келди. Патент ҳуқуқи – ишлаб чиқаришнинг капиталистик усули устун келиши ва ҳокимиятнинг буржуазия йўлига ўтиши натижасида шаклланди.

Ҳўжалик юриштишнинг капиталистик усулига ўтиш билан сифат жиҳатидан янги вазият юзага келди. Унга зарур моддий-техника базасини яратиш саноат инқилоби тусини олди. Европа XVI асрнинг ўрталарида Буюк саноат инқилоби даврини бошдан кечирди ва у патент ҳуқуқи юзага келиши учун иқтисодий шарт-шароит яратди.

Бу инқилобнинг асосий босқичларидан бири қўл мануфактурасидан кўплаб ихтиролардан фойдаланишга асосланган машиналар ишлаб чиқаришга ўтиш бўлди.

Капитализмда иш қуроллари ва ишлаб чиқариш воситаларига хусусий мулкчилик типи бўйича ихтироларни ўзлаштиришга эҳтиёж юзага келди.

Маълумки, ихтироларни яратиш ва ишлаб чиқаришга жорий этиш ҳар доим дастлабки сармоя сарфлашни талаб этади. Лекин ҳеч бир тадбиркор ўзи сарфлаган маблағдан фойда олишга улгурмай туриб рақобатчилар худди шу ихтиродан нусха олиб унинг тажрибасидан фойдалана бошламасликларига қафолат олмасдан туриб бундай сармояларни хавф-хатарга қўя олмайди. Айнан ана шу объектив омил сабабли ихтиролардан фойдаланишда ундан

етарли даражада узоқ муддат фойдаланиш ва рақобат курашида ютиб чиқиш имконини берадиган монополия зарур бўлиб қолди.

Бундай монополияни яратиш учун юридик восита–патент Европада феодал жамиятидан буён маълум эди.

Феодализмда патентдан турли мол-мулк эгалари ва қирол ўз хазинаси фойдасига даромад манбаларини мустаҳкамлаш воситаси сифатида кенг фойдаланар эди. Феодал патент тизими капитализм ривожланиши учун тўсик эди, чунки қирол кўплаб патент бериш йўли билан исталган нарсдан фойдаланишга яққаҳоқимлик (монопол) ҳуқуқни ўзи хоҳлаганча белгилай оларди. Буржуазия табиийки, бундай ҳолатга, хусусан феодал монополиялар ва ихтироларга монополиялар жорий этишга қарши фаол кураша бошладилар. Бунда иқтисодиёт ихтироларга монополиялар феодалнинг марҳамати билан эмас, балки мунтазам, яъни қонунда белгиланган қоидалар бўйича берилиши талаб қилинарди.

Патент ҳуқуқини ҳимоялаш соҳасидаги илк қадамлар Англияда қўйилди. Мамлакатда феодалларга тегишли имтиёзлар тизимини патент ҳуқуқига айлантириш жараёни XVII асрда бошланди.

АҚШ Англиядан кейин ихтироларни муҳофазалаш қабул қилинган мамлакат бўлди.

Европанинг бошқа мамлакатларида патент қонунлари нисбатан кечроқ қабул қилинди.

Миллий патент тизимларини иккита гуруҳга бўлиш мумкин. Биринчи гуруҳни патент тизимини “континентал ҳуқуқ” тамойили белгилаб берадиган мамлакатлар ташкил этади. Иккинчи гуруҳини миллий ҳуқуқларига Англия ҳуқуқи таъсир ўтказган мамлакатлар ташкил этади.

Ҳар икки йўналишдан ташқари миллий патент тизимларини шартли равишда тўрт асосий: герман, роман, инглиз ва америка гуруҳига бўлиш мумкин, улар патент ҳуқуқининг асосий тизимлари ҳисобланади.

Патент ҳуқуқи ҳамма вақт иқтисодий муносабатлар билан белгиланади, чунки у жамият иқтисодий ривожланишининг зарур омили ҳисобланади.

1.2.3. Муҳофаза ҳужжатларининг турлари. Муҳофаза муддатлари

Мамлакатимизнинг асосий қонуни Ўзбекистон Республикаси Конституциясидир. Конституция Ўзбекистон қонунчилигини ишлаб чиқишнинг асосий қоидаларини белгилаб беради. Бизнинг интеллектуал мулк объектларини ҳуқуқий муҳофазалаш соҳасидаги амалдаги қонунчилигимиз бевосита мулкка эгалик ва илмий-техник ижодиёт эркинлиги ҳуқуқлари акс этган Конституциянинг IX бўлими 36- ва 42-моддаларидан келиб чиққан ҳолда ишлаб чиқилган.

Интеллектуал мулк объектларини яратиш, муҳофазалаш ва фойдаланиш билан боғлиқ ҳуқуқий муносабатлар фуқаролик ҳуқуқи соҳаси ҳисобланади ва Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси билан тартибга солинади.

Ўзбекистонда интеллектуал мулк ҳуқуқларини муҳофазалаш билан боғлиқ масалаларни тартибга солувчи қуйидаги қонунлар амал қилади:

1996 йил 30 августда қабул қилинган “Муаллифлик ҳуқуқлари ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида”ги қонун;

1994 йил 6 майда қабул қилинган ва 1997 йил 26 декабрда ўзгартирилган “Ихтиролар, фойдали моделлар ва саноат намуналари тўғрисида”ги қонун;

1993 йил 7 майда қабул қилинган ва 1997 йил 26 декабрда ўзгартирилган “Товар белгилари ва хизмат кўрсатиш белгилари тўғрисида”ги қонун;

1994 йил 6 майда қабул қилинган “ЭҲМ ва маълумотлар базалари учун дастурларни ҳуқуқий муҳофазалаш тўғрисида”ги қонун;

1996 йил 30 августда қабул қилинган “Селекция ютуқлари тўғрисида”ги қонун;

2001 йил 12 майда қабул қилинган “Интеграл микрочизмалар топологиясини ҳуқуқий муҳофазалаш тўғрисида”ги қонунлардир.

Ўзбекистон Республикаси қонунларига мувофиқ давлатимизда интеллектуал мулк соҳасида ваколатли қуйидаги ташкилотлар фаолият кўрсатади:

Муаллифлик ҳуқуқларини ҳимоялаш соҳасидаги масалаларни тартибга солувчи Муаллифилик ҳуқуқлари бўйича агентлик.

Ўзбекистон Республикаси Давлат патент идораси, унинг вазифаси саноат мулки объектларини муҳофазалаш соҳасида ягона давлат сиёсатини амалга оширишдан иборат.

Муаллифга шунингдек муаллифлик номи ҳуқуқи ҳам берилган бўлиб, унга мувофиқ муаллиф ўз объектига ўзининг номи ёки бошқа номни бериши ҳуқуқига эга.

Интеллектуал мулк объектларига мулк ҳуқуқлар фуқаро ёки юридик шахсининг шу объектга алоҳида ҳуқуқларидир. Фақат алоҳида ҳуқуқлар эгаси интеллектуал мулк объектдан бошқа шахслар фойдаланишига рухсат бериши ёки ман этилиши мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисидаги қонун ҳужжатлари фан, адабиёт ва санъат асарларини (муаллифлик ҳуқуқи), сахна асарларини, ижроларни, фонограммаларни, эфир ва кабель орқали кўрсатув ҳамда эшиттиришлар берувчи ташкилотларнинг кўрсатув ва эшиттиришларини яратиш ҳамда улардан фойдаланиш натижасида келиб чиқадиган интеллектуал мулк соҳасидаги муносабатларни тартибга солади.

Алоҳида ҳуқуқлар фақат қонунда кўзда тутилган ҳолларда ва фақат интеллектуал мулк объектларидан нормал фойдаланишга ҳамда унинг эгасининг қонуний манфаатларига зарар етказилмаган тақдирдагина чекланиши мумкин.

Алоҳида ҳуқуқлар қуйидаги ҳолларда чекланиши мумкин:

Ўзбекистонда муҳофаза қилинадиган ихтиро, фойдали моделлар, саноат намуналари таркибидаги қурилмаларни бошқа давлат - Париж

конвенцияси иштирокчисининг транспорт воситасида, бу транспорт воситаси вақтинча ёки тасодифан Ўзбекистон Республикаси ҳудудида бўлганда қўлланиш, бунда бу қурилмалар фақат шу восита эҳтиёжлари учунгина фойдаланилиши шарт;

Таркибида патентланган объектлар бўлган воситалар устида илмий тадқиқот ёки тажрибалар ўтказиш;

Табиий офатлар, халокатлар, эпидемиялар ва бошқа фавқулодда ҳолларда таркибида патентланган объектлар бўлган воситаларни қўлланиши. Вазирлар Маҳкамаси миллий хавфсизлик манфаатлари йўлида патентланган объектлардан фойдаланиш тўғрисида патент эгасининг розилигини олмасдан туриб қарор қабул қилади, лекин бундай ҳолларда объектдан фойдаланилгани учун унга тегишли товон тўланади;

Таркибида патентланган объектлар бўлган воситаларни, агар бу воситалар қонуний йўл билан хўжалик оборотиغا киритилган бўлса, қўлланиш (масалан, патент эгасининг ўзи ёки унинг лицензияси).

Дорихоналарда шифокор рецепти бўйича дориларни бир марта тайёрлаш.

Ихтирога патент – ихтиронинг устуворлик санасидан бошлаб йигирма йил мобайнида амал қилади, моҳияти бўйича экспертиза ўтказилгандан сўнг берилади;

Ихтирога дастлабки патент (2002 йил октябр ойигача) – дастлабки экспертиза ўтказилгандан сўнг берилиб, устуворлик санасидан бошлаб беш йил мобайнида амал қилади. Талабнома берувчининг моҳияти бўйича экспертиза ўтказиш тўғрисидаги илтимосиги кўра патентга айлантирилиши мумкин;

Саноат намунасига патент – моҳияти бўйича экспертиза ўтказилгандан сўнг берилади ва устуворлик санасидан бошлаб 10 йил мобайнида амал қилади, патент эгасининг илтимоси билан амал қилиш муддатини яна беш йилга узайтириш имкониятини сақлаб қолади;

Саноат намунасига дастлабки патент (2002 йил октябр ойигача) – Дастлабки экспертиза ўтказилгандан сўнг берилади ва устуворлик санасидан бошлаб беш йил мобайнида амал қилади. Дастлабки патент эгаси илтимосига кўра патентга айлантирилиши мумкин.

Фойдали моделга патент – дастлабки экспертиза ўтказилгандан сўнг берилади ва устуворлик санасидан бошлаб беш йил мобайнида амал қилади ва талабнома берувчининг илтимосига кўра яна уч йилга узайтирилиши мумкин.

Товар белгисига гувоҳнома-экспертиза ўтказилгандан сўнг берилади ва устуворлик санасидан бошлаб 10 йил мобайнида амал қилади ва ҳар сафар 10 йилга узайтириш имкониятини сақлаб қолади.

Агар объект патентга лаёқатлилиқ мезонларига мос бўлса, у тегишлича ихтиро, фойдали модель, саноат намунаси деб тан олинади. Қонунга мувофиқ кўрсатилган объектлар учун қуйидаги мезонлар белгиланган:

Ихтиролар учун – унинг янгилиги, ихтиро даражаси ва саноатда қўлланиши;

Фойдали модель учун – унинг янгилиги ва саноатда қўлланилиши;

Саноат намунаси учун – унинг янгилиги, ўзига хослиги ва саноатда қўлланилиши.

Патент экспертизасини ўтказиш вақтида фойдаланиладиган энг муҳим тушунча техника даражаси тушунчасидир. Техника даражаси ўз ичига ихтиронинг устуворлик санасигача жаҳонда барча учун маълум бўлган ва барча фойдаланадиган маълумотларни олади.

Дастлабки экспертизанинг моҳият жиҳатидан экспертизадан фарқи энг аввало шундаки, дастлабки экспертиза вақтида талабнома берилган объектнинг (ихтиро, фойдали модель) маҳаллий янгилик талабларига мувофиқлиги текширилади, яъни патент экспертлари фақат Ўзбекистондаги мавжуд патент хужжатларини текширадилар, моҳият жиҳатидан экспертизада эса объектнинг жаҳон техника даражасига мувофиқлиги текширилади. Патент идораси маълумотлар расмий равишда чоп этилгандан сўнг уч ой ўтгач патент эгасига (ёки товар белгиси эгасига) муҳофаза хужжати, тегишлича патент, дастлабки патент ёки гувоҳнома беради. Патент, дастлабки патент ёки гувоҳнома Ўзбекистон Республикаси номидан берилади ва Патент идораси раҳбари томонидан имзоланади. Шунини қайд этиб ўтиш керакки, ҳамма вақт битта объектга фақат битта муҳофаза хужжати (патент, дастлабки патент ёки гувоҳнома) берилади. Агар патент эгаси бир нечта бўлса (масалан, икки фирма ёки икки ҳаммуаллиф) улар битта патент оладилар.

Қайд этиб ўтамизки, кейинчалик патент эгаси патент ёки дастлабки патентни кучда сақлаб туриш учун мунтазам равишда бож тўлаб туришлари шарт, бож тўламаслик муҳофаза хужжатининг амал қилиши тўхташига олиб келиши мумкин. Патент, дастлабки патент қуйидаги ҳолларда ҳам амал қилишдан тўхталиши мумкин:

патентнинг амал қилиш муддати тугагач;

патент, дастлабки патент ёки товар белгисининг ҳақиқий эмаслиги учинчи томоннинг даво аризаси билан суд орқали тасдиқланганда;

патент эгасининг Патент идорасига берган аризаси асосида.

Агар патент, дастлабки патент ёки гувоҳноманинг амал қилиш муддатидан илгари тўхтатилса, бу ҳақидаги маълумот Патент идорасининг “Расмий ахборотнома” бюллетенида чоп этилади. Ўзбекистон қонунчилиги бўйича хориж фуқаролари ва юридик шахслари бевосита талабнома бериш ҳуқуқига эга эмас. Улар патент олиш ва уни кучда сақлаб туриш учун ишларини Ўзбекистоннинг патент бўйича ишончли вакиллари орқали юритишлари мумкин.

Патент эгасининг ҳуқуқларидан истиснолар.

Ҳимоя қилинаётган селекция ютуғидан:

шахсий ва нотижорат мақсадларида фойдаланиш;

синов-тажриба мақсадларида фондаланиш;

бошқа навлар ёки зотлар яратиш учун дастлабки нав ёки зот сифатида фойдаланиш;

корхона, хўжалик патент эгасидан олган навли уруғлик ва насл материалдан икки йил давомида такрор етиштириш учун ана шу корхона, хўжалик худудида фойдаланиш патент эгасининг ҳуқуқларини бузилди деб эътироф этилмайди.

1.2.4. Интеллектуал мулк объектларини муҳофазалаш соҳасида халқаро кооперация

Бугунги кунда жаҳондаги ҳар бир мамлакат ўзи алоҳида яшай олмайди. Халқаро савдо, инвестицияларнинг бир давлатдан иккинчисига ўтиши, кўшма корхоналарнинг фаолият кўрсатиши ва ҳамкорликнинг бошқа шакллари аллақачон жаҳон иқтисодиётининг ажралмас омили бўлиб қолди.

Бундан ташқари йил сайин жаҳонда иқтисодий интеграция жараёнларининг кучайиб бориши кузатилмоқда.

Рақобат кураши шароитида фақат ишлаб чиқаришнинг яхшиланган усулларини қўлланиш ёки техник-иқтисодий ва истеъмол (шу жумладан ташқи кўриниши ва савдо имижи) хусусиятлари яхшиланган товарларни яратиш йўли билан қўшимча фойда олиш мумкин.

Шу муносабат билан интеллектуал мулк объектлари, хусусан, уларнинг асосий хусусияти – қўшимча фойда “келтирувчи” сифатидаги роли тобора ошиб бормоқда. Бугунги кунда янги интеллектуал мулк объектларини яратиш, уларни ишончли муҳофазалаш ва самарали фойдаланиш (шу жумладан бу объектларини сотиш) ҳар қандай корхона, фирма, корпорация муваффақиятининг ажралмас элементи бўлиб қолмоқда. Табиийки, турли давлатларда интеллектуал мулкни муҳофазалашнинг бир-биридан фарқ қиладиган тартиблари талабнома берувчилар учун ихтироларни патентлаш, товар белгиларини рўйхатга олишни мураккаблаштирар, бу эса халқаро савдо-сотик иқтисодиётини ривожлантириш йўлида жиддий тўсиқ бўлар эди.

Шунинг учун интеллектуал мулк ҳуқуқларини ривожланишининг бутун тарихи давомида давлатлар интеллектуал мулк объектларини муҳофазалаш масалаларига ёндашувларни бир хиллаштириш йўлларини фаол изламоқда. Бу муаммолар интеллектуал мулк соҳасида халқаро ҳамкорликни зарур қилиб қўйди.

Интеллектуал мулкни муҳофазалаш соҳасидаги халқаро ҳамкорликнинг мақсади турли давлатлар ички қонунчилигининг айрим қоидаларини бир хиллаштириш, интеллектуал мулк соҳасида халқаро стандартлар ва меъёрлар ишлаб чиқиш йўли билан турли мамлакатларда интеллектуал мулк ҳуқуқларини муҳофазалашни енгиллаштириш учун шарт-шароитлар яратишдан иборат.

Халқаро муносабатларда ҳуқуқларнинг асосий манбаи халқаро битим, шартномалардир. Халқаро шартнома бу халқаро ҳуқуқ билан тартибга солинадиган давлатлар ўртасидаги келишув бўлиб, унда ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятлар белгилаб берилади.

Интеллектуал мулк соҳасидаги асосий халқаро битимлар Бутунжаҳон интеллектуал мулк ташкилоти (БИМТ) доирасида бирлаштирилади. БИМТ

Стокгольмда 1967 йилда имзоланган ва 1970 йилда кучга киритилган конвенция билан таъсис этилган. БИМТ БМТ нинг 16 та ихтисослашган муассасаларидан биридир. БИМТнинг маъмурий вазифаларини бажарадиган Котибияти “БИМТнинг Халқаро бюроси” деб аталади.

Саноат мулкни муҳофазалаш бўйича Париж Конвенцияси интеллектуал ҳуқуқлар соҳасидаги биринчи, энг умумий халқаро битим бўлади. Париж Конвенцияси 1883 йилда тузилган. Конвенция ҳозирги вақтда амал қилаётган таҳрири 1979 йилда Стокгольмда қабул қилинган бўлиб, 2000 йил 1 январдаги маълумотларга кўра 162 давлат, шу жумладан 1993 йил 18 августда Конвенцияга аъзо бўлган Ўзбекистон ҳам унинг иштирокчилари ҳисобланади.

Конвенция ихтиро, фойдали модель, товар белгилари, саноат намуналари, фирма номлари, товарларнинг келиб чиқиш жойлари, номлари каби объектларни муҳофазалаш, шунингдек ноҳалол рақобатнинг олдини олишнинг умумий асослари, тамойилларини белгилаб беради. 1970 йилда Вашингтонда тузилган Патент кооперацияси тўғрисидаги шартнома (РСТ) энг муҳим халқаро шартномалардан биридир. РСТ, биринчи навбатда, ихтироларга бир неча мамлакатда муҳофаза олишни осонлаштириш ва арзонлаштиришга йўналтирилган. Шартнома шунингдек ривожланаётган мамлакатлар патент тизимининг иш самарадорлигини ошириш ва бу мамлакатлар аҳолисининг илғор техник ечимлар, ихтиролар тўғрисидаги ахборотлардан фойдаланишни осонлаштириш йўли билан уларнинг иқтисодий ривожланишини рағбатлантиришга хизмат қилади. Ўзбекистон 1993 йилда РСТ аъзоси бўлди.

Энди халқаро классификация битимларига ўтамиз.

Ихтиролар соҳасида 1971 йилда тузилган Халқаро патент классификацияси тўғрисидаги Страсбург битимининг мақсади патент ҳужжатларини муфассал иерархик индексациялаш ва қидиришнинг ягона тизимини яратишдан иборатдир. Бу битим билан Халқаро патент классификация (ХПК) таъсис этилган бўлиб, у техниканинг ҳамма соҳасини 70000 дан ортиқ кичик рукнлардан иборат саккизта асосий бўлимга ажратади. ХПК турли патент-ахборот тадқиқотлари, патент экспертизасини самарали ўтказиш имконини беради, бу эса патент ахборотини тезкор ва тижорат нуқтаи назаридан қимматли ахборотлар манбаига айлантиради. Ҳозирги вақтда ХПКдан деярли барча давлатлар ва ташкилотлар кенг фойдаланмоқда. ХПК тўғрисидаги Битим доирасида Иттифоқ тузилган бўлиб, у ўз Ассамблеясига эга. Ассамблея Иттифоқнинг бюджети ва икки йиллик дастурини қабул қилади.

Бутунжаҳон Савдо ташкилоти (БСТ) таъсис этилиши интеллектуал мулк соҳасидаги халқаро корпорация ривожланишига туртки бўлди. Интеллектуал мулк ҳуқуқлари бўйича энг асосий жиҳатларни бир хиллаштиришга қаратилган энг сўнги йўналишлар Интеллектуал мулк ҳуқуқлари бўйича савдо масалалари тўғрисида Битим (ТРИПС) да мужассамлашди. Унинг лойиҳаси 1994 йилда БСТнинг Уругвай раунди

давомида таклиф этилган эди. Бугунги кунда ТРИПСга қўшилиш ҳар бир давлатнинг БСТга кириши учун зарур шартдир.

Албатта, интеллектуал мулкни муҳофазалаш соҳасидаги халқаро кооперацияни кучайтириш, миллий қонунчиликни уйғунлаштириш давлатлар ва минтақаларнинг индустриал, иқтисодий ва ижтимоий ўсиши йўлида халқаро иқтисодий муносабатларни ривожлантиришда тобора катта аҳамият касб этади.

Таянч сўзлар.

Муаллифлик, табиатига кўра, мукамал, кучли, имтиёз, интеллектуал, иқтисодиёт, бозор иқтисодиёти, ақл, онг, меҳнат қуроллари, изланиш, яратиш, ижод, мулк, мантиқий, эгалик қилиш, мутлоқ, фикрлаш, объектив, ифодалаш, хошиш, ўлчаш, ўрганиш.

Такрорлаш учун саволлар.

1. Интеллектуал мулк объектларини таърифлаб беринг?
2. Ўзбекистон Республикасида иқтисодиётни ривожланишида интеллектуал мулкни аҳамияти?
3. Интеллектуал мулкни муҳофаза қилиш омилларини шарҳлаб беринг?
4. Интеллектуал мулкни амал қилиш муддатлари?

Тавсия этиладиган адабиётлар

1. "Товар белгилари ва хизмат кўрсатиш белгилари тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни. 1993 йил 7 май да қабул қилинган, 1997 йил 26 декабрда ўзгартирилган.
2. "ЭҲМ учун яратилган дастурлар ва маълумотлар базаларини ҳуқуқий муҳофаза қилиш тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси Қонун,- 1994 йил майда қабул қилинган.
3. "Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни,- 1996 йил 30 августда қабул қилинган.
4. "Ихтиролар, фойдали моделлар ва саноат намуналари тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси қонуни, - 1994 йил 6 майда қабул қилинган, 1997 йил 26 декабрда ўзгартирилган.
5. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси мажлисининг Қарори. «2008 йилда Республикани ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2009 йилда иқтисодиётни барқарор ривожлантиришнинг энг муҳим устувор вазифалари тўғрисида», 2009 йил 13 февраль
6. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. – Т: Ўзбекистон, 2009. – 56 б.

7. Мамлакатимизни модернизация қилиш ва янгилашни изчил давом эттириш давр талаби. Президент Ислом Каримовнинг 2008 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2009 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси // Халқ сўзи, 2009 йил 14 февраль.
8. Каримов И.А. Энг асосий мезон – ҳаёт ҳақиқатини акс эттириш. Т.Ўзбекистон, 2009. – 24 б.
9. Джумахаджаев А. Патентшунослик. Тошкент. Меҳнат. 2001, 384 б.
10. Рышов К.В. 100 великих изобретений - М : "Всчс", 2000, 528 с
11. Интеллектуальная собственность. Словарь-справочник. М: Илфра-М, 1995, 112 с.

1.3. Илмий кашфиётлар, унинг объектлари эҳм учун дастур ва маълумот базалари

1.3.1. “Ихтиролар, фойдали моделлар ва саноат намуналари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни.

1.3.2. Илмий кашфиётлар. Кашфиёт объектлари. Кашфиётни аниқлаш тартиблари.

1.3.3. “ЭХМ учун яратилган дастурлар ва маълумотлар базаларини ҳуқуқий муҳофаза қилиш тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси Қонуни.

1.3.4. ЭХМ учун дастурлар. ЭХМ маълумотлар базалари. Муаллифлик ҳуқуқининг бузилиши. Дастурлар ёки маълумотлар базаларини рўйхатга олиш учун талабнома.

1.3.1. “Ихтиролар, фойдали моделлар ва саноат намуналари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни.

Ўзбекистон Республикасининг “Ихтиролар, фойдали моделлар ва саноат намуналари тўғрисида”ги Қонуни 06.05.1994 йилда қабул қилинган ва мазкур қонунга 30.07.2008 да ўзгартириш киритилган. Ушбу Қонуннинг асосий мақсади Ўзбекистон Республикасидаги ихтиролар, фойдали моделлар ва саноат намуналарини ҳуқуқий муҳофаза қилиш ҳамда улардан фойдаланиш соҳасидаги муносабатларни тартибга солишдан иборат. Саноат мулки объектлари тўғрисидаги қонун ҳужжатлари ва бошқа ҳужжатлардан иборат. Ўзбекистон Республикаси Давлат патент идораси саноат мулки объектларини ҳуқуқий муҳофаза қилиш соҳасидаги давлат сиёсатининг амалга оширилишини таъминлайди.

Патент идораси саноат мулки объектларига патент бериш ҳақидаги талабномаларни кўриб чиқиш учун қабул қилади, улар бўйича давлат экспертизасини ўтказди, уларни давлат рўйхатига олади, саноат мулки объектларига патентлар беради, расмий ахборотнома нашр этади, саноат мулки объектлари тўғрисидаги қонун ҳужжатларининг қўлланилишига доир қоидалар қабул қилади ва тушунтиришлар беради ҳамда Ўзбекистон

Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланадиган Патент идораси тўғрисидаги низомга мувофиқ бошқа ваколатларни амалга оширади.

Давлат бюджети маблағлари, патент божлари, шунингдек Патент идораси томонидан кўрсатиладиган хизматлар ва тақдим этиладиган материаллар учун тўланадиган ҳақ Патент идораси фаолиятини молиялаштириш манбалари ҳисобланади.

Патент идорасининг Апелляция кенгаши қарорлар қабул қилишда мустақилдир ва ўз фаолиятида ушбу Қонун ҳамда бошқа қонун ҳужжатларига амал қилади.

Апелляция кенгаши:

Патент идорасининг талабномада кўрсатилган саноат мулки объектлари хусусидаги қарори устидан;

- саноат мулки объектларига патент берилганлигига қарши манфаатдор юридик ва жисмоний шахслар томонидан;

- саноат мулки объектлари патентларининг ҳақиқийлигига қарши берилган апелляцияларни кўриб чиқади.

Апелляция кенгаши ўз ваколатлари доирасида апелляцияларнинг бошқа турларини ҳам кўриб чиқиши мумкин.

Апелляция кенгаши тўғрисидаги низом Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланади.

Саноат мулки объектига бўлган ҳуқуқ муаллифга (хаммуаллифларга) ёки унинг (уларнинг) ҳуқуқий ворисига (ҳуқуқий ворисларига) тегишли бўлади ва патент билан тасдиқланади.

Агар саноат мулки объектини бир нечта шахс бир-биридан мустақил равишда яратган бўлса, патент олиш ҳуқуқи патент бериш ҳақидаги талабномани Патент идорасига биринчи бўлиб топширган шахсга тегишли бўлади.

Муаллиф (хаммуаллифлар), агар ўзи (ўзлари) яратган саноат мулки объектини бошқалар ғайриқонуний ўзлаштириб олиши натижасида бу объектга талабнома топширилган ёки патент олинган бўлса, патент берилганлигига қарши эътироз билдириш ёхуд патент эгаси сифатида ўзига (ўзларига) патентнинг ўтказилишини суд тартибида талаб қилиш ҳуқуқига эга.

Саноат мулки объектининг патенти давлат экспертизаси ўтказилганидан кейин берилади.

Саноат мулки объектининг патенти саноат мулки объекти устуворлигини, унга муаллифликни ва патент эгасининг саноат мулки объектига эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ҳамда уни тасарруф этишга доир мутлақ ҳуқуқини тасдиқлайди.

Фойдали модель патенти фойдали моделнинг янгилигини, унинг ҳақиқийлигини ва патент эгасининг фойдали моделга эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ҳамда уни тасарруф этишга доир мутлақ ҳуқуқини тасдиқлайди.

Саноат намунаси патенти саноат намунасининг янгилиги ва ўзига хослигини, унинг ҳақиқийлигини ҳамда патент эгасининг саноат намунасига

эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этишга доир мутлак ҳуқуқини тасдиқлайди.

Саноат мулки объекти патентининг тўла ҳажмдаги ҳуқуқий муҳофазаси ёки бу муҳофазанинг фақат бир қисми ҳақиқий эмаслигини исботлаш вазифаси патентни ҳақиқий эмас деб даъво қилаётган тараф зиммасига юкланади.

Патент эгасининг мутлак ҳуқуқи саноат мулки объекти рўйхатга олинганлиги тўғрисидаги маълумотлар Патент идорасининг расмий ахборотномасида эълон қилинган санадан эътиборан амалда деб ҳисобланади.

Патент идорасига патент бериш ҳақидаги талабнома топширилган санадан эътиборан ҳисоблаганда ихтиро патенти йигирма йил мобайнида, саноат намунаси патенти ўн йил мобайнида, фойдали модель патенти беш йил мобайнида амал қилади.

Ихтиро патентининг амал қилиши қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолларда патент эгасининг илтимосномасига биноан Патент идораси томонидан кўпи билан беш йил муддатга узайтирилиши мумкин. Бундай ихтиро патентининг амал қилишини узайтириш тартиби Патент идораси томонидан белгиланади.

Саноат намунаси патентининг ва фойдали модель патентининг амал қилиш муддати патент эгасининг илтимосномасига биноан Патент идораси томонидан тегишинча беш йилга ҳамда уч йилга узайтирилиши мумкин.

Ихтиро ҳамда фойдали модель патенти таъминлайдиган ҳуқуқий муҳофаза ҳажми уларнинг формуласи билан, саноат намунаси патенти таъминлайдиган ҳуқуқий муҳофаза ҳажми эса буюмнинг (макетнинг, расмнинг) тасвирида акс эттирилган муҳим белгилари ва (ёки) уларнинг комбинацияси (бундан буён матнда унинг муҳим белгилари мажмуи деб юритилади) билан белгиланади.

Саноат мулки объекти патенти, шунингдек уни олиш ҳуқуқи мерос бўлиб ўтади.

Агар ихтиро сифатида кўрсатилган объект янги, ихтиролик даражасига эга ва уни саноатда қўллаш мумкин бўлса, у ҳуқуқий муҳофаза қилинади.

Агар ихтиро техника тараққиёти даражасидан маълум бўлмаса, у янги деб ҳисобланади.

Агар ихтиро техника тараққиёти даражаси ҳақидаги маълумотлардан яққол аён бўлмаса, у ихтиролик даражасига эга бўлади.

Техника тараққиёти даражаси ихтиро устуворлиги санасига қадар жаҳонда оммага ошқор бўлган ҳар қандай маълумотларни ўз ичига олади.

Ихтиронинг янгилигини аниқлаш чоғида бирмунча олдин устуворликка эга бўлган ҳолда топширилган ва чақириб олинмаган патент бериш ҳақидаги талабномалар ҳам ҳисобга олинади.

Агар ихтиродан саноат, қишлоқ хўжалиги, соғлиқни сақлаш ва бошқа соҳаларда фойдаланиш мумкин бўлса, у саноатда қўллаш мумкин деб ҳисобланади.

Ихтирога тааллуқли ахборотнинг муаллиф, талабнома берувчи ёки улардан бевосита ёхуд билвосита шу ахборотни олган ҳар қандай шахс томонидан оммавий тарзда ошкор этилиши, агар ихтирога патент бериш ҳақидаги талабнома ахборот ошкор этилган санадан эътиборан кўпи билан олти ой ичида Патент идорасига топширилган бўлса, ихтиронинг патентга лаёқатлилигини тан олишга таъсир кўрсатадиган ҳолат сифатида эътироф этилмайди. Бунда ушбу ҳолни исботлаб бериш вазифаси муаллиф, талабнома берувчи зиммасида бўлади.

Ҳар қандай соҳада:

маҳсулотга (хусусан, қурилма, модда, микроорганизм штамми, ўсимликлар ёки ҳайвонлар хужайраларининг турларига);

усулга (моддий воситалар ёрдамида моддий объект устида хатти-харакатларни амалга ошириш жараёнига) тааллуқли бўлган техник ечим ихтиро сифатида эътироф этилади.

Куйидагилар ихтиро сифатида эътироф этилмайди:

илмий назариялар ва математика усуллари;

ташқил этиш ва бошқариш усуллари;

шартли белгилар, жадваллар, қоидалар;

ақлий операцияларни бажариш қоидалари ва усуллари;

электрон ҳисоблаш машиналари учун алгоритмлар ва дастурлар;

бинолар, иншоотлар, ҳудудларни режалаштириш лойиҳалари ва чизма тарҳлари;

эстетика талабларини қаноатлантиришга йўналтирилган, буюмларнинг фақат ташқи кўринишига оид ечимлар;

интеграл микросхемаларнинг топологиялари;

ўсимлик навлари ва ҳайвон зотлари;

жамоат манфаатларига, инсонпарварлик ва ахлоқ қоидаларига зид ечимлар.

Агар фойдали модель сифатида кўрсатилган объект янги бўлса ва уни sanoatда қўллаш мумкин бўлса, у ҳуқуқий муҳофаза қилинади.

Агар фойдали моделнинг муҳим белгилари мажмуи техника тараққиёти даражасидан маълум бўлмаса, у янги деб ҳисобланади.

Техника тараққиёти даражаси талабномада кўрсатилган фойдали модель амалга ошириши мумкин бўлган вазифаларни бажара оладиган воситалар ҳақидаги Ўзбекистон Республикасида ҳамма фойдалана оладиган барча маълумотларни, шунингдек уларни қўллашга доир маълумотларни ўз ичига олади.

Фойдали модель, агар ундан амалда фойдаланиш мумкин бўлса, sanoatда қўллаш мумкин деб ҳисобланади.

Фойдали моделга тааллуқли ахборотнинг муаллиф, талабнома берувчи ёки улардан бевосита ёхуд билвосита шу ахборотни олган ҳар қандай шахс томонидан оммавий тарзда ошкор этилиши, агар фойдали моделга патент бериш ҳақидаги талабнома ахборот ошкор этилган санадан эътиборан кўпи билан олти ой ичида Патент идорасига топширилган бўлса,

фойдали моделнинг патентга лаёқатлилигини тан олишга таъсир кўрсатадиган ҳолат сифатида эътироф этилмайди. Бунда ушбу ҳолни исботлаб бериш вазифаси муаллиф, талабнома берувчи зиммасида бўлади.

Қурилмаларнинг конструктив йўл билан бажарилиши фойдали моделларга тааллуқлидир.

Агар саноат намунаси сифатида кўрсатилган объект янги ва оригинал (ўзига хос) бўлса, у ҳуқуқий муҳофаза қилинади.

Агар саноат намунасининг муҳим белгилари мажмуи саноат намунасига устуворлик бериш санасига қадар жаҳонда оммага ошкор бўлган маълумотлардан аён бўлмаса, у янги деб эътироф этилади.

Саноат намунасининг янгилигини аниқлаш чоғида бирмунча олдин устуворликка эга бўлган ҳолда топширилган ва чақириб олинмаган патент бериш ҳақидаги талабномалар ҳам ҳисобга олинади.

Саноат намунаси, агар унинг муҳим белгилари мажмуи буюм хусусиятларининг ижодий жиҳатлари билан боғлиқ бўлса, оригинал деб эътироф этилади.

Саноат намунасига тааллуқли ахборотнинг муаллиф, талабнома берувчи ёки улардан бевосита ёхуд билвосита шу ахборотни олган ҳар қандай шахс томонидан оммавий тарзда ошкор этилиши, агар саноат намунасига патент бериш ҳақидаги талабнома ахборот ошкор этилган санадан эътиборан кўпи билан олти ой ичида Патент идорасига топширилган бўлса, саноат намунасининг патентга лаёқатлилигини тан олишга таъсир кўрсатадиган ҳолат сифатида эътироф этилмайди. Бунда ушбу ҳолни исботлаб бериш вазифаси муаллиф, талабнома берувчи зиммасида бўлади.

Буюмнинг ташқи кўринишини ифодаладиган бадий-конструкторлик ечими саноат намуналари жумласига киради.

Қуйидагилар саноат намуналари деб эътироф этилмайди:

матбаа маҳсулотлари;

архитектура объектлари (кичик архитектура шаклларида ташқари), саноат, гидротехника иншоотлари ва бошқа стационар иншоотлар;

суюқ, газсимон, сочилувчан ёки шунга ўхшаш моддалардан иборат ўзгарувчан шаклдаги объектлар;

буюмнинг фақат техник вазифаси билан боғлиқ бўлган ечимлар;

жамоат манфаатларига, инсонпарварлик ва ахлоқ қоидаларига зид ечимлар.

Ижодий меҳнати билан саноат мулки объектини яратган жисмоний шахс шу объектнинг муаллифи деб эътироф этилади.

Агар саноат мулки объекти бир нечта жисмоний шахснинг биргаликдаги ижодий меҳнати асосида яратилган бўлиб, улар ўртасида тузилган шартномада бошқача қоида назарда тутилган бўлмаса, уларнинг барчаси шу объектнинг тенг ҳуқуқли ҳаммуаллифлари деб эътироф этилади.

Муаллифлик ҳуқуқи бошқага ўтказилмайдиган ва топширилмайдиган шахсий номулкий ҳуқуқдир.

Саноат мулки объектининг патенти қуйидагиларга берилади:

саноат мулки объектининг муаллифига (хаммуаллифларига) ёки унинг (уларнинг) меросхўрига (меросхўрларига);

муаллиф ёки унинг меросхўри томонидан патент бериш ҳақидаги талабномада ёки саноат мулки объекти рўйхатдан ўтказилгунга қадар Патент идорасига топширилган талабнома берувчини ўзгартириш ҳақидаги аризада кўрсатилган юридик ва (ёки) жисмоний шахсларга (уларнинг ўзи рози бўлган тақдирда);

ушбу моддада назарда тутилган ҳолларда иш берувчига.

Ходим томонидан ўз хизмат вазифаларини ёки иш берувчидан олган аниқ топшириқни бажариш муносабати билан яратилган саноат мулки объектининг патентига бўлган ҳуқуқ, агар бу ҳол улар ўртасида тузилган шартномада назарда тутилган бўлса, иш берувчига тегишли бўлади.

Агар иш берувчи билан муаллиф (хаммуаллифлар) ўртасидаги шартномада ушбу модданинг иккинчи қисмидаги қоидалар назарда тутилган бўлмаса, у ҳолда муаллиф (хаммуаллифлар) талабнома топшириш ва саноат мулки объектининг патентини ўз номига олиш ҳуқуқига эга бўлади. Бунда иш берувчи патент эгасига шартномада белгиланадиган миқдорда товон тўлаб, ўз ишлаб чиқаришида тегишли саноат мулки объектидан фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлади.

Иш берувчи саноат мулки объектини сир сақлаган тақдирда муаллифга (хаммуаллифларга) мутаносиб равишда ҳақ тўлаши шарт, ҳақ миқдори шартномада белгиланади.

Агар саноат мулки объектидан ўз хоҳишича фойдаланиш бошқа патент эгаларининг ҳуқуқларини, шу жумладан, бошқа шахсларнинг мазкур объектдан фойдаланишини тақиқлаб қўйиш ҳуқуқини бузмаса, бундай фойдаланиш патент эгасига тегишлидир, шу зайдда фойдаланиш ушбу Қонунга мувофиқ патент эгасининг ҳуқуқини бузиш деб ҳисобланмайдиган ҳоллар бундан мустасно.

Бир нечта патент эгасига қарашли бўлган саноат мулки объектидан фойдаланиш борасидаги ўзаро муносабатлар улар ўртасидаги келишувга биноан белгиланади. Бундай келишув бўлмаган тақдирда, ҳар бир патент эгаси муҳофаза қилинаётган саноат мулки объектидан ўз хоҳишича фойдаланиши мумкин, лекин қолган патент эгаларининг розилигисиз объектга мутлақ лицензия беришга ёки патентни ўзга шахсга топширишга ҳақли эмас.

Патент эгаси патент билан тасдиқланган саноат мулки объектига бўлган ҳуқуқни патентдан ўзганинг фойдасига воз кечиш тўғрисидаги шартнома бўйича ёки саноат мулки объектидан фойдаланиш ҳуқуқини лицензия шартномаси бўйича ҳар қандай юридик ёхуд жисмоний шахсга (шахсларга) топшириши мумкин. Патентдан ўзганинг фойдасига воз кечиш тўғрисидаги шартнома ва лицензия шартномаси Патент идорасида рўйхатдан ўтказилиши керак.

Патент эгаси фойдаланилаётган саноат мулки объектлари патентланганлигини кўрсатувчи огоҳлантириш тамғасидан фойдаланиши мумкин.

Патент эгалари патент рўйхатга олинган санадан бошлаб уч йил мобайнида саноат мулки объектидан фойдаланмаса ёки етарли даражада фойдаланмаса, ушбу муҳофаза этилаётган саноат мулки объектидан фойдаланишни хоҳловчи ва фойдаланишга тайёр ҳар қандай шахс, патент эгаси лицензия шартномаси тузишдан бош тортган тақдирда, ўзига мажбурий номутлақ лицензия беришни сўраб судга илтимоснома билан мурожаат қилиши мумкин.

Қуйидаги ҳоллар патент эгаси мутлақ ҳуқуқининг бузилиши сифатида эътироф этилмайди:

Ўзбекистон Республикасида муҳофаза қилинаётган саноат мулки объектларидан таркиб топган қурилмаларни Саноат мулкини муҳофаза қилиш бўйича Париж конвенцияси иштирокчиси бўлган бошқа давлатнинг транспорт воситасида мазкур восита вақтинча ёки тасодифан Ўзбекистон Республикаси ҳудудида турган вақтда, башарти бу қурилмалардан фақат мазкур воситанинг эҳтиёжлари учун фойдаланиладиган бўлса, қўллаш;

патентлар билан муҳофаза қилинаётган саноат мулки объектларидан таркиб топган воситалар устида илмий тадқиқот ёки тажриба ўтказиш;

патентлар билан муҳофаза қилинаётган саноат мулки объектларидан таркиб топган воситаларни табиий офатлар, ҳалокатлар, эпидемиялар ва бошқа ғавқулдда ҳолатларда қўллаш;

патентлар билан муҳофаза қилинаётган саноат мулки объектларидан таркиб топган воситаларни, агар бу воситалар фуқаролик муомаласига қонуний йўл билан киритилган бўлса, қўллаш;

патентлар билан муҳофаза қилинаётган саноат мулки объектларидан таркиб топган воситаларни даромад олмай шахсий мақсадларда қўллаш;

дорихоналарда шифокор рецепти бўйича дориларни бир маротабалик тайёрлаш.

Патент билан муҳофаза қилинаётган саноат мулки объектларидан ушбу Қонуннинг 11 ва 32-моддаларида назарда тутилган қоидаларга ҳилоф равишда фойдаланаётган ҳар қандай шахс патент эгасининг мутлақ ҳуқуқини бузувчи ҳисобланади.

Тегишли патентланган саноат мулки объектини ўз ичига олган маҳсулот ёки буюмни рухсатсиз тайёрлаш, қўллаш, импорт қилиш, сотишга таклиф этиш, сотиш, фуқаролик муомаласига бошқа йўсинда киритиш ёки шу мақсадда сақлаб туриш, шунингдек ихтиро патенти билан муҳофаза қилинаётган усулни қўллаш ёхуд ихтиро патенти билан муҳофаза қилинаётган усулда бевосита тайёрланган маҳсулотни фуқаролик муомаласига киритиш ёки шу мақсадда сақлаб туриш патент эгаси мутлақ ҳуқуқининг бузилиши деб эътироф этилади. (ЎзР 30.07.2008 й. ЎРҚ-164-сон Қонуни тахриридаги қисм), (Олдинги тахририга қаранг)

Саноат мулки объектидан патент эгасининг мутлақ ҳуқуқини бузган ҳолда фойдаланаётган шахслар патент эгасининг талабига кўра:

патент эгасининг мутлақ ҳуқуқини бузувчи ҳаракатларни тўхтатишлари;

патент эгасига етказилган зарарнинг ўрнини қонун ҳужжатларига мувофиқ қоплашлари шарт.

Патент бериш ҳақидаги талабнома муаллиф, иш берувчи ёки уларнинг ҳуқуқий вориси (бундан буён матнда талабнома берувчи деб юритилади) томонидан Патент идорасига топширилади.

Патент бериш ҳақидаги талабномаларга белгиланган миқдорда патент божи тўланганлигини ёки патент божи тўлашдан озод қилишнинг ёхуд унинг миқдори камайтирилишининг асосларини тасдиқлайдиган ҳужжат илова қилинади.

Патент бериш ҳақидаги талабнома ҳужжатларига доир талаблар Патент идораси томонидан белгиланади.

Патент бериш ҳақидаги талабнома шахсан, патент вакили ёки ишончли шахс орқали топширилиши мумкин.

Ихтирога патент бериш ҳақидаги талабнома (бундан буён матнда ихтиро ҳақидаги талабнома деб юритилади) битта ихтирога ёки ягона ихтирочилик фикрини (ихтиро бирлиги талабини) ташкил этган тарзда бир-бири билан узвий боғланган ихтиролар гуруҳига тааллуқли бўлиши керак.

Ихтиро ҳақидаги талабнома:

ихтиронинг муаллифи (ҳаммуаллифлари) ва кимнинг номига патент бериш сўралаётган бўлса, ана шу шахс, шунингдек уларнинг турар жойи ёки жойлашган манзили кўрсатилган патент бериш ҳақидаги аризани;

ихтиронинг уни амалга ошириш учун етарли бўлган даражада тўлиқ очиб берилган тавсифини;

ихтиронинг моҳиятини ифодаловчи ҳамда унинг тавсифига тўла мувофиқ бўлган формуласини;

агар ихтиронинг моҳиятини тушуниш учун зарур бўлса, чизмалар ва бошқа материалларни;

ихтиро рефератини ўз ичига олиши лозим.

Фойдали моделга патент бериш ҳақидаги талабнома (бундан буён матнда фойдали модель ҳақидаги талабнома деб юритилади) битта фойдали моделга ёки ягона ижодкорлик фикрини (фойдали модель бирлиги талабини) ташкил этган тарзда бир-бири билан узвий боғланган фойдали моделлар гуруҳига тааллуқли бўлиши керак.

Фойдали модель ҳақидаги талабнома:

фойдали моделнинг муаллифи (ҳаммуаллифлари) ва кимнинг номига патент бериш сўралаётган бўлса, ана шу шахс, шунингдек уларнинг турар жойи ёки жойлашган манзили кўрсатилган патент бериш ҳақидаги аризани;

фойдали моделнинг уни амалга ошириш учун етарли бўлган даражада тўлиқ очиб берилган тавсифини;

фойдали моделнинг моҳиятини ифодаловчи ҳамда унинг тавсифига тўла мувофиқ бўлган формуласини;

агар фойдали моделнинг моҳиятини тушуниш учун зарур бўлса, чизмалар ва бошқа материалларни;

фойдали модель рефератини ўз ичига олиши лозим.

Саноат намунасига патент бериш ҳақидаги талабнома (бундан буён матнда саноат намунаси ҳақидаги талабнома деб юритилади) битта саноат намунасига тааллуқли бўлиши керак ва у шу намуна вариантларини (саноат намунаси бирлиги талабини) қамраб олиши мумкин.

Саноат намунаси ҳақидаги талабнома:

саноат намунасининг муаллифи (ҳаммуаллифлари) ва кимнинг номига патент бериш сўралаётган бўлса, ана шу шахс, шунингдек уларнинг турар жойи ёки жойлашган манзили кўрсатилган патент бериш ҳақидаги аризани;

буюмнинг ташқи кўриниши ҳақида тўла-тўқис, бор тафсилоти билан тасаввур қилиш имконини берувчи буюм акс эттирилган тасвирлар туркумини, макет ёки расмини;

агар саноат намунасининг моҳиятини очиб бериш учун зарур бўлса, буюм умумий кўринишининг чизмаси, эргономик схемаси, конфекцион харитасини;

саноат намунасининг ундаги муҳим белгилар мажмуини акс эттирган тавсифини ўз ичига олиши лозим.

Саноат мулки объекти устуворлиги патент бериш ҳақидаги талабнома Патент идорасига топширилган санага кўра белгиланади.

Саноат мулки объекти устуворлиги:

Саноат мулкини муҳофаза қилиш бўйича Париж конвенцияси иштирокчиси бўлган бошқа давлатда (конвенция устуворлиги) топширилган биринчи талабнома қайд этилган сана бўйича, агар мазкур санадан эътиборан ихтиро ҳақидаги талабнома ва фойдали модель ҳақидаги талабнома ўн икки ой ичида, саноат намунаси ҳақидаги талабнома эса олти ой ичида Патент идорасига келиб тушган бўлса, белгиланиши мумкин. Агар конвенция устуворлиги сўралган талабнома уни берувчига боғлиқ бўлмаган ҳолатларга кўра белгиланган муддатда топшириб улгурилмаса, бу муддат Патент идораси томонидан кўпи билан икки ойга узайтирилиши мумкин. Конвенция устуворлиги ҳуқуқидан фойдаланиш истагидаги талабнома берувчи ўзининг ана шу истагини талабномани топшириш чоғида кўрсатиб ўтиши ва (ёки) зарур материалларни талабнома топширилган санадан эътиборан кўпи билан уч ой ичида Патент идорасига тақдим этиши шарт;

қўшимча материаллар топширилган сана бўйича, агар талабномага илова қилинган қўшимча материаллар талабномада кўрсатилган саноат мулки объекти моҳиятини ўзгартириб юборади деб топилиши муносабати билан уларни қабул қилиш мумкин эмаслигини Патент идораси талабнома берувчига билдирган санадан эътиборан уч ой муддат тугагунга қадар бу қўшимча материаллар талабнома берувчи томонидан мустақил талабнома сифатида расмийлаштирилган бўлса, белгиланиши мумкин; (ЎЗР 30.07.2008 й. ЎРҚ-164-сон Қонуни тахриридаги хат боши)

шу талабнома берувчининг Патент идорасига бирмунча олдин тақдим этган, ушбу саноат мулки объектининг моҳиятини очиб берувчи талабномаси топширилган сана бўйича, агар бундай устуворлик сўралаётган талабнома бирмунча олдин берилган ихтиро ҳақидаги талабнома ва фойдали модель

ҳақидаги талабнома келиб тушган санадан эътиборан ўн икки ой ичида ва бирмунча олдин берилган саноат намунаси ҳақидаги талабнома келиб тушган санадан эътиборан олти ой ичида топширилган бўлса, белгиланиши мумкин. Бунда бирмунча олдин топширилган талабнома чақириб олинган деб ҳисобланади.

Саноат мулки объекти устуворлиги олдин топширилган бир нечта талабнома ёки уларга доир қўшимча материаллар асосида бу талабномалар ва қўшимча материалларга нисбатан ушбу моддада белгиланган шартларга риоя қилинган ҳолда белгиланиши мумкин. (ЎзР 30.07.2008 й. ЎРҚ-164-сон Қонуни таҳриридаги қисм)

Агар давлат экспертизаси жараёнида патент бериш ҳақидаги ўхшаш талабномалар айна битта устуворлик санасига эга эканлиги аниқланса, у ҳолда патент Патент идорасига олдинроқ сана билан жўнатилганлиги исботланган талабнома бўйича, башарти жўнатилган саналари ҳам бир хил бўлиб чиқса, қайси бирида Патент идорасининг рўйхатга олиш қирим рақами олдин қайд этилган бўлса, шу талабнома бўйича берилади.

Саноат мулки объекти устуворлиги бирмунча олдин устуворлик сўралган, чақириб олинган патент бериш ҳақидаги талабнома келиб тушган санага кўра белгиланиши мумкин эмас.

Патент бериш ҳақидаги ажратилган алоҳида талабнома бўйича саноат мулки объекти устуворлиги Патент идорасига топширилган дастлабки талабнома санасига кўра белгиланади.

Талабнома берувчи патент бериш ҳақидаги қарор қабул қилингунга қадар ихтиро ҳақидаги талабномани фойдали модель ҳақидаги талабнома, фойдали модель ҳақидаги талабномани эса ихтиро ҳақидаги талабнома қилиб ўзгартиришга ҳақлидир. Бундай ўзгартиришлар чоғида биринчи талабноманинг устуворлиги сақланиб қолади.

Талабномаларни ўзгартириш тегишли патент божи тўлангандан сўнг амалга оширилади.

Патент идораси патент бериш ҳақидаги талабнома бўйича расмий экспертиза, фойдали модель ҳақидаги талабнома экспертизаси ҳамда ихтиро ҳақидаги талабноманинг ёки саноат намунаси ҳақидаги талабноманинг моҳияти бўйича илмий-техника экспертизасидан иборат бўлган давлат экспертизасини ўтказди.

Талабнома берувчи патент бериш ҳақидаги талабнома топширилган санадан эътиборан икки ой мобайнида талабномада кўрсатилган саноат мулки объектининг моҳиятини ўзгартирмаган ҳолда унга тузатишлар, аниқликлар ёки қўшимча материаллар киритиш ҳуқуқига эга. Патент бериш ҳақидаги талабнома бўйича тузатишлар, аниқликлар ёки қўшимча материаллар патент божи тўланган тақдирда, кўрсатилган муддат ўтганидан кейин, лекин Патент идораси патент бериш ҳақида қарор қабул қилгунга қадар тақдим этилиши мумкин.

Белгиланган талаблар бузилган ҳолда расмийлаштирилган патент бериш ҳақидаги талабнома юзасидан талабнома берувчига сўров юборилиб, унда шу сўров йўлланган санадан эътиборан уч ой ичида тузатишлар

киритилган ёки етишмаётган материалларни тақдим этиш таклиф қилинади. Агар талабнома берувчи сўралган материалларни ёки белгиланган муддатни узайтириш тўғрисидаги илтимосномани кўрсатилган муддатда тақдим этмаса, патент бериш ҳақидаги талабнома чақириб олинган ҳисобланади. Белгиланган муддат талабнома берувчининг илтимосномасига кўра шу муддат ўтган санадан кейин кўпи билан ўн икки ойга узайтирилиши мумкин.

Саноат мулки объекти бирлиги талаблари бузилган ҳолда топширилган патент бериш ҳақидаги талабнома юзасидан талабнома берувчига тегишли сўров унга юборилган санадан эътиборан уч ой муддат ичида ушбу объектлардан қайси бири кўриб чиқилиши лозимлигини хабар қилиш ҳамда тегишинча талабнома ҳужжатларига аниқликлар киритиш таклиф қилинади. Дастлабки талабнома материалларига киритилган бошқа объектлар алоҳида талабномаларга ажратилиши мумкин. Агар талабнома берувчи ушбу объектлардан қайси бирини кўриб чиқиш зарурлигини хабар қилмаса ва аниқлик киритилган материалларни тақдим этмаса, ихтиро, фойдали модель формуласида ёки саноат намунаси тавсифида биринчи қилиб кўрсатилган объект давлат экспертизасидан ўтказилади.

Давлат экспертизаси сўрови бўйича материалларни тақдим этишнинг талабнома берувчи томонидан ўтказиб юборилган муддатлари, белгиланган муддатларни узайтириш муқаррарлигини тақозо этган сабаблар тасдиқланган ва патент божи тўланган тақдирда, Патент идораси томонидан тикланиши мумкин. Ўтказиб юборилган муддатларни тиклаш тўғрисидаги илтимоснома талабнома берувчи томонидан ўтказиб юборилган муддат тугаган кундан бошлаб кўпи билан ўн икки ой ичида топширилиши мумкин.

Талабнома берувчи саноат мулки объекти тегишли давлат реестрида давлат рўйхатидан ўтказилгунга қадар давлат экспертизасининг исталган босқичида патент бериш ҳақидаги талабномани чақириб олиши мумкин.

Патент бериш ҳақидаги талабнома материалларидаги маълумотлар Патент идораси томонидан сир сақланиши керак ва улар ҳақидаги ахборот талабнома берувчи ёки патент эгасининг розилигисиз берилмайди. Талабнома материалларидаги ахборотни ихтиро ҳақидаги талабнома тўғрисидаги ёки фойдали модель ва саноат намунаси давлат рўйхатидан ўтказилганлиги тўғрисидаги маълумотлар расмий равишда эълон қилингунга қадар ошкор этганлик қонунга мувофиқ жавобгарликка сабаб бўлади.

Агар ихтиро ҳақидаги талабнома ёки фойдали модель ҳақидаги талабнома материалларида давлат сирларини ташкил қилган маълумотлар мавжуд бўлса, бундай талабнома бўйича иш юритиш қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда амалга оширилади.

Патент идораси томонидан кўриб чиқиш учун қабул қилиб олинган патент бериш ҳақидаги талабномалар талабнома берувчиларга қайтарилмайди.

Расмий экспертиза патент бериш ҳақидаги талабнома топширилган санадан бошлаб икки ой ўтгандан кейин Патент идораси томонидан ўтказилади. Талабнома берувчининг илтимосномасига биноан расмий экспертиза кўрсатилган муддат ўтмасиданоқ бошланиши мумкин. Бу ҳолда

талабнома берувчи илтимоснома топширилган пайдан бошлаб кўшимча патент божи тўламасдан талабнома материалларига ўз ташаббуси билан кўшимчалар, тузатишлар ва аниқликлар киритиш ҳуқуқидан маҳрум бўлади.

Расмий экспертиза мобайнида тақдим этилган таклифнинг ҳуқуқий муҳофаза таъминладиган саноат мулки объектларига қай даражада мувофиқлиги кўриб чиқилади. Расмий экспертиза натижалари бўйича Патент идорасининг қарори талабнома берувчига маълум қилинади.

Талабнома берувчи Патент идорасининг қарори устидан қарор юборилган санадан эътиборан уч ойлик муддат ичида Апелляция кенгашига апелляция бериши мумкин. Апелляция кенгаши апелляция келиб тушган санадан эътиборан икки ойлик муддат ичида уни кўриб чиқиши лозим.

Апелляция кенгашининг қарори устидан қарор қабул қилинган санадан эътиборан олти ой ичида судга шикоят қилиниши мумкин.

Ихтиро ҳақидаги талабнома тўғрисидаги маълумотлар кўриб чиқиш учун қабул қилинган талабнома топширилган санадан эътиборан ўн саккиз ой ўтганидан кейин расмий ахборотномада эълон қилинади. Эълон қилинадиган маълумотлар таркиби Патент идораси томонидан белгиланади.

Талабнома берувчининг илтимосномасига кўра Патент идораси кўриб чиқиш учун қабул қилинган ихтиро ҳақидаги талабнома топширилган санадан эътиборан ўн саккиз ой ўтгунига қадар ихтиро ҳақидаги талабнома тўғрисидаги маълумотларни эълон қилиши мумкин.

Ихтиро ҳақидаги талабнома тўғрисидаги маълумотлар эълон қилинганидан кейин ҳар қандай шахс ушбу талабномага доир ҳужжатлар билан танишиб чиқишга ҳақли. Ихтиро ҳақидаги талабномага доир ҳужжатлар билан танишиб чиқиш тартиби Патент идораси томонидан белгиланади.

Патент идораси патент божи тўланган тақдирда фойдали модель ҳақидаги талабногани экспертизадан ўтказди. Патент божи расмий экспертизанинг талабнома кўриб чиқишга қабул қилингани тўғрисидаги қарори талабнома берувчига юборилган санадан эътиборан уч ой ичида тўланиши мумкин. Кўрсатилган муддат ўтказиб юборилган тақдирда талабнома чақириб олинган деб ҳисобланади.

Экспертиза ўтказилаётганда талабномада кўрсатилган объектнинг ушбу Қонун 7-моддасида белгиланган патентга лаёқатлилик шартларига мувофиқлиги текширилади.

Агар экспертиза натижасида талабнома фойдали моделлар сифатида муҳофаза қилинадиган объектларга тааллуқли бўлмаган таклиф тўғрисида эканлиги аниқланса, Патент идораси патент беришни рад этиш ҳақида қарор қабул қилади, талабнома берувчи бундан хабардор қилинади.

Агар талабнома экспертизаси натижасида фойдали модель ҳақидаги талабнома материаллари кўйилган талабларга мос эканлиги аниқланса, Патент идораси фойдали моделга патент бериш тўғрисида қарор қабул қилади, талабнома берувчи бундан хабардор этилади.

Фойдали модель сифатида талабномада кўрсатилган объектнинг патентга лаёқатлилик шартларига мувофиқ эмаслиги аниқланган тақдирда

Патент идораси фойдали моделга патент беришни рад этиш тўғрисида қарор қабул қилади, талабнома берувчи бундан хабардор этилади. (ЎзР 30.07.2008 й. ЎРҚ-164-сон Қонуни тахриридаги қисм)

Талабнома берувчи Патент идорасининг қарори устидан қарор юборилган санадан эътиборан уч ойлик муддат ичида Апелляция кенгашига апелляция бериши мумкин. Апелляция кенгаши апелляция келиб тушган санадан эътиборан икки ойлик муддат ичида уни кўриб чиқиши лозим.

Апелляция кенгашининг қарори устидан қарор қабул қилинган санадан эътиборан олти ой ичида судга шикоят қилиниши мумкин.

Патент идораси патент божи тўланган тақдирда, талабнома берувчининг ёки ҳар қандай шахснинг илтимосномасига кўра ихтиро ҳақидаги талабноманинг моҳияти бўйича илмий-техника экспертизаси ўтказади. Илтимоснома талабнома топширилаётганда ёки кўриб чиқиш учун қабул қилинган талабнома топширилган санадан эътиборан уч йил ичида топширилиши мумкин. Талабнома берувчи келиб тушган илтимосномалар ҳақида Патент идораси томонидан хабардор қилинади.

Ихтиро ҳақидаги талабноманинг моҳияти бўйича илмий-техника экспертизаси ўтказиш тўғрисидаги илтимосномани топшириш муддати бундай илтимоснома билан биргаликда патент божи тўланганлигини тасдиқловчи ҳужжат тақдим этилган тақдирда, талабнома берувчининг талабнома топширилган санадан эътиборан уч йил ўтгунига қадар топширилган илтимосномасига кўра Патент идораси томонидан кўпи билан икки ойга узайтирилиши мумкин.

Ихтиро ҳақидаги талабноманинг моҳияти бўйича илмий-техника экспертизаси ўтказиш тўғрисидаги илтимоснома уч йиллик муддатда келиб тушмаган тақдирда, ихтиро ҳақидаги талабнома чақириб олинган ҳисобланади.

Патент идораси патент божи тўланган тақдирда, саноат намунаси ҳақидаги талабноманинг моҳияти бўйича илмий-техника экспертизаси ўтказади. Патент божи расмий экспертизанинг патент бериш ҳақидаги талабнома кўриб чиқиш учун қабул қилинганлиги тўғрисидаги қарори талабнома берувчига юборилган санадан эътиборан уч ой муддат ичида тўланиши мумкин. Кўрсатилган муддат бузилган тақдирда, талабнома чақириб олинган ҳисобланади.

Агар ихтиро ҳақидаги талабноманинг ёки саноат намунаси ҳақидаги талабноманинг моҳияти бўйича илмий-техника экспертизаси натижасида талабнома берувчи таклиф қилган формула билан ифодаланган ихтиро сифатида талабномада кўрсатилган объектнинг ёки муҳим белгилари мажмуи билан ифодаланган саноат намунаси сифатида талабномада кўрсатилган объектнинг белгиланган талабларга мослиги аниқланса, Патент идораси патент бериш ҳақида қарор қабул қилади.

Ихтиро ёки саноат намунаси сифатида талабномада кўрсатилган объектнинг патентга лаёқатлилиқ шартларига мос эмаслиги аниқланган тақдирда, Патент идораси патент беришни рад этиш ҳақида қарор қабул қилади.

Талабнома берувчи Патент идорасининг қарори устидан қарор юборилган санадан эътиборан уч ойлик муддат ичида Апелляция кенгашига апелляция бериши мумкин. Апелляция кенгаши апелляция келиб тушган санадан эътиборан тўрт ой ичида уни кўриб чиқиши лозим.

Апелляция кенгашининг қарори устидан қарор қабул қилинган санадан эътиборан олти ой ичида судга шикоят қилиниши мумкин.

Ихтирога ихтиро ҳақидаги талабнома тўғрисидаги маълумотлар эълон қилинган санадан ихтиро давлат рўйхатидан ўтказилганлиги ҳақидаги маълумотлар эълон қилинадиган санага қадар вақтинчалик ҳуқуқий муҳофаза берилади.

Агар ихтиро ҳақидаги талабнома чақириб олинган бўлса ёки ушбу талабнома бўйича Патент идораси томонидан патент беришни рад этиш тўғрисида қарор қабул қилиниб, бу қарор устидан шикоят бериш имконияти тугаган бўлса, вақтинчалик ҳуқуқий муҳофаза юз бермаган ҳисобланади.

Ихтиродан унинг вақтинчалик ҳуқуқий муҳофазаси даврида фойдаланаётган шахс ихтирога патент олинганидан кейин патент эгасининг талабига кўра унга миқдори патент эгаси билан келишув асосида белгиланадиган пул товони тўлаши шарт.

Патент идораси патент бериш тўғрисида қарор қабул қилганидан сўнг саноат мулки объектини тегишинча Давлат ихтиролар реестрида, Давлат фойдали моделлар реестрида ёки Давлат саноат намуналари реестрида давлат рўйхатига олади.

Патент идораси саноат мулки объектлари рўйхатга олинганлиги тўғрисидаги маълумотларни ўз ичига олган расмий ахборотнома нашр этади. Эълон қилинадиган маълумотларнинг тўлиқ рўйхати ва таркиби Патент идораси томонидан белгиланади.

Саноат мулки объектига патент бериш объект рўйхатга олинганлиги ҳақидаги маълумотлар расмий ахборотномада эълон қилинган санадан эътиборан ўн кун ўтганидан кейин Патент идораси томонидан амалга оширилади.

Саноат мулки объекти патенти Ўзбекистон Республикаси номидан берилади ва Патент идораси раҳбари томонидан имзоланади.

Саноат мулки объекти патенти бир нечта киши номига сўралганда уларга битта патент берилади.

Саноат мулки объекти патентининг шакли ва унда кўрсатиладиган маълумотлар таркиби Патент идораси томонидан белгиланади.

Берилган саноат мулки объекти патентидаги кўзга яққол ташланиб турган ва техник хатолар патент эгасининг талабига кўра Патент идораси томонидан тузатилади.

Саноат мулки объекти патенти Апелляция кенгашига берилган апелляция бўйича исталган вақтда ҳуқуқий муҳофазанинг тўлиқ ҳажмида ёки унинг фақат бир қисми бўйича қуйидаги асосларга кўра ҳақиқий эмас деб эътироф этилиши мумкин:

муҳофаза қилинадиган саноат мулки объекти патентга лаёқатлилик шартларига мос эмаслиги;

ихтиро, фойдали модель формуласида ёки саноат намунасининг муҳим белгилари мажмуида талабноманинг дастлабки материалларида бўлмаган белгиларнинг мавжудлиги.

Саноат мулки объекти патентининг тўла ҳажмдаги ҳуқуқий муҳофазаси ёки бу муҳофазанинг фақат бир қисми ҳақиқий эмаслигини исботлаш вазифаси патентни ҳақиқий эмас деб даъво қилаётган тараф зиммасида бўлади.

Саноат мулки объектига патент бериш Апелляция кенгашига апелляция топширилиши муносабати билан тўхтатиб турилиши мумкин.

Апелляция кенгашининг қарори устидан қарор қабул қилинган санадан эътиборан олти ой ичида судга шикоят қилиниши мумкин.

Агар низо судда кўриб чиқиладиган бўлса, низо ҳал этилунига қадар саноат мулки объектига доир ишни юритиш Патент идораси томонидан тўхтатиб турилади.

Саноат мулки объекти патентининг амал қилиши унинг ушбу Қонунга мувофиқ белгиланган амал қилиш муддати ўтганидан кейин тугатилади.

Саноат мулки объекти патентининг амал қилиши:

патентни ўз кучида сақлаб турганлик учун патент божлари белгиланган муддатда тўланмаганда;

патент эгаси Патент идорасига топширган аризага асосан муддатидан илгари тугатилади.

Саноат мулки объекти патентининг амал қилиши муддатидан илгари тугатилганлиги тўғрисидаги маълумотлар Патент идорасининг расмий ахборотномасида эълон қилинади.

Патентни ўз кучида сақлаб турганлик учун патент божи белгиланган муддатда тўланмаганлиги сабабли амал қилиши тугатилган саноат мулки объекти патентининг амал қилиши патент эгасининг илтимосномасига кўра тикланиши мумкин. Бундай илтимоснома патентнинг амал қилиши тугатилган санадан эътиборан уч йил муддат ичида, бироқ патентнинг ушбу Қонунда назарда тутилган амал қилиш муддати тугагунига қадар Патент идорасига топширилиши мумкин.

Патент эгасининг илтимосномасига патентнинг амал қилишини тиклаш учун белгиланган миқдордаги патент божи тўланганлигини тасдиқловчи ҳужжат илова қилиниши керак.

Саноат мулки объекти патентининг амал қилиши тикланганлиги тўғрисидаги маълумотлар расмий ахборотномада эълон қилинади.

Саноат мулки объекти патентининг амал қилиш муддати тугатилган сана билан патентнинг амал қилиши тикланганлиги тўғрисидаги маълумотлар эълон қилинган сана оралиғидаги даврда саноат мулки объектидан фойдаланишни бошлаган ёки бунинг учун зарур тайёргарлик кўрган шахс ишлаб чиқариш ҳажмларини кенгайтирмаган ҳолда саноат мулки объектидан бепул фойдаланиш ҳуқуқини сақлаб қолади.

Патент эгаси ёзма ариза бериб, саноат мулки объекти патентидан воз кечиш ҳуқуқига эга.

Бир нечта патент эгаларидан бирининг саноат мулки объекти патентидан воз кечиши патентнинг амал қилиши тугатилишига олиб келмайди.

Саноат мулки объекти патентидан воз кечиш Патент идораси патент эгасидан ёзма ариза олган санадан эътиборан амал қила бошлайди.

Патент эгаси саноат мулки объекти патентидан воз кечиш нияти тўғрисида муаллифни хабардор қилиши шарт. Муаллиф бундай ҳолда патентга эгалик қилишда устувор ҳуқуққа эга бўлади.

Агар саноат мулки объекти патенти лицензия шартномасининг объекти бўлса, шартномада бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, патентдан лицензия эгасининг розилиги билангина воз кечиш мумкин бўлади.

Маҳсулотда (буюмда) ихтиронинг, фойдали моделнинг формула мустақил бандига киритилган ҳар бир белгиси ёки унга муодил бўлган белги қўлланилган бўлса, бу маҳсулот (буюм) патентланган ихтиро, фойдали моделдан фойдаланилган ҳолда тайёрланган, ихтиро патенти билан муҳофаза этиладиган усул эса, қўлланилган деб эътироф этилади.

Маҳсулотни олиш усулига берилган патентнинг амал қилиши айнан шу усул ёрдамида олинган маҳсулотга ҳам татбиқ этилади. Бунда аксини исботловчи далиллар бўлмаса, бу янги маҳсулот патентланган усулда олинган деб ҳисобланади.

Агар маҳсулотда патент берилган саноат намунасининг муҳим белгилари мажмуи бўлса, у патентланган саноат намунасидан фойдаланилган ҳолда тайёрланган деб эътироф этилади.

Саноат мулки объекти устуворлиги белгиланган санага қадар унинг муаллифидан мустақил тарзда айнан ўхшаш бўлган ечимдан фойдаланган ёки шунга етарли даражада тайёргарлик кўрган ҳар қандай юридик ёки жисмоний шахс ишлаб чиқариш ҳажмини кенгайтирмаган тарзда, кейинчалик ҳам ундан бепул фойдаланиш ҳуқуқини сақлаб қолади.

Аввал фойдаланганлик ҳуқуқи бошқа юридик ёки жисмоний шахсга фақат айнан ўхшаш ечимдан фойдаланилган ёки шунга етарли даражада тайёргарлик кўрилган ишлаб чиқариш билан биргаликда топширилиши мумкин.

Патент эгаси бўлмаган ҳар қандай шахс патент билан муҳофаза қилинган саноат мулки объектидан фақат патент эгасининг рухсати билан лицензия шартномаси асосида фойдаланишга ҳақли.

Патент эгаси саноат мулки объектидан фойдаланиш ҳуқуқини ҳар қандай шахсга бериш тўғрисида (очиқ лицензия) Патент идорасига ариза топширилиши мумкин. Бу ҳолда патентни ўз кучида сақлаб турганлик учун ундириладиган патент божи шундай ариза тўғрисидаги маълумотлар Патент идораси томонидан эълон қилинганидан кейинги йилдан бошлаб эллик фоизга камайтирилади.

Очиқ лицензияни олиш истагини билдирган шахс патент эгаси билан номутлақ лицензия бериш тўғрисида шартнома тузиши шарт. Шартнома шартлари бўйича низолар суд томонидан кўриб чиқилади. Патент эгасининг очиқ лицензияга нисбатан ҳуқуқ бериш ҳақидаги аризаси чақириб олинмайди.

Саноат мулки объектдан патент эгасининг розилигисиз мутаносиб миқдорда унга товон тўлаган ҳолда фойдаланилишига Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолларда рухсат бериши мумкин.

Агар патент эгаси саноат мулки объектдан унинг таркибида бошқа юридик ёки жисмоний шахсга қарашли муҳофаза қилинаётган ўзга объект қўлланилиши туфайли фойдалана олмаса, патент эгаси мазкур шахсдан бу объектдан шартномада назарда тутилган шартлар асосида фойдаланиш учун лицензия беришни талаб қилишга ҳақлидир.

Муаллифларга ва саноат мулки объектларидан фойдаланувчи хўжалик юритувчи субъектларга солиқ солиш ва кредит беришда имтиёзли шартлар белгиланади, шунингдек қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа имтиёзлар берилади.

Саноат мулки объектларига ҳуқуқий муҳофаза бериш билан боғлиқ юридик аҳамиятга эга ҳаракатларни бажарганлик учун патент божлари ундирилади. Патент божлари Патент идорасига тўланади.

Патент божларининг миқдори ва уларни тўлаш муддатлари, уларни тўлашдан озод қилиш, тўлов миқдорларини камайтириш ёки уларни қайтариб бериш учун асослар, шунингдек патент божларидан фойдаланиш тартиби Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланади.

Патент божлари талабнома берувчи, патент эгаси ва бошқа манфаатдор шахс томонидан тўланади.

Патентни ўз кучида сақлаб турганлик учун патент божини тўлаш мақсадида қўшимча патент божи тўланган тақдирда, патент эгасига олти ойлик имтиёзли муддат берилади.

Агар патентни ўз кучида сақлаб турганлик учун патент божи ва қўшимча патент божи имтиёзли муддат мобайнида тўланмаса, патентнинг амал қилиши белгиланган муддатда патент божи тўланмаган кундан эътиборан тугатилади.

Патент вакили юридик ва жисмоний шахсларнинг Патент идораси олдидаги вакиллик ҳуқуқини амалга оширади.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида доимий яшайдиган Ўзбекистон фуқароси патент вакили бўлиши мумкин. Патент вакилларига қўйиладиган малака талаблари, уларни аттестациядан ўтказиш ва рўйхатга олиш тартиби қонун ҳужжатлари билан белгиланади.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудидан ташқарида доимий яшовчи жисмоний шахслар ёки чет эллик юридик шахслар саноат мулки объектларини патентлаш бўйича ишларни ва улар билан боғлиқ бўлган

юримдик аҳамиятга эга ҳаракатларни Патент идорасида рўйхатга олинган патент вакиллари орқали амалга оширадидлар.

Ўзбекистон Республикасида доимий яшайдиган, бироқ вақтинча унинг худудидан ташқарида турган жисмоний шахслар саноат мулки объектларини патентлаш бўйича ишларни ва улар билан боғлиқ юримдик аҳамиятга эга ҳаракатларни Ўзбекистон Республикаси доирасида ёзишмалар олиб бориш учун манзилни кўрсатган ҳолда, патент вакилисиз амалга оширилиши мумкин.

Патент вакилининг ваколатлари ишончнома билан тасдиқланади.

Ўзбекистон Республикасининг юримдик ва жисмоний шахслари саноат мулки объектларини қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда бошқа давлатларда патентлаш ҳуқуқига эга.

Давлат сирларини ўз ичига олмайдиган ихтиролар ва фойдали моделларни бошқа давлатларда патентлаш тегишли талабнома Патент идорасига топширилган кундан эътиборан уч ой ўтганидан кейин амалга оширилиши мумкин.

Чет эллик юримдик ва жисмоний шахслар ушбу Қонунда назарда тутилган ҳуқуқлардан Ўзбекистон Республикасининг юримдик ва жисмоний шахслари билан тенг равишда ёки келишув принципи асосида фойдаланадилар.

Саноат мулки объектларини ҳуқуқий муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш соҳасидаги низолар қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ҳал этилади.

Саноат мулки объектлари тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузганликда айбдор шахслар белгиланган тартибда жавобгар бўладидлар.

1.3.2. Илмий кашфиётлар. Кашфиёт объектлари. Кашфиётни аниқлаш тартиблари.

Кашфиёт деб билим даражасига тубдан ўзгартириш олиб кирадиган илгари номаълум бўлган, аммо объектив мавжуд бўлган моддий нуқтанинг ходиса, хосса ва қонуниятларини тушунтириб берувчи таълимотга айтилади.

Кашфиётни ҳимоя қилиш мақсади:

- Илмий мазмун ишончилигини тасдиқлаш учун;
- Муаллиф ва давлат устунлигини ўрнатиш;
- Кашфиёт муаллифининг хусусиятларини тан олиш ва унга тегишли имтиёзлар бериш;
- Кашфиёт билан боғлиқ илмий-технологик масалаларни ҳал қилишда кўмаклашиш;
- Фан ва техникада, фойдаланиш учун кашфиётларни давлат томонидан маълумот учун қабул қилиниши ва ҳисобга олиниши;

Кашфиёт қуйидаги ҳолларда эътироф этилади:

- Илгари номаълум бўлган, агар биринчи топилган кунгача давлатимизда ёки хорижда эълон қилинмаган бўлса, учинчи шахсга

етказилмаган бўлса;

- Агар жиддий хусусиятга эга бўлиб дунёни илмий ўрганишга муҳим ҳисса қўша олса, билим даражасига тубдан ўзгартиришлар олиб кирса шу жумладан фан ва техника равнақи борасидаги янги йўналишлар ва янги техника ечимларга асос солса;

- Илгари маълум бўлган назарий тушунчаларни умуман ўзгартириб юборса;

- Илгари илмий жиҳатдан тушунтирилмаган илмий ҳақиқатларни изоҳлай олса.

Кашфиёт қуйидаги ҳолларда эътироф этилмайди:

- Фойдали қазилмалар ижтимоий фанлар соҳасидаги жўғрофий археологик кашфиётлар тан олинмайди.

Кашфиётни ҳимоя қилиш мақсади.

- Илмий мазмун ишончлиликни тасдиқлаш учун;

- Муаллифлик ва давлат устунлигини ўрнатиш;

- Кашфиёт муаллифининг хизматларини тан олиш ва унга тегишли имтиёз бериш;

- Кашфиёт билан боғлиқ илмий техник масалаларни ҳал қилишда кўмаклашиш;

- Фан ва техникада фойдаланиш учун кашфиётларни давлат томонидан маълумот учун қабул қилиниши ва ҳисобга олиниши.

Кашфиёт объектлари–ходиса, хосса ва қонунийликдир:

- Ходиса деб илгари номаълум бўлган билим даражасини тубдан ўзгартиришга олиб келадиган объектив мавжуд бўлган моддий дунё моҳиятининг номоён бўлиш шаклига айтилади.

- Хосса деб, илгари номаълум бўлган билим даражасини тубдан ўзгартиришга олиб келадиган моддий дунёни борлигининг объектив мавжуд сифатли томонига айтилади.

- Қонунийлик деб, илгари номаълум бўлган билим даражасини тубдан ўзгартиришга олиб келадиган моддий дунё ходисалари ва хоссалари ўртасидаги объектив мавжуд бўлган барқарор муносабатига айтилади.

Кашфиёт устунлиги илмий қонуннинг биринчи марта таърифлаб берилган кунидан, унинг матбуотда эълон қилинган вақти ва учинчи шахсга етказилган кундан белгиланади.

Кашфиётни аниқлаш тартиблари.

Кашфиётларни аниқлаш деб–инсонларга жавоб берувчи муҳим илмий қоидаларни маълум қилмоқ илгари номаълум бўлган объектив мавжуд билим даражасига тубдан ўзгартириш киритадиган илмий далилларни белгилашга айтилади.

Кашфиётни аниқлаш тўрт босқичда ўтказилади:

1 - босқич – асос қидирув тадқиқотни илмий амалий иженерлик тадқиқотдан ажратиш лозим. Тадқиқотнинг объекти табиий ёки техник бўлиши мумкин ва уни тартибли амалга ошириш керак.

2 - босқичда – Кашфиёт предмети ходиса, хосса, қонунийликни олдиндан белгилашга айтилади.

3 - босқичда – Кашфиёт шаклига мувофиқ кашфиёт предмети қатъий шаклланади.

4 – босқич – Бунда илмий қоида жамоатчилик томонидан муҳокама қилинади.

Кашфиёт муаллифларига Диплом берилади. Диплом қуйидагиларни тасдиқлайди:

- Таклифнинг кашфиёт деб тан олинишини;
- Муаллифлик ҳуқуқи;
- Қандай, қачон яратилганлигини;
- Қандай ходиса, хосса қонуниятни тушунтириб беришини.

1.3.3. “ЭҲМ учун яратилган дастурлар ва маълумотлар базаларини ҳуқуқий муҳофаза қилиш тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси Қонуни.

Ўзбекистон Республикасининг “Электрон ҳисоблаш машиналари учун яратилган дастурлар ва маълумотлар базаларининг ҳуқуқий ҳимояси тўғрисида”ги Қонуни 06.05.1994 йилда қабул қилинган ва 05.04.2002 ва 30.08.2002 йилларда ўзгартиришлар киритилган.

Ушбу Қонун ЭҲМ учун дастурлар ва маълумотлар базаларини яратиш, уларнинг ҳуқуқий ҳимояси ва улардан фойдаланиш билан боғлиқ муносабатларни Ўзбекистон Республикасида тартибга солади.

Қорақалпоғистон Республикасида ЭҲМ учун яратилган дастурлар ва маълумотлар базаларининг ҳуқуқий ҳимояси борасидаги муносабатлар Қорақалпоғистон Республикасининг қонун ҳужжатлари билан ҳам тартибга солинади.

Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномалари ёки битимларида ушбу Қонунда назарда тутилганидан ўзгача қоидалар белгиланган бўлса, халқаро шартнома ёки битим қоидалари қўлланилади.

Ушбу Қонун ЭҲМ учун яратилган дастурлар ва маълумотлар базаларини муаллифлик ҳуқуқи объектлари сирасига киритади.

Вазифаси ва афзалликларидан қатъи назар, объектив шаклда ифодаланган, босиб чиқарилган ҳамда босиб чиқарилмаган, муаллиф (ҳаммуаллифлар) ижодий фаолиятининг натижаси бўлган, ЭҲМ учун яратилган ҳар қандай дастурлар ва маълумотлар базаларига нисбатан муаллифлик ҳуқуқи татбиқ этилади. ЭҲМ учун яратилган дастур ёки маълумотлар базасига муаллифлик ҳуқуқи токи акси исботланмагунга қадар сақланиб қолаверади.

Ушбу Қонун билан бериладиган ҳуқуқий ҳимоя:

ҳар қандай дастурлаш тилида ва ҳар қандай шаклда ифодаланиши мумкин бўлган ЭҲМ учун яратилган дастурларнинг барча хилига (шу жумладан, операция тизимлари ва дастурий мажмуаларга) нисбатан, бошланғич матн ва объект кодига нисбатан ҳам, шунингдек маълумотларни танлаш ва ташкил этиш бўйича ижодий меҳнатнинг натижаси бўлган маълумотлар базаларига нисбатан татбиқ этилади;

ЭҲМ учун яратилган дастурлар ёки маълумотлар базалари ёхуд уларнинг бирон-бир қисмига асос бўлган ғоялар ва принципларга, шу жумладан, интерфейс ҳамда алгоритм ташкил қилиш ғоялари ва принципларига, шунингдек дастурлаш тилларига нисбатан татбиқ этилмайди.

ЭҲМ учун дастурлар ёки маълумотлар базаларига нисбатан муаллифлик ҳуқуқи улар яратилгач юзага келади. ЭҲМ учун яратилган дастур ёки маълумотлар базасига бўлган муаллифлик ҳуқуқи эътироф этилиши ва рўёбга чиқарилиши учун рўйхатдан ўтказиш ёки ўзга расмийликларга риоя этиш талаб қилинмайди.

Муаллифлик ҳуқуқи объекти бўлмаган материаллардан (асарлардан) таркиб топган маълумотлар базасига нисбатан муаллифлик ҳуқуқи маълумотлар базасини яратган шахсларга тегишли бўлади.

Бошқа шахснинг муаллифлик ҳуқуқи объекти бўлган материалларни ўз ичига олган маълумотлар базасига бўлган муаллифлик ҳуқуқи бундай материалларнинг ҳар бирига нисбатан муаллифлик ҳуқуқига риоя қилинган тақдирдагина эътироф этилади.

Маълумотлар базасига киритилган материалларнинг ҳар бирига нисбатан муаллифлик ҳуқуқи сақланади. Бу материаллар маълумотлар базасидан қатъи назар ишлатилиши мумкин.

Маълумотлар базасига бўлган муаллифлик ҳуқуқи бошқа шахсларнинг ушбу маълумотлар базасига кирган материаллар ва асарларни мустақил равишда танлаши ва ташкил этишига монелик қилмайди.

Ҳуқуқ эгаси ўз ҳуқуқларидан хабардор қилиш мақсадида ЭҲМ учун яратилган дастур ёки маълумотлар базасининг биринчи бор босиб чиқарилишидан эътиборан муаллифлик ҳуқуқининг уч қисмдан: доира ёки кичик қавс ичига олинган "С" ҳарфи; ҳуқуқ эгасининг номи (исми); ЭҲМ учун яратилган дастур ёки маълумотлар базаси биринчи бор босиб чиқарилган йил кўрсатилган ёзудан таркиб топган ҳимоя белгисини қўллаши мумкин.

ЭҲМ учун яратилган дастурлар ёки маълумотлар базаларига бўлган муаллифлик ҳуқуқи уларнинг моддий ашёсига нисбатан мулк эгаллиги ҳуқуқи билан алоқадор эмас. Моддий ашёга нисбатан бўлган ҳуқуқларни ўзгаларга ҳар қандай тарзда бериш ЭҲМ учун яратилган дастурлар ёки маълумотлар

базаларига бўлган муаллифлик ҳуқуқларидан бирортасининг ўзгаларга ўтиб қолишига сабаб бўлмайди.

ЭҲМ учун яратилган дастурлар ёки маълумотлар базаларига бўлган муаллифлик ҳуқуқининг амал қилиш муддатлари қонун ҳужжатларида кўзда тутилган муаллифлик ҳуқуқи нормаларига мувофиқ белгиланади.

ЭҲМ учун яратилган дастур ёки маълумотлар базасига муаллифлик, шунингдек муаллифнинг (муаллифларнинг) ёки ўзга ҳуқуқ эгасининг шахсий ва мулкӣ ҳуқуқлари амалдаги қонун ҳужжатларига мувофиқ аниқланади. ЭҲМ учун яратилган дастур ёки маълумотлар базасининг муаллифи (муаллифлари) ёхуд ўзга ҳуқуқ эгаси ЭҲМ учун яратилган дастур ёки маълумотлар базасини модификациялашни, шу жумладан, дастурни бир дастурлаш тилидан бошқа тилга ўтказишни амалга ошириш ва (ёки) амалга оширишга рухсат этиш борасида мутлақ ҳуқуққа ҳам эгадир.

ЭҲМ учун яратилган дастур ёки маълумотлар базасига бўлган мулкӣ ҳуқуқлар шартнома бўйича ўзга жисмонӣ ёки юридик шахсларга тўлиқ ёки қисман ўтказилиши мумкин. Шартнома ёзма шаклда тузилади ва унда албатта қуйидагилар белгилаб қўйилади: ЭҲМ учун яратилган дастур ёки маълумотлар базасидан фойдаланиш ҳажми ва усуллари, ҳақ тўлаш тартиби ва мукофот пули миқдори, шартноманинг амал қилиш муддати.

ЭҲМ учун яратилган дастурлар ёки маълумотлар базасига бўлган мулкӣ ҳуқуқлар қонунда белгиланган тартибда мерос бўлиб ўтади.

Хизмат вазифаларини бажариш тартибида ёки иш берувчининг топшириғига биноан яратилган ЭҲМ учун дастур ёки маълумотлар базасига бўлган мулкӣ ҳуқуқлар иш берувчига, башарти у билан муаллиф ўртасидаги шартномада ўзгача қоида назарда тутилмаган бўлса, тегишли бўлади.

Ҳақ тўлаш тартиби ва мукофот пули миқдори муаллиф билан иш берувчи ўртасидаги шартномада белгилаб қўйилади.

ЭҲМ учун яратилган дастур ёки маълумотлар базасига нисбатан мулкӣ ҳуқуқларга эга бўлган ташкилот ёки корхона (мулкчилик шаклидан қатъи назар) қайта ташкил қилинса, тарқатиб юборилса ёки тугатилса, барча мулкӣ ҳуқуқлар тегишли равишда суднинг ёки тугатиш комиссиясининг қарорига кўра муаллифга (муаллифларга), давлатга ёки бошқа ҳуқуқӣ ворисга ўтказилиши мумкин.

ЭҲМ учун яратилган дастурлар ёки маълумотлар базаларига нисбатан барча шахсий ва мулкӣ ёки шартномага кўра фақат мулкӣ ҳуқуқларга эга бўлган Ўзбекистон Республикасининг, бошқа давлатларнинг жисмонӣ ёки юридик шахслари дастурлар ёки маълумотлар базаларини рўйхатдан ўтказиш ҳуқуқига эгадирлар. Ҳуқуқ эгаси ЭҲМ учун яратилган дастур ёки маълумотлар базасини бевосита ёки ўз вакили орқали Дастурий маҳсуллар

давлат реестри ёки Маълумотлар базалари давлат реестрида (матнда бундан буён Реестр деб юритилади) Ўзбекистон Республикаси Давлат патент идорасига (бундан буён матнда Патент идораси деб юритилади) талабнома бериш орқали рўйхатдан ўтказади.

ЭХМ учун яратилган дастур ёки маълумотлар базасини расмий рўйхатдан ўтказиш сўралган талабнома (матнда бундан буён рўйхатдан ўтказиш талабномаси деб юритилади) ЭХМ учун яратилган битта дастур ёки битта маълумотлар базасига тааллуқли бўлиши керак. Рўйхатдан ўтказиш талабномасини расмийлаштириш қоидаларини Патент идораси белгилайди.

Рўйхатдан ўтказиш талабномаси келиб тушгач, Агентлик керакли ҳужжатларнинг бор-йўқлиги ва қоидаларнинг талабларига қанчалик мувофиқлигини текшириб чиқади. Текшириш натижаси ижобий бўлса, Патент идораси ЭХМ учун яратилган дастур ёки маълумотлар базасини тегишли Реестрга киритади, талабнома берувчига расмий рўйхатдан ўтказилганлик тўғрисида гувоҳнома топширади ҳамда рўйхатдан ўтказилган ЭХМ учун яратилган дастурлар ва маълумотлар базаларига доир маълумотларни Патент идораси расмий ахборотномасида эълон қилади.

Талабнома берувчи Патент идораси сўровига кўра ёки ўз ташаббуси билан маълумотлар расмий ахборотномада босиб чиқарилгунига қадар талабнома материалларини тўлдириш, уларга аниқлик киритиш ва уларни тузатишга ҳақлидир. Текшириш натижаси салбий бўлса, Патент идораси талабнома берувчига расмий рўйхатдан ўтказиш рад этилганлигини билдирувчи ҳужжат топширади.

Расмий рўйхатдан ўтказиш тартибини, расмий рўйхатдан ўтказилганлик тўғрисидаги гувоҳнома шаклларини, уларда кўрсатиладиган маълумотлар таркибини Патент идораси белгилайди. Расмий ахборотномада эълон қилинадиган маълумотлар рўйхати ҳам Патент идораси томонидан белгиланади.

Рўйхатдан ўтказилган ЭХМ учун яратилган дастур ёки маълумотлар базасига бўлган барча мулкӣ ҳуқуқлар бутунлай ўзгаларга берилиши тўғрисидаги шартнома Патент идорасида рўйхатдан ўтказилиши лозим. ЭХМ учун яратилган дастур ёки маълумотлар базасига бўлган мулкӣ ҳуқуқларнинг ўзгаларга ўтказилиши тўғрисидаги шартномалар томонларнинг келишувига биноан Патент идорасида рўйхатдан ўтказилиши мумкин.

Реестрга киритилган маълумотлар токи акси исботланмагунга қадар тўғри деб ҳисобланади. Кўрсатилган маълумотларнинг тўғрилиги учун талабнома берувчи жавобгар бўлади.

ЭХМ учун яратилган дастурлар ёки маълумотлар базаларини рўйхатга олиш ҳамда ЭХМ учун яратилган дастурлар ва маълумотлар базаларидан фойдаланишга бўлган мулкӣ ҳуқуқларни бошқа шахсга

Ўтказиш тўғрисидаги шартномаларни рўйхатга олиш билан боғлиқ юридик аҳамиятга эга ҳаракатларни бажарганлик учун патент божлари ундирилади. Патент божлари Патент идорасига тўланади. Патент божларининг миқдори ва уларни тўлаш муддатлари, уларни тўлашдан озод қилиш, тўловларнинг миқдорини камайтириш ёки уларни қайтариб бериш асослари, шунингдек патент божларидан фойдаланиш тартиби Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланади.

Ўзбекистон Республикасининг юридик ва жисмоний шахслари ЭХМ учун яратилган дастурлар ёки маълумотлар базаларини бошқа давлатларда рўйхатдан ўтказишга ёки уларни халқаро миқёсда рўйхатдан ўтказишга ҳақлидирлар.

ЭХМ учун яратилган дастур ёки маълумотлар базасини Ўзбекистон Республикасининг юридик ва жисмоний шахслари томонидан бошқа давлатларда рўйхатдан ўтказиш Патент идорасига талабнома топширилганидан кейин амалга оширилади.

ЭХМ учун яратилган дастур ёки маълумотлар базасидан бошқа шахсларнинг (фойдаланувчиларнинг) фойдаланиши ҳуқуқ эгаси билан тузилган шартнома асосида амалга оширилади, ушбу Қонуннинг 13-моддасида кўрсатилган ҳоллар бундан мустасно.

ЭХМ учун яратилган дастурлар ёки маълумотлар базалари сотилганда ёхуд оммавий фойдаланувчилар учун бериб қўйилганда шартномалар тузишнинг алоҳида тартиби қўлланиши, хусусан ЭХМ учун яратилган дастурлар ёки маълумотлар базаларининг берилаётган нусхаларида шартноманинг типик талаблари баён этиб қўйилиши мумкин.

ЭХМ учун яратилган дастур ёки маълумотлар базасининг нусхасига қонунан эга бўлган шахс ҳуқуқ эгасидан қўшимча равишда рухсат олмаган ҳолда ЭХМ учун яратилган дастур ёки маълумотлар базаси ўз вазифасига монанд ишлаши билан боғлиқ ҳар қандай ҳаракатларни амалга оширишга, шу жумладан, ЭХМга ёзиб қўйиш ва унинг хотирасида сақлашга, шунингдек аниқ кўриниб турган хатоларни тузатишга ҳақлидир. ЭХМга ёзиб қўйиш ва унинг хотирасида сақлашга, башарти, ҳуқуқ эгаси билан тузилган шартномада ўзгача қоида назарда тутилмаган бўлса, битта ЭХМ ёки шохобчадаги битта фойдаланувчига нисбатан йўл қўйилади.

ЭХМ учун яратилган дастур ёки маълумотлар базасининг нусхасига қонунан эга бўлган шахс ҳуқуқ эгасининг розилигини олмай ва унга қўшимча ҳақ тўламай туриб (башарти, шартномада ўзгача қоида назарда тутилмаган бўлса), қуйидаги ҳаракатларни амалга оширишга ҳақлидир: ЭХМ учун яратилган дастур ёки маълумотлар базасини адаптациялашга; ЭХМ учун яратилган дастур ёки маълумотлар базаси нусхасини, ушбу кўчирма нусха архив мақсадларигагина мўлжалланган тақдирда ва қонуний тарзда олинган

нухани алмаштириш учун керак бўлиб қолган (ЭХМ учун яратилган дастур ёки маълумотлар базасининг асл нухаси йўқолиб қолган, йўқ қилинган ёки яроқсиз ҳолга келган) тақдирда ўзлари тайёрлашга ёки тайёрлаш учун топшириқ беришга. Бунда ЭХМ учун яратилган дастур ёки маълумотлар базасининг кўчирма нухасидан юқорида айтиб ўтилган мақсадлардан бўлак мақсадларда фойдаланилиши мумкин эмас ва ЭХМ учун яратилган ушбу дастурдан ёки маълумотлар базасидан бундан буён фойдаланиш қонуний бўлмай қолса, улар йўқ қилиниши лозим.

ЭХМ учун яратилган дастур нухасига ҳақли равишда эгалик қилаётган шахс мазкур дастурнинг кодланиши ва тузилишини ўрганиш мақсадларида уни муаллифнинг ёки ўзга ҳуқуқ эгасининг ёзма розилиги бўлган тақдирда ёки қўйидаги ҳолларда бундай розилик бўлмаса ҳам декомпиляция қилиши мумкин, агар:

декомпиляция қилиш натижасида олинган ҳамда мазкур шахс томонидан ишлаб чиқилган дастурнинг ЭХМ учун яратилган бошқа дастурлар билан ўзаро ҳамкор ишлаши учун зарур ахборотни бошқа манбалардан олиш мумкин бўлмаса;

ЭХМ учун яратилган дастурнинг фақат бундай ҳамкор ишлашини йўлга қўйиш учун зарур бўлган қисмларининг ўзи декомпиляция қилинаётган бўлса;

декомпиляция натижасида олинган ахборотдан ифодасига кўра ЭХМ учун яратилган, декомпиляция қилинаётган дастурга жуда ўхшаш бўлган ЭХМ дастури ишлаб чиқиш, ишлаб чиқариш ёки тарқатиш учун фойдаланилмаса ёхуд бундай ахборот муаллифлик ҳуқуқини бузадиган бошқа ҳар қандай ҳаракатни амалга ошириш учун ишлатилмаса. (ЎЗР 05.04.2002 й. 364-II-сон Қонуни таҳриридаги қисм)

ЭХМ учун яратилган дастур ёки маълумотлар базаси нухасига бўлган эгалик ҳуқуқи ёки ўзга мулкӣ ҳуқуқлар ушбу нухага эгалик ҳуқуқи биринчи мартаба сотилганидан кейин ёки бошқача тарзда ўзгага ўтказилганидан кейин, ҳуқуқ эгасининг розилигини олмай ва унга қўшимча ҳақ тўламаган ҳолда олиб сотилишига ёки бошқача усулда ўзгаларга ўтказилишига йўл қўйилади.

ЭХМ учун яратилган дастур ёки маълумотлар базасининг муаллифи ва ўзга ҳуқуқ эгалари:

ҳуқуқлари тан олиншини;

ҳуқуқ бузилишига қадар мавжуд бўлган ҳолат тикланишини ва ҳуқуқни бузаётган ёки унинг бузилиши хавфини туғдираётган хатти-ҳаракатлар тўхтатилишини;

етказилган зарар унинг миқдорига ҳуқуқбузар томонидан ғайриқонуний олинган даромад суммасини қўшган ҳолда қопланишини;

фойда кўрган ҳуқуқбузардан етказилган зарар қопланиши ўрнига энг кам ойлик иш ҳақининг тегишли суд қарори билан белгиланадиган йигирма баробаридан минг баробаригача бўлган миқдорда товон тўланишини;

уларнинг ҳуқуқлари муҳофаза қилиниши билан боғлиқ қонунларда назарда тутилган ўзга чоралар кўрилишини талаб қилишга ҳақлидир.

ЭҲМ учун яратилган дастур ёки маълумотлар базаси муаллифи ва ўзга ҳуқуқ эгалари ўз ҳуқуқлари муҳофаза қилинишини сўраб тегишли судга мурожаат этишлари мумкин.

Суд ЭҲМ учун яратилган дастурлар ёки маълумотлар базаларининг муаллифлик ҳуқуқи бузилган ҳолда тайёрланган нусхаларини мусодара этиш ва уларни йўқ қилиб юбориш тўғрисида қарор чиқариши мумкин. ЭҲМ учун яратилган дастур ёки маълумотлар базасидан бундай нусхалар олишда фойдаланиладиган материаллар ва ускуналар суднинг қарори билан бюджет даромадига ўтказилиши ёхуд даввогарнинг илтимосига биноан зарарларни қоплаш ҳисобига берилиши мумкин.

Ҳуқуқ эгаларининг мутлақ ҳуқуқларига тааллуқли ушбу Қонун талабларининг жисмоний ёки юридик шахс томонидан бажарилмаслиги муаллифлик ҳуқуқининг бузилиши ҳисобланади.

ЭҲМ учун яратилган дастур ёки маълумотлар базасини ўзганинг номи билан чиқариш ёхуд ундан ғайриқонуний равишда нусха олиш ёки бундай асарларни тарқатиш қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда маъмурий ёхуд жиноий жавобгарликка сабаб бўлади.

Тайёрланиши ёки улардан фойдаланилиши муаллифлик ҳуқуқи бузилишига олиб келадиган ЭҲМ учун яратилган дастурлар ёки маълумотлар базаларининг нусхалари қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда олиб қўйилиши лозим.

Чет эллик юридик ва жисмоний шахслар ушбу Қонунда назарда тутилган ҳуқуқлардан Ўзбекистон Республикасининг юридик ва жисмоний шахслари билан тенг равишда ёки ўзаролик принципи асосида фойдаланадилар.

1.3.4. ЭҲМ учун дастурлар. ЭҲМ маълумотлар базалари. Муаллифлик ҳуқуқининг бузилиши. Дастурлар ёки маълумотлар базаларини рўйхатга олиш учун талабнома.

Компьютерлар ва ахборот технологиялари ҳаётимизнинг барча жабҳаларига жадал суръатларда кириб келмоқда. Бугунги кунда инсон фаолиятининг электрон ҳисоблаш машиналари (ЭҲМ)дан фойдаланмайдиган

соҳалари деярли қолмади. Агар 80-йилларнинг ўрталаригача ЭҲМдан фақат фан ва ишлаб чиқариш эҳтиёжлари учун фойдаланилган бўлса, шахсий компьютерларнинг пайдо бўлиши билан ЭҲМларнинг кенг тарқалиш даври бошланди. Ҳозир ҳеч амалий масалани ЭҲМсиз ҳал қилиб бўлмайди, фан ва ишлаб чиқариш соҳасидан ташқари, деярли барча корхона ва ташкилотларнинг иш юритиши ЭҲМдан кенг фойдаланишга асосланган.

Бугунги кунда компьютер инсонларнинг ўзаро муносабатлари, ахборот билан алмашишнинг бош воситасига айланди.

Компьютер ҳар қандай ишда инсоннинг энг яқин ёрдамчисидир. Лекин компьютернинг ўзи тўлақонли ёрдамчи эмас. Унинг қандайдир масалани ҳал қилишдаги фойдалилиги тўлалигича у ишлайдиган дастурга боғлиқдир. Дастурий таъминот компьютернинг жонидир.

Ҳар қандай ЭҲМни икки қисмга бўлиш мумкин: аппарат-техник (*hardware*) ва дастурий таъминот (*software*).

Дастурий таъминот ёки ЭҲМ учун дастур бу ЭҲМ, унинг тармоқлари ва бошқа компьютер воситаларининг муайян натижалар олиш мақсадида ишлаш учун мўлжалланган маълумотлар ва буйруқлар мажмуидир.

Маълумотлар базалари бу маълумотлар (масалан, мақолалар, ҳисоб-китоблар) мажмуи бўлиб, у шундай тартибга солинганки, электрон ҳисоблаш машиналари ёрдамида уларни топиш ва ишлов бериш мумкин. Бугунги кунда дастурий таъминот ЭҲМнинг муҳим таркибий қисми бўлиб, ЭҲМни қўллаш соҳаси, у ёки бу муайян масалани ҳал қилиш қобилиятини белгилаб беради. Шунга мувофиқ ЭҲМ ва маълумотлар базалари учун дастурлар ишлаб чиқариш катта интеллектуал сарф-харажатларни талаб қилади ва катта тижорат қимматига эга. Лекин ҳар қандай интеллектуал мулк объекти каби бу объектларнинг тижорат қиммати ҳам уларнинг ҳуқуқий муҳофазасига бевосита боғлиқдир.

Бугунги кунда жаҳоннинг 30 дан ортиқ мамлакатида ЭҲМ ва маълумотлар базалари дастурлари ва алгоритмлари ҳуқуқий жиҳатдан ҳимояланган.

Барча дастурлар ва маълумотлар базаси дастлабки матн шаклида дастурлаштиришнинг бирор-бир тилида яратилади.

Дастурлашнинг бирор-бир тилида яратилган ва бирор-бир компьютер билан қайта ишланмаган матн дастлабки матн ҳисобланади.

Лекин, ЭҲМ дастлабки матнни бевосита қабул қилмайди, балки объектга кодини – дастлабки матнни машина кодига айлантириш натижасида олинган дастурни қабул қилади.

Биринчи марта 1972 йил Женевада ЭҲМ дастурларини ҳуқуқий муҳофазалаш бўйича экспертлар гуруҳининг биринчи сессиясида Париж ва Берн конвенцияларининг қоидалари ЭҲМ дастурларини муҳофазалашни кафолатлай олмаслиги таъкидланди. ЭҲМ дастурларининг ҳуқуқий муҳофазасини таъминлайдиган ва муаллифлик ҳуқуқлари тўғрисидаги қонунчиликка асосланадиган ҳамда махфий ишлаб чиқаришлар ва ноқонуний рақобатнинг олдини олиш тўғрисидаги қонунчиликни ҳисобга оладиган махсус қонуний ҳужжатларни жорий этиш тўғрисида келишиб олинди.

Кейинчалик жаҳон амалиётида ЭҲМ объектларини муҳофазалаш масалаларини ҳал қилишда икки йўналиш кенг тарқалди:

- муаллифлик ҳуқуқи тўғрисидаги мавжуд қонунчиликка ўзгартиришлар киритиш;
- ЭҲМ дастурлари учун муаллифлик ҳуқуқи тўғрисида махсус қонун ишлаб чиқиш.

Бу йўналишлар Ўзбекистон қонунчилигида ўз аксини топди. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси ва “Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида”ги қонунига мувофиқ ЭҲМ ва маълумотлар базалари учун дастурлар муаллифлик ҳуқуқи объектларига киритилган. Демак, тегишлича ЭҲМ ва маълумотлар базаси учун дастурларга муаллифлик ҳуқуқининг барча тамойиллари тарқалади.

Шуни қайд этиб ўтамизки, муаллифлик ҳуқуқи ижодий фаолият натижаси бўлган ва объектив шаклда тақдим этилган ЭҲМ ва маълумотлар базалари учун ҳар қандай дастурларга, уларнинг мақсади ва қимматидан қатъий назар, тарқалади. ЭҲМ ёки маълумотлар базаси учун дастурларга муаллифлик ҳуқуқи унинг акси исботланмагунча тарқалади.

ЭҲМ ёки маълумотлар базалари учун дастурларни ноқонуний кўчириб олиш ёки тарқатиш, шу жумладан ўзгаларнинг номи билан чиқариш муаллифлик ҳуқуқининг бузилиши ҳисобланади.

ЭҲМ учун дастурлар ва маълумотлар базаларининг нусхаларига қонуний эгаллик қилувчи шахсларга ҳуқуқ эгасидан кўшимча рухсатнома олмасдан дастурнинг мақсадига мувофиқ равишда ишлашини таъминлаш билан боғлиқ ҳар қандай ҳаракатларни амалга ошириш, шу жумладан ЭҲМга ёзиш ва хотирасида сақлаш, шунингдек унинг кўриниб турган хатоларини тузатиш ҳуқуқи берилади. Бунда агар ҳуқуқ эгаси билан тузилган шартномада бошқа ҳолат кўзда тутилмаган бўлса, қонун билан фақат битта ЭҲМ ёки тармоқдаги битта фойдаланувчининг дастурларни ёзиб олиши ва хотирада сақлашига йўл қўйилади. Ўзбекистон иқтисодиётини ривожлантириш учун бу объектларни ҳуқуқий муҳофазалашнинг муҳимлиги ва ўзига хослигини ҳисобга олган ҳолда “Электрон ҳисоблаш машиналари учун дастурлар ва маълумотлар базаларини ҳуқуқий муҳофазалаш тўғрисида”ги қонун билан ЭҲМ учун дастурлар ва маълумотлар базасига муаллифлик ҳуқуқлари (муаллифлик ҳуқуқининг бошқа ҳар қандай объектлари каби) улар яратилгандан сўнг вужудга келади ва қандайдир рўйхатга олиш ёки бошқа расмийликларга риоя қилишни талаб қилмайди. Муаллиф ўз дастурини ўз истагига кўра ва фақат ўз муаллифлик ҳуқуқининг муҳофаза даражасини ошириш мақсадида рўйхатдан ўтказиши мумкин. Масалан, дастурларни давлат рўйхатига олиш низоли ҳолатларда, ишни судда кўришда (асл вариант (дастлабки матн)ни аниқ белгилаш зарурияти туғилган ва ҳоказо) ўз муаллифлик ҳуқуқи ҳажмларини идентификациялашни осонлаштиради.

ЭҲМ учун дастурлар ва маълумотлар базаларини рўйхатга олиш учун Давлат патент идорасида ЭҲМ учун дастурлар ва маълумотлар базаларини ҳуқуқий муҳофазалаш агентлиги (бундан кейин-Агентлик) ташкил этилган.

Ўз дастури ёки маълумотлар базасини рўйхатдан ўтказиш учун муаллиф (ёки бошқа ҳуқуқ эгаси) Агентликка тегишли талабнома бериши зарур.

Бундай талабнома битта ЭҲМ учун дастур ёки маълумотлар базаларига тааллуқли бўлади ва қуйидаги ҳужжатларни ўз ичига олади:

- ҳуқуқ эгаси, муаллифи, асар номи ва бошқа белгиланган маълумотларни кўрсатган ҳолда ЭҲМ учун дастурлар ва маълумотлар базаларини расмий рўйхатга олишга талабнома;
- дастур ёки маълумотлар базаларини англантирувчи ва дастур ёки маълумотлар базасининг мақсади, қўлланиш соҳаси ва функционал имкониятлари кўрсатилган рефератни ўз ичига олган депонентланган материаллар, шунингдек дастур ёки маълумотлар базасининг дастлабки матни листинг (босма нусхаси)нинг дастлабки 25 ва охириги 25 бети. Листингга дастурни идентификациялаш учун зарур бошқа материаллар, масалан дисплей экранда олинадиган тасвирнинг қоғозга босиб чиқарилган нусхалари (стандарт видеокассеталардаги ёзувлар ёки фотографиялар берилиши мумкин) илова қилиниши мумкин.
- дастурлар ёки маълумотлар базаларини рўйхатга олиш учун тегишли рўйхатга олиш божлари тўланади.

Агентлик рўйхатга олиш учун буюртма тушгандан сўнг расмий экспертиза ўтказиши (бунда зарур ҳужжатларнинг мавжудлиги ҳамда қоидаларда белгиланган талабларга мувофиқлиги текширилади) ва текшириш натижалари ижобий бўлса, Агентлик ЭҲМ учун дастурлар ва маълумотлар базалари ЭҲМ учун дастурлар ёки маълумотлар базаларини тегишлича Дастурий махсулотлар давлат реестри ёки Маълумотлар базалари давлат реестрига киритади, буюртма берувчига дастур ёки маълумотлар базаларининг расмий рўйхатга олинганлиги тўғрисида гувоҳнома беради ҳамда Агентликнинг расмий бюллетенида рўйхатга олинган ЭҲМ учун дастурлар ва маълумотлар базалари тўғрисидаги маълумотларни эълон қилади.

Агентлик шунингдек ЭҲМ учун дастурлар ва маълумотлар базаларига мулкӣ ҳуқуқларни бошқа шахсларга бериш тўғрисидаги шартномаларни ҳам рўйхатга олади. Бунда қонун билан бундай шартномаларни томонларнинг розилиги билан рўйхатга олиш мумкинлиги белгилаб қўйилган, рўйхатга олинган дастурларга мулкӣ ҳуқуқларнинг тўлалигича бошқа шахсларга берилиши тўғрисидаги шартномалар белгиланган тартибда рўйхатга олиниши шарт.

Хулосада яна бир бор шуни таъкидлаб ўтамизки, ҳисоблаш техникаси объектларини (ЭҲМ учун дастурлар ва алгоритмлар ва маълумотлар базалари) ҳуқуқӣ муҳофазалаш фан-техника тараққиёти ривожланиши ва демак, давлатимиз иқтисодӣ фаровонлиги ошишига кўмаклашувчи омилдир.

ЭҲМ саноат асосида ишлаб чиқарила бошланган санадан (1951 йил, Remington Rand Cor.) бошлаб ҳисоблаш техникаси объектларини муҳофазалаш муаммоларини ҳал қилишда икки йўналиш: патент ва

муаллифлик ҳуқуқи кенг тарқалди. Бу ЭХМни муҳофазалаш объектларининг дастлаб ихтиро сифатида патент ҳуқуқи билан ҳимояланадиган аппарат-техника объектлари ҳамда муаллифлик ҳуқуқи билан ҳимояланадиган дастурий таъминот объектларига бўлинганлиги билан боғлиқдир. Кейинчалик бу объектларнинг ҳар бири етарли даражада мустақил тоифаларга бўлинадиган бўлди. ЭХМ аппарат-техник қисмининг ривожланишида сифат жиҳатидан бирмунча янги босқичлар ёки бошқача айтганда ЭХМнинг янги авлоди вужудга келди. ЭХМнинг интеграл микросхемаларга ўтиши билан аппарат-техника қисмидан мустақил объект - интеграл микрочизмалар (ИМС) топологияси ажралиб чиқди.

ЭХМнинг аппарат-техника қисмини муҳофазалаш масалалари билан шуғулланадиган Патент ҳуқуқи институти қуйидаги сабабларга кўра ИМС топологияларини ҳуқуқий ҳимоялаш масалаларини ҳал қила олмайди:

ИМС топологияларининг муҳофаза қилишга яроқлилигини баҳолаш учун ихтиронинг патентга лаёқатлилиги мезонларини қўлланиш имконияти йўқ, чунки:

ИМС топологиясининг ИМС интеграция даражасига боғлиқ бўлган (ИМС айрим элементлари топологиясининг ижро шакли ва ўзаро жойлашиши ҳамда уларнинг ўзаро алоқасини акс эттирувчи) кўплаб белгилар шунчалик катта (юз минглаб атрофида) бўлиши мумкинки, шу каби чекланмаган миқдордаги ечимларни қиёсий таҳлил қилиш (буюртмада кўрсатилган ИМС топологиясининг “янгилигини” баҳолаш) жуда сермашаққат ва самарасиз ишдир;

Топологияларнинг стандарт (кутубхона) элементлар, автоматлаштирилган лойиҳалаш тизимлари ва уларни синтез қилишнинг бошқа маълум қоидаларини қўлланиб яратилиши буюртма берилган топологиянинг “ихтиро даражаси” мезонларига мувофиқлигини баҳолашни муаммоли масала қилиб кўяди.

Техниканинг ҳозирги даврдаги ривожланиш даражасида ихтирога патент муҳофазаси олиш жараёни давом этадиган муддат ИМС топологиялари маънавий жиҳатдан эскириб қоладиган ўртача муддатга тенгдир.

Бундан ташқари, ихтиро – техник ечим бўлиб, уни ифодалаш шакллари турличалиги билан ажралиб туради (бунда муҳим белгилари мажмуи ўзгаришсиз қолади), ИМС топологияси эса фақат битта ифода шаклига (фақат шу ИМСнинг ўзини) эга бўлган ечимдир, яъни бошқа ИМС ҳар доим ҳам бошқа топологияга эга бўлади.

ИМС топологияси объекти шунингдек “саноат намунаси” объектига ҳам тўғри келмайди, чунки унинг ташқи кўриниши техник эстетика талаблари билан эмас, балки ИМСнинг фақат талаб этиладиган техник хусусиятлари ва функционал мақсади билан белгиланади ва ишлатиш жараёнида уни кўз билан кўриб бўлмайди.

ИМС топологиясини муҳофазалаш учун муаллифлик ҳуқуқи меъёрларини қўлланиш ҳам анча қийин, чунки Берн конвенциясининг 2(1)-моддасида келтирилган муаллифлик ҳуқуқи билан муҳофазаланадиган

объектлар рўйхатига мувофиқ ИМС топологиясини муаллифлик ҳуқуқининг ҳеч бир объекти билан идентификациялаш мумкин эмас.

Ушбу вазиятлар муносабати билан интеграл микросхемалар топологиясини муҳофазалаш бўйича махсус қонун қабул қилиш зарурлиги аён бўлиб қолди.

Биринчи марта 1986 йилнинг декабрида Европа иқтисодий ҳамжамияти (ЕИХ)га аъзо мамлакатлар Яримўтказгичли буюмлар топологиясини ҳуқуқий муҳофазалаш тўғрисидаги битимни қабул қилдилар.

Ушбу Битим яримўтказгич буюм, яримўтказгич буюм топологияси, тижорат мақсадларида фойдаланиш каби тушунчаларни белгилаб беради ва ҳар бир иштирокчи мамлакат ушбу Битим қоидаларига мувофиқ равишда топологияларга мутлоқ ҳуқуқларни белгиловчи ҳуқуқий меъёрларни қабул қилиш йўли билан ИМС топологиясининг ҳуқуқий муҳофаза қилишини таъминлаши зарурлигини кўзда тутди.

1989 йилнинг май ойида Вашингтонда микросхемаларга нисбатан интеллектуал мулк тўғрисида шартнома тузилди.

ИМС топологиясини ҳуқуқий муҳофазалашнинг асосий ўзига хос хусусиятлари қуйидагилардан иборат:

Муҳофаза ҳужжати эгаси саноат мулки объектига мутлоқ ҳуқуқлар каби ИМС топологиясига ҳам мутлоқ ҳуқуқларга эга бўлади. Бунда фақат топологик схеманинг ўзи муҳофаза объекти ҳисобланади. Бериладиган муҳофаза топологияда мужассамлашган ғоя, усул, тизим, технология ёки кодланган ахборотга тарқалмайди.

- ИМС топологиясини ҳуқуқий муҳофазалаш мезони унинг ўзига хослиги, яъни оригиналлиги ҳисобланади. Бунда муаллифнинг ижодий фаолияти натижасида яратилган топология оригинал ҳисобланади.

- ИМС топологиялари Патент идоралари томонидан расмий экспертиза ўтказилгандан сўнг рўйхатга олинади ва муҳофаза ҳужжати берилади, ИМС топологиясининг ўзига хослиги (оригиналлиги) унинг акси иббот этилмагунча тан олинади;

- Ҳуқуқ муҳофазалашнинг ўртача муддати турли мамлакатларда ўн йилга тенг бўлиб, бу саноат намунаси объектини муҳофазалаш муддатига яқин;

- Кўп қонунларда “ҳуқуқларнинг тугаши” тамойили мавжуд бўлиб, унга мувофиқ интеграл микросхема ёки ундан фойдаланиб тайёрланган буюмнинг қонуний эгаси бўлган ҳар қандай шахс ундан эркин фойдаланиши, шунингдек ҳуқуқ эгасининг ҳеч қандай махсус рухсатномасини олмасдан уни учинчи шахсларга бериши мумкин.

- қонуний йўл билан сотиб олинган интеграл микросхемалар ёки таркибида шундай микросхемалар бўлган буюмлардан фойдаланиш, агар фойдаланаётган шахс бу интеграл микросхемалар ва буюмлар топологиялардан фойдаланиш бўйича мутлоқ ҳуқуқлар бузилган ҳолда таёрланганлиги ва тарқатилганлиги ҳақида билмаса (ёки огоҳлантирилмаган бўлса), мутлоқ ҳуқуқларнинг бузилиши деб тан олинмайди (атайин

бузмаслик тамойили);

- Бошқа муаллиф томонидан мустақил равишда яратилган худди шунга ўхшаш ўзига хос топологиядан фойдаланиш бўйича ҳаракатлар ҳам топологиядан топологиядан фойдаланишга мутлақ ҳуқуқларнинг бузилиши деб тан олинмайди.

Ўзбекистонда 2001 йилнинг май ойида “Интеграл микрочизмалар топологиясини ҳуқуқий муҳофазалаш тўғрисида”ги қонун қабул қилинди, унда топологияларни муҳофазалашнинг юқорида кўрсатилган ўзига хос хусусиятлари ўз аксини топди.

Бунда топологиядан фойдаланишга мутлақ ҳуқуқлар қуйидаги саналарнинг энг биринчисидан бошлаб 10 йил мобайнида амал қилади:

- топология хўжалик оборотида киритилганлиги ҳужжатлар билан қайд қилинган энг олдинги сана бўйича белгиланадиган топологиядан биринчи марта фойдаланиш санаси;
- топология рўйхатга олинганлиги тўғрисидаги маълумот расман эълон қилинган сана.

Қайд қиламизки, топологияни рўйхатга олиш (рўйхатга олинганлиги тўғрисидаги гувоҳнома бериш) учун талабнома Давлат патент идорасига топологиядан биринчи марта фойдаланиш санасидан бошлаб икки йил мобайнида муаллиф, иш берувчи ёки уларнинг ворислари томонидан берилиши мумкин. Ҳозирги вақтда (2001 йил 1 май) топологияларни рўйхатга олиш учун талабномаларни расмийлаштириш учун зарур ҳужжатларга қўйиладиган талаблар ишлаб чиқилмоқда.

Хулосада шуни таъкидлаб ўтамизки, интеграл микросхемалар топологиясини ҳуқуқий муҳофазалаш тўғрисидаги қонуннинг қабул қилиниши Ўзбекистонда интеллектуал мулк объектларини муҳофазалаш тизимини ривожлантириш йўлидаги яна бир муҳим қадам бўлди.

Таянч сўзлар.

Кашфиёт, билим, ўзгариш, объектив, даража, соҳа, дастур, амалиёт, қонунлар, муҳофаза, қонуний, ноқонуний, кашфиёт муаллифи, рўйхатдан ўтказиш, талаб, иқтисодиёт, қиймат, тижорат, ишлаб чиқиш, рақобат, махсус, база, фуқаролик кодекси, маҳфий.

Такрорлаш учун саволлар.

1. Илмий кашфиётлар нима уларни объектлари уларни аниқлаш усулларини шарҳлаб беринг?
2. Ўзбекистон Республикасида илмий кашфиётларни муҳофазалаш?
3. Илмий кашфиётлар тўғрисидаги Ўзбекистон Республикасини қайси қонунларини биласиз?
4. Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётини ривожланишида илмий кашфиётларни роли?

Тавсия этиладиган адабиётлар

1. "Товар белгилари ва хизмат кўрсатиш белгилари тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни. 1993 йил 7 май да қабул қилинган, 1997 йил 26 декабрда ўзгартирилган.
2. "Ихтиролар, фойдали моделлар ва саноат намуналари тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси қонуни, - 1994 йил 6 майда қабул қилинган, 1997 йил 26 декабрда ўзгартирилган.
3. "ЭҲМ учун яратилган дастурлар ва маълумотлар базаларини ҳуқуқий муҳофаза қилиш тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси Қонун,- 1994 йил майда қабул қилинган.
4. "Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни.- 1996 йил 30 августда қабул қилинган.
5. 4. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси мажлисининг Қарори. «2008 йилда Республикани ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2009 йилда иқтисодиётни барқарор ривожлантиришнинг энг муҳим устувор вазифалари тўғрисида», 2009 йил 13 февраль
6. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. – Т: Ўзбекистон, 2009. – 56 б.
7. Мамлакатимизни модернизация қилиш ва янгилашни изчил давом эттириш давр талаби. Президент Ислам Каримовнинг 2008 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2009 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси // Халқ сўзи, 2009 йил 14 февраль.
8. Каримов И.А. Энг асосий мезон – ҳаёт ҳақиқатини акс эттириш. Т.Ўзбекистон, 2009. – 24 б.
9. Интеллектуальная собственность. Словарь-справочник. М: Илфра-М, 1995, 112 с.
10. Рышов К.В. 100 великих и-зобретений - М : "Всчс", 2000, 528 с

1.4. Ихтиро ва лицензиялаш

- 1.4.1. Ихтиро, унинг турлари ва талаби.
- 1.4.2. Патентга лаёқатли ихтиролар эмас деб тан олинадиган объектлар.
- 1.4.3. Ихтирога патент бериш талабномаси таркиби ва тасдиқланиши.

1.4.1. Ихтиро, унинг турлари ва талаби.

Ихтиро инсон яратган дастлабки интеллектуал мулк объектидир. Ихтиролар тарихи ибтидоий одам ўзининг биринчи меҳнат қуролини ўйлаб топган вақтдан бошланган бўлса керак. Ўша вақтлардан бери айнан ихтиролар техникани, демак умуман жамиятни ривожлантиришнинг омили ҳисобланади.

Интеллект – инсонни ҳайвонот дунёсидан ажратиб турадиган асосий белги бўлиб, ривожланишни сифат жиҳатидан янги поғонага кўтаради.

Энг аввало интеллектуал мулк интеллектуал фаолият натижасидир. Барча интеллектуал фаолият ҳам интеллектуал мулк бўла олмаслиги аниқ. Инсон фикрлайди, унинг хаёлида беҳисоб ғоялар, лойихалар туғилади, лекин уларнинг ҳаммаси ҳам ҳаётда амалга ошмай, қолиб кетади. Фақат бошқалар томонидан объектив равишда қабул қилинадиган, яъни ўзининг муайян чегараларига эга бўлган ғоя ва фикрларгина мулк бўла олиши равшандир.

Интеллектуал фаолиятнинг кейинчалик қандайдир бирор-бир объектив (моддий) шаклда ифодалана оладиган натижаларигина интеллектуал мулк бўлади деб айтиш мумкин.

Ихтироларни яратишнинг асосий сабаби, энг аввало жамиятнинг тобора ошиб бораётган моддий, ижтимоий ва маданий эҳтиёжларидир. Жамият ривожланиб боргани сари бу эҳтиёжлар бир томондан янада тўлароқ, иккинчи томондан эса камроқ харажат билан қондириб борилиши зарур.

Ихтиро бу янги ғоя, техник ечим бўлиб, амалиётда техниканинг исталган соҳасидаги муайян муаммони хал қилиш имконини беради ва белгиланган мезонларга жавоб беради.

Шуни қайд этиб ўтамикки, техника кўп қиррали тушунча бўлганлиги сабабли турли-туман объектлар ихтиро бўлиши ва уларнинг хар бири ўзига хос бўлиши мумкин.

Нихоят, биз интеллектуал мулкнинг муҳим атамаси – патент деган тушунчани қараб чиқамиз. Патентни ҳақли равишда интеллектуал мулкнинг асосий бош ҳужжати деб айтиш мумкин, у интеллектуал мулк ҳуқуқларининг асосий моҳиятини йиғиқ ҳолда акс эттиради ва индустриал ривожланишда етакчи роль ўйнайди. Патент сўзи латинча *patentis* сўзидан келиб чиққан бўлиб, очик, аниқ деган маънони билдиради. Патент ихтирочи ва жамият ўртасидаги ўзига хос алмашинув ҳисобланади. Ихтирочи ўз ижодини жамиятга очиб беради, бу билан техник тараққиёт даражасини оширади, бунинг учун эса ўзининг патентланган ихтиросига давлат томонидан кафолатланган мутлоқ (монополь) ҳуқуққа эга бўлади.

Патент давлат номидан саноат мулки объектига бериладиган ва муайян худудда муайян вақт оралиғида амал қиладиган муҳофаза ҳужжатидир.

Патент ўз моҳиятига кўра, объектларга мутлоқ эгалик ҳуқуқини берадиган ҳужжат бўлганлиги сабабли муайян давлатда бундай мутлоқ ҳуқуқларни бериш масаласи шу давлатнинг алоҳида ваколати ҳисобланади. Маълумки, бир давлатнинг патенти иккинчи давлатнинг худудида амал қила олмайди.

Ихтиронинг таърифи, унинг турлари ҳақидаги асосий тушунчаларни қараб чиқамиз.

Ихтиро, яъни ақлий мулк маҳсулоти қуйидаги талабларга жавоб бериши керак:

1) Ихтиро сифатида кўрсатилган объект янги ихтирочилик даражасига эга бўлса ва уни саноатда қўллаш мумкин бўлса, ҳуқуқий жиҳатдан муҳофаза қилинади ва ихтиро деб тан олинади.

2) Ихтиро техника тараққиёти даражасидан маълум бўлмаса, янги деб ҳисобланади.

3) Ихтиро техника тараққиёти даражаси ҳақидаги маълумотлардан яққол аён бўлмаса, ихтирочилик даражасига эга бўлади.

4) Техника тараққиёти даражаси ихтиро устуворлиги санасига қадар жаҳонда оммага ошқор бўлган ҳар қандай маълумотларни ўз ичига олади.

5) Ихтирони саноат, қишлоқ хўжалиги, соғлиқни сақлаш ва бошқа соҳаларда қўллаш мумкин бўлса, саноатда қўллаш мумкин деб ҳисобланади.

Қурилмалар, усуллар, моддалар, микроорганизмларнинг штаммлари, ўсимликлар ва ҳайвон хужайраларининг турлари, илгаридан маълум бўлган қурилмалар, усуллар, моддаларнинг, микроорганизмлар штамларининг янги мақсадда қўлланилиши ихтиро сифатида эътироф этилади.

Қурилма. Қурилмаларга, конструкциялар, конструктив элементлар ёки уларнинг функционал конструктив бирликда бўлган мажмуидан иборат буюмлар киради.

Қурилмаларга машиналар, асбоб-ускуналар, аппарат, идишлар, транспорт воситалари, маҳкамловчи буюмлар, машина деталлари, идиш-товоқлар, мебель, пойафзал, алоқа воситалари, қурилиш конструкциялари, бинолар, иншоотлар, бино қисмлари ва бошқалар киради.

Усул. Усулларга моддий объект (қурилма, муҳит, электр заряди, магнит майдони ва бошқалар) устида моддий объектлар ёрдамида ўзаро боғлиқ ҳаракатларни бажариш жараёнлари киради.

Модда. Ихтиро тури сифатида моддаларга:

- индивидуал кимёвий бирикмалар, буларга шартли равишда юқори молекуляр бирикмалар ва ген муҳандислиги объектлари киритилган;
- композициялар (аралашмалар, қотишмалар, эритмалар ва бошқалар);
- ядровий парчаланиш маҳсулотлари киради.

Микроорганизм штамми, ўсимликлар ва ҳайвонлар хужайраларининг турлари. Микроорганизм штамми - бу ўзига хос хусусиятлари бўйича танлаб олиш билан сақланиб туриладиган, қўллаганда фойдали моддалар ҳосил қиладиган ёки бошқа фойдали хусусиятларга эга бўлган вирус, бактерия ва замбуругларнинг ирсий жиҳатдан бир жинсли турларидир.

Ихтиро тури сифатидаги микроорганизм штамларига, ўсимлик ва ҳайвонлар хужайраларининг турларига қуйидагилар киради:

- микроорганизмларнинг индивидуал штамлари, ўсимлик ва ҳайвонлар хужайралари турлари;
- микроорганизмлар, ўсимлик ва ҳайвон хужайралари турларининг консорциумлари.

Аввалдан маълум бўлган қурилмалар, усуллар, моддалар, штамларнинг янги мақсадда қўлланилишига уларнинг янги вазифада ишлатилиши киради. Аввалдан маълум бўлган (табiiй ва сунbiiй йўл билан олинган) моддаларни ижтимоий истеъмолни қаноатлантириш учун биринчи

марта ишлатилиши янги мақсадда ишлатишга тенглаштирилади.

3. Талабнома битта ихтирога ёки ягона ихтирочилик фикрини ташкил қилиб, бир-бири билан узвий боғланган ихтиролар гуруҳига тегишли бўлиши керак (ихтиро бирлиги талаби) қуйидаги шартлар бажарилса ихтиро бирлиги талаби бажарилган деб тан олинади:

- битта мустақил пунктдан иборат ихтиро формуласида битта ихтиро келтирилган;
- бир неча мустақил пунктлардан иборат ихтиро формуласида ихтиролар гуруҳи келтирилган бўлиб, улардан бири бошқасини олиш (тайёрлаш) учун ишлатилади (масалан қурилма ёки модда ва қурилма ёки моддани тўлалигича, ёки уларнинг бир қисмини олиш (тайёрлаш) усули);
- улардан бири бошқасини амалга ошириш учун ишлатилади (масалан усулни тўлалигича ёки унинг ҳаракатларидан бирини амалга ошириш учун ишлатиладиган усул ва қурилма);
- улардан бири бошқасидан фойдаланиш учун ишлатилади (масалан, усулда ишлатишга мўлжалланган усул ва модда; усул ёки қурилма ва унинг бир қисми; қурилма ёки модданинг янги мақсадда қўлланилиши ва уларни шу вазифада ишлатиш усули; қурилма ёки модданинг янги мақсадда қўлланилиши ва уларнинг таркибий қисми бўлган қурилма ёки композициялар);
- бир хил кўринишдаги объектларга тегишли бўлган, бир хил вазифадаги, бир хил техник натижани бир хил йўл билан олишни таъминловчи ечимлар (вариантлар).

1.4.2. Патентга лаёқатли ихтиролар эмас деб тан олинadиган объектлар.

Қуйидагилар патентга лаёқатли ихтиролар деб тан олинмайди

- илмий назариялар ва математика усуллари;
- хўжаликни ташкил этиш ва бошқариш усуллари;
- шартли белгилар, жадваллар, қоидалар;
- ақлий операцияларни бажариш қоидалари ва усуллари;
- электрон ҳисоблаш машиналари учун алгоритмлар ва дастурлар;
- бинолар, иншоотлар, худудларни режалаштириш лойиҳалари ва схемалари;
- эстетика талабларини қаноатлантиришга йўналтирилган, махсулотларнинг фақат ташки кўринишига оид ечимлар;
- интеграл схемаларнинг топологиялари;
- ўсимлик навлари ва хайвон зотлари;
- жамоа манфаатлари, инсонпарварлик ва ахлоқ қоидаларига зид ечимлар.

1.4.3. Ихтирога патент бериш талабномаси таркиби ва тасдиқланиши.

Ихтирога Ўзбекистон Республикаси патенти бериш учун талабнома

тузиш қоидалари Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг 1994 йил 6 майдаги 1063-ХП сонли қарорига мувофиқ кучга киритилган “Ихтиролар, фойдали моделлар ва саноат намуналари тўғрисида”ги қонунининг 2-моддаси 2- қисмига мувофиқ ишлаб чиқилган ва Ўзбекистон Республикаси Патент идораси ихтирога патент бериш учун талабнома тузиш тартибини белгилувчи меъёрий ҳужжатлари асосида тузиб чиқилади.

Ҳар қандай талабнома фақат ягона мақсад – яратилган ихтирога муҳофаза ҳужжати (патент) олиш учун тузилади ва Патент идорасига топширилади. Яъни патент экспертизаси ўтказиш вақтида талабномада кўрсатилган объект (қурилма, усул ёки модда) нинг патентга лаёқатлилигининг белгиланган мезонларига мос келиши тан олинishi учун берилади. Шунга мувофиқ ихтиро тавсифи шундай тузилиши керакки, ундан қуйидагиларни аниқлаб олиш мумкин бўлсин

- Ихтиронинг патентга лаёқатлилиги, яъни унинг янгилиги, ихтиро даражаси ва саноатда қўлланилиши тўғрисида аниқ ва равшан тасаввур ҳосил қилиш;

- Омма учун ихтиронинг техник моҳиятини тўлиқ очиб бериш ва бу билан техника даражасини ривожлантиришга муайян ҳисса қўшиш, патент тизими ҳам айнан ана шу мақсадларда фаолият юритади. Бунинг учун ихтиронинг тавсифи ўз ичига ихтирони амалга ошириш учун зарур ва етарли ахборотни (унда бевосита фойдаланиш, усул бўйича маҳсулот ишлаб чиқариш ва ҳ.к.) олиши зарур.

Шундан келиб чиққан ҳолда, ихтиро тавсифи қуйидаги мантиқий схема бўйича тузилади:

- Ихтиронинг мақсади, унинг қўлланиш соҳаси очиб берилади;
- Ихтирогача бўлган техник даражаси баён этилади, илгари маълум ихтироларнинг камчиликлари келтирилади ва ҳ.к.;
- Техниканинг ушбу соҳаси олдида турган ва ҳал қилиниши зарур техник, иқтисодий ва бошқа натижалар берадиган вазифалар, долзарб муаммолар кўрсатилади;
- Ихтиронинг ўзи очиб берилади, ихтиро қандай қилиб қўйилган вазифани ҳал қилиши, зарур техник натижаларга эришилишига далиллар келтирилади, ихтирони амалга оширишнинг аниқ мисоллари келтирилади ва ҳ.к.

Талабнома қуйидаги ҳужжатларни ўз ичига олади:

- ихтиро муаллифи (муаллифлари) ва номига патент берилиши сўралаётган шахс (шахслар), шунингдек уларнинг яшаш ёки тураётган жойи кўрсатилиб, патент бериш сўралган ариза;
- ихтиронинг уни амалга ошириш учун етарли бўлган даражада тўлиқ баён этилган тавсифи;
- ихтиро моҳиятини ақс эттирувчи ва унинг тавсифига тўла мувофиқ бўлган ихтиро формуласи;
- ихтиро моҳиятини тушуниш учун зарур бўлса, чизмалар ва бошқа

материаллар;

- реферат.

Талабномага илова қилинадиган хужжатлар:

- Талабномага белгиланган миқдорда бож тўланганлигини тасдиқловчи хужжат ёки бож тўлашдан озод қилишни асословчи хужжат илова қилинади.

Бож белгиланган миқдордан кам тўланган ҳолда, бож миқдори камайтирилишини асословчи хужжат қўшиб берилади.

Юқорида кўрсатилган хужжатлар талабнома билан бирга берилиши керак.

- Патент вакили орқали берилган талабномага талабнома берувчи томонидан берилган ва патент вакилининг ваколатларини тасдиқловчи ишончнома ёки унинг нусхаси илова қилинади. Патент идорасига топшириш учун Ўзбекистон Республикасида расмийлаштирилаётган ишончнома, оддий хат шаклида тузилади ва нотариус томонидан тасдиқланиши талаб этилмайди.

Талабнома тили. Патент бериш тўғрисидаги ариза ўзбек ёки рус тилида берилади. Талабнома миллий талабнома берувчилар ёки МДХ талабнома берувчилари томонидан берилса, аризада кўрсатилган ихтиро номи ўзбек ва рус тилларида берилиши лозим.

Нусхалар сони. Талабноманинг юқорида кўрсатилган ўзбек ёки рус тилида тузилган хужжатлари уч нусхада берилади.

Шу хужжатлар агар бошқа тилда бўлса бир нусхада, уларнинг таржимаси уч нусхада берилади.

Қолган хужжатлар ва уларнинг ўзбек ёки рус тилига таржимаси бир нусхада берилади.

Таянч сўзлар.

Ихтиро, талаб, турлари, патентга лаёқатли томонлари, лицензия, патентга лаёқатли ихтиро, фикрлаш, лойиҳа, интеллект, айирмалик томонлари, ғоялар, беҳисоб, инсон, яратиш, сабаби, яратиш, шакл, ривожланиш, жамият, моддий, турли-туман.

Такрорлаш учун саволлар.

1. Ўзбекистон Республикасини “Ихтиролар, фойдали моделлар, саноат намуналари тўғрисида”ги қонуннинг аҳамияти?
2. Интеллектуал фаолиятни иқтисодий ривожлантиришдаги аҳамияти?
3. Ўзбекистон Республикасини патент идорасига ихтирога патент бериш учун талабнома беришда қандай талаблар қўйилади?

Тавсия этиладиган адабиётлар

1. "Товар белгилари ва хизмат кўрсатиш белгилари тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни. 1993 йил 7 май да қабул қилинган, 1997 йил 26 декабрда ўзгартирилган.

2. "ЭХМ учун яратилган дастурлар ва маълумотлар базаларини ҳуқуқий муҳофаза қилиш тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси Қонун, - 1994 йил майда қабул қилинган
3. "Ихтиролар, фойдали моделлар ва саноат намуналари тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси қонуни, - 1994 йил 6 майда қабул қилинган, 1997 йил 26 декабрда ўзгартирилган.
4. "Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни,- 1996 йил 30 августда қабул қилинган.
5. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси мажлисининг Қарори. «2008 йилда Республикани ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2009 йилда иқтисодиётни барқарор ривожлантиришнинг энг муҳим устувор вазифалари тўғрисида», 2009 йил 13 февраль
6. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни баргараф этишнинг йўллари ва чоралари. – Т: Ўзбекистон, 2009. – 56 б.
7. Мамлакатимизни модернизация қилиш ва янгилашни изчил давом эттириш давр талаби. Президент Ислон Каримовнинг 2008 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2009 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси // Халқ сўзи, 2009 йил 14 февраль.
8. Каримов И.А. Энг асосий мезон – ҳаёт ҳақиқатини акс эттириш. Т.Ўзбекистон, 2009. – 24 б.
9. Джумахаджаев А. Патентшунослик. Тошкент Меҳнат. 2001, 384 б.
10. Инженеру об изобретении, под редакцией Зенкина Н.М. М.: Атомиздат, 1976, 198 с.
11. Ихтирога Ўзбекистон Республикаси патенти, дастлабки патенти бериш учун талабнома тузиш қоидалари - Т.// Расмий ахборотнома”, №3, 1997.
12. Подготовка и оформление заявок на изобретения. - М.: ВНИИПИ, 1987 г., 115 с.
13. Рьшов К.В. 100 великих и-зобретений - М : "Всчс", 2000, 528 с
14. Руководство по методике предварительной и государственной научно-технической экспертизы изобретений. - М.: ВНИИПИ, 1985, 190 с.
15. Ўзбекистон Республикасида ихтиролар ва фойдали моделларнинг ҳуқуқий муҳофазаси. Ўз.Рес. Давлат Патент идораси. Патент-Пресс. Т. 2001.
16. Червова Л.В. Теоретические основы экспертизы изобретений. - М.: ВНИИПИ, 1988, 48 с.

1.5. Селекция ютуқлари

1.5.1. Ўзбекистон Республикасини “Селекция ютуқлари тўғриси”даги Қонун ва унинг аҳамияти.

1.5.2. Селекция ютуқлари. Ўсимлик турлари ва навлари, ҳайвон зотлари ва уларга қўйиладиган талаблар.

1.5.1. Ўзбекистон Республикасини “Селекция ютуқлари тўғриси”даги Қонун ва унинг аҳамияти

Ўзбекистон Республикасининг “Селекция ютуқлари тўғрисида”ги қонуни 30.08.1996 йилда қабул қилинган.

Ушбу Қонуннинг мақсади селекция ютуқларини яратиш, ҳуқуқий муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш соҳасидаги муносабатларни тартибга солишдан иборат.

Қонунда қуйидаги асосий тушунчалар қўлланилади:

зот - генетик жиҳатдан ўзаро боғлиқ биологик ва морфологик хусусиятлари ҳамда белгиларига қараб аниқланадиган ҳайвонлар (шу жумладан паррандалар, ҳашаротлар, ипак қурти) ёки уларнинг дурагайлари гуруҳи бўлиб, бу хусусиятлар ҳамда белгиларнинг айримлари айнан шу гуруҳга хос бўлади ва уни ҳайвонларнинг бошқа гуруҳларидан фарқлаб туради. Зот гуруҳи, зот ичидаги (зонал) тип, завод типи, завод линияси, зот оиласи, партеноклонлар, линиялар, дурагайлар зотнинг муҳофаза қилинадиган объектларидир;

иш берувчи - селекция ютуғини яратиш тўғрисида топшириқ берган ва бу топшириқ бажарилишини молиялаштираётган юридик ёки жисмоний шахс;

лицензиар - селекция ютуғидан фойдаланиш ҳуқуқини лицензиатга лицензия шартномаси асосида берувчи патент эгаси;

лицензиат - селекция ютуғидан фойдаланиш ҳуқуқини лицензиардан лицензия шартномаси асосида олган юридик ёки жисмоний шахс;

нав - ўсимликлар гуруҳи бўлиб, у наслдан наслга барқарор ўтувчи, муайян генотип ёки генотиплар комбинациясини бошқаларидан ажратиб турувчи белгиларга қараб аниқланади ва айни бир ботаник таксондаги бошқа ўсимликлар гуруҳидан бир ёки бир неча белгилари билан фарқланади. Клон, линия, биринчи авлод дурагайи, популяция навнинг муҳофаза қилинадиган объектларидир;

патент эгаси - селекция ютуғига берилган патентнинг эгаси;

селекция ютуғи - ўсимликларнинг янги нави, ҳайвонларнинг янги зоти;

талабнома берувчи - селекция ютуғига патент бериш ҳақида талабнома топширган юридик ёки жисмоний шахс.

Селекция ютуқлари тўғрисидаги қонун ҳужжатлари ушбу Қонун ва бошқа қонун ҳужжатларидан иборатдир.

Агар Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномасида Ўзбекистон Республикасининг селекция ютуқлари тўғрисидаги қонун ҳужжатларида назарда тутилганидан бошқача қоидалар белгиланган бўлса, халқаро шартнома қоидалари қўлланилади.

Ўзбекистон Республикаси Давлат патент идораси (бундан буён матнда Патент идораси деб юритилади) селекция ютуқларини ҳуқуқий муҳофаза қилиш соҳасидаги давлат сиёсатининг амалга оширилишини таъминлайди.

Патент идораси селекция ютуқларига патентлар бериш ҳақидаги талабномаларни (бундан буён матнда патент бериш ҳақидаги талабнома деб юритилади) қабул қилиб олади ҳамда кўриб чиқади, улар бўйича расмий экспертиза ўтказади, Ўсимлик навлари давлат реестрини ҳамда Ҳайвон зотлари давлат реестрини (бундан буён матнда реестр деб юритилади) юритади, селекция ютуқларига патентлар беради, талабнома материаллари ва Ўзбекистон Республикасида рўйхатга олиниб, муҳофаза қилинаётган селекция ютуқлари ҳақидаги маълумотларни расмий равишда эълон қилади, селекция ютуқлари тўғрисидаги қонун ҳужжатларини қўллашга доир қоидалар қабул қилади ҳамда тушунтиришлар беради.

Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлигининг Қишлоқ хўжалик экинлари навларини синаш давлат комиссияси, Чорвачиликда наслчилик ишлари бўйича бош давлат инспекцияси (бундан буён матнда ихтисослаштирилган ташкилотлар деб юритилади) талабномада кўрсатилган селекция ютуқларининг патентга лаёқатлилигини экспертизадан ўтказади.

Ижодий меҳнати билан ўсимликларнинг янги нави ёки ҳайвонларнинг янги зотини яратган (чиқарган ёки аниқлаган) жисмоний шахс селекция ютуғининг муаллифи деб эътироф этилади.

Агар селекция ютуғини яратишда бир нечта жисмоний шахс иштирок этган бўлса, уларнинг ҳаммаси ҳаммуаллифлар деб эътироф этилади. Ҳаммуаллифларга тегишли бўлган ҳуқуқлардан фойдаланиш тартиби қонун ҳужжатларида ҳамда улар ўртасидаги келишувда белгиланади.

Муаллифлик ҳуқуқи бошқага ўтказилмайдиган шахсий ҳуқуқ бўлиб, муддатсиз ҳимоя қилинади.

Муаллиф (ҳаммуаллифлар) ўз номи (номлари) патент бериш ҳақидаги талабномада, патентда ва селекция ютуғи хусусида эълон қилинадиган барча материалларда кўрсатилиши ҳуқуқига эга.

Селекция ютуғига патент:

селекция ютуғининг муаллифига (ҳаммуаллифларига) ёки унинг (уларнинг) меросхўрига (меросхўрларига);

муаллиф ёки унинг меросхўри томонидан патент бериш ҳақидаги талабномада ёки селекция ютуғи рўйхатдан ўтказилгунга қадар Патент идорасига топширилган талабнома берувчини ўзгартириш тўғрисидаги аризада кўрсатилган юридик ва (ёки) жисмоний шахсларга (улар рози бўлган тақдирда);

ушбу Қонуннинг 7-моддасида назарда тутилган ҳолларда иш берувчига берилади.

Агар муаллиф (хаммуаллифлар) селекция ютуғи яратилаётганда:

ўзи (ўзлари) эгаллаб турган лавозимга хос вазифаларни бажарган бўлса;

селекция ютуғини яратиш мақсадини кўзлаб зиммасига (зиммаларига) махсус юклатилган вазифаларни бажарган бўлса;

иш берувчи томонидан ўзига (ўзларига) берилган моддий воситалар ёки молиявий маблағлардан фойдаланган бўлса;

ўзи (ўзлари) иш жараёнида орттирган, иш берувчи ташкилотнинг ўзига хос хусусиятини ташкил этадиган билим ва тажрибадан фойдаланган бўлса, бундай селекция ютуғи хизмат тартибида яратилган деб ҳисобланади.

Агар иш берувчи яратилган селекция ютуғи тўғрисида муаллиф (хаммуаллифлар) томонидан хабардор қилинган кундан эътиборан тўрт ой ичида Патент идорасига патент бериш ҳақидаги талабномани топширмаса, патент бериш ҳақидаги талабномани топшириш ҳуқуқидан бошқа шахс фойдасига воз кечмаса ва селекция ютуғини сир сақлаш тўғрисида муаллифга (хаммуаллифларга) маълум қилмаса, муаллиф (хаммуаллифлар) талабнома топшириш ва ўз номига патент олиш ҳуқуқига эга бўлади. Бундай ҳолда, иш берувчи патент эгасига шартномада белгиланадиган миқдорда товон тўлаб, ўз ишлаб чиқаришида селекция ютуғидан фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлади.

Иш берувчи селекция ютуғини сир сақлаган тақдирда муаллифга (хаммуаллифларга) мутаносиб равишда ҳақ тўлаши шарт, ҳақ миқдори шартномада белгиланади.

Патент эгаси бўлмаган селекция ютуғининг муаллифи (хаммуаллифлари) селекция ютуғига доир лицензиядан фойдаланилганлиги ёхуд у сотилганлиги учун ҳақ олиш ҳуқуқига эга, бу ҳақнинг миқдори ва уни тўлаш тартиби патент эгаси ёки унинг ҳуқуқий вориси билан тузилган шартномада белгилаб қўйилади.

Муаллифга (хаммуаллифларга) ҳақни патент эгаси ёки унинг ҳуқуқий вориси, агар селекция ютуғидан фойдаланганлик учун ҳақ тўлаш тартиби ва муддатлари тўғрисидаги шартномада бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, патентнинг амал қилиш муддати давомида тўлайди.

Ҳақ муаллифга (ҳаммуаллифларга) селекция ютуғидан фойдаланилган ҳисобот даври тугаганидан кейин узоғи билан олти ой ичида тўланади.

Агар селекция ютуғи янгилик, фарқланиш, турдошлик ва барқарорлик мезонларига жавоб берса, у ҳуқуқий муҳофаза қилинади.

Ушбу Қонун 13-моддасининг талабларига мувофиқ селекция ютуғининг номи бўлиши лозим.

Агар уруғлик, навнинг кўчат материали ёки зотнинг насл материали патент бериш ҳақидаги талабнома топширилган санадан эътиборан:

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида - камида бир йил олдин;

бошқа давлат ҳудудида - камида тўрт йил ёки, агар ток, ёғочбоп, манзарали, мевали дарахтлар ва ўрмон дарахтларининг навларига тааллуқли бўлса, камида олти йил олдин муаллиф, унинг меросхўри томонидан ёхуд уларнинг розилиги билан сотилмаган ва фойдаланиш учун бошқа шахсларга берилмаган бўлса, янгилик ҳисобланади.

Селекция ютуғи патент бериш ҳақидаги талабнома топширилган санада бошқа ҳар қандай барчага маълум селекция ютуғидан аниқ-равшан фарқланиши лозим.

Селекция ютуғи, агар патент бериш ҳақидаги талабнома ҳар қандай мамлакатда топширилган ва бу талабномага мувофиқ патент ёки муҳофазанинг шунга ўхшаш бошқа бир шакли берилган бўлса ёхуд селекция ютуғи шу мамлакатнинг селекция ютуқлари расмий реестрига киритилган бўлса, талабнома топширилган санада барчага маълум деб ҳисобланади.

Барчага маълумлик:

кейинчалик кўпайтириш, сақлаш мақсадларида етиштириш, такрор етиштириш, нав ёки наслик кондициясига етказиш ва юқорида санаб ўтилган мақсадларда асраш натижасида барчага маълум билим даражасининг бир қисмига айланган селекция ютуғига нисбатан;

сотишга таклиф этилган, сотилган, мамлакатга олиб кирилган ёки мамлакатдан олиб чиқиб кетилган селекция ютуғига нисбатан аниқланади.

Агар кўпайтиришнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олганда муайян навли ўсимликлар ёки муайян зотли ҳайвонлар селекциялаштириш белгиларига кўра бир хилликка эга бўлса, селекция ютуғи турдош ҳисобланади.

Агар селекция ютуғи бир неча марта кўпайтирилганидан кейин ёки алоҳида цикл бўйича кўпайтирилган тақдирда кўпайтиришнинг ҳар бир цикли охирида унинг асосий белгилари ўзгаришсиз қолса, у барқарор ҳисобланади.

Селекция ютуғининг талабнома берувчи таклиф этган ва Патент идораси томонидан қабул қилинган номи бўлиши лозим.

Селекция ютуғининг номи селекция ютуғини идентификация қилиш имконини бериши, қисқа бўлиши, шу ёки шунга яқин ботаник ёхуд зоологик турдаги мавжуд селекция ютуқларининг номидан фарқланиб туриши керак. Селекция ютуғининг номи фақат рақамлардан иборат бўлиб қолмаслиги, селекция ютуғининг хусусиятлари, келиб чиқиши, аҳамияти ҳақида, муаллифнинг (ҳаммуаллифларнинг) шахси ҳақида янглишишларга олиб келмаслиги, инсонпарварлик ва ахлоқ қоидаларига зид бўлмаслиги лозим.

Селекция ютуғининг номи тегишли реестрга айна бир вақтда муҳофаза этиладиган селекция ютуғи тўғрисидаги маълумотлар ҳам киритилган ҳолда қайд этилади.

Агар патент бериш ҳақидаги талабнома Ўзбекистон Республикаси ва бошқа давлатларда топширилаётган бўлса, селекция ютуғининг номи бу талабномаларда бир хил бўлиши лозим.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ёки Ўзбекистон Республикаси селекция ютуқларини ҳуқуқий муҳофаза қилиш тўғрисида шартнома тузган мамлакат ҳудудида уруғликни, навнинг кўчат материални ёхуд зотнинг насл материални сотишни таклиф этаётган ёки сотаётган ҳар қандай шахс селекция ютуғининг номидан, агар учинчи шахсларнинг ҳуқуқлари бундан фойдаланишга тўсқинлик қилмайдиган бўлса, ҳатто селекция ютуғига берилган патентнинг амал қилиш муддати тугаганидан кейин ҳам фойдаланиши шарт.

Патентга лаёқатлилик мезонларига жавоб берадиган ва Ўзбекистон Республикасида муҳофаза қилинадиган ботаник ва зоологик оила туркумлари ҳамда турларга тааллуқли селекция ютуғига патент берилади.

Селекция ютуғининг патенти (бундан буён матнда патент деб юритилади) селекция ютуғининг янгилик эканлигини, фарқланишини, турдошлиги ва барқарорлигини, шунингдек патент эгасининг селекция ютуғи номига, унга эғалик қилишга, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этишга бўлган ҳуқуқини тасдиқлайди.

Патент эгасининг ҳуқуқи селекция ютуғи рўйхатга олинганлиги тўғрисида Патент идорасининг расмий ахборотномасида маълумот эълон қилинган санадан эътиборан амалдаги ҳуқуқ деб ҳисобланади.

Патентнинг амал қилиш муддати селекция ютуғи тегишли реестрда рўйхатга олинган санадан эътиборан йигирма йилга тенг. Ток, ёғочбоп, манзарали, мевали дарахтлар ва ўрмон дарахтларининг навлари, шу жумладан, уларнинг пайвандтаглари учун бу муддат йигирма беш йилни ташкил этади.

Патентнинг амал қилиш муддати патент эгасининг илтимосномасига биноан кўпи билан ўн йилга узайтирилиши мумкин.

Патентга бўлган ҳуқуқ муаллифга (ҳаммуаллифларга) ёки унинг (уларнинг) меросхўрига (меросхўрларига) тегишлидир.

Агар бир нечта шахс биргаликда битта селекция ютуғи яратган бўлса, патентга бўлган ҳуқуқ уларнинг ҳаммасига тегишли бўлади. Улардан биттасининг ёки бир нечтасининг патентга бўлган ҳуқуқдан воз кечиши бошқаларининг патент олиш ҳаракатларини содир этишига ҳамда патент олиш таомилида иштирок этишига тааллуқли бўлмайди.

Муаллиф (ҳаммуаллифлар) ўзининг (ўзларининг) хизмат вазифаларини, муайян топшириқни бажариши билан боғлиқ ҳолда ёки иш берувчи ташкилотнинг ўзига хос хусусиятини ташкил этадиган билим ва тажриба ёрдамида яратилган селекция ютуғига бериладиган патентга бўлган ҳуқуқ, агар бу улар ўртасидаги шартномада назарда тутилган бўлса, иш берувчига тегишлидир.

Агар селекция ютуғини бир нечта шахс бир-биридан мустақил равишда яратган бўлса, патент олиш ҳуқуқи патент бериш ҳақидаги талабномани Патент идорасига олдинроқ топширган шахсга, башарти бу талабнома қақриб олинмаган ёки рад этилмаган бўлса, тегишлидир.

Муаллиф (ҳаммуаллифлар), агар ўзи (ўзлари) яратган селекция ютуғини бошқалар ғайриқонуний ўзлаштириб олиши натижасида бу селекция ютуғига талабнома топширилган ёки патент олинган бўлса, патент берилганлигига қарши эътироз билдириш ёхуд патент эгаси сифатида ўзига (ўзларига) патентнинг ўтказилишини суд тартибида талаб қилиш ҳуқуқига эга.

Патент идорасининг ва ихтисослаштирилган ташкилотларнинг ходимлари ана шу идора ва ташкилотларда ишлаган бутун даврида ҳам, ишдан кетганларидан кейин бир йил давомида ҳам патент олиш, шунингдек ўзларини муаллиф (ҳаммуаллифлар) сифатида кўрсатиш ҳуқуқига эга эмас.

Патент бериш ҳақидаги талабнома муаллиф (ҳаммуаллифлар), иш берувчи ёки уларнинг ҳуқуқий вориси томонидан Патент идорасига топширилади.

Патент бериш ҳақидаги талабнома шахсан, Патент идорасида рўйхатга олинган патент вакили орқали ёки ишончли шахс орқали топширилиши мумкин. Бошқа давлатларнинг Ўзбекистон Республикасида доимий турар жойига эга бўлмаган фуқаролари ва бошқа давлатларнинг Ўзбекистон Республикасида доимий манзили бўлмаган юридик шахслари, уларнинг патент вакиллари ёки ишончли шахслари патент олиш ва уни ўз кучида сақлаш борасидаги ишларни Ўзбекистон Республикасининг патент вакиллари орқали олиб борадилар. Патент вакилининг ваколатлари унга

талабнома берувчи ёки ишончли шахс берган ишончнома билан тасдиқланади.

Патент бериш ҳақидаги талабнома:

муаллиф (хаммуаллифлар) ва кимнинг номига патент сўралаётган бўлса, ана шу шахс (шахслар), шунингдек уларнинг турар жойи ёки манзилига доир маълумотлар кўрсатилган патент бериш ҳақидаги аризани;

селекция ютуғининг номи тўғрисидаги таклифни;

селекция ютуғининг тавсифини (техникавий анкетасини);

селекция ютуғи намуналарининг фотосуратларини;

талабнома берувчи томонидан ўтказилган селекция ютуғи синовларига доир ҳужжатларни;

талабнома берувчининг селекция ютуғидан фойдаланилмаганлиги, у сотилмаганлиги, ўзга шахсга берилмаганлиги ҳамда унинг янгилик талабларига мослигини тасдиқлайдиган декларациясини;

селекция ютуғининг устуворлигини тасдиқловчи ҳужжатни (зарурат бўлганда);

талабнома берувчининг селекция ютуғини синовдан ўтказиш учун материални белгиланган муддатда ихтисослаштирилган ташкилотга тақдим этиш мажбуриятини;

талабнома патент вакили ёки ишончли шахс орқали топширилганида уларга берилган ишончномани;

патент божи белгиланган миқдорда тўланганлигини ёхуд патент божи тўлашдан озод қилиш, шунингдек унинг миқдорини камайтириш асосларини тасдиқловчи ҳужжатни ўз ичига олган бўлиши керак.

Патент бериш ҳақидаги талабнома битта селекция ютуғига тааллуқли бўлиши лозим.

Патент бериш ҳақидаги талабнома топширилган сана ушбу модданинг биринчи қисми талабларига мувофиқ бўлган ҳужжатлар Патент идорасига келиб тушган санага қараб белгиланади.

Ушбу модда биринчи қисмининг еттинчи ва саккизинчи хатбошиларида кўрсатилган ҳужжатлар талабнома берувчи томонидан патент бериш ҳақидаги талабнома топширилган санадан эътиборан уч ой ичида тақдим этилади. Агар талабнома берувчи кўрсатилган муддат ичида ана шу ҳужжатларни тақдим этмаса ёки кўрсатилган муддатни узайтириш тўғрисида илтимоснома топширмаса, талабнома топширилмаган ҳисобланади.

Патент бериш ҳақидаги талабнома ҳужжатларига доир талабларни Патент идораси ихтисослаштирилган ташкилотлар билан биргаликда белгилайди.

Патент бериш ҳақидаги талабномаларнинг материаллари Патент идорасида сир сақланиши шарт ва талабномаларнинг расмий экспертизасини ўтказиш даврида талабнома берувчининг розилигисиз бу материаллар тўғрисида ахборотлар берилмайди.

Селекция ютуғининг устуворлиги ушбу Қонуннинг талабларига мувофиқ расмийлаштирилган патент бериш ҳақидаги талабнома Патент идорасига топширилган санага кўра белгиланади.

Агар патент бериш ҳақидаги айнан ўхшаш талабномалар айна битта устуворлик санасига эга бўлса, у ҳолда патент Патент идорасига бирмунча олдинроқ сана билан юборилган ёки рўйхатга олиш кирим рақами бирмунча олдинроқ қайд этилган талабномага берилади.

Агар талабнома берувчи Патент идорасига патент бериш ҳақидаги талабномани топширишдан олдин Ўзбекистон Республикаси селекция ютуқларини ҳуқуқий муҳофаза қилиш тўғрисида шартнома тузган бошқа давлатга талабнома (бундан буён матнда биринчи талабнома деб юритилади) топширган бўлса, талабнома берувчи талабнома тушган санадан эътиборан ўн икки ой давомида биринчи талабнома бўйича устуворлик ҳуқуқига эга бўлади.

Талабнома берувчи Патент идорасига юборилаётган патент бериш ҳақидаги талабномасида биринчи талабноманинг устуворлик санасини кўрсатиши лозим. Талабнома берувчи талабнома Патент идорасига топширилган санадан эътиборан уч ой ичида биринчи талабноманинг нухасини ва таржимасини тақдим этиши шарт. Бу шартлар бажарилган тақдирда, талабнома берувчи биринчи талабнома топширилган санадан эътиборан уч йил мобайнида қўшимча ҳужжатлар ва синов учун зарур материал тақдим этмасликка ҳақли.

Ушбу модданинг учинчи қисмида кўрсатилган муддатга риоя этмаслик, шунингдек белгиланган патент божларини тўламаслик талаб қилинаётган устуворлик эътироф этилмаслигига сабаб бўлади.

Патент бериш ҳақидаги кейинги талабномани топшириш, биринчи талабноманинг предмети бўлган селекция ютуғини эълон қилиш ёки ундан фойдаланиш, агар бу ишлар ушбу модданинг учинчи қисмида назарда тутилган муддат ичида амалга оширилган бўлса, кейинги талабномани рад этиш учун асос бўла олмайди. Бундай ҳоллар учинчи шахсларнинг бирон-бир ҳуқуқлари юзага келиши учун ҳам асос бўла олмайди.

Талабномада кўрсатилган селекция ютуғининг давлат экспертизаси талабноманинг расмий экспертизасини ва мазкур селекция ютуғи янгилик эканлигини экспертиза қилишдан ҳамда фарқланиш, турдошлик ва

барқарорликни аниқлаш мақсадида синовдан ўтказишдан иборат патентга лаёқатлилиқ экспертизасини ўз ичига олади.

Талабноманинг расмий экспертизаси талабнома топширилган санадан бошлаб икки ой ўтгандан кейин ўтказилади. Экспертиза мобайнида устуворлик санаси белгиланади, зарур ҳужжатларнинг қўйилаётган талабларга қанчалиқ мослиги текширилади.

Талабнома берувчи талабнома топширилган санадан эътиборан икки ой мобайнида ўз ташаббуси билан талабнома материалларига қўшимчалар, аниқликлар ёки тузатишлар киритишга ҳақлидир.

Агар зарур қўшимчалар, аниқликлар ёки тузатишлар белгиланган муддатда киритилмаган ёхуд патент бериш ҳақидаги талабнома тушган санада ундаги етишмаётган ҳужжатлар тақдим этилмаган тақдирда, талабнома кўриб чиқиш учун қабул қилинмайди.

Талабнома берувчи томонидан ўтказиб юборилган муддат, унинг бу муддат ўтганидан кейин олти ойдан кечиктирмай топширган илтимосномасига биноан, Патент идораси томонидан тикланиши мумкин.

Талабноманинг расмий экспертизаси натижалари бўйича Патент идорасининг қарори талабнома берувчига маълум қилинади.

Талабнома берувчи Патент идорасининг қарорига рози бўлмаса, қарор юборилган санадан эътиборан уч ой мобайнида Патент идорасининг Апелляция кенгашига (бундан буён матнда Апелляция кенгаши деб юритилади) мурожаат қилиш ҳуқуқига эга. Апелляция кенгаши апелляция келиб тушган санадан эътиборан икки ойлик муддат ичида уни кўриб чиқиши лозим.

Апелляция кенгашининг қарори устидан қарор қабул қилинган санадан эътиборан олти ой ичида судга шикоят қилиниши мумкин.

Расмий экспертизадан ўтган патент бериш ҳақидаги талабномани Патент идораси патентга лаёқатлилигини экспертизадан ўтказиш учун тегишли ихтисослаштирилган ташкилотга юборади.

Муҳофаза талаб қилинган селекция ютуғига муваққат ҳуқуқий муҳофаза патент бериш ҳақидаги талабномага оид маълумотлар эълон қилинган санадан эътиборан селекция ютуғи тегишли реестрда рўйхатга олинadиган санага қадар белгиланади.

Селекция ютуғига муваққат ҳуқуқий муҳофаза амал қилadиган даврда талабнома берувчига нисбатан ушбу Қонуннинг 30-моддасига мувофиқ патент эгасининг ҳуқуқи амал қилади.

Агар патент беришни рад этиш ҳақида қарор қабул қилиниб, бу қарор устидан шикоят қилиш имкониятлари тугаган бўлса, муваққат ҳуқуқий муҳофаза бошланмаган деб ҳисобланади.

Муҳофаза талаб қилинган селекция ютуқларидан уларга муваққат ҳуқуқий муҳофаза белгиланган даврда фойдаланаётган шахс патент олинганидан кейин патент эгасининг талабига биноан унга товон пули тўлаши шарт, бу товоннинг миқдори патент эгаси билан тузилган келишувда белгилаб қўйилади.

Селекция ютуғи янгилик эканлигининг экспертизасини ихтисослаштирилган ташкилот мавжуд ҳужжатлар ва далил-исботлар, шу жумладан, ўз ташаббуси билан олган ахборотлар асосида амалга оширади ҳамда талабномада кўрсатилган селекция ютуғининг янгилик мезонига мувофиқлиги ёки номувофиқлиги тўғрисида Патент идорасига хулоса тақдим этади. Патент идораси янгилик мавжудлиги ёки йўқлиги тўғрисида талабнома берувчини ёзма равишда хабардор этади.

Патент бериш ҳақидаги талабномага оид маълумотлар эълон қилинган санадан эътиборан олти ой ичида ҳар қандай манфаатдор шахс талабномада кўрсатилган селекция ютуғининг янгилик эканлигига нисбатан ўз эътирозини тегишли ихтисослаштирилган ташкилотга юбориши мумкин.

Тегисли ихтисослаштирилган ташкилот эътироз олинганлигини талабнома берувчига маълум қилади. Талабнома берувчи эътирозга рози бўлмаса, билдиришнома олинган кундан эътиборан уч ойлик муддат ичида ихтисослаштирилган ташкилотга асосланган эътироз талабини юбориш ҳуқуқига эга. Ихтисослаштирилган ташкилот келиб тушган материаллар юзасидан қарор қабул қилади ва бундан манфаатдор шахс ҳамда талабнома берувчини хабардор этади.

Агар талабномада кўрсатилган селекция ютуғи янгилик мезонига номувофиқ бўлса, Патент идораси патент беришни рад этиш тўғрисида қарор қабул қилади.

Талабнома берувчи уч ойлик муддат ичида Патент идорасининг патент беришни рад этиш тўғрисидаги қарори устидан Апелляция кенгашига апелляция билан мурожаат этиши мумкин. Апелляция кенгаши апелляция келиб тушган санадан эътиборан икки ойлик муддат ичида уни кўриб чиқиши керак.

Апелляция кенгашининг қарори устидан қарор қабул қилинган санадан эътиборан олти ой ичида судга шикоят қилиниши мумкин.

Талабномада кўрсатилган селекция ютуғининг синовлари фарқланиш, турдошлик ва барқарорлик мезонларига мосликни синашдан иборатдир.

Талабномада кўрсатилган селекция ютуғининг синовлари ихтисослаштирилган ташкилотлар белгилаган усул ва муддатларда, рўйхати Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланадиган

давлат нав синаш станцияларида, давлат нав синаш участкаларида, бошқа ташкилотларда ўтказилади.

Талабнома берувчи синов ўтказиш учун керакли миқдордаги уруғликни, кўчат ёки насл материални ихтисослаштирилган ташкилот томонидан белгиланган манзилга, кўрсатилган муддатларда тақдим этиши шарт.

Ихтисослаштирилган ташкилот талабнома берувчи, шунингдек Ўзбекистон Республикасининг корхоналари, муассасалари, ташкилотлари ва бошқа давлатларнинг ваколатли органлари томонидан тақдим этилган синов натижаларидан фойдаланишга ҳақли.

Ихтисослаштирилган ташкилот синов натижаларига кўра селекция ютуғининг патентга лаёқатлилик мезонларига мослиги тўғрисида хулоса чиқаради.

Агар селекция ютуғи патентга лаёқатлилик мезонларига, унинг номи эса белгиланган талабларга жавоб берса, ихтисослаштирилган ташкилот селекция ютуғининг расмий тавсифини тайёрлайди, Патент идораси эса патент бериш тўғрисида қарор қабул қилади.

Агар селекция ютуғи патентга лаёқатлилик мезонларига жавоб бермаса, Патент идораси патент беришни рад этиш тўғрисида қарор қабул қилади.

Талабнома берувчи уч ойлик муддат ичида Патент идорасининг қарори устидан Апелляция кенгашига апелляция билан мурожаат қилиши мумкин. Агар селекция ютуғини кўшимча равишда синаш зарурияти юзага келмаса, Апелляция кенгаши апелляция келиб тушган санадан эътиборан икки ойлик муддат ичида уни кўриб чиқиши керак.

Апелляция кенгашининг қарори устидан қарор қабул қилинган санадан эътиборан олти ой ичида судга шикоят қилиниши мумкин.

Патент бериш ҳақидаги талабнома патент бериш тўғрисида ёки патент беришни рад этиш ҳақида қарор қабул қилингунга қадар талабнома берувчининг ёзма илтимосномасига биноан чақириб олиниши мумкин.

Талабнома берувчилар бир нечта бўлса, патент бериш ҳақидаги талабнома фақат улардан ҳар бирининг розилиги билан чақириб олиниши мумкин.

Патент идораси патент бериш тўғрисида қарор қабул қилганидан кейин селекция ютуғини тегишли реестрда рўйхатга олади.

Кўриб чиқиш учун қабул қилинган патент бериш ҳақидаги талабномаларга, рўйхатга олинган селекция ютуқларига, Патент идорасининг юридик аҳамиятга эга ҳаракатларига доир маълумотлар, селекция ютуқларининг тўлиқ тавсифлари, ҳуқуқлардан бошқанинг фойдасига воз

кечиш тўғрисидаги рўйхатга олинган шартномалар ва лицензия шартномалари, шунингдек селекция ютуқларига тааллуқли бошқа маълумотлар Патент идорасининг расмий ахборотномасида эълон қилинади.

Патентни Ўзбекистон Республикаси номидан Патент идораси беради.

Селекция ютуғи рўйхатга олинганлиги тўғрисидаги маълумот эълон қилинган санадан эътиборан олти ой ичида ҳар қандай шахс патент берилишига эътироз билдиришга ҳақлидир.

Патент берилишига доир эътирозни Апелляция кенгаши тегишли ихтисослаштирилган ташкилотнинг вакиллари иштирокида эътироз билдирилган санадан эътиборан олти ой ичида кўриб чиқади.

Агар патент берилишига эътирозлар билдирилмаган ёки бундай эътирозлар рад этилган бўлса, Патент идораси селекция ютуғи рўйхатга олинганлиги тўғрисидаги маълумотлар эълон қилинган санадан эътиборан олти ой ўтгач, патент беради.

Патент бир нечта шахс номига сўралган тақдирда уларга битта патент берилади.

Патентнинг шакли ва унда кўрсатиладиган маълумотлар таркиби Патент идораси томонидан белгиланади.

Берилган патентдаги кўзга яққол ташланиб турган ва техник хатолар патент эгасининг талабига кўра Патент идораси томонидан тузатилади.

Патент эгаси патентни олганидан кейин муҳофаза қилинаётган селекция ютуғига тааллуқли зарур материални сақлаш учун юборади.

Патент эгаси навни, зотни патентнинг амал қилиш муддати давомида шундай сақлаши шартки, токи нав, зот тегишли реестрда рўйхатга олинган санада тузилган уларга доир расмий тавсифда кўрсатилган белгилар сақланиб қолсин.

Патент эгаси ихтисослаштирилган ташкилотлар ва (ёки) Патент идорасининг сўровига биноан назорат синовларини ўтказиш учун нав уруғларини ёки насл материални юбориши ва жойнинг ўзида текшириб кўрилиши учун имконият яратиб бериши шарт.

Патент бериш ҳақидаги талабномани топшириш, талабномада кўрсатилган селекция ютуғини экспертиза ва синовдан ўтказиш, патент бериш, уни ўз кучида сақлаб туриш, шунингдек селекция ютуғининг ҳуқуқий муҳофазаси билан боғлиқ юридик аҳамиятга эга бошқа ҳаракатларни бажариш учун патент божлари ундирилади. Патент божлари Патент идорасига тўланади.

Патент божларининг миқдори ва уларни тўлаш муддатлари, уларни тўлашдан озод қилиш, тўловларнинг миқдорини камайтириш ёки уларни қайтариб бериш асослари, шунингдек патент божларидан фойдаланиш

тартиби Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланади.

Патент божлари талабнома берувчи, патент эгаси ва бошқа манфаатдор шахс томонидан тўланади.

Патентни ўз кучида сақлаб турганлик учун патент божларини тўлаш мақсадида, қўшимча патент божи тўланган тақдирда, патент эгасига олти ойлик имтиёзли муддат берилади.

Агар патентни ўз кучида сақлаб турганлик учун патент божи ва қўшимча патент божи имтиёзли муддат мобайнида тўланмаса, патентнинг амал қилиши патент божи белгиланган муддатда тўланмаган кундан эътиборан тугатилади.

Селекция ютуғидан ўз хоҳишига кўра фойдаланишга бўлган мутлак ҳуқуқ патент эгасига тегишлидир.

Манфаатдор шахс муҳофаза қилинаётган селекция ютуғининг уруғлик, кўчат ёки насл материални:

етиштириш ва такрор етиштириш (кўпайтириш);

нав ёки наслик кондициясига етказиш;

сотиш учун таклиф қилиш;

сотиш ва бошқа усулларда ўтказиш;

Ўзбекистон Республикаси ҳудудидан олиб чиқиш;

Ўзбекистон Республикаси ҳудудига олиб кириш;

юқорида кўрсатиб ўтилган мақсадларда сақлаш учун патент эгасининг рухсатини олиши керак.

Патент эгаси ўз хоҳишига кўра рухсат бирон-бир шарт ва (ёки) чекловлар билан берилишини олдиндан таъкидлаб ўтишга ҳақли.

Патент эгасининг ҳуқуқи унинг рухсатсиз фуқаролик муомаласига киритилган нав уруғлигининг кўчат материалдан етиштирилган ўсимлик материалига ёки наслдор ҳайвонлардан етиштирилган товарбоп ҳайвонларга нисбатан ҳам амал қилади.

Ушбу модданинг иккинчи қисмида кўрсатилган ҳаракатларни навнинг уруғлик, кўчат материалига ёки зотнинг насл материалига нисбатан амалга ошириш учун:

агар бу материал ўзида муҳофаза қилинаётган нав, зот белгиларини асосан сақлаб қолган бўлса ва ана шу муҳофаза қилинаётган нав ёки зот бошқа нав ёки зотнинг белгиларини асосан сақлаб қолган нав ёки зот бўлмаса;

агар бу материал ушбу Қонуннинг 10-моддасига мувофиқ муҳофаза қилинаётган нав ёки зотдан аниқ-равшан фарқ қилмайдиган бўлса;

агар бу материал муҳофаза қилинаётган нав ёки зотдан бир неча марта фойдаланишни талаб қилаётган бўлса, патент эгасининг рухсатини олиш зарур.

Агар нав ёки зот:

дастлабки нав ёки зотнинг энг муҳим белгиларини ўзида сақлаб қолган бўлса ва бу нав ёки зот ҳам ўз навбатида ўзидан олдинги дастлабки нав ёки зот генотипи ёхуд генотиплар комбинациясини акс эттирадиган асосий белгиларни сақлаган ҳолда уларнинг энг муҳим белгиларини ўзида сақлаб қолган бўлса;

табиий ёки ҳосил қилинган мутантни саралаб олиш, дастлабки нав ўсимликлари ёки зот ҳайвонларидан айрим мутантни саралаб олиш, беккросс, нав ёки зотни ген инженерияси усуллари билан ўзгартириш каби турли усулларни қўллаш туфайли юз берган фарқларни истисно этганда, дастлабки нав ёки зотдан аниқ-равшан ажралиб турса ва олдинги нав ёки зотнинг генотипи ёхуд генотиплар комбинациясига мос келса, ўзида бошқа (дастлабки) нав ёки зотнинг белгиларини асосан сақлаб қолган нав ёки зот деб эътироф этилади.

Бир нечта патент эгасига тегишли патент билан муҳофаза қилинган селекция ютуғидан фойдаланишдаги ўзаро муносабатлар улар ўртасидаги келишувга мувофиқ белгиланади. Бундай келишув бўлмаса, ҳар бир патент эгаси муҳофаза қилинаётган селекция ютуғидан ўз хоҳиши бўйича фойдаланиши мумкин, бироқ муҳофаза қилинаётган селекция ютуғига бошқа патент эгаларининг розилигисиз мутлақ лицензия беришга ёки патентдан бошқа шахснинг фойдасига воз кечишга ҳақли эмас.

Муҳофаза қилинаётган селекция ютуғидан:

шахсий ва нотижорат мақсадларида фойдаланиш;

синов-тажриба мақсадларида фойдаланиш;

бошқа навлар ёки зотлар яратиш учун дастлабки нав ёки зот сифатида фойдаланиш;

корхона, хўжалик патент эгасидан олган навли уруғлик ва насл материалидан икки йил давомида такрор етиштириш учун ана шу корхона, хўжалик ҳудудида фойдаланиш патент эгасининг ҳуқуқларини бузиш деб эътироф этилмайди.

Муҳофаза қилинаётган нав ёки зотга доир ҳар қандай материал Ўзбекистон Республикаси ҳудудида патент эгасининг ўзи томонидан ёки унинг розилиги билан сотиш ёхуд бошқа усулларда ўтказиш орқали ёхуд қайта ишлаш ва истеъмол мақсадларида тегишли ботаник ёки зоологик турдаги нав ёки зот муҳофаза қилинмайдиган мамлакатга олиб чиқиш орқали фуқаролик муомаласига киритилганидан кейин муҳофаза қилинаётган нав

ёки зотнинг ҳар қандай материалига доир хатти-ҳаракатларга нисбатан патент эгасининг ҳуқуқи амал қилмайди.

Агар навни ёки зотни сотиш ва бошқа усулларда ўтказиш ушбу нав ёки зотни кейинчалик кўпайтиришга қаратилган бўлса ёхуд тегишли оила туркуми ёки турдаги нав ёхуд зот муҳофаза қилинмайдиган мамлакатларга кўпайтириш мақсадида навнинг ўсимлик материални ёки зотнинг насл материални олиб чиқиб кетиш билан боғлиқ бўлса, ушбу модда биринчи қисмининг шартлари бу нав ёки зотларга нисбатан татбиқ этилмайди.

Рухсат олмаган ҳолда:

селекция ютуғини етиштириш ва такрор етиштириш (кўпайтириш);

селекция ютуғини нав ёки наслик кондицияларига етказиш;

муҳофаза қилинаётган селекция ютуғидан фойдаланган ҳолда яратилган маҳсулотни сотишга таклиф қилиш, сотиш ва бошқача тарзда фуқаролик муомаласига киритиш;

сақлаш, олиб кириш, олиб чиқиш;

маълумотлар Апелляция кенгашига ёки талабнома берувчи ёхуд патент эгасининг ҳуқуқларини ҳимоя қилишга қаратилган расмий таомилларни амалга ошираётган шахсга ошкор этилишини истисно қилган ҳолда, селекция ютуғига оид тижорат сири ҳисобланган маълумотларни ошкор қилиш патент эгаси ҳуқуқларининг бузилиши деб эътироф этилади.

Патент ўзининг бутун амал қилиш муддати давомида, агар:

селекция ютуғи патент бериш санасида янгилик ёки фарқланиш мезонларига мос келмаган бўлса;

патент талабнома берувчи тақдим этган селекция ютуғининг турдошлик ва барқарорлик мезонларига мослиги тўғрисидаги тасдиқланмаган маълумотларга асосан берилган бўлса, патентга нисбатан эътироз билдирилиши ва у ҳақиқий эмас деб эътироф этилиши мумкин.

Ҳар қандай шахс Апелляция кенгашига патентни ушбу модданинг биринчи қисмида назарда тутилган асослар бўйича ҳақиқий эмас деб топиш тўғрисида апелляция бериши мумкин.

Апелляция кенгаши апелляция нухасини патент эгасига жўнатади, патент эгаси уч ойлик муддат ичида далил-асосли жавоб қайтариши лозим.

Апелляция кенгаши, агар селекция ютуғини кўшимча равишда синовдан ўтказиш зарурати юзага келмаса, апелляция бўйича олти ой ичида қарор қабул қилади.

Апелляция кенгашининг қарори устидан қарор қабул қилинган санадан эътиборан олти ой ичида судга шикоят қилиниши мумкин.

Патентнинг амал қилиши:

патентни ўз кучида сақлаб турганлик учун патент божлари белгиланган муддатда тўланмаса;

патент эгаси Патент идорасига патентдан воз кечиш тўғрисида ариза топширса, муддатидан илгари тугатилади.

Патентнинг амал қилиши муддатидан илгари тугатилганлиги тўғрисидаги маълумот Патент идорасининг расмий ахборотномасида эълон қилинади.

Қуйидаги ҳолларда:

селекция ютуғи бундан буён турдошлик ва барқарорлик мезонларига мувофиқ келмай қолса;

патент эгаси ихтисослашган ташкилотлар ёки Патент идорасининг сўровига биноан ўн икки ой ичида уруғликларни, кўчат, насл материалларини, ҳужжатлар ва ахборотни селекция ютуғи ўз кучини сақлаб қолганлигини текшириш учун тақдим этмаган ёки шу мақсадларда селекция ютуғи жойнинг ўзида текшириб кўрилиши учун имконият яратиб бермаган бўлса;

селекция ютуғининг номи бекор қилинаётган, патент эгаси эса бошқа муносиб номни таклиф этмаган бўлса, патент бекор қилинади.

Патентнинг бекор қилинганлиги тўғрисидаги маълумотлар Патент идорасининг расмий ахборотномасида эълон қилинади.

Патент эгаси ёзма ариза бериб, патентдан воз кечиш ҳуқуқига эга.

Бир нечта патент эгаларидан бирининг патентдан воз кечиши патентнинг амал қилиши тугатилишига олиб келмайди.

Патентдан воз кечиш Патент идораси патент эгасидан ёзма ариза олган санадан эътиборан амал қила бошлайди.

Патент эгаси патентдан воз кечиш нияти тўғрисида муаллифни хабардор қилиши шарт. Бундай ҳолда муаллиф патентга эгалик қилишда устувор ҳуқуққа эга бўлади.

Агар патент лицензия шартномасининг объекти бўлса ва башарти шартномада бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, патентдан фақат лицензия эгасининг розилиги билан воз кечиш мумкин бўлади.

Патент олиш ҳуқуқи, патент бериш ҳақидаги талабнома Патент идорасида рўйхатга олинганлиги натижасида келиб чиқадиган ҳуқуқлар, шунингдек патентдан келиб чиқадиган ҳуқуқлар ҳар қандай юридик ёки жисмоний шахсга ўтказилиши мумкин.

Ҳуқуқларни бошқа шахсга ўтказиш ҳуқуқлардан бошқа шахс фойдасига воз кечиш тўғрисидаги шартнома ёки лицензия шартномаси асосида, шунингдек қонун ҳужжатларига мувофиқ мерос бўлиб ўтиши орқали амалга оширилиши мумкин.

Селекция ютуғидан бошқа шахс фойдасига воз кечиш тўғрисидаги шартнома, шунингдек лицензия шартномаси Патент идорасида рўйхатдан ўтказилиши керак.

Патент берилган нав ёки зот лицензия шартномасининг предмети бўлиши мумкин.

Патент эгаси бўлмаган ҳар қандай юридик ёки жисмоний шахс патент билан муҳофаза қилинаётган селекция ютуғидан патент эгасининг рухсати билангина лицензия шартномаси асосида фойдаланишга ҳақлидир.

Патент эгаси селекция ютуғидан фойдаланиш ҳуқуқини ҳар қандай шахсга бериш (очиқ лицензия) тўғрисида Патент идорасига ариза топшириши мумкин. Бу ҳолда патентни ўз кучида сақлаб турганлик учун ундириладиган патент божи эллик фоизга камайтирилади.

Патент эгасининг очиқ лицензияга бўлган ҳуқуқни бошқа шахсга бериш тўғрисидаги аризаси чақириб олинмайди.

Очиқ лицензия олиш истагини билдирган шахс патент эгаси билан лицензия шартномасини тузиши шарт.

Патент эгаси мутлақ лицензия ёки номутлақ (оддий) лицензия берган ҳолда селекция ютуғидан фойдаланиш ҳуқуқини бошқа шахсга ўтказиши мумкин.

Мутлақ лицензия берилганида лицензиат селекция ютуғидан лицензия шартномасида кўрсатилган доирада фойдаланиш учун мутлақ ҳуқуқ олади, селекция ютуғидан фойдаланиш ҳуқуқининг лицензиатга берилмайдиган қисми лицензиарда сақланиб қолади.

Номутлақ (оддий) лицензия берилганида лицензиар селекция ютуғидан фойдаланиш ҳуқуқини лицензиатга бериб, патентдан келиб чиқадиган барча ҳуқуқларни, шу жумладан, бошқа шахсларга лицензия бериш ҳуқуқини ҳам ўзида сақлаб қолади.

Агар патент эгаси патент берилган санадан эътиборан уч йил мобайнида селекция ютуғидан Ўзбекистон Республикасида фойдаланмаса ҳамда лицензия шартномаси тузишни рад этса ва агар, мазкур селекция ютуғидан фойдаланмаслик жамият манфаатларига дахл этадиган бўлса, бу селекция ютуғидан фойдаланиш истагидаги шахс ўзига мажбурий лицензия беришни сўраб ариза билан судга мурожаат қилиши мумкин.

Мажбурий лицензия номутлақ (оддий) лицензия тариқасида берилади ва унинг эгасига патент эгасидан дастлабки уруғлик, кўчат ёки насл материални олиш ҳуқуқини беради.

Мажбурий лицензия фақат селекция ютуғидан ижозат этиладиган услубда ва лицензияга мувофиқ фойдаланилишини таъминлай оладиган шахсга берилади.

Мажбурий лицензия патент эгасининг муҳофаза қилинаётган селекция ютуғидан фойдаланишига ёки селекция ютуғидан фойдаланиш учун бошқа шахсга лицензияни беришига тўсқинлик қилмайди.

Агар етиштирилган, такрор етиштирилган, нав ёки наслик кондициясига ёки кейинчалик кўпайтириш даражасига етказилган уруғлик, кўчат ёки насл материали ўзининг морфологик, физиологик ва бошқа белгилари бўйича муҳофаза қилинаётган селекция ютуғининг расмий тавсифида акс эттирилган маълумотларга мос келса, селекция ютуғидан фойдаланилган деб ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасининг юридик ва жисмоний шахслари селекция ютуқларини қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда бошқа давлатларда патентлаш ҳуқуқига эга.

Чет эллик юридик ва жисмоний шахслар ушбу Қонунда назарда тутилган ҳуқуқлардан Ўзбекистон Республикасининг юридик ва жисмоний шахслари билан тенг равишда ёки келишув принципи асосида фойдаланадилар.

Селекция ютуқларини яратиш, ҳуқуқий муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш соҳасидаги низолар қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ҳал қилинади.

Селекция ютуқлари тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузганликда айбдор шахслар белгиланган тартибда жавобгар бўладилар.

1.5.2. Селекция ютуқлари. Ўсимлик турлари ва навлари, ҳайвон зотлари ва уларга қўйиладиган талаблар

Ўсимликларнинг янги навлари ва ҳайвонларнинг янги зотлари селекция ютуқларига киради. Бунда нав ва зотлар маълум нав ва зотлардан аниқ фарқлари билан ажралиб туриши, етарли даражада бир хил ва барқарор бўлиши зарур. Бундан ташқари фақат Ўзбекистон Республикасида муҳофаза қилинадиган ботаник ва зоологик турларга кирадиган нав ва зотларгина ҳуқуқий муҳофаза олиши мумкин.

Селекция ютуқларини муҳофазалаш соҳасидаги ҳуқуқий базани ўрганишни давом эттиришдан олдин бу соҳада фойдаланиладиган асосий тушунчаларни кўриб чиқамиз.

- Ўсимлик нави наслдан-наслга барқарор равишда ўтадиган белгилари билан ажралиб турадиган ўсимликлар гуруҳидир. Бундай белгилар ўсимлик генотипи ёки генотиплар комбинациясини тавсифлаб бериши, бунда ўсимликлар гуруҳи айнан шу ботаник саксонга мансуб бошқа ўсимликлар гуруҳидан бир ёки бир неча белгилари билан ажралиб туриши зарур. Янги нав сифатида битта ёки бир нечта ўсимликни тақдим этиш мумкин, фақат бундай қисм ёки қисмлардан навнинг бутун бир ўсимликларини кўпайтириш мумкин бўлсин. Навнинг муҳофаза қилинадиган объектлари клон, линия,

биринчи авлод, дурагай ва популяцияларидир.

- Ҳайвонлар зоти деб генетик жиҳатдан белгиланган биологик ва морфологик хусусиятлар ҳамда белгиларга эга бўлган ҳайвонлар (шу жумладан қушлар, ҳашоратлар, тут ипак курти) ёки уларнинг дурагайлари тан олинади, бунда бу хусусият ва белгиларнинг баъзилари айнан шу гуруҳ учунгина хос бўлиши ва уни бошқа гуруҳ ҳайвонларидан ажратиб туриш зарур. Зот урғочи ва эркак жинсига мансуб ёки наслчилик материали бўлиши мумкин. Зотнинг муҳофаза қилинадиган объектлари зот гуруҳлари, зот ичидаги (зональ) типлар, завод типи, завод линияси, оилалар, партеноклонлар, линия ва дурагайлардир.

Қонунчиликка мувофиқ Ўзбекистонда селекция ютуқларига ҳуқуқлар патент ёки гувоҳнома билан тасдиқланади.

Селекция ютуқларига бериладиган бу икки ҳужжатнинг бир-биридан фарқи шундан иборатки, селекция ютуғига патент тўлиқ экспертиза ўтказилгандан сўнг берилади, гувоҳнома бериш учун эса селекция ютуғининг бир хиллиги ва барқарорлигини синаш кифоя. Бундан ташқари, гувоҳнома Ўзбекистонда муҳофаза қилинмайдиган ботаник ҳамда зоологик тур ва зотларга ҳам берилиши мумкин.

Демак, селекция ютуғига берилган патент селекция ютуғининг янгилиги, унинг фарқли томонлари, бир хиллиги ва барқарорлигини, шунингдек патент эгасининг ушбу селекция ютуғини номлаш, унга эгалик қилиш ва фойдаланиш ҳуқуқини тасдиқлайди.

Гувоҳнома эса гувоҳнома эгасининг фақат селекция ютуғини номлаш, унга эгалик қилиш, фойдаланиш ҳуқуқини тасдиқлаб беради.

Кўрсатилган мутлоқ ҳуқуқ шундан иборатки, муҳофазаланган селекция ютуғининг уруғлик, кўчат ёки зотчилик материаллари билан ишлашни истаган ҳар қандай шахс патент ёки гувоҳнома эгасидан куйидаги ҳаракатлар учун рухсатнома олиши керак:

- нав ва зотни ишлаб чиқариш ва кўпайтириш;
- экиш кондициясигача етказиш;
- сотиш учун таклиф этиш;
- сотиш ва сотишнинг бошқа шакллари;
- Ўзбекистон ҳудудидан олиб чиқиш ёки унинг ҳудудига олиб кириш;
- Юқорида санаб ўтилган мақсадларда сақлаш.

Селекция ютуғига муҳофаза ҳужжати олиш учун селекциячи, иш берувчи ва бошқалар патент ёки гувоҳнома берилиши учун тегишли талабномани беришлари зарур. Талабнома Давлат патент идораси қошидаги Селекция ютуқлари бўйича агентликка топширилади.

Ҳар бир талабнома ўз ичига

- белгиланган шаклда патент ёки гувоҳнома берилиши сўралган талабнома;
- селекция ютуғини номлаш тўғрисидаги таклиф;
- нав, зотнинг тавсифи (техник анкета);

- намуналар суратлари;
- талабнома берувчи ўтказган нав ёки зотни синаш натижалари тўғрисидаги ҳужжатлар;
- шунингдек талабнома берувчининг селекция ютуғидан фойдаланилмаганлиги ва сотилмаганлиги ва унинг янгилик талабларига мувофиқлиги тўғрисидаги махсус декларациясини олади.

Бундан ташқари, талабнома бериш, бошқа юридик ҳаракатларни амалга ошириш учун талабнома берувчи белгиланган миқдорда давлат божи тўлаши зарур.

Сўнгра ҳар бир талабнома бўйича селекция ютуғи экспертизаси ўтказилади. Бундай экспертиза ўз ичига талабноманинг расмий экспертизаси, нав ёки зотнинг янгилигини экспертизадан ўтказиш ва фарқли, бир хиллиги ва барқарорлигини давлат синовларида аниқлашни ўз ичига олади.

Селекция ютуғининг янгилигини аниқлаш учун ихтисослашган ташкилотлар томонидан экспертиза ва давлат синовлари ўтказилади, улар экспертиза ва синов натижалари бўйича Давлат патент идорасига нав ёки зот тўғрисида тегишли ҳулосани тақдим этадилар. Шуни қайд этиб ўтамик, патент олиш учун талабнома берилган санада селекциячи, унинг ҳуқуқий вориси ёки уларнинг розилиги билан уруғлик, кўчат ёки наслчилик материаллари ва бошқа шахсларга сотилмаган ёки қуйидаги жойларда фойдаланиш учун берилмаган бўлса янги деб ҳисобланади:

- Ўзбекистон ҳудудида – талабнома берилган санадан бир йил илгари;
- Бошқа давлатнинг ҳудудида – талабнома берилаган санадан тўрт йил илгари ёки бу узум, ёғочли, манзарали, мевали экинлар ва ўрмон дарахтлари бўлса, кўрсатилган санадан олти йил илгари.

Экспертиза ва синовлар натижалари ижобий бўлганда патент ёки гувоҳнома бериш тўғрисида қарор қабул қилинади, селекция ютуғи Ўзбекистон Республикаси Давлат селекция ютуқлари реестрида рўйхатга олинади ва бу ҳақдаги маълумотлар расмий эълон қилинади. Шундан сўнг селекция ютуғи эгаси патент ёки гувоҳнома олади.

Селекция ютуқларини ҳимоя қилишнинг ташкилий асослари Ўзбекистон Республикасининг Давлат патент идораси (матнда бундан кейинги Патент идораси деб юритилади) селекция ютуқларини ҳуқуқий жиҳатдан ҳимоя қилиш соҳасидаги давлат сиёсатини амалга оширади.

Патент идораси селекция ютуқларига патентлар ва гувоҳномалар бериш ҳақидаги талабномаларни қабул қилиб олади ҳамда кўриб чиқади, селекция ютуқлари бўйича расмий экспертиза ўтказади. Селекция ютуқлари давлат реестрини юритади (матнда бундан кейин Давлат реестри деб аталади), ҳимоя ҳужжатлари беради, талабнома материаллари ва Ўзбекистон Республикасида рўйхатга олинб, ҳимоя қилинаётган селекция ютуқлари ҳақидаги маълумотларни расмий равишда эълон қилади, ушбу Қонунни қўлланиш ҳақида қоида ва тушунтиришлар чиқаради.

Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ хўжалиги вазирлиги Қишлоқ хўжалик экинлари навларини синаш давлат комиссияси. Чорвачиликда наслчилик ишлари бош давлат инспекцияси (матнда бундан кейин ихтисослаштирилган ташкилотлар дейилади) селекция ютуқларидан хўжаликда фойдаланиш соҳасидаги давлат сиёсатини амалга оширадилар, талабномада кўрсатилган селекция ютуқларининг ҳимояга лаёқатлилиги) экспертизасинн ўтказадилар.

Ўсимлик нави ёки ҳайвон зотининг селекциячиси. Ўзининг ижодий меҳнати билан ўсимлик нави ёки ҳайвон зотини яратган (аниқлаган ёки чиқарган) жисмоний шахс ўсимлик нави ёки ҳайвон зотининг селекциячиси деб ҳисобланади.

Башарти, селекция ютуғинн яратишда бир неча жисмоний шахс иштирок этган бўлса, уларнинг ҳаммаси селекциячи деб ҳисобланади. Селекциячиларга тегишли бўлган ҳуқуқлардан фойдаланиш тартиби улар ўртасидаги битимига биноан белгиланади.

Селекциячининг муаллифлик ҳуқуқи бошқага ўтказилмайдиган шахсий ҳуқуқ бўлиб, муддатсиз ҳимоя қилинади.

Селекциячининг муаллифлигини ўзлаштириб олиш. Уни ҳаммуаллифликка мажбур қилиш қонунга мувофиқ жавобгарликка тортишга сабаб бўлади.

Селекциячининг муаллифлигига доир низолар суд тартибида ҳал этилади.

Селекциячи ҳимоя ҳужжати бериш ҳақидаги талабномада, ҳимоя ҳужжатида ва селекция ютуғи хусусида эълон қилинадиган барча материалларда ўз номи кўрсатилишини талаб қилиш ҳуқуқига эга. Патент идораси патент эгаси бўлмаган ҳар бир селекциячига муаллифлик ҳуқуқини, шунингдек селекция ютуғидан фойдаланганлик учун патент эгасидан мукофот олиш ҳуқуқини тасдиқловчи селекциячи гувоҳномасини беради.

Хизмат тартибида яратилган селекция ютуғининг эгаси. Башарти, селекциячи селекция ютуғини яратишда:

ўзи эгаллаб турган лавозимга хос вазифаларни бажарган бўлса;

селекция ютуғини яратиш мақсадида ўз зиммасига махсус юклатилган вазифаларни бажарган бўлса;

иш берувчи ёки топшириқ берган шахс томонидан ўзига берилган моддий воситалар ёки молиявий маблағлардан фойдаланган бўлса;

иш берувчи ташкилот иш жараёнида орттирган, шу ташкилотнинг ўзига хос жиҳатини ташкил этадиган билим ва тажрибадан фойдаланган бўлса, бундай ютуқ хизмат тартибида яратилган деб ҳисобланади.

Башарти, селекциячи яратилган селекция ютуғи тўғрисида иш берувчини хабардор қилган кундан эътиборан тўрт ой ичида иш берувчи Патент идорасига талабнома топширмаса, талабнома топшириш ҳуқуқидан бошқа шахс фойдасига воз кечмаса ва селекция ютуғини сир сақлаш тўғрисида селекциячига маълум қилмаса, селекциячи талабнома топшириш ва ўз номига патент ёки гувоҳнома олиш ҳуқуқига эга бўлади. Бундай ҳолда

иш берувчи патент эгасига шартномада белгиланган миқдорда товон тўлаб ўз корхонасида селекция ютуғидан фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлади.

Иш берувчи селекция ютуғини сир сақласа, у селекциячига тегишли миқдорда ҳақ тўлаши шарт. Ҳақининг миқдори шартномада белгиланади ва у махсус лицензиянинг бозор нархидан паст бўлмаслиги лозим.

Башарти, селекция ютуғи хизмат тартибида яратилган бўлса, ушбу модданинг қоидаларини фақат ана шу селекциячига (селекциячиларга), иш берувчига ва топшириқ берган шахсга нисбатангина қўллаш мумкин.

Патент эгаси бўлмаган ўсимлик нави ёки ҳайвон зотининг селекциячиси ўсимлик нави ёки ҳайвон зотига доир лицензиядан фойдаланилганлиги ёхуд у сотилганлиги учун ҳақ олиш ҳуқуқига эга.

Селекция ютуғига бўлган ҳуқуқларни бошқа шахсга ўтказиш. Патент ёки гувоҳнома олиш ҳуқуқи. Патент ёки гувоҳнома бериш ҳақидаги талабнома Патент идорасида рўйхатга олинганлиги туфайли келиб чиқади. Шунингдек патент ёки гувоҳномадан келиб чиқадиган ҳуқуқлар ҳар қандай жисмоний ёки юридик шахсга ўтказилиши мумкин.

Ҳуқуқларни бошқа шахсга ўтказиш ҳуқуқлардан бошқа шахс фойдасига воз кечиш шартномаси ёки лицензия шартномаси асосида, шунингдек, қонун ҳужжатларига мувофиқ мерос ёки васиятнома орқали амалга оширилиши мумкин.

Селекция ютуғига эгалик қилиш ҳуқуқларини бошқа шахсга ўтказиш тўғрисида шартнома, шунингдек лицензия шартномаси Патент идорасида рўйхатга олинади.

Селекция ютуғидан фойдаланиш ҳуқуқини бошқа шахсга бериш. Патент ёки гувоҳнома бериш ҳақидаги талабномада ёхуд берилган патент ёки гувоҳномада кўрсатилган нав ёки зот лицензия шартномасининг мавзуси бўлиши мумкин.

Патент эгаси бўлмаган ҳар қандай жисмоний ёки юридик шахс патент ёки гувоҳнома билан яъни қилинган селекция ютуғидан патент эгасининг рухсати билангина лицензия шартномаси асосида фойдаланишга ҳақлидир.

Патент эгаси Патент идорасига селекция ютуғидан фойдаланиш ҳуқуқини ҳар қандай шахсга бериш тўғрисида ариза топшириши мумкин (очиқ лицензия). Бу ҳолда патент ёки гувоҳномани ўз кучида сақлаганлик учун ундириладиган бож ёки йиғим эллик фоизга камайтирилади.

Патент эгасининг очиқ лицензияга бўлган ҳуқуқини бошқа шахсга бериш тўғрисидаги аризаси чиқариб олинади.

Очиқ лицензияни сотиб олиш истагини билдирган шахс патент эгаси билан тўловлар тўғрисида шартнома тузиши шарт. Шартнома тузиш шартларига доир низолар суд томонидан қараб чиқилади.

Патент эгаси махсус лицензия ёки махсус бўлмаган (оддий) лицензия берган ҳолда селекция ютуғидан фойдаланиш ҳуқуқини бошқа шахсга ўтказиши мумкин.

Махсус лицензия берилганида лицензиат селекция ютуғидан шартномада айтиб ўтилган доирада фойдаланиш учун мутлақ ҳуқуқ

олади, селекция ютуғидан фойдаланиш ҳуқуқи лицензиатга берилмайдиган тақдирда лицензиарда сақланиб қолади.

Махсус бўлмаган лицензия берилганида лицензиар селекция ютуғидан фойдаланиш ҳуқуқини лицензиатга бериб, селекция ютуғига берилган патент ёки гувоҳномадан келиб чиқадиган барча ҳуқуқларни, шу жумладан учинчи шахсларга лицензия бериш ҳуқуқини ҳам ўзида сақлаб қолади.

Патент идораси рўйхатга олинган лицензия шартномалари тўғрисидаги маълумотларни эълон қилади.

Таянч сўзлар.

Ўсимликларни янги навлари, ҳайвонларни янги зотлари, селекция, генетика, ютуғи, патент, янгилиги, экспертиза, муаллифлик ҳуқуқи, талабнома, эгаси, руҳсат, лицензия, шартнома, гувоҳнома, ҳақида, хулоса, давлат синовлари, патент идораси, аниқлаш.

Такрорлаш учун саволлар.

1. Ўзбекистон Республикасини “Селекция ютуқлари тўғрисида”ги қонун қачон қабул қилинган ва уни аҳамияти?
2. Ўсимлик навларини яратиш ва унга қўйиладиган талаблар?
3. Янги уй ҳайвонларини зотларини яратиш ва унга қўйиладиган асосий талаблар?
4. Селекция ютуқлирига гувоҳнома олиш учун талабномага қўйиладиган шартлар?

Тавсия этиладиган адабиётлар

1. "Товар белгилари ва хизмат кўрсатиш белгилари тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни. 1993 йил 7 май да қабул қилинган, 1997 йил 26 декабрда ўзгартирилган.
2. "Ихтиролар, фойдали моделлар ва саноат намуналари тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси қонуни, - 1994 йил 6 майда қабул қилинган, 1997 йил 26 декабрда ўзгартирилган.
3. "ЭҲМ учун яратилган дастурлар ва маълумотлар базаларини ҳуқуқий муҳофаза қилиш тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси Қонуни, - 1994 йил майда қабул қилинган
4. "Селекция ютуқлари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонун. - 1996 йил 30 майда қабул қилинган.
5. "Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни,- 1996 йил 30 августда қабул қилинган.
6. "Интеграл микрочизмалар топологиясини ҳуқуқий муҳофазалаш тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Қонун,- 2001 йил 12 августда қабул қилинган.

7. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси мажлисининг Қарори. «2008 йилда Республикани ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2009 йилда иқтисодиётни барқарор ривожлантиришнинг энг муҳим устувор вазифалари тўғрисида», 2009 йил 13 февраль
8. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. – Т: Ўзбекистон, 2009. – 56 б.
9. Мамлакатимизни модернизация қилиш ва янгилашни изчил давом эттириш давр талаби. Президент Ислом Каримовнинг 2008 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2009 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси // Халқ сўзи, 2009 йил 14 февраль.
10. Каримов И.А. Энг асосий мезон – ҳаёт ҳақиқатини акс эттириш. Т.Ўзбекистон, 2009. – 24 б.
11. Джумахаджаев А. Патентшунослик. Тошкент Меҳнат. 2001, 384 б.
12. Интеллектуальная собственность. Словарь-справочник. М: Илфра-М, 1995, 112 с.
13. Рьшов К.В. 100 великих изобретений - М: "Всчс", 2000, 528 с

1.6. Саноат намуналари. Маҳсулот белгиси. Асосий тушунчалар

- 1.6.1. Саноат намуналари. Саноат намунасининг патентга лаёқатлилиқ шартлари.
- 1.6.2. Саноат намунасига талабномаларнинг тузилиши ва патентлаш тартиби.
- 1.6.3. Саноат товар белгиларининг турлари ва уларга талабнома тузиш.

1.6.1. Саноат намуналари. Саноат намунасининг патентга лаёқатлилиқ шартлари.

Саноат намунаси инсон ижодий фаолияти йўналишининг амалга ошиши бўлиб, аниқ мақсад ва истеъмолчилар доирасига эга.

Таърифга кўра саноат намуналарига қандайдир бир объект ташқи кўринишининг бадиий-конструкторлик (дизайн) ечими киради.

Саноат намуналари ҳажмий (моделлар), ясси (расмлар) ёки уларнинг аралаш кўринишида бўлиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси қонунчилигига мувофиқ саноат намунасининг янгилиги, ўзига хослиги ва саноатда қўлланилиши унинг патентга лаёқатлилиқ шартлари ҳисобланади.

Агар саноат намунасининг буюмнинг эстетик ва (ёки) эргономик хусусиятларини белгиловчи муҳим белгилари (аломатлари) мажмуи унинг устуворлик санасидан олдин жаҳондаги нуфузли ахборот манбалари орқали барчага маълум бўлмаган бўлса янги деб тан олинади.

Саноат намунасининг муҳим белгилари мажмуи буюм эстетик хусусиятларнинг ижодий характери билан боғлиқ бўлса у ўзига хос деб тан олинади.

Саноат намунаси кўп карра қайта ишлаб чиқариш имкониятини берадиган бўлса саноатда қўлланиладиган деб тан олинади.

Қонун билан саноат намунаси деб тан олинмайдиган объектлар рўйхати белгиланган, хусусан.

- Нашриёт-босма маҳсулотлари;
- Меъморчилик объектлари (кичик меъморчилик шаклларида ташқари), саноат, гидротехника ва бошқа кўчмас иншоотлар;
- Суюқ, газсимон, сочилувчан ёки уларга ўхшаш моддалардан иборат барқарор бўлмаган объектлар;
- Буюмларнинг фақат техник вазифасидан келиб чиқадиган ечимлар;
- Шунингдек жамият манфаатлари, инсонпарварлик ва ахлоқ тамойилларига зид ечимлар.

Саноат намунасининг моҳияти ва унинг ҳуқуқий муҳофазалаш ҳажми энг аввал, унинг муҳим белгилари мажмуи билан ифодаланади, бу белгилар намуна фотосуратларида акс эттирилади ва буюмнинг ташқи кўриниши ва ўзига хос хусусиятларини белгилаб беради. Муҳим белгиларни сўзлар билан тавсифлаш тасвирий ахборотни тушунтириб беришни таъминлайди.

1.6.2. Саноат намунасига талабномаларнинг тузилиши ва патентлаш тартиби

Саноат намунасига Ўзбекистон Республикасининг патенти бериш учун талабнома қуйидагилардан иборат бўлиши керак.

-Патент ёки дастлабки патент бериш тўғрисида белгиланган шаклда тузилган ариза, у саноат намунаси муаллифи (муаллифлари), патент ким (кимлар)нинг номига берилиши сўраётган бўлса, ўша шахс (шахслар) ва талабнома берувчи тўғрисидаги талаб этиладиган маълумотлардан иборат бўлади.

-Буюм, макет ёки расмни акс эттирувчи фотосуратлар тўплами, улар буюмнинг ҳуқуқий муҳофаза ҳажмини белгилаб берувчи муҳим белгилар мажмуини аниқлаш имконини берадиган ташқи кўриниши тўғрисидаги муфассал тасаввур ҳосил қилади.

-Буюм ташқи кўринишининг чизмаси, эргономик схемаси, конфекцион картаси, агар улар саноат намунаси моҳиятини очиб бериш учун зарур бўлса.

-Саноат намунасининг тавсифи, у фотосуратларда акс эттирилган буюмнинг ташқи кўринишини сўзлар воситасида очиб бериши ва унинг муҳим белгилари мажмуини ўз ичига олиши керак.

Талабномага берилган миқдорда бож тўлаганлигини тасдиқловчи ҳужжат илова қилиниши зарур.

Қонун талабларига мувофиқ ҳар бир талабнома битта саноат намунасига тегишли бўлиши ва бу намунанинг вариантларини ўз ичига олиши мумкин (саноат намунасининг бирлиги талаблари). Бунда битта саноат намунаси дейилганда ягона бир буюмнинг бадий-конструкторлик ечими, вазифалари умумий бўлган буюмлар мажмуи (масалан, мебель гарнитури, сервиз ва бошқалар) тушунилади.

Ягона бир буюм дейилганда бирорта бутун буюм (масалан, автомобиль), ҳамда унинг бир қисмини ташкил этувчи буюм (масалан, бампер, фара ва бошқалар) тушунилади.

Саноат намунаси вариантлари дейилганда битта буюм (тўплам, комплект) нинг бир хил эстетик ва (ёки) эргономик хусусиятларини белгилаб берадиган муҳим белгилари мажмуи билан фарқланадиган бадий-конструкторлик ечими тушунилади.

1.6.3. Саноат товар белгиларининг турлари ва уларга талабнома тузиш

Талабнома ҳужжатларига қўйиладиган асосий талабларни ўз ичига олади.

1. Буюм, макет, расм фотосуратлари тўплами.

Буюмнинг ташқи кўринишини акс эттирувчи фотосуратлар талабнома берилган саноат намунаси тўғрисидаги тасвирий ахборотни ўз ичига олган асосий ҳужжатдир.

Саноат намунасининг тавсифи.

Саноат намунасининг тавсифи қуйидагича тузилиши керак:

- Саноат намунасининг номи.
- Вазифаси ва қўлланиш соҳаси.
- Саноат намунасининг алалоглари.
- саноат намунасини тасвирловчи фотосуратлар ва бошқа тақдим этиладиган материаллар рўйхати.
- Саноат намунасининг моҳияти.
- саноат намунасини кўп марта қайта ишлаб чиқариш имконияти.
- Саноат намунасининг муҳим белгилари (аломатлари) рўйхати.

Саноат намунаси умумий кўринишининг чизмаси намунани моҳиятини очиб бериш ва унинг ўлчамлари, мутаносиблик нисбатларини аниқлаш учун зарур бўлган ҳолларда тақдим этилади.

Агар талабнома берилган саноат намунаси эргономик жиҳатдан қайта ишлашни кўзда тутадиган буюмга оид бўлса, шунингдек, ушбу буюмнинг эргономик схемаси ҳам тақдим этилади.

Товар белгиларини ҳуқуқий муҳофаза қилмасдан маданий бозор муносабатларини ўрнатиш мумкин эмас. Интеллектуал мулк объекти сифатида товар белгисининг ўзига хос хусусияти унинг товар ва хизматлар бозоридаги бажарадиган роли билан тушунтирилади.

Товар белгиси (ёки хизмат кўрсатиш белгиси) фуқаролик муомаласи иштирокчилари ва улар ишлаб чиқарадиган маҳсулотлар (ишлар, хизматлар)ни хусусий аломатларни акс эттирувчи (индивидуаллаштириш) учун хизмат қиладиган белгидир.

Ўзбекистонда товар белгилари билан боғлиқ ҳолда юзага келадиган муносабатлар “Товар белгилари ва хизмат кўрсатиш белгилари тўғрисида”ги қонун билан тартибга солинади. Товар белгиси (хизмат кўрсатиш белгиси)нинг ҳуқуқий муҳофазаси у рўйхатга олиниши билан юзага келади.

Қонунга мувофиқ қуйидаги белгилар товар белгиси сифатида рўйхатга олиниши мумкин:

- Сўзлар ёки ҳарфлар бирикмасидан иборат бўлган сўз билан ифодаланадиган белгилар;
- Тасвирий белгилар–линиялар композицияси, исталган шаклдаги фигураларнинг текисликдаги сояси шаклидаги;
- Ҳажмий белгилар – уч ўлчамли фазодаги фигуралар (линиялар) ёки уларнинг композицияси шаклидаги;
- аралаш–тасвирий, сўзли, ҳажмий характердаги элементларнинг комбинациясидан иборат ва ҳоказо.

Товар белгиси исталган рангда ёки ранглар бирлигида рўйхатга олиниши мумкин.

Шу билан бирга қонун билан у ёки бу белгиларни товар белгилари сифатида рўйхатга олиш имконини бермайдиган муайян чеклашлар белгиланган. Қонун товар белгисини рўйхатга олишни рад этиш учун мутлак ва бошқа асосларни белгилаб беради.

Масалан, фақат қуйидаги белгилардан иборат товар белгиси рўйхатга олиш учун тақдим этилган ҳоллар рўйхатга олишни рад этиш учун мутлак асос ҳисобланади:

Фарқ қилувчи хусусиятлари бўлмаган. Бундай белгиларга хусусан қуйидагилар кириш мумкин:

- ўзига хос график ижрога эга бўлмаган айрим ҳарф, рақамлардан иборат бўлмаган белгилар, бирор-бир мазмунни ифодаламайдиган ҳарфлар бирикмаси, композиция ҳосил қилмайдиган чизиқлар ва оддий геометрик шакллар ва бошқалар;
- товарларни белгилаш учун товар белгиси сифатида рўйхатга олишга талабнома берилган товарларнинг ҳақиқий ва схематик тасвирлари
- шаклни фақат ишлатиш мақсадларидан келиб чиққан уч ўлчамли объектлар;
- одатда товарларнинг оддий умум қабул қилинган номлари, ташкилотлар, корхоналар, тармоқларининг қабул қилинган қисқартма номлари ва аббревиатуралари.

-Давлат герби, байроғи ва рамзлари; давлатларнинг расмий номлари; халқаро ёки ҳукуматлараро ташкилотларнинг тўла ёки қисқартирилган номларидан иборат белгилар, мукофатлар ва бошқа тақдирлаш белгилари ёки уларга ўхшаш белгилар, шунингдек товар ишлаб чиқарувчининг яшаш жойини кўрсатувчи белги сифатида қабул қилиниши мумкин бўлган қисман ёки тўлиқ географик белгилардан иборат белгилар.

Ўзбекистон Республикасида ҳеч ким муҳофаза қилинадиган товар белгисидан эгасининг розилигини олмасдан туриб фойдаланиши мумкин эмас.

Товар белгисини ёки унга адаштириб юбориш даражасида ўхшаш белгини рухсатсиз хўжалик оборотига киритиш товар белгиси эгасининг

ҳуқуқларини бузиш ҳисобланади.

Товар белгисининг эгаси ўз ҳуқуқлари бузилишининг олдини олиш мақсадида товар белгиси ёнига огоҳлантирувчи белгини қўйиши мумкин, у товар ёки унинг жойлаш буюмида қўлланилган белги Ўзбекистонда рўйхатга олинган товар белгиси эканлигини кўрсатади. Бундай огоҳлантирувчи белги доира ичига олинган лотинча “R” ҳарфидан иборат.

Товар белгисининг эгаси исталган вақтда гувоҳномада кўрсатилган барча товарлар ёки уларнинг бир қисмига нисбатан ўз белгисига мутлақ ҳуқуқларни бошқаларга бериши ёки тегишли лицензия шартномаси асосида бошқа шахсларга вақтинча фойдаланиш ҳуқуқини бериши мумкин.

Лицензия шартномаси Патент идорасида рўйхатга олиниши зарур. Шунини қайд этиб ўтамизки, жамоа белгиси ва ундан фойдаланиш ҳуқуқи бу белгига эгалик қилувчи барча шахсларнинг розилигисиз бошқа юридик ва жисмоний шахсларга берилиши мумкин эмас.

Товар белгисининг рўйхатга олинганлиги тўғрисидаги гувоҳнома устуворлик санасидан бошлаб ўн йил мобайнида амал қилади.

Бунда товар белгисининг рўйхатга олинганлиги тўғрисидаги гувоҳноманинг амал қилиш муддати белги эгасининг гувоҳнома амал қилиш муддатининг охириги йили мобайнида берган аризасига кўра ҳар сафар ўн йилга узайтирилади.

Товар белгисини рўйхатга олишга талабнома фақат бир товар белгисига оид ва қуйидагилардан иборат бўлиши керак:

1. Ариза берувчининг жойлашган ёки яшаш жойи кўрсатилган ҳолда белгини товар белгиси сифатида рўйхатга олиш тўғрисидаги ариза;
2. Рўйхатга олиш сўралаётган белги ва унинг тавсифи;

Товар белгиси қайси товар ва хизматлар учун сўралаётган бўлса, шу товар ва хизматларнинг МКТУ (Халқаро товар ва хизматла классификацияси) синфлари бўйича гуруҳларга ажратилган рўйхат.

Агар талабнома жамоа белгисига берилаётган бўлса, талабномага жамоа белгисининг устави эълон қилинади, у ўз ичига жамоа белгисини ўз номига рўйхатга олишга ваколатли бирлашма номи; бу белгини рўйхатга олиш мақсади; бу белгидан фойдаланиш ҳуқуқига эга бўладиган субъектлар номи; жамоа белгиси билан белгиланадиган товарларнинг рўйхати ва ягона сифат ва умумий хусусиятлари; белгидан фойдаланиш шартлари ва ундан фойдаланишни назорат қилиш тартиби; шунингдек устав қоидаларини бузганлик учун жавобгарликни олган бўлиши зарур.

Талабномага шунингдек белгиланган миқдордаги бож тўланганлиги тўғрисидаги ҳужжат илова қилинади.

Товар ва хизматлар рўйхати. Товар ва хизматлар рўйхати қайси товарлар товар белгисини рўйхатга олиш сўралаётганини аниқлаш учун мўлжалланган бўлади.

Рўйхатда кўрсатилган товар ва хизматлар МКТУ (Халқаро товар ва хизматлар классификацияси) синфлари бўйича гуруҳларга ажратилган ва товар ҳамда хизматларни идентификациялаш имконини берадиган аниқ атамалар билан (имкон қадар МКТУ атамаларидан фойдаланиш керак)

белгиланган бўлиши керак.

Талабнома берувчи ўз товар белгисини ишлаб чиқаришда қандай асосий тамойилларга амал қилиши зарур. Одатда товар белгиси қуйидаги хусусиятларга эга бўлиши зарур:

ифодалик ва маънодорлик (ўзига хослик), яъни товар белгиси уни бошқалардан ажратиб турувчи белгига эга бўлиши, осон кўчирилиши, (сўз билин ифодаланган товар белгилари учун) ва ёдда қолиши керак;

қисқа ва аниқлик, яъни товар белгиси қисқа бўлиши (сўзли белгилар учун) ва тасвир элементлари сони ҳаддан ташқари кўпайиб кетмаслиги (тасвирий белгилар учун) керак;

эстетиклик, яъни товар белгиси идрок этилиши бўйича замонавий ва тушунарли ҳамда кўрғазмали бўлиши керак;

барқарорлик (узоқ муддатлилик), яъни товар белгиси узоқ муддат, хатто маҳсулот ассортимени ўзгарган ҳолларда ҳам фойдаланиш учун яроқли бўлиши керак;

тасаввур уйғотадиган, яъни товар белгиси истеъмолчидан товар ёки унинг бирор-бир хусусияти тўғрисида тасаввур ҳосил қилиши зарур.

Бундан ташқари, сўз билан ифодаланадиган товар белгиси учун янги бўлиши билан бирга, оҳангдорлиги ва талаффузи қулай бўлиши ҳам зарур сифатлардан ҳисобланди.

Шуни қайд этиш зарурки, тасвирий товар белгиси чун турли-туман рангларнинг уйғунлиги унинг ўзига хослигини, кишиларни ўзига жалб этишини ва фарқланувчи қобилиятини оширади. Шу билан бирга ранг сўзлар билан ифодаланган, ҳажми ва қўшма товар белгилари учун ҳам муҳимдир.

Таянч сўзлар.

Саноат, намуна, мувофиқ, янгилик, хослик, қўлланиш, патент, гувоҳнома, патент, белги, тушунча, товар, хизмат, хусусият, бозор, хос, ҳуқуқ, бузилиш, эргонометрик, эстетик, эгаси, бузилиши, муносабат, интеллектуал.

Такрорлаш учун саволлар.

1. Саноат намунасининг патентга лаёқатлилик шартларини шарҳлаб беринг?
2. Саноат ва товар белгилари нима сабабдан қўйилишини ва уни аҳамияти?
3. Саноат намунарига патент олиш учун талабнома тузиш қандай ҳужжатларни тўлғазиш зарур?
4. Товар белгиларини кўрсатилишини халқ хўжалигидаги аҳамиятини шарҳлаб беринг?

Тавсия этиладиган адабиётлар

1. "Товар белгилари ва хизмат кўрсатиш белгилари тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни. 1993 йил 7 май да қабул қилинган, 1997 йил 26 декабрда ўзгартирилган.
2. "ЭХМ учун яратилган дастурлар ва маълумотлар базаларини ҳуқуқий муҳофаза қилиш тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси Қонун, - 1994 йил майда қабул қилинган
3. "Ихтиролар, фойдали моделлар ва саноат намуналари тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси қонуни, - 1994 йил 6 майда қабул қилинган, 1997 йил 26 декабрда ўзгартирилган.
4. "Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни, - 1996 йил 30 августда қабул қилинган.
5. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси мажлисининг Қарори. «2008 йилда Республикани ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2009 йилда иқтисодиётни барқарор ривожлантиришнинг энг муҳим устувор вазифалари тўғрисида», 2009 йил 13 февраль
6. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. – Т.: Ўзбекистон, 2009. – 56 б.
7. Мамлакатимизни модернизация қилиш ва янгилашни изчил давом эттириш давр талаби. Президент Ислон Каримовнинг 2008 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2009 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси // Халқ сўзи, 2009 йил 14 февраль.
8. Каримов И.А. Энг асосий мезон – ҳаёт ҳақиқатини ақс эттириш. Т.: Ўзбекистон, 2009. – 24 б.
9. Джумахаджаев А. Патентшунослик. Тошкент Мехнат. 2001, 384 б.
10. Махсулот белгиси ва хизмат кўрсатиш белгисини рўйхатдан ўтказиш учун талабнома тузиш қоидалари - Т.// “Расмий ахборотнома”, №3, 1997 й.
11. Саноат намунасига Ўзбекистон Республикаси патенти, дастлабки патенти бериш учун талабнома тузиш қоидалари Т.// “Расмий ахборотнома”, №3, 1997 г.
12. Шестимиров А.А., Фролова Л.Ф. Экспертиза товарных знаков и промышленных образцов. М.: ВНИИПИ, 1989, 72 с.

1.7. Патент, лицензия, сертификат олиш учун шартнома тузиш

1.7.1. Патент, лицензия ва сертификат олиш учун патент бюросига ариза бериш.

1.7.2. Чет элда патентлаш. Лицензион шартнома ҳақида тушунча.

1.7.3. Саноат мулкани чет элда патентлашнинг мақсади ва вазифаси.

1.7.1. Патент, лицензия ва сертификат олиш учун патент бюросига ариза бериш

Патентлаш - Ўзбекистон Республикаси ташкилотлари, корхоналари, айрим фуқароларининг чөл эл патентлари ва бошқа тегишли муҳофаза хужжатларини ихтиролар, фойдали моделлар, саноат намуналарига олиш мақсадида, шунингдек товар белгиларини амалга ошириладиган барча ишлар мажмуи.

Мамлакатдаги саноат мулкларини чөл элда патентлашнинг умумий мақсади мамлакатдаги фан ва техника ютуқларидан патент эгасининг розилигисиз чет эл фирмалари фойдаланишидан ҳимоя қилишдир:

1. Саноат маҳсулоти экспорт ҳимояси. Экспорт объектларида фойдаланиладиган саноат мулкларини муваффақиятли патентлаш мазкур объектларнинг рақобатбардошлигини оширади. Уларга талаб ошади, патент билан муҳофазаланган товарларни анча юқори нархларда сотиш имкони юзага келади, валютаси фойдали бўлган мамлакат танланади, ташқи бозорда мустаҳкам ўрин эгалланади.

2. Чет мамлакатларга бутловчиларни етказиб бериш ҳимояси. Патентли саноат мулкларини мана шундай объектлар учун мазкур етказиб берувчилар патент муҳофазасини таъминлайди.

3. Саноат мулкларидан фойдаланиш учун лицензиялар сотиш. Лицензион ҳуқуқий муносабатлар моҳияти шундаки, ҳуқуқлар берилади ва лицензион битимга киришувчи томонлар — Лицензиат (харидор) ва Лицензиар (сотувчи) ўртасида муносабат юзага келади. Патентлашган саноат мулкларидан фойдаланиш учун лицензия сотиш шартнома (лицензион шартнома) асосида расмийлаштирилади, унга кўра патент эгаси лицензиатга саноат мулкларидан фойдаланишга ижозат беради. Маҳсулотни экспорт қилиш халқаро савдодаги мавжуд чекловлар туфайли фойдасиз бўлиб қолган ҳолларда лицензион шартномадан фойдаланилади.

4. Патентларни айирбошлаш. Ўзбекистон ташкилотлари ва чет эл фирмалари ўртасида кенг кўламдаги илмий-техникавий ва иқтисодий шартномалардан кўзда тутилиши мумкин. Айирбошлаш мажбурий бўлиши ҳам мумкин, бунда патент ҳуқуқларига зид келиб қолади, бундай ҳол турли талабномачиларга икки ва ундан ортиқ патент берилганда, шулардан битта патент асосий, бошқаларидан фойдаланиш унча боғлиқ бўлмаганда юзага чиқади.

5. Ишлаб чиқаришни блокировкалаш.

Кўпчилик ривожланган мамлакатларнинг фирмалари саноат мулкларини муайян тармоқда ишлаб чиқариш ривожининг тўхтатиш учун саноат мулкни патентлаштиради. Улар патентлашган саноат мулкни ўз корхоналарида қўлламайдилар ва бошқа фирмалар саноат мулкларидан белгиланган муддат ичида фойдаланишларига рухсат бермайдилар.

Саноат мулкларини чет елда патентлаш муаллиф ёки талабнома берувчи тавсияси асосида амалга оширилади. Саноат мулкларини патентлаш бўйича иш олиб бораётган ташкилот патентлаштирувчи ҳисобланади.

Патентлаштирувчи ташкилот патент бериш учун талабнома материаллари, ихтиро учун бошқа муҳофаза хужжатларини тайёрлашни

таъминлайди ва мазкур саноат мулклари бўйича ҳуқуқий муҳофазага тааллуқли кейинги ишларни амалга оширади. Саноат мулкларини чет элда патентлаш учун материалларни тайёрлаш патентлаштирувчи ташкилот амалга оширади. Мамлакатнинг патентлаш қонунчилиги талабларига мувофиқ муҳофаза ҳужжатлари берилишига талабнома тузишда, саноат мулкни тавсифларини чет тилларга таржима қилишда, патентлаш учун патент вакиллар саволларига жавоб тайёрлашда ташкилотларга ёрдам кўрсатиш ва чет эл патент идораларини қарорларини амалга ошириш Ўзбекистон Республикаси Давлат патент идораси хўжалик ҳисоби асосида бажаради. Чет элдаги саноат мулкларини патентлаш бўйича ишлар Ўзбекистон Республикаси Патент идораси орқали ўтади. Бунда Ўзбекистон Республикаси фуқаролари ва ташкилотлари учун патент олишга ваколатланган вазифасини бажаради, талабномачи ҳуқуқий тавсифдан ҳужжатлар (далолатнома, берганлик ҳужжатлари ва б.) ни расмийлаштиришда ёрдам кўрсатади. талабномани чет элга жўнатади, чет эл патент идораси билан (чел элдаги патент олишга патент идорасининг ишончли вакиллар орқали) алоқани амалга оширади, Патент идораси қарорлари, патент олишга ваколатланган Патент идорасининг вакилларининг сўровини ва таржимасини таъминлайди, бу қарор ва сўровларга жавоблар тайёрлашга, шунингдек мамлакатлар патент маъмурий, апелляция ва бошқа идораларида мамлакат саноат мулклари бўйича ишлар кўрилишида ёрдамлашади.

1.7.2. Чет элда патентлаш. Лицензион шартнома ҳақида тушунча

Чет элда патентлаш учун ҳужжатларни расмийлаштириш тартиби.

Патентлаштирувчи ташкилот, саноат мулкларини чет элда патентлаш тўғрисида қарор қабул қилса, агар конвенсиявий устуворлик талабномаси учун ёки бошқа вазиятларга кўра бундан кўра истисно ва талаб этилмаса, саноат мулк тавсифини (унинг тушунтирувчи чизмасини) тайёрлайди. Саноат мулкларини патентлашга мўлжалланаётган мамлакатнинг патент қонунчилиги ўсаётган талабларга мувофиқ тавсиф ўзбек ва тегишли чет тилида тайёрланади. Бу тавсиф етарли нусхада кўпайтирилади ва жўнатишдан олдин Ўзбекистон Республикасининг Патент идорасида саноат мулкни тавсифи ва чизмалари чет элда патентлаш хизмати билан келишиб олинади.

Саноат мулк тавсифи аниқ бўлиши, унда саноат мулкнинг моҳияти етарлича тўлиқ очиб берилиши, зарур ҳолда, чизмага ва зарур миқдорда мисолларни ўз ичига олиши керак.

Чет элда патентлаш учун талабнома материалларини тайёрлаш ва расмийлаштиришда қийинчилик сезган ташкилотларга зудлик билан Патент идорасига мурожаат этиш тавсия этилади.

У уч ойлик муддатда бу ишларни зарур ҳолларда, мутахассисларни шунингдек патентлаштирувчи ташкилот вакиллари (саноат мулк муаллифлар) ни жалб илади. Агар чет элда патентлаш учун тавсия

тайёрлашда унга илгари патентлашга тавсия этилмаган патентни илова қилиш зарурати юзага келса, унда мамлакат Саноат мулкларини чет элда патентлаш тартиби тўғрисидаги кўрсатмаларга мувофиқ бу саноат мулкларига иловалар тақдим этилиши керак.

Чет элда патентлаш учун тайёрланган талабнома материалларини Патент идораси келишиб олиш учун патентлаштирувчи ташкилотга юборади, у бир ой ичида муаллифлар билан талабнома материаллари келишилганлигини таъминлайди ёки ўз мулоҳазаларини баён этиб, Патент идорасига қайтаради. Агар ташкилотдан белгиланган муддатда ҳеч қандай маълумот келмаса, Патент идораси материални келишилган деб ҳисоблайди. Ҳар қандай вазиятда ҳам талабнома материалларини келишиб олиш билан боғлиқ ишлар конвенция устуворлигини йўқотишга сабаб бўлмаслиги лозим.

Патентлаштирувчи ташкилот, махсус сўровни кутмай, саноат мулкларини патентлаш ҳақидаги қарорни олган кундан бошлаб бир ой муддатда Ўзбекистон Республикаси Патент идорасига муаллифлар, талабномачилар, ҳақидаги барча маълумотларни ихтирони патентлаш бўйича чел элда иш олиб бориш ва расмийлаштириш учун тадбир етади. Ўзбекистон Республикаси саноат мулкларини патентлаш учун чет эл патент идораларига талабномани Ўзбекистон Республикаси Патент идорасига жўнатади ва улар билан ёзишмалар олиб боради.

Техника объектларининг патентга лойиқлигини ва патент софлигини аниқлаш тартиби.

Саноат мулкларини патентлаш билан бир қаторда Ўзбекистон Республикасининг чет давлатлар билан иқтисодий ва илмий-техникавий алоқалари ривожланиши муносабати билан патент тавсифидаги бошқа масалалар ҳам юзага келади. Шулардан бири, Ўзбекистон Республикаси саноат маҳсулотлари (машина, қурилмалар) нинг, шунингдек технология жараёнининг патент софлигини аниқлаш ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси корхоналари чиқараётган буюмлар учун патент софлигини таъминлаш зарурати мамлакат ускуналарини экспорт қилиш билан боғлиқ тарзда юзага келмоқда. Бундан ташқари чел элда корхоналар қурилишига техникавий ҳамкорлик қилиш ва чел эл фирма ҳамда ташкилотларининг Ўзбекистон Республикасига берадиган патентлари сонининг кўпайиши туфайли ҳам шундай зарурат пайдо бўлмоқда. Патент софлиги - патент эгасининг ҳуқуқий объекти билан боғлиқ тушунча. Патент эгаси ҳуқуқининг бузилиши бир қатор мамлакатларда товарларни ушлаб олиш, жарима солиш, баъзан эса жамоа олишгача олиб келади. Патент эгаси, шундай қоидабузарлик туфайли кўрган зарарини қоплашни талаб этиши мумкин.

Қурилмалар, машиналар, ишлаб чиқариш усуллари ёки қандайдир бошқа объектлар қайси мамлакатда амал қилаётган патентга хилоф бўлмаса, шу мамлакатда патент соф ҳисобланади.

Патент софлиги тушунчасини патентга лойиқ тушунчаси билан аралаштирмаслик лозим. Ўртадаги фарқ аввало шундан иборатки, "патент софлиги" атамасини моддий объектлар (машина, қурилмалар ва ҳ.к.) га тааллуқли, "патентга лойиқ" атамаси эса техникавий ечимга тегишли. Патент

софлиги деганда, муайян буюм бегона патент таъсири остига тушиб колмаслиги назарда тутилади.

Патент софлигига эга буюм бошқа мамлакатларда мавжуд бўлган патентларга хилоф бўлмайди, шунинг учун унга нисбатан бошқа патент эгалари томонидан ҳеч бир даъво бўлмайди. Агар буюмдаги техникавий ечимга патент олиш мумкин бўлса, унда бу ечим патентга лойиқ ҳисобланади.

Патент софлиги ва патентга лойиқлик масаласи бир вақтда юзага келиши мумкин, лекин уларнинг моҳияти ҳар хил. Шундай қилиб, патент софлиги техника объектининг ҳуқуқий хоссаси бўлиб, у мазкур мамлакатларда амал қилувчи патентлар мутлақ ҳуқуқи учинчи шахсга тааллуқли деган хавфдан ҳоли, эркин фойдаланиш мумкинлигидан иборатдир. Патент софлиги қандайдир бир мамлакатга нисбатан ёки бир неча мамлакатларга нисбатан таъминланиши мумкин. Саноат мулкларига бўлган ҳуқуқнинг худудий тавсифига кўра, қандайдир техника объекти (буюм) патенти, масалан, АҚШда берилган патент таъсири остида бўлиши мумкин, шу билан бирга Ҳиндистонга нисбатан патент софлигига эга бўлиши мумкин. Патент софлигини аниқлаш, у ёки бу мамлакатда берилган патентнинг амал қилиш муддати билан ҳам боғлиқ. Буюмлар патент софлигига эга бўлади, гарчи улар муддати ўтган патент таъсири остида бўлса ҳам. Патент софлигига эга бўлмаган маҳсулот, ҳужжатларни бериш Ўзбекистон Республикаси ташкилотлари ўз зиммасига олган мажбурият бузилишигагина эмас, балки моддий зарар кўришга, айрим жиддий ҳолларда ташқи савдо шартномалари бузилишига ҳам олиб келади. Экспортчи мамлакатда саноат намунаси патенти таъсири остида буюм ҳам патент софлигига эга бўлмайди. Патент софлигини корхоналар—маҳсулот ишлаб чиқарувчилар, лойиҳалаш ва конструкторлик ташкилотлари томонидан махсус экспертиза ўтказиб аниқланади. Патент софлиги экспертизаси (патент софлишни текшириш) мазкур объекти муайян мамлакатга (ёки бир неча мамлакатга) сотиш (фойдаланиш) мумкинлигини аниқлайди ва бундай сотишни учинчи шахс патентга хилоф эмаслигини таъминлаш чораларини белгилайди. Бу мазкур мамлакатда амал қилувчи барча мутлақ ҳуқуқни объектга алоқаси бўлган патентларни излаш, уларни таҳлил қилиш, шунингдек, мазкур объектни тегишли мамлакатга тўсқинсиз сотишга имкон берувчи вазиятларни ўрганишдан иборатдир.

Патент софлиги патент (янгича номи ақлий мулк) бўлимлари ходимларининг услубий ёрдамида мазкур объектни бевосита ишлаб чиқувчи ва унинг барча ўзига хосликларини яхши билувчи конструкторлар, лойиҳачилар, технологлар томонидан текширилади.

Объектларни патент софлигини текшириш қуйидаги ҳолларда ўтказилади:

- натижаси тайин техникавий ечим бўлган илмий-тадқиқот ёки тажриба конструкторлик ишлари якунланганда;
- объектларни ишлаб чиқарганда ёки сезиларли даражада тақомиллаштирилганда;

- объектлар лойихаланганида, Ўзбекистон Республикаси хамкорлигида курилаётган заводлар, фабрикалар, шахталар, электростанциялар, темир йўллар ва булар учун бутловчи жиҳозлар етказиб беришда, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси худудида куриш мўлжалланаётган иншоотлар, корхоналар ва бошқа капитал курилиш объектлари учун етказиб беришда;

- объектларни экспоршга етказиб беришда;

- Ўзбекистон Республикаси ташкилотлари техникавий хужжатларни чет элга беришида;

- мамлакат илмий-техникавий ютуқлари учун чет эл фирмаларига лицензиялар сотишда;

- янги стандартлар ишлаб чиқиш ва мавжудларини қайта кўриб чиқишда;

- Ўзбекистон Республикасида ёки чет эл ярмаркаларида объектларни кўргазмасини ўтказишда. Патент софлиги таъминлаш учун масъулият буюм ёки хужжатларни ишлаб чиққан корхона ва ташкилотлар зиммасидадир. Тармоқлардаги четга сотиш учун мўлжалланган машиналар, ускуналар, жиҳозлар, материаллар ва технологик жараёнлар патент софлигини таъминлашни ташкил этиш вазирлик ва муассасаларнинг вазифасига киради. Вазирлик ва муассасаларда патент софлигига текширилиши лозим бўлган машина, ускуналар, жиҳозлар, материаллар ва технологик жараёнларнинг рўйхати тузилади.

Патент софлигига текшириш ҳақидаги хулосани ўз вақтида тузиш корхона ва ташкилотларнинг мажбуриятларидан ҳисобланади. Ана шу хулосалар ва бошқа материаллар асосида вазирлик экспортни амалга оширувчи ташқи савдо ташкилотлари, шунингдек, асосий етказиб берувчилар эътиборига, энг аввало, патент софлигига эга бўлмаган машиналар, ускуналар, жиҳозлар, хужжатлар ва ҳ.к.лар ҳақидаги маълумотни етказди. Вазирлик шундай объектларни етказиб бериш мумкинлиги, ҳақида ўз таклифини билдиради. Бироқ, у ёки бу буюмни у ёки бу мамлакатга етказиб бериш мумкинлиги ҳақидаги масалани ҳал этиш мутлақо ташқи савдо ташкилотлар зиммасидадир, улар бу масалани етказиб беришни муайян шартлари (етказиб бериш ҳажми, тижорат конъюктураси ва бошқа шартлар) га боғлиқ ҳолда ҳал этадилар.

Чет элга техника объектини етказиб бериш учун, буюртма ташқи савдо бирлашмалари ёки бош етказиб берувчи, патент софлигига эга бўлмаган шундай объектни олувчи мамлакатга, етказиб бериш ҳақидаги қарорни қабул қилади ва мазкур ҳолда чет элда мазкур объектни сотишда учинчи шахс патентига хилофлик мумкинлиги билан боғлиқ оқибат учун масъулиятни ўз зиммасига олади. Ўзбекистон Республикасида чиқариладиган барча маҳсулотларга нисбатан текширув ва патент софлигини таъминлаш муҳим аҳамият касб этади. Буни хорижлик талабномачиларга бериладиган мамлакатимизда амал қилувчи патентлар миқдори ошганлиги, Ўзбекистон Республикасида патент эгалари фойдаланадиган ҳуқуқлар билангина эмас, балки Ўзбекистон Республикасида фойдаланиш учун мўлжалланган маҳсулот

объекти билан ҳам тушунтирилиши мумкин. Ўзбекистон Республикаси патент эгасининг ҳуқуқи бузилган тақдирда унинг даъвоси кўлами чиқарилган маҳсулот ҳажми ва қийматига боғлиқ бўлади.

Патент софлигининг экспертиза услубига энг умумий тарзда тўхталиб ўтамиз. Одатда, объектларнинг патент софлигини аниқлаш экспертизаси бўйича барча ишлар уч босқичга бўлинади: биринчиси, бўлажак экспертиза режасини шакллантириш; иккинчиси, патентларни излаш, уларни ўрганиш ва таҳлил қилиш; учинчиси, таҳлил асосида хулоса чиқариш ва тавсиялар берилувчи якуний босқич.

Экспертизанинг биринчи босқичи қуйидаги саккиз қисмдан иборат:

1. Шартни баҳолаш ва мазкур объектни самарали текшириш услубини танлаш. Бунинг учун аввало қуйидагилар аниқланади:

- текширув объекти ўзи нимадан иборат;
- агар гап экспорт ҳақида ёки техникавий ёрдам кўрсатиш ва бошқа хусусида бўлса барча, битим-шартлари қандай бўлади;

2. Қайси мамлакатга нисбатан текширув ўтказилаётган бўлса, ўша мамлакат патент қонунчилигининг ўзига хос томонларини ўрганиш. Тегишли мамлакатда қандай қонун амалдалиги, бу мамлакатда қандай объектга патент берилмайди, янгиликка қандай талаб қўйилади, патент амал қилиш муддати аниқланади.

3. Патент софлигига текшириладиган техникавий ечимни танлаш. Патент фонди бўйича қандай ечим текширишни талаб этади, қандай, объект учун аҳамиятлилигига карамай, ўзларига маълум бўлгани туфайли текширувга эҳтиёж йўқлигини аниқлаш лозим.

4. Патент софлигига текшириш лозим бўлган бутловчи буюмларни танлаш.

5. Текширувчи объект учун техникавий ҳужжатларни саралаш.

6. Тасниф рукнларини белгилаш. Патент қидируви ўтказилиши лозим бўлган халқаро ва миллий саноат мулкларини тасниф тизимининг рукнлари рўйхатини тузиш зарур.

7. Патент ҳужжатларини танлаш. Текширилаётган объектга тааллуқли барча амалдаги патентлар билан танишиш имконини берувчи патент ҳужжатлар турини белгилаш.

8. Экспертиза дастурини шакллантириш ва келишиш. Объект тавсиясига боғлиқ тарзда ҳамма кўриб чиқилган босқичлар ҳам текширилавермайди.

Экспертизанинг иккинчи босқичи қуйидаги беш қисмни ўз ичига олади.

1. Текширилаётган объектга тааллуқли патентларни излаш олиб борилаётган текширувга алоқадор бўлган мамлакат патент фондидан текширилаётган объектга тааллуқли барча амалдаги патентлар аниқланади.

2. Кейинги тадқиқот учун патентларни мукаммаллаштириш ва саралаш. Мукаммаллаштириш турли белгилар бўйича амалга оширилади, улар ўз кучини йўқотдими йўқми текширилади.

3. Танлаб олинган патентларни муфассал тахлил қилиш. Экспертизанинг энг масъулиятли ва мураккаб бу босқичини белгилашдан мақсад танланган патентнинг амалдаги қандайдир белгилари саноат мулк формуласига киритилганлар таъсир доирасига тушишлигини аниқлаш ва уларни текшириладиган объект белгилари билан қиёслашдир.

4. Патентаналог излаш ва уни тахлил қилиш. Бу жараёнда мамлакат имкони бўйича текшириладиган объект патент софлигига эга эмаслиги белгиланади.

5. Халақит берувчи патентларни бериш қонунийлиги ва улар фаолиятини текшириш, зарур ҳолларда халақит берувчи патентни рад этиш имкони, уни яроқсизга чиқариш ёки бекор қилишни аниқланади. Масалан, етказиб бериладиган мамлакат А патентга эга. У бизнинг экспорт объектимишга нисбатан патент софлигига ҳам эга. Бироқ, Ўзбекистон Республикасида берилган, мазкур саноат мулкани ёки унинг қисмини патент сингари муҳофаза қилувчи гувоҳнома мавжудлиги аён бўлади. Устига-устак мазкур патент эълон қилиш патент А устуворлиги санасидан аввал амалга оширилган. Бундай пайтда патент А тўлиқ ёки қисман нотўғри берилган деб хулоса чиқариш мумкин. Малакали текширишдан сўнг патент А шундай патентга мос келганлиги учун, агар патент эгаси ўз давросини қониқтиришликни қатъий талаб этса, патент берилган мамлакатда уни рад этиш масаласини кўйиш мумкин. Бунда, яна шуни эътиборга олиш керакки, ҳамма вақт ҳам берилган патент бекор қилишлик жараёнини ўзага маъқул келавермайди. Баъзан патентни рад этмаган ҳолда патент эгаси билан келишиш ҳам мақсадга мувофиқ.

Экспертизанинг якуний босқичи уч қисми ўз ичига оладиган ишлар:

1. Текширув натижалари асосидаги хулоса. Аввалги босқичлар барча қисмлари ҳар бири бўйича олиб борилган иш натижаларини атрофлича баҳолаш асосида саноат объекти ҳамма турларига нисбатан текширув ўтказилган барча мамлакатлардаги объектлар патент софлиги, ҳақида хулоса чиқарилади.

2. Объектдан фойдаланиш имкони, одатидаги тавсиялар. Халақит берувчи патентни четлаб ўтиш имкони кўриб чиқилади, лицензия сотиб олиш зарурати аниқланади ва ҳ.к. тадбирлар баҳоланади.

3. Экспертиза хужжатлари асосида расмийлаштириш. Эксперт белгиланган шаклда объектни патент софлигини текшируви ҳақида хулоса чиқаради ва қуйидаги иш берувчи патент формулярини тузади.

Етказиб берилувчи мамлакатда патент таъсир доирасига айрим конструктив ечимлар ёки боша экспорт объектини ташкил этувчи унсурлар кирса, бу етказиб берилувчи мамлакатга нисбатан объектни, тўлиқлигича, патент софлигидан маҳрум этади.

Объектга тааллуқли қурилма, усул, модда ёки уларнинг исми патент софлигига эга бўлмаса, бундай ҳолда баъзан уларда патентни четлаб ўтиш, объектни патент софлишдан маҳрум қилганларида тегишли ўзгариш киритиш кўзда тутилади, аммо сифат ёмонлашувига йўл қўйилмайди. Агар объект сифатини ёмонлаштирмай патентни четлаб ўтиш имкони бўлмаса,

одатда бошқа йўл тутиш тавсия этилади, яъни патентлашган қисм, детал, усулга лицензия сотиб олишлик таклифи қўйилади. Бу мазкур объектни экспорт қилишдан бошқаси билан алмаштириш имкони бўлмаган тақдирда амалга оширилиши мумкин.

Патент формуляри расмий ҳужжат бўлиб, объект (қурилма, усул ва модда) патент софлигидан гувоҳлик беради. Мазкур ҳужжат асосида муайян объектни чет элга чиқариш мумкинлиги масаласи ҳал этилади. Унга барча ишлаб чиқиладиган объект (қурилма, усул, модда) ни ташкил этувчи асосий унсурлар (қисмлар, деталлар, усуллар, конструкциялар) ҳақида маълумотлар киритилади.

Мазкур объектни ишлаб чиқарувчи корхона ёки шу буюмни ишлаб чиқарувчи ташкилот ва бош корхона бошқа-бошқа бўлса, бундай ҳолда мазкур объектни ишлаб чиқарувчи корхона ёки ташкилот патент формулярини ёки унинг қисмини тегишли тарзда тузиши шарт. Корхона ва ташкилотлар экспорт объектига кирган детал, қисм ва ҳоказоларни тайёрлаш (ишлаб чиқариш) га буюртма олгач, экспорт объектини чиқарувчи завод тайёрловчига тўлдирилган патент формулярини, буюртма олгандан сўнг тезда ёки мазкур детал ёхуд қисмларни ишлаб чиқишни яқунлагач юбориши шарт.

Буюртма олмаган ва бошқа корхоналар экспорт объектида фойдаланадиган маҳсулотни чиқарувчи корхона ва ташкилотлар мазкур корхона ва ташкилотларнинг талаби бўйича патент формулярини ҳам олмай юборишга мажбур. Формулярни тегишли жадвалини тўлдиргандан сўнг тегишли қурилма, усул ва модда текширилганлиги натижаси ҳақида умумий хулоса чиқарилади. Объект қандай мамлакатларга нисбатан патент софлигига эга ёки эга эмаслиги умумий тарзда кўрсатилади.

Патент формулярига корхонада уни тузиш топширилган муҳандис, формуляр тўғри тузилиши бўйича масъул бўлган патент бўлими муҳандиси ва бош муҳандис имзо қўяди.

Ўзбекистон Республикасининг техникавий ҳамкорлигида чет элда қуриладиган корхона лойиҳасининг патент софлигини таъминлаш баъзи ўзига хос жиҳатлари билан ажралиб туради, зарур ҳужжатларнинг тузилиш тартиби ҳам ажралиб туради. Бундай ҳолларда патент софлигини таъминлаш бош лойиҳаловчи зиммасига юкланади. Бош лойиҳаловчи лойиҳаланаётган объектдан фойдаланиш учун патент софлигига эга технологик жараёнларни танлайди. Лойиҳалашнинг илк давридаёқ у лойиҳаланаётган завод келажакда чиқарадиган маҳсулот патент софлигини ҳам таъминлаши шарт.

Бош етказиб берувчини талаби бўйича барча корхона ва ташкилотлар лойиҳага киритилган ўзлари ишлаб чиқадиган ёки тайёрлайдиган қурилма (усул)лар патент софлиги тўғрисида маълумотни, олмай етказиб беришга мажбурдирлар. Бу маълумотлар формулярдан кўчирмаларда ёки формулярнинг ўзида бўлиши мумкин.

Бутун объектни лойиҳалаш тугагандан сўнг бош етказиб берувчи бутун объект патент софлигига эгаллиги ҳақидаги хулосани бошқа бош етказиб

берувчи вазифасини ўтовчи ташкилотга юборади. Бундай ҳолда патент формуляри тўлдирилмайди.

Ҳам патентли, ҳам патентсиз (Ноу-Хау), шунингдек аралаш ҳолдаги Ўзбекистон Республикаси илмий-техникавий ютуқларга барча чет эл фирмалари томонидан сотиладиган лицензиялар объекти барчасининг патент софлиги текширилади.

Лицензия объектлари патент софлигини таъминлаш ва ўтказиш бош корхона-лицензия объектини ишлаб чиқувчи зиммасига юкланади. Бундай ҳолда, агар лицензия объектида бошқа корхоналарда ишлаб чиқилган техникавий ечим (ҳам патентлаштирилган, ҳам патентлаштирилмаган) мавжуд бўлса, бош корхона улардан шундай техникавий ечимлар патент софлиги тўғрисидаги маълумотни (патент формулярини) талаб қилиш ҳуқуқига эга, зарур ҳолда эса эксперт хулосасини ҳам талаб қила олади, булар унга ҳақ олмай юборилади. Патент софлигини текшириш лицензия сотиш мақсадга мувофиқлиги ҳақидаги қарорни қабул қилгунча тугалланиши керак.

Лицензия сотиш ва сотиб олиш, уларни ҳужжат асосида расмийлаштириш тартиби.

Ички ва ташқи лицензия ва патент бозори барпо этилиши муносабати билан лицензион битим, шартнома, контрактлар ишлаб чиқариш бўйича асосий қоидаларни эгаллаш ва лицензиянинг мўлжалланаётган қийматни ҳисоблаш юқори даражада долзарблик касб этмоқда

Лицензия - саноат мулки объектлари, ноу-хау ва бошқа илмий-техникавий ютуқлардан фойдаланиш учун муайян тўлов асосида ҳуқуқини бериши мумкин. Буларни ҳуқуқий нуқтаи назардан икки гуруҳга бўлиш мумкин. Биринчи гуруҳ - ҳуқуқий муҳофазаси ички қонунчилик ва халқаро шартномалар асосида таъминланади. Булар — ихтиро, саноат намунаси, фойдали модел, товар белгилари. Иккинчи гуруҳ шундай ҳуқуқий муҳофазадан фойдаланмайдиган илмий-техникавий ютуқларга тааллуқлидир. Булар техникавий, бошқарув, иқтисодий, молиявий ва бошқа билимлар, янги техника, жараён ва материалларни ишлаб чиқиш, ўзлаштириш ва сотиш билан боғлиқ тажриба ва малакалардир.

Ҳуқуқни беришликдек ҳуқуқий омил лицензион шартнома билан расмийлаштирилади, унга мувофиқ бир томон (лицензиар) иккинчи томон (лицензиат) га шундай вазиятни - амалда ва ҳуқуқда - яратиш керакки, лицензиат шартномада белгиланган шартлар бўйича ва кўламда муайян техникавий ечимни ишлаб чиқишга жорий этиш ва фойдаланиши мумкин бўлсин, иккинчи томони эса бунинг учун тегишли ҳақ тўлаши ёки бошқача кўринишда товон бериши шарт.

Лицензион шартнома - лицензиар ва лицензиат ўртасидаги содир этилаётган савдо битими бўйича ҳуқуқ ва мажбуриятларини тартибга солувчи технологик билимларни бериш ва ўзлаштириш хусусидаги ўзига хос савдо муносабатларини ифодалашнинг ҳуқуқий шакли. Шунинг учун лицензион шартнома тузишда битим шартномасига қатъий амал қилиш лозим. Ўзбекистон Республикаси мажбуриятини бажармаган томон, иккинчи

томон олдида жавобгар бўлади. Бундай хил битимларда кенг фойдаланиладиган масъулият шакли бўлиб, етказилган зарарни тўғридан-тўғри тўлаши шарт.

Лицензион шартнома бўйича бериладиган ҳуқуқ кўламига боғлиқ ҳолда тўлиқ, мутлақ ва мутлақ бўлмаган лицензиялар фарқланади.

Тўлиқ лицензия - асосан патент лицензияси, унга мувофиқ лицензиар (патент эгаси) Лицензиатга саноат мулки объектдан фойдаланиш ҳуқуқни ҳеч қандай чекловларсиз муҳофаза ҳужжатининг амал қилиши учун олган бутун муддатига беради.

Мутлақ лицензия бўйича лицензиат объектдан келишилган миқёсда фойдаланиш ҳуқуқини олади. Кўп ҳолларда миқёс битим амал қилиш муддати ва ҳудуд бўйича белгиланади. Мана шу миқёсда лицензиар ҳуқуқдан ўзи ҳам фойдалана олмайди, уни учинчи шахсга бера олмайди.

1.7.3. Саноат мулкини чет елда патентлашнинг мақсади ва вазифаси

Саноат мулки ҳуқуқи соҳасида шартнома тузганда шуни ёдда тутиш лозимки, биронта ҳам, бир-бирига ўхшаган битим бўлмайди. Шартнома мавзуи, техника соҳаси, иқтисодий вазият ва томонлар нуқтаи назари музокараларда ҳамиша турлича бўлади, шунга кўра муваффақиятли музокаралар натижаси, яъни битимнинг келишилган матни ҳар бири алоҳида ҳолда, ўз қиёфасига эга бўлади. Агар, ҳатто, намунавий лицензиявий битимлар рўйхати таклиф қилинсада, ҳар бир айрим ҳол ўзига хослигини қамраб ололмайди.

Қиссадан ҳисса қилиб айтиш мумкинки, таклиф этилаётган битимлар тузилиши барча лицензиявий битимлар учун асос қилиб олинишни даъво қилмайди: мажбурий ва ўзгармас эмас. Мақсад бутунлай бошқа - ҳар қандай лицензиявий битимни тузишда албатта юзага келадиган масалаларга эътиборни қаратиш керак.

Шундай қилиб, қуйидаги бериладиган битим намуналари фақат айрим бандларнинг талқинида баҳсга сабаб бўлувчи, ҳадлашувчи томонлар ўртасида суд жараёнини вужудга келтирувчи ёки учинчи шахсга нисбатан шундай ҳолат содир қилувчи сабабларга музокара давомида йўл қўйилмаганини текшириш учун хизмат қилади.

Ташқи савдо бўйича лицензия. Лицензиялар тури ва лицензион шартномаларнинг шартлари.

Ҳозирги пайтда дунёда юз бераётган иқтисодий технологик жараён шароитларида халқаро иқтисодий алоқаларнинг ривожланиши учун лицензиялар сотиш йўли билан илмий-техникавий ютуқларни айирбошлашни кенгайтириш лозимдир. Лицензиялар сотиш одатдаги товарларни сотишга қараганда жадалроқ суръатлар билан бормоқда.

Патент ўзини харид қилувчига мутлақ лицензия шароитида муайян монополь ҳуқуқ беради. Саноат мулклари, патент билан муҳофазаланганда чет эл фирмалари учун кўпроқ қизиқиш уйғотади, чунки бундай вазиятда сотиб олинган лицензия зарур техникавий маълумотдан ташқари фирмага буюм

ишлаб чиқиш ва сотишда монополь ҳуқуқ (лицензиявий шартнома доирасида) беради.

Ҳар қандай ҳолатда ҳам патент олинган ёки талабнома берилган ихтиродан фойдаланиш ҳуқуқи лицензиянинг мавзуси бўлавермайди. Қандай ҳолларда патентсиз лицензия сотиш амалга оширилади? Шулардан бири — техникавий ечим атайин патентлаштирилмаганда ёки техникавий моҳият ошқор этилиши туфайли патентлаштириш имкони қўлдан чиқарилганда. Шу билан бир вақтда бошқа фирма мазкур ечим ишлаб чиқилган фирма томонидан кўрсатиладиган техникавий ёрдам ва унинг ишлаб чиқариш тажрибасисиз мазкур фаолиятни удалай олмайди. Баъзан ишлаб чиқариш тажрибасини умуман патентлаштириб бўлмайди, у патентга лойиқ эмас.

Оддий (мутлақ бўлмаган) лицензияда Лицензиар лицензиатга тегишли маҳсулотни ишлаб чиқариш ва сотиш ҳуқуқини беради, лекин шу билан бирга худди шундай ҳуқуқни ўзида ҳам қолдиради. Демак, бир неча оддий лицензия сотиш мумкин, яъни бир неча фирмага муайян буюмни тайёрлаш ва сотишга ижозат берилади, бундан ташқари лицензиар саноат мулкидан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш ҳуқуқини ўзида сақлайди. Мутлақ лицензия битта шахсга битим шартларида белгиланган ҳажмда лицензия объектдан яқка ҳолда (монополь) фойдаланиш ҳуқуқини беради. Бундай ҳолда шундай ҳуқуқга ким лицензияни сотиб олган бўлса, ўша эга бўлади ва энди ҳеч ким, ҳатто, лицензиарнинг ўзи ҳам қайд этилган ҳуқуқга эга бўла олмайди. Икки турдаги лицензияни таққослаш шуни яққол кўрсатадики, лицензиатга энг кўп имтиёзни мутлақ лицензия беради, чунки бошқа фирмалар томонидан бўладиган рақобатни истисно этади, шунингдек, битимда белгиланган бозорда тегишли буюмни сотиш учун кўпроқ имкон беради. Аммо, мутлақ лицензия берадиган ҳуқуқ турли йўллар билан чекланиши мумкин.

Биринчидан, лицензия мавзуси бир гал фақат буюм ишлаб чиқариш бўлса, бошқа гал - ҳам ишлаб чиқариш ва буюмни сотиш бўлиши мумкин, кўпинча, амалиётда кейингиси учрайди. Иккинчидан, лицензия объектдан фойдаланишни ҳудудий чеклаш мумкин, яъни лицензия муайян ҳудудгагина тааллуқли бўлади. Масалан, француз фирмаси буюмни ишлаб чиқиш, уни Францияда ва бошқа айрим мамлакатларда сотиш ҳуқуқини қўлга киритди. Лицензион шартномада бундай пайтда фирма ўз буюмини сотиши мумкин бўлган мамлакатлар рўйхати тўғридан-тўғри кўрсатилади. Бошқа мамлакатлар бу ҳуқуқ доирасидан четда қолади. Учинчидан, миқдорий чеклов қўлланилади. Масалан, фирма-лицензиар лицензиатга буюмни муайян қувватга эга учта корхонада, маҳсулот чиқаришнинг аниқ йиллик миқдорини белгиланган ҳолда бериши мумкин, яъни чиқарувчи ўша буюмлар миқдорига нисбатан чеклов ўрнатилади, бошқача айтганда саноат мулкларидан фойдаланиш ҳажми чекланади.

Лицензион битимларнинг энг оддийлари қандай? Сотувчи саноат мулки бўйича техникавий ҳужжатларни бериш ёки ноу-хау, ёки ёрдам кўрсатиш учун мутахассислар юбориб ишлаб чиқаришни йўлга қўйишда ёрдам кўрсатиш мажбуриятини олади. Бу—лицензиарнинг асосий

мажбурияти. Лицензиат мажбурияти эса — лицензия учун ҳақ тўлаш. Битимларда белгиланган минимал ҳажмларда саноат мулкидан фойдаланиш ёки ноу-хау кўзда тутилиши мумкин, чунки бундай фойдаланиш лицензияга ҳақ тўлаш ("роялти" тарзида) учун асос ҳисобланади.

Лицензияни сотишда, аниқ белгилаш — лицензия савдосидаги энг мураккаб масала. Тезланадиган ҳақ, фақат бир йўла (паушал) тўлов тарзида белгиланиши мумкин.

Аммо, бу - кам учрайдиган ҳол. Кўп ҳолларда ҳақ йиллик тўлов тарзида, лицензия амал қилувчи бутун муддат мобайнига белгиланади. Бундай тўлов, одатда, тайёрланган ёки сотилган ҳар бир ягона буюмдан фоиз тарзида ажратилади (роялти).

Ҳақ мисторини белгилашда қуйидаги турли омиллар ҳисобга олинади: саноат мулк ёки бошқа техникавий ютуқдан фойдаланиш самараси қандай, сотувдан қандай фойда олинади, буюмни ишлаб чиқишда қандай тежамкорликка эришилади ва шу кабилар.

Лицензия амалиётида, одатда, аралаш тизим қўлланади, бунда шартномага имзо қўйишида, ёки у кучга киришида бошланғич тўлов (паушал тўлов), кейинчалик йиллик тўловлар кўзда тутилади.

Лицензшарни сотиш, сотиб олиш ва айир-бошлаш бўйича таклифлар тайёрлаш тартиби.

Ўзбекистон Республикасида чет элга илмий-техникавий ютуқлардан фойдаланишга лицензиялар сотиш ва чет эл лицензияларини сотиб олишга рухсат берувчи тартиб ўрнатилган. Бунинг моҳияти шундайки махсус ваколатли идора сиймосидаги давлатнинг рухсатисиз бирорта лицензия четга сотилиши ва четдан сотиб олиниши мумкин эмас. Шундай тартибни жорий этиш натижасида давлат лицензиясидан чет элда фойдаланиш, давлат манфаатларига зид келмаслиги устидан назоратни ўрнатади. Назорат самарадорлигига давлат ҳар бир саноат мулкига лицензия асосида чет элда фойдаланишга рухсат бериши туфайли эришилади. Бундай лицензия сотиб олишга ҳамма алоқадор, чунки бундай харид халқ хўжалигини ривожлантириш муаммосини ҳал этишга кўмаклашиши лозимдир.

Саноат мулки ва бошқа, илмий-техникавий ютуқларга лицензиялар сотиш бўйича ишларга раҳбарлик, шунингдек, чет эл лицензияларини сотиб олиш, ҳамда чет элда лицензиялардан фойдаланишни назорат қилиш Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси зиммасига юкланган.

Лицензия сотиш ва сотиб олиш бўйича таклиф тайёрлаш хусусидаги ишларнинг бошқа, ўзига хос жиҳати, бу иш режалаштирилишидир. Вазирлик ва муассасалар, қоидага кўра, лицензия сотиш, ҳақидаги таклифни тегишли режага киритади. Давлатнинг иқтисодий ва ижтимоий ривожлантириш режасида "лицензия сотиш" бўйича махсус қисм бор. Режага киритиш лицензия сотишга рухсатни англатади. Агар лицензия сотиш масаласи чет элга лицензия сотиш режаси тузилган ва тасдиқлангандан сўнг юзага келган бўлса, ундан лицензия сотиш ҳақидаги қарор Ўзбекистон Республикасининг Вазирлар Маҳкамаси томонидан қабул қилинади.

Лицензия сотиш бўйича ишлар тартиби ва инжиниринг тарзида хизмат кўрсатиш ҳақидаги йўриқномага кўра лицензиялар сотиш ҳақидаги ўз тақлифларини тегишли вазирлик ва муассасага тақдим этувчи ташкилот ва корхоналар ўз тақлифларига махсус материаллар (лицензия паспорти, патент тадқиқотлари тўғрисидаги ҳисобот, техникавий даражани тавсифловчи, объект патентга лойиқлиги ва патент софлигига эғалиги, объектнинг техникавий-иқтисодий самарадорлиги ҳисоб-китоби, саноат мулк тавсифи бошқа муайян маълумотлардан иборат кўчирма) ни илова қилишлари лозим.

Бу материаллар бир томондан у ёки бу ютуқга лицензия сотиш мақсадга мувофиқлигини белгилаш имконини берса, иккинчи томондан бўлажак лицензион битимни тайёрлашга кўмаклашади. Мана шунинг учун ҳам материалларни тақдим этишда лицензион шартноманинг қатор шартлари ҳисобга олинади. Хусусан, лицензия объектини ишлаб чиқиш билан боғлиқ илмий-тадқиқот ишлари ва лойиҳалаш-конструкторлик ишларига кетадиган харажатлар тўғрисидаги маълумотлар келтирилади.

Лицензион паспорт мавзуига тааллуқли ишни техникавий ҳужжатлар ҳажми тўғрисида маълумот берилади, бу ҳужжатлар ким томонидан тайёрланиши ва кўргазмага қўйиш учун намуна тайёрланиши мумкинлиги маълум қилинади, ҳамда бошқа маълумотлар бўлади.

Лицензион паспорт — объект хорижлик харидорга тақлиф этилиши мумкинлигини кўрсатувчи ҳужжат.

Лицензия сотиш ҳақидаги масалани ҳал қилиш учун материалларни тақдим этишда ташкилот (корхона) лицензия мавзуига кирувчи, саноат мулк номини, саноат мулки муаллифлари, талабнома рақами, шунингдек, саноат мулкини патентлашнинг аҳволи ҳақидаги маълумотни албатта маълум қилиши шарт.

Техникавий ҳужжатни ишлаб чиқувчи тегишли институтлар ёки корхоналар лицензия сотиш ҳақида тақлиф киритган ҳолларда патент софлиги экспертизасини ўтказиши.

Лицензия объектн самарадорлигини оширишда техникавий-иқтисодий ҳисоб-китобни тузиш муҳим аҳамиятга эга. Унда тайёрловчи фирмалар кўрсатилган ҳолда айна шундай чет эл ва мамлакат қурилмалари ёки ҳозирда қўлланаётган технологик жараёнлар хусусида қисқача таҳлил берилади. Техникавий-иқтисодий ҳисоб-китоб техника объектн ёки технологиядан саноатда фойдаланиш иқтисодий самарасини акс эттириши лозим.

Корхона, ташкилотларнинг кейинги мажбурияти объектн нимага мўлжалланганлиги, қўлланиш соҳаси, кафолатланган асосий кўрсаткичларини акс эттирган ҳолдаги қисқача техникавий тавсифдан иборат реклама материалларини тайёрлашдан иборатдир.

Материаллар лицензия объектнни реклама қилиши лозим, лекин шу билан бирга улар саноат мулк моҳиятини очиб қўймаслиги лозим, акс ҳолда лицензион битим қайсидир даражада ўз моҳиятини йўқотади.

Чет эл фирмалари билан музокара олиб бориш учун зарур ҳужжатлар лицензияларни тижорат асосида сотувчи ташқи савдо ташкилотларига берилади.

Лицензия сотиб олиш ҳақидаги таклифларга бир қатор талаблар қўйилади. Тегишли таклиф киритувчи корхона (ташкilot), муайян маълумотларни бериши лозим, уларни кўриб чиқишда лицензияни сотиб олиш мақсадга мувофиқлиги аниқланиши мумкин.

Лицензия сотиб олиш ҳақидаги масалани ҳал қилиш учун фирмани техникавий тажрибаси қандай миқёсда сотиб олинишини белгилаш зарур (масалан, техникавий ёки технологик хужжатлар, ноу-хау, техникавий ёрдам ва бошқалар).

Лицензия сотиб олиш ҳақида таклиф ишлаб чиқаётган корхона (ташкilot), қатор маълумотларни беради, шулар асосида кейинчалик чет эл фирмаси билан музокара олиб борилади. Булар, аввало, лицензияни сотиб олишда қўйилиши керак. Лицензия бўйича ишлаб чиқаришни ўзлаштиришда чет эл мутахассисларини, улардан қайси корхоналарда фойдаланилишини кўрсатган ҳолда, қабул қилиш мумкинлиги ва зарурлиги белгиланади.

Лицензияни сотиб олиш мақсадга мувофиқлиги масаласини ҳал этишда объект техникавий даражасини ва унинг жаҳон техника даражасига мослигини, лицензия объекти янгилиги ва илғорлигини патент материаллари ва саноат маълумотлари бўйича аниқлаш муҳим аҳамиятга моликдир.

Вазирлик ва муассасалар, шунингдек айрим корхоналарнинг вакиллари лицензияни сотиш бўйича чет эл фирмалари ва ташкilotлари билан олиб бориладиган бошланғич музокараларда иштирок этадилар. Барча бошланғич ишлар тугагандан сўнг тегишли ташқи савдо ташкilotлари лицензион шартнома тузадилар, унда лицензияни бериш шартлари белгилаб қўйилади.

Лицензияни сотишда Ўзбекистон Республикасида бош етказиб берувчи вазифасини вазирлик ва муассасалар бажаради. Ташқи савдо ташкilotлари бош етказиб берувчига буюртма-топшири бериш ҳуқуқига эга, бош етказиб берувчи эса бажариш учун қабул қилиши лозим.

Вазирлик (муассаса) лицензия объектини бош етказиб берувчи сифатида лицензион шартномада кўзда тутилган мажбуриятини бажаришга масъул идора вазифасини вазирлик ва муассасалар бажаради. Ташқи савдо ташкilotлари бош етказиб берувчига буюртма-топшириқ бериш ҳуқуқига эга, бош етказиб берувчи эса бажариш учун қабул қилиши лозим.

Вазирлик (муассаса) лицензия объектини бош етказиб берувчи сифатида лицензион шартномада кўзда тутилган мажбуриятлар сифатли ва ўз вақтида бажарилиши учун жавобгардир, яъни: лицензия мавзуи кафолатланган техникавий-иқтисодий кўрсаткичлари учун; шунингдек, лицензион шартномада кўзда тутилган томонлар мажбурияти бажарилиши учун; лицензия сотиб олган фирмага техникавий ёрдам, техникавий хужжатларни ўз вақтида ва сифатли тайёрлаш ва бериш бўйича; намуналарни етказиб бериш бўйича; лицензия сотиб олган корхонага мутахассисларни юбориш ва чет эллик мутахассисларни мамлакатимиз корхоналарида ўқитиш бўйича; лицензиянинг такомиллаштирилган ва мавзуини харидорга бериш; патент ҳуқуқи ва бошқаларни муҳофазалаши керак.

Лицензияни сотиб олишда вазирлик ва муассаса ишни ўз вақтида ташкил этиш ва сотиб олинган лицензиялар бўйича маҳсулот экспортини кенгайтиришни таъминлаши лозим.

Таянч сўзлар.

Объект, мулк, илмий, ихтиро, кашфиёт, патент, лицензия, сифат, аниқлаш, иш, хизмат, қонун, талб, чиққан, сертификат, мажбурият, тартиб, шартнома, муаммо, муаллиф, ҳуқуқ, бажарилган, тузиш, таклиф, тартиб, олиш, аниқлаш, экспертиза.

Такрорлаш учун саволлар.

1. Патент, лицензия ва сертификат тушунчаларини изоҳлаб беринг?
2. Патент, лицензия ва сертификат олиш учун шартнома тузиш шартлари?
3. Патент, лицензияларни чет элда патентлашга қўйиладиган талаблар?
4. Саноат мулкани ва хизматларни чет элда патентлашнинг сабаби ва вазифаси.

Тавсия этиладиган адабиётлар

1. "Товар белгилари ва хизмат кўрсатиш белгилари тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни. 1993 йил 7 майда қабул қилинган, 1997 йил 26 декабрда ўзгартирилган.
2. "ЕҲМ учун яратилган дастурлар ва маълумотлар базаларини ҳуқуқий муҳофаза қилиш тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси қонуни, - 1994 йил майда қабул қилинган
3. "Ихтиролар, фойдали моделлар ва саноат намуналари тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни, - 1994 йил 6 майда қабул қилинган, 1997 йил 26 декабрда ўзгартирилган.
4. "Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси қонуни,- 1996 йил 30 августда қабул қилинган.
5. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси мажлисининг қарори. «2008 йилда Республикани ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2009 йилда иқтисодиётни барқарор ривожлантиришнинг энг муҳим устувор вазифалари тўғрисида», 2009 йил 13 феврал.
6. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. – Т: Ўзбекистон, 2009. – 56 б.
7. Мамлакатимизни модернизация қилиш ва янгилашни изчил давом эттириш давр талаби. Президент Ислон Каримовнинг 2008 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2009 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига

- бағишланган Вазирлар Макамаси мажлисидаги маърузаси // Халқ сўзи, 2009 йил 14 феврал.
8. Каримов И.А. Энг асосий мезон – ҳаёт ҳақиқатини ақс эттириш. Т.: Ўзбекистон, 2009. – 24 б.
  9. Джумахаджаев А. Патентшунослик. Тошкент. Меҳнат. 2001, 384 б.
  10. Интеллектуальная собственность. Словарь-справочник. М.: Илфра-М, 1995, 112 с.
  11. Инструкция по проведению патентно-информационного поиска при экспертизе заявок на изобретения в Государственном патентном ведомстве Республики Узбекистан. //Расмий ахборотнома, №2, 2000 г.
  12. Омарова Т.В. Информационно-поисковое языки информационно-поисково` системо` - М.: ВНИИПИ, 1990, 84 с
  13. Румянцева Н-Л. Международная и национально` классификации 14. Патентование. Под редакцией Рязенцева В.А. - М.; Машиностроение, 1984, 352 с.

1.8. Патент ахбороти

1.8.1 Халқаро патент таснифи.

1.8.2. Патент ахборотини қидириш усуллари. Маълумотлар базалари билан ишлаш, жаҳон мамлакатлари патент ҳужжатлари.

1.8.1 Халқаро патент таснифи

Бугунги кунда замонавий техник билимлар, ихтиролар саноат намуналари ва ҳақозалар тўғрисидаги ахборотнинг қанчалик муҳимлиги барчага аён. Аниқ ва ўз вақтидаги ахборотга эга бўлиш ақсарият ҳоларда муваффақият ва мағлубият ўртасидаги фарқни билдириши мумкин. Масалан, янги ихтиролар тўғрисида ахборотга эга бўлмаган ҳар қандай тадқиқот институти кимдир аллақачон ҳал қилиб қўйган муаммо устида тадқиқот олиб бораётганини аниқлагунча қанча вақт ва маблағни беҳуда сарфлаши мумкин.

Бундай ўзини оқламайдиган таваккалчиликларга фақат бир усул – ҳар қандай лойиҳани тегишли ахборот тадқиқотлари ўтказишдан бошлаш билан йўл қўймаслик мумкин.

Патент ахборотини универсал ахборот ресурси деб аташ мумкин, чунки у ҳам катта тижорат қимматига эга, хусусан:

1. Патент ахбороти доимий равишда ҳажми ошиб бораётган замонавий техника ютуқларидан тез ва тўла хабардор бўлиб бориш имконини беради. Патентлар ҳамма вақт энг сўнги ахборотни беради, чунки бозор иқтисодиёти ва рақобат кураши ихтирочилар (ёки уларнинг иш берувчилари)ни ўз ғояларини патентлашни биринчи навбатдаги вазифа деб ҳисоблашга мажбур қилади. Чунки бир хил ихтирога талабнома берувчилар ичида биринчи бўлиб талабнома берган киши патент олади ва демак бу патентдан келиб чиқадиган ҳуқуқларга эга бўлади;

2. Муҳим ҳуқуқий ахборотлар, масалан, патент билан муҳофазаланган

ихтиро ҳажми, мутлақ ҳуқуқларнинг амал қилиш муддати ва ҳоказо тўғрисидаги ахборотларни ўз ичига олади;

3. Нафақат муайян интеллектуал мулк объектларини иқтисодий таҳлил қилиш, балки техника, ишлаб чиқариш тармоқлари, тадбиркорлик фаоллигининг ривожланишини кузатиш имконини беради ва ҳоказо;

4. Бундан ташқари, патент ахбороти патент эгалари, ихтирочилар, уларнинг патент агентлари билан алоқа боғлаш учун улар тўғрисидаги (манзили, телефонлари ва ҳ.к.) фойдали ахборотларни ҳам ўз ичига олади. Бу лицензия шартномалари тузиш, патентланган маҳсулотни сотиш ёки сотиб олиш, ҳамкорликда илмий тадқиқот ишлари ёки инновация лойиҳаларини бажариш учун зарур бўлган амалий алоқаларни тезда ўрнатиш имконини беради.

Патент ахборотини талабнома берилган ва саноат мулки объектлари (ихтиролар, фойдали моделлар, саноат намуналари, товар белгилари) сифатида тан олинган турли техник ечимлари ва ишланмалар тўғрисидаги, шунингдек патентлар ва ушбу мулкка тегишли субъектларнинг ҳуқуқий мақоми тўғрисидаги ахборот деб аташ мумкин.

Тузилиши жиҳатидан патент ахбороти шартли равишда қуйидаги ахборот ресурсларига бўлинади.

1. Патент ҳужжатлари, у ўз ичига расмий чоп этилган патент олиш учун берилган талабномалар ёки патент берилган ихтиролар, фойдали моделлар ва саноат намуналарининг тавсифлари, шунингдек рўйхатга олинган товар белгилари тўғрисидаги маълумотларни олади. Қайд этиб ўтамизки, кўп мамлакатларда патент олишга берилган талабномалар Патент идоралари ўтказадиган ва талабнома берилган ихтирога қарши бўлган бир қатор материалларни ўз ичига оладиган патент қидирув тўғрисидаги хисоботлар билан бирга нашр этилади.

Патентга боғлиқ адабиётлар, у дастлабки патент ҳужжатлари: рефератлар, аннотациялар, формула бандларини тахлилий синтетик қайта ишлаш натижасидаги турли материаллардан иборат бўлади. Бундай материаллар одатда, таркибидаги ахборотнинг характери ва мақсадига кўра ихтисослашган турли рефератив ёки обзорларда чоп этилади.

Патент ахборотининг техник ва тижорат ахборот манбаи сифатида юқорида санаб ўтилган афзалликларига патент ҳужжатларининг қуйидаги ўзига хос хусусиятлари туфайли эришилади:

1. Барча патент ҳужжатлари бир хил тузилишга эга.

Хар бир ихтиро тавсифида ихтиродан олдинги техника даражаси очиб берилади ва ихтиронинг ушбу техника даражасига қўшган хиссаси (унинг янгилиги) ажратиб кўрсатилади. Бу патент ҳужжатида фойдаланувчига бошқа илмий-техник адабиётларни ўрганмасдан туриб ҳам ихтирони таҳлил қилиш имконини беради, шунингдек шу соҳанинг технологик ривожланиш тарихини очиб беради.

2. Патент ҳужжатлари фақат ғоянинг ўзини очиб берибгина қолмай, балки, одатда уни саноатда амалий қўлланиш имконияти тўғрисидаги муфассал ахборот (муайян мисоллар)ни беради. Аксарият

холларда патент хужжатлари бошқа адабиётларда чоп этилмайдиган ахборотларни беради. Масалан, Америка мутахассисларининг баҳолашича, АҚШ патентларида очиб берилган технологияларнинг камида 70 % патент адабиётларидан бошқа адабиётларида очиб берилмаган.

3. Патент хужжатлари тасниф рамзларига эга бўлиб, улар патент хужжатларини уларнинг мазмуни қайси техника соҳасига тегишли бўлса, шу соҳага мувофиқ таснифлаш имконини беради. Бу эса ахборот қидирувини осонлаштириш учун патент ахбороти массивларига ишлов бериш ва системалаштириш имконини беради.

4. Барча патент хужжатлари библиографик маълумотлар билан таъминланади, улар ҳуқуқий маълумотлар, масалан, патент берилган сана, ихтиронинг устуворлик санаси, талабнома берувчи тўғрисидаги маълумотлар ва бошқалар келтирилади. Патент хужжатларини қидириш ва ишлов беришни енгиллаштириш учун библиография умумқабул қилинган махсус кодлар бўйича системалаштирилади.

5. Патентлар таркибида реферат бўлиб, у ахборот қидирувини тезда, ихтиро тавсифи ва формуласига фақат зарурият туғилгандагина бевосита муурожаат қилган ҳолда, амалга ошириш имконини беради.

6. Тасниф рамзларининг мавжудлиги ва библиографик маълумотларнинг кодланиши автоматлаштирилган маълумот-ахборот тизимлари маълумотлар базаларини яратиш имконини беради, улардан ахборот тадқиқотлари ўтказишдан кенг фойдаланилади.

БИМТнинг статистик маълумотларига кўра жаҳонда бир йилда бериладиган талабномалар сони 1,5 млн. дан ошади. Ярим миллиондан ортиқ талабнома патентга айланади. Бугунги кунда дастлабки патентлар пайдо бўлган вақтдан бошлаб қанча патент хужжатлари чоп этилганлиги тўғрисида аниқ статик маълумотлар йўқ. Лекин тахминан уларнинг сони 40 млн. дан ортиқни ташкил этади. Табиийки, патент хужжатларининг асосий қисми етакчи индустриал ривожланган мамлакатларга тўғри келади.

БИМТ стандартлари (РСТ шартномалари) билан ихтироларга патент берилиши сўрлаган талабноалар бўйича патент-ахборот қидируви ўтказишда Патент идоралари (шу жумладан Ўзбекистон Республикаси Давлат патент идораси) таянадиган патент хужжатлари минимуми белгиланганда. Ушбу минимум ўз ичига 1920 йилдан бошлаб Буюк Британия, Германия, Россия (собик СССР билан бирга), АҚШ, Франция, Швейцария (фақат француз ва немис тилларда) ва Японияда нашр этилган патент хужжатларини олади. Бу минимумга шунингдек Европа патент идораси нашрлари ва БИМТ нашр қиладиган РСТ халқаро патент талабномалари киради.

Ахборот қидируви техниканинг у ёки бу соҳаси ривожланган бошқа мамлакатлар бўйича ҳам ўтказилиши мумкин. Ўзбекистон патентини олиш учун талабнома талабнома берувчилар албатта Ўзбекистон Патент хужжатлари бўйича ахборот қидируви ўтказишлари шарт. Патент ахбороти қидирувини олиб бориш мамлақати қидирувининг вазифасидан келиб чиқиб танланиши керак. Масалан, ихтирони Австралияда патентлаш мўлжалланаётган бўлса, ахборот қидируви ўз ичига Австралия патент

хужжатларини олиши зарур.

Ахборот қидируви олиб боришда патент хужжатларининг у ёки бу мамлакатнинг муайян қонунчилигига боғлиқ бўлган бир нечта турлари мавжудлигини билиш зарур.

Патент хужжатларининг муайян турлари ихтиро тавсифларида БИМТнинг Ст 16 стандарти бўйича харфий рақамли кодлар билан белгиланади. Ўзбекистоннинг бош патент фонди давлат патент кутубхонаси (Тошкент ш.) ҳисобланади. Бу фондда жаҳоннинг 57 дан ортиқ мамлакатидан тўпланган ихтироларнинг тавсифлари ва патент бюлетенлари сақланади.

XX асрнинг охирида Бутун жаҳон Интернет тармоғининг тарқалиши муносабати билан патент ахборотидан фойдаланиш ва унга ишлов бериш самарадорлигини оширишда янги босқич бошланди. Янги ахборот технологиялари ва коммуникацияларининг жорий этилиши бир вақтнинг ўзида сони чегараланмаган истеъмолчиларнинг патент ахбороти бўйича маълумотлар базалари захираларидан фойдаланиши учун кенг имкониятлар очиб беради. Йирик маълумотлар базаларининг ривожланиши билан патент ахборотининг элтувчилари сифатида оптик дисклар ва кичик патент фондларига эҳтиёж пасаяди. Ҳар бир фойдаланувчи ўз иш жойини тарқатмаган ҳолда ўзининг компютери орқали керакли ахборотни осон топиши мумкин.

Бугунги кунда энг тўлиқ ва фойдаланиш учун қулай маълумотлар базалари қуйидагилардан иборат:

- ЕРО espacenet (манзили: <http://www.epo.org/espacenet>), у орқали Европа Патент идорасининг патент хужжатлари, РСТ, Европа мамлакатлари, шунингдек АҚШ, Япония, Канада ва бошқа мамлакатларнинг талабномасини қидириш мумкин;
- БИМТ маълумотлар базалари (манзили: <http://ipdl.wipo.int>), унда РСТ талабномалари, АҚШ, Европа, Лотин Америкаси мамлакатлари патент хужжатлари мавжуд;
- АҚШ Патент идораси маълумотлар базалари (<http://www.uspto.gov/web/menu/>), у 1976 йилдан бошлаб тўпланган тўлиқ матнли ва рефератив маълумотлар базаларидан фойдаланиш имконини беради.
- Россия саноат мулки федерал институти маълумотлар базалари (<http://www.fips.ru>), у ахборотни рус тилида қидириш учун қулайдир;
- Девент фирмасининг маълумотлар базалари (<http://www.derwent.com/>), у 1963 йилдан бошлаб тўпланган фармацевтика бўйича хужжатлар, 1995 йилдан бошлаб тўпланган қишлоқ хўжалиги ва ветеринария бўйича хужжатлар, шунингдек жаҳоннинг 40 дан ортиқ мамлакатидан бошқа тармоқлар бўйича талабнома ва патентларни ўз ичига олади.

Жаҳон маълумотлар базаларига кириш учун Интернет тармоғидан фойдаланиш патент ахборотини тезкор қидириш ва ишлов бериш учун янги имкониятлар очиб беради.

Халқаро патент таснифининг мақсади ахборотни тезда қидириб топиш ва ишлов бериш имкониятини таъминлаш учун патент хужжатларини системалаштириш (тартибга солиш) тизимини яратишдан иборат. Қабул қилинган таснифлаш тизими асосида патент фондларида патент хужжатлари индексацияланади ва жой-жойига қўйилади, маълумотлар базаларида ахборот қидирилади ва хоказо.

1.8.2. Патент ахборотини қидириш усуллари. Маълумотлар базалари билан ишлаш, жаҳон мамлакатлари патент хужжатлари

ХПТ ташкил этиш тарихи 1951 йилда, Европа патент ишлари бўйича кенгаши томонидан Патент таснифи бўйича кичик комитет ташкил этилган вақтдан бошланади. Бу комитет, бир қатор Европа давлатлари ўртасидаги келишувга мувофиқ, ўша вақтда қўлланилаётган ихтироларни таснифлашнинг турли миллий тизимларини унификациялаштириш ишларини бошлади.

1954 йилда ХПТнинг асосий схемаси тузилди. 1966 йилда ХПТнинг кичик гуруҳларгача бўлган аниқликдаги ишланмаси (тўлиқ схемаси) ни ишлаб чиқиш ишлари тугалланди ва у 1968 йилнинг 1 сентябридан бошлаб кучга кирди. 1971 йилда Халқаро патент таснифи бўйича Страсбург битими тузилди. Ушбу битимнинг иштирокчилари фақат 29 давлатдан иборат бўлса ҳам, аслида жаҳоннинг 70 дан ортиқ мамлакатидagi Патент идоралари, шунингдек минтақавий патент идораси ҳам ХПТдан фойдаланади. ХПТнинг доимий равишда қайта кўриб чиқиш ва унинг замон талаблари даражасида бўлишини таъминлаш учун Страсбург битимига мувофиқ экспертлар комитети таъсис этилган бўлиб, битимнинг иштирокчи давлатлари вакиллари унинг аъзосидир. ХПТ мунтазам равишда ҳар беш йилда бир марта қайта кўриб чиқилади 2000 йилнинг 1 январидан бошлаб ХПТнинг еттинчи тахрири амал қилмоқда.

ХПТ бўйича асосий нашр бу синфлар кўрсаткичи бўлиб, ҳар бири латин алифбосининг бош ҳарфлари билан белгиланадиган 8 та бўлимдан иборат:

- A – Инсоннинг ҳаётий эҳтиёжларини қондириш;
- B – Турли технологик жараёнлар;
- C – Кимё ва металлургия;
- D – Тўқимачилик ва қоғоз;
- E – Курилиш;
- F – Амалий техника; ёритиш ва иситиш; двигателлар ва насослар; қурул ва ўқ дорилар;
- G – Техник физика;
- H – Электр.

ХПТнинг ҳар бир бўлими синфларга бўлинади. Синф рамзий ифодасига бўлим индекси ва иккита рақам киради. Ҳар бир синф шунингдек ўз номига эга. Мисол, A – Инсоннинг ҳаётий эҳтиёжларини қондириш бўлими ўз ичига “A 01 қишлоқ хўжалиги” “A 61 Тиббиёт” ва хоказо

синфларни олади.

Ўз навбатида синфлар кичик синфларга бўлинади, уларнинг рамзий ифодасига лотин харфи билан белгиланадиган бўлим номи, икки хонали сондан иборат синф белгиси ва кичик синфни билдирувчи лотин харфлари киради. Мисол, “А 01 қишлоқ хўжалиги” синфи “А 01 D хосилни йиғиб-териб олиш, ўрим,...” ва хоказо кичик синфлардан иборат.

Кичик синфлар ўз ичига гурухларни олади. Гурухларнинг рамзий белгисига бўлим индекси, синф, кичик синф белгисидан ташқари битта, иккита ёки учта рақамдан иборат ифода киради, бу рақамли ифодадан кейин қия чизиқ ва иккита ноль қўйилади. Мисол, “А 01 D 46/00 Мевалар, сабзавотлар, хмель ва хоказоларни йиғиштириб олиш, дарахт ва буталарни силкитиш қурилмаси”.

Хар бир ХПТ гурухи биттадан бир нечтагача кичик гурухларга эга бўлиши мумкин. Мисол: “А 01 D 46/08 Пахта терими” ва хоказо.

Муайян кичик гурух индекси ва унинг матн билан очиб бериладиган (масалан, индекс Н 10 Н 23/00; унинг мохияти Тумблер қайта улагичлар) мохияти ХПТ рукниси деб аталади.

Одатда ХПТ рукни қуйидаги тушунчалар тоифасини билдиради:

1. Мухофаза қилинадиган объектлар, яъни қурилмалар, усуллар, моддалар турларига мувофиқ равишда маҳсулотлар жараёнлар (мисол: “А 01 D 46/10 ~ўза кўсагини поядан ажратиш учун пахта териш машиналари”);

2. Фаолият соҳасининг белгиси (мисол: “А 61 Тиббиёт ёки ветеринария”).

Биринчи гурух белгилардан ХПТнинг барча даражалари учун фойдаланилади. Иккинчи гурух, одатда, иерархиянинг юқори даражаларида (кичик синф ва ундан юқори) уларга қўшилади.

ХПТ иерархик тузилма бўлганлиги сабабли, кичик гурухлар ҳам бири-бирига нисбатан бўйсунушида иерархик тузулишга эга. Бунда бир кичик гурухнинг ундан юқори гурухга бўйсунуш даражасини, хусусан кичик гурух унга нисбатан битта кам нуқтага эга бўлган яқин юқори рукнга бўйсунадиган рукн эканлигини кўрсатади. Бунда рукнлар матни олдидаги нуқта иерархия бўйича каттароқ гурухнинг матнини такрорламаслик учун унинг ўрнида қўлланилади. Масалан, Н 01 F 1/00 – “Таркибида қаттиқ магнитли кукунсимон металллар ёки қотишмалар бўлган магнитлар ёки магнит жисмлар” рукнининг матни қуйидагича ташкил топади:

Н 01 F 1/00 Магнит материали бўйича фарқланадиган магнитлар ёки магнит жисмлар

1/02. таркибида қаттиқ магнит материаллар

1/04.. металллар ёки қотишмалар

1/06... заррачалар шаклида, масалан кукун.

ХПТ рукнлари матнининг ўзига хос муҳим хусусияти объектларни белгилаш учун фақат умум қабул қилинган техник атамалардан эмас, балки уларнинг вазифасини кўрсатадиган атамалардан фойдаланилишидир, масалан, ўзиюрар транспорт воситалари (“автомобиллар” ўрнига) ёки иссиқликни изоляцияловчи қобикли идишлар (“термослар” ўрнига). Бу

хусусият патент хужжатларининг ҳуқуқий характери, хусусан ихтиро хажмини белгилаш талаблари билан боғлиқдир.

ХПТнинг баъзи бир рукнлари изохлар ва хаволалар шаклидаги “ички маълумот-қидирув аппарати” билан таъминланади. Бундай хаволалар куйидагича бўлиши мумкин:

1. Рукн хажмининг чекланганлигини кўрсатади. Мисол: бундай хавола у билан белгиланган мавзу шу рукннинг матни билан қамраб олинганлигига қарамай, у таснифлаш тизимининг бошқа жойига киритилишини билдиради.

2. Бошқа рукнларнинг устунлигини кўрсатади. “А 42 В 3/02 Баргли ёки майдаланган тамакини намлаш ёки қуритиш (3/12 устунликка эга); А 42 В 3/12 Тамакини буғлаш, ферментлаш ёки ароматлаш”. Бундай хавола кўрсатилган бошқа рукн устунликка эгалигини кўрсатади, яъни ихтиро бир вақтнинг ўзида шу икки рукнга тенг киритиладиган ҳолларда уни шу рукнларнинг бирида – А 42 В 3/12да таснифлаш мақсадга мувофиқлигини билдиради. Бу мисолда буғлаш, намлашнинг бир тури сифатида А 42 В 3/12 рукнида индексацияланади, тамакини намлашнинг бошқа усуллари эса А 42 В 3/02 рукнида индексацияланади.

3. ХПТнинг баъзи жойлари ва кичик бўлимларида охириги мос рукн қоидаси жорий қилинган. Яъни, ихтиронинг техник моҳияти эга бўлган икки ёки ундан ортиқ рукн билан қамраб олинмаган бўлса, бу қоидага мувофиқ ихтиронинг техник моҳияти ушбу рукнлардан фақат охириги рукнда тавсифланади. қайд этиб ўтамизки, бу қоида тегишли изохлар бўлган ҳоллардагина, қўлланилади. Масалан, А 61 К, С07, С08, С10 ва бошқа синфларда.

ХПТдан фойдаланишни енгиллаштириш учун синфлар кўрсаткичига тўлиқ йўриқнома – ХПТга кириш илова бўлинади. Шунингдек ихтиро моҳиятига оид муҳим сўзлар бўйича тегишли индексларни топиш имконини берадиган Алифбо-предметли кўрсаткич ХПТнинг таркибий қисми хисобланади. Фойдаланувчиларга қулайлик яратиш учун ХПТга муҳим атамалар кўрсаткичи (у гуруҳлар рукнлари номидан муҳим атамаларни ажратиб олиш йўли билан яратилган АПКнинг бир вариантдан иборат), Тесқари хаволалар кўрсаткичи (масалан, А рукни учун бошқа исталган рукндан А рукнига далиллар келтирилади) ва ХПТ турли тахрирларининг бир бирига мослик кўрсаткичлари ҳам чиқарилади.

ХПТда йўриқномага мувофиқ ихтироларни индексациялашнинг куйидги асосий қоидалари қўлланилади.

1. Энг аввало, ихтиронинг техник моҳиятини тўғри белгилаб олиш зарур. Масалан, янги поршень ихтиро қилинган бўлса, ихтиронинг асосий предмети поршеннинг ўзи ёки уни қандайдир қурилма масалан ИЁДда жойлаштириш учун поршеннинг махсус мосламаси эканлигини аниқлаб олиш зарур;

2. Шундан сўнг ихтиро предмети тегишли қурилмалар синфи (кичик синфи) бўйича индексацияланади. Агар тўғри келадиган рукн топилмаса, ихтиро умумий предмет синфи (тур – зот, қисм – бутун) бўйича индексацияланади.

3. Агар талаб этиладиган синф бўлмаса, ихтиро предмети қўлланилиши бўйича индексацияланади. Масалан, қурилма усулни амалга ошириш воситаси сифатида қаралиши ва тегишлича шу усул синфи бўйича (масалан, сувга ишлов бериш қурилмаси ва хоказо) индексацияланиши мумкин.

4. Агар қўлланиш бўйича синфи бўлмаса, ихтиро предмети якуний маҳсулотни олиш воситаси сифатида қаралиши ва якуний маҳсулот (масалан, ёгоч-қириндили плиталар таёрлаш қурилмаси) синфи бўйича индексацияланиши мумкин;

5. Бундан ташқари, ихтиро баъзи маҳсулотлардан фойдаланиш (ишловбериш) воситасида сифатида қаралиши ва шу маҳсулот синфида (масалан, контакт линзаларини дезинфекциялаш қурилмаси) индексацияланиши мумкин.

6. Агар тегишли рукнлар топилмаса, ихтиро усулни амалга ошириш ёки якуний маҳсулот олиш учун дастлабки маҳсулот сифатида (масалан, керамика буюмлари ишлаб чиқиш учун таркиб) қарашли мумкин. Демак, ихтиро ушбу усул ёки якуний маҳсулот синфи бўйича тавсифланади;

7. Ниҳоят, ихтиронинг ўзи якуний маҳсулот бўлиши, демак уни олиш усули бўйича индексацияланиши мумкин.

Патент хужжатларини системалаштириш имконинини берадиган бошқа муҳим хусусият билиография маълумотларининг унификациялашган тизими бўлиб, патент хужжатлари бу билиография маълумотлари билан таъминланди.

Хар бир патент хужжати ушбу хужжатнинг асосий маълумотларини очиб берувчи билиографик маълумотлар билан таъминланади. Бу билиографик маълумотларни идентификациялаш учун СТ-9 БИМТ Ситандартига мувофиқ ИНИД-кодларидан фойдаланилади.

Билиографик маълумотларни идентификациялаш учун фойдаланиладиган асосий ИНИД-кодлари ва энг зарур маълумотларни келтираемиз:

(10) хужжатларни идентификациялаш

(11) хужжат номери

(12) хужжат турининг сўзлар билан ифодаланиши

(13) СТ-16 БИМТга мувофиқ хужжат тури коди

(19) хужжатни эълон қилувчи мамлакатни идентификациялаш учун СТ-3

БИМТ коди

(20) Миллий рўйхатга олиш тўғрисидаги маълумотлар

(21) Талабномани рўйхатга олиш номери

(22) Талабнома берилган сана

(24) Саноат мулки ҳуқуқи амал қила бошлайдиган сана

(25) Талабнома дастлабки марта берилган тил

(26) Талабнома эълон қилинган тил

(30) Устуворлик маълумотлари

(31) Устувор талабнома номери

(32) Устуворлик санаси

(33) Устуворлик мамлакати

- (50) Техник ахборот
- (51) Халқаро патент таснифи
- (54) Ихтиронинг номи
- (57) Ихтиро реферати ёки формуласи
- (58) Патент кидируви
- (70) хужжатга алоқадор шахсларни идентификациялаш
- (71) Талабнома берувчи (лар)нинг номи (номлари)
- (73) Патент эгасининг номи
- (74) Патент вакили ёки агентининг номи
- (75) Ихтирочи, ҳам талабнома берувчи хисобланадиган шахс номи
- (76) ҳам ихтирочи, ҳам талабнома берувчи ва патент эгаси бўлган шахс

НОМИ

- (98) Талабнома берувчи билан ёзишмалар олиб бориш учун манзил.

3. Патент ахборотларини қидириш самарадорли бўлиши учун энг аввало турли давлатларнинг расмий патент бюллетенлари билан ишлай билиш ва бу мамлакатларда қандай патент хужжатлари нашр этилишини билиш зарур.

Қайд этиб ўтамизки, ҳар қандай қидирувни Ўзбекистоннинг патент хужжатлари бўйича бошлаш зарур. Масалан, ихтиро деб кутилаётган ишланманинг янгилигини ўрганишда биз худди шундай ихтирони очиб берган Ўзбекистон патенти мавжудлигини аниқлашимиз мумкин. Бу ҳолда бошқа мамлакатларнинг патент хужжатлари бўйича ихтиронинг янгилигини тадқиқ қилишни давом эттириш ҳеч қандай маъно касб этмаслиги аниқ.

Бугунги кунда Ўзбекистонда қуйидаги патент хужжатлари нашр этилади:

- берилган дастлабки патент ва патентларга ихтироларнинг тавсифи;
- патент берилган фойдали моделларнинг тавсифи;
- “Расмий ахборотнома” расмий патент бюллетени, унда рўйхатга олинган ихтиролар, фойдали моделлар, саноат намуналари, товар белгилари, ЭҲМ учун дастурлар, маълумотлар базалари ва селекция ютуқлари тўғрисидаги маълумотлар чоп этилади.

Қайд этиб ўтамизки, берилган муҳофаза хужжати турининг харфий белгиси (ихтирога патент – IAP, ихтирога дастлабки патент – IDP, фойдали моделга патент – FAP, саноат намунасига патент – SAP, саноат намунасига дастлабки патент – SDP ва товар белгисига гувоҳнома - MGU) ва бешта рақамдан иборат кетма-кет номерланадиган номерларга эга. Масалан, IDP 04452 номери ихтирога берилган 04452-сонли дастлабки патентни билдиради. Муҳофаза хужжатларидан фарқли равишда талабномалар ҳар йили янгидан номерланади, бунда талабномалар ҳар йили янгидан номерланади, бунда талабноманинг дастлабки икки рақами талабнома топширилган йилни билдиради. Масалан, IНАP 9400582 номери бу ихтирога талабнома 1994 йилдан 582-сон билан берилганлигини билдиради.

“Расмий ахборотнома” расмий бюллетени одатда қуйидагича тузулишга эга бўлади:

1. биринчи бўлимларда давлат рестрида рўйхатга олинган ихтиролар, фойдали моделлар, саноат намуналари ва бошқа объектлар тўғрисидаги маълумотлар чоп этилади. Рўйхатга олинган товар белгиларининг рангли тасвирлари бюллетеннинг охирида алоҳида бўлимда келтирилади;

2. кейин рўйхатга олинган лицензия шартномалари ва саноат мулкунинг турли объектларига ҳуқуқларни бериш тўғрисидаги шартномалар чоп этилади;

3. сўнгра Патент идорасининг турли расмий хабарлари, интеллектуал мулк соҳасидаги турли меъёрий ҳужжатлар, битимлар чоп этилади;

4. шундан сўнг патент эгалари номларининг ўзгариши, муҳофаза ҳужжатларининг амал қилишини муддатидан илгари бекор қилиш тўғрисидаги маълумотлар ва хоказо чоп этилади;

5. охириги бўлимда ушбу бюллетенда чоп этилган объектларнинг систематик ва номер кўрсаткичлари келтирилади.

Хар бир “Расмий ахборотнома” бюлетенида барча ахборотлар икки тилда: Ўзбек ва рус тилларда чоп этилишини таъкидлаб ўтамыз. Энди ахборотни қидиришнинг асосий усулларини кўриб чиқамиз.

Одатда қуйидаги усуллардан кенг фойдаланилади:

1. Мавзувий ёки предметли қидириш. Масалан, ушбу қидириш турида техника даражасидан шу ихтиро билан ўхшаш техник ечимлар аниқланади, қидириш бирор-бир қизиқарли техник белгилари ёки ўлчамлари бўйича амалга оширилади.

2. Номли қидириш. Бундай қидириш муайян фирманинг техниканинг бирор-бир соҳаси (соҳалари)даги ихтиросини аниқлаш зарур бўлган ҳолларда ўтказилади. Бундан ташқари, муайян ихтирочининг фаолияти тўғрисида ахборот олиш жуда муҳим ва хоказо. Номли қидириш нафақат техник, балки тижорат қимматиға ҳам эга бўлиши равшандир;

3. Ҳужжатнинг расмий белгилари, масалан ҳужжат номери, устуворлик санаси, ҳужжатнинг чоп этилиши ва тури (патент, талабнома, фойдали модель) бўйича қидириш. Масалан, ихтиронинг патентга лаёқатлилигини тадқиқ этиш, объектнинг патент софлигини баҳолашда ушбу қидириш усулидан фойдаланилади.

Биз илгари қайд этиб ўтганимиздек, бугунги кунда патент қидирувининг энг тезкор воситаси жаҳон патент маълумотлари базаларида Интернет орқали қидирув олиб боришдир. Шунинг учун мисол тариқасида Европа Патентидораси (ЕПИ) маълумотлар базаларида патент ахборотини қидириш усулини кўриб чиқамиз.

Ушбу маълумотлар базалари билан ишлаш қуйидагича бошқичлардан иборат:

1. Маълумотлар базаларига уланиш. Маълумотлар базаларига <http://www.epo.org> манзилини териб ёки бевосита <http://ep.espacenet.com/.EПИ> веб сайти орқали чиқиш мумкин. Маълумотлар базаларига улангандан сўнг компьютерда 12-расмда кўрсатилган “В1-

[es@cenet-yor_gateway_to_patents](#)” бети пайдо бўлади. Маълумотлар базалари билан нафақат инглиз, балки немис ва француз тилларида ишлаш мумкинлигига эътиборни қаратамиз;

2. Фойдаланувчига учта фаол дарча таклиф этилади;

1. Simple Text – мавзувий ва предметли қидириш учун;
2. View a patent application – номерлар бўйича қидириш учун;
3. Company name search – ном бўйича қидириш учун;

Қуйидаги қидириш вазифасига боғлиқ холда тегишли қидириш топшириқлари тўлдирилган ва Search босилади.

3. Агар кенгайтирилган мезонлар сонидан фойдаланиб қидириш ўтказилиши зарур бўлса, куйироқдан кўрсатилган, масала, “Worldwide – 30 million documents” босилади. Бунда 13-расмда кўрсатилган қидириш саҳифаси пайдо бўлади.

Бу ерда фаол дарчаларга биздаги мавжуд қидириш мезонларини киритиш мумкин. Масалан, агар бизнинг ватандошларимиз ихтирочи Зариф Таджибоевнинг қандай талабнома ёки патентлари борлигини кўрмоқчи бўлсак (маълумот учун шуни айтиб ўтамизки, у РСТ тизими бўйича халқаро талабнома берган биринчи ўзбек ихтирочиси) тегишли дарчада лотин харфи билан унинг исми ва фамилиясини териш кифоя. Бундай қидириш натижалари 14-расмда кўрсатилган.

4. Энди топилган хар қандай талабнома ёки патентлар, масалан EP0794277 патентини кўриб чиқиш мумкин. Агар биз буни танласак, “[B2-es@cenet - Document View Navigation](#)” саҳифасини кўрамиз (15- расмга қаранг).

Бу ерда патентнинг тўлиқ библиографик маълумотлари ва реферат келтирилади. Юқорида кўрсатилган фаол менюдан фойдаланиб ихтиро тавсифи (Desc), формула (Claims) ва чизмалар (Drawing) ни кўриш мумкин.

5. Агар биз W09616219га босак Бутунжаҳон интеллектуал мулк ташкилотининг маълумотлар базалари билан алоқа ўрнатамиз ва ушбу халқаро талабноманинг факсимал тасвирини кўришимиз мумкин.

5. Хулосада шуни таъкидлаймизки, барча излаб топилган патент ахбороти кейинчалик таҳлил қилиш, принтерда босиб чиқариш ва хоказо учун компьютернинг қаттиқ дискеталарида сақланиши лозим.

Таянч сўзлар.

Ахборот, аниқ, вақт, бўлиш, муваффақият, мағлубият, муаммо, саноат мулки, техник, турли ечим, талабнома, ғоя, сўнги, тез, тўлиқ, замонавий, ютуқ, ишламалар, мақоми, хужжатлар, тизим, объект, ресурс, намуна, белги, ихтиро, хабардор.

Такрорлаш учун саволлар.

1. Маълумотлар базалари билан ишлаш уларни қидириш ва топиш усуллари?

2. Патент ахбороти нима ва қайси мақсадлар учун қидирув ишлари олиб борилади?
3. Жаҳон мамлакатлари патент ҳужжатларини қидириш усули қандай олиб борилади?
4. Прототип қандай мақсадлар учун қидириш ишлари олиб борилади?

Тавсия этиладиган адабиётлар

1. "Товар белгилари ва хизмат кўрсатиш белгилари тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни. 1993 йил 7 май да қабул қилинган, 1997 йил 26 декабрда ўзгартирилган.
2. "ЭҲМ учун яратилган дастурлар ва маълумотлар базаларини ҳуқуқий муҳофаза қилиш тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси Қонуни, - 1994 йил майда қабул қилинган
3. "Ихтиролар, фойдали моделлар ва саноат намуналари тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси қонуни, - 1994 йил 6 майда қабул қилинган, 1997 йил 26 декабрда ўзгартирилган.
4. "Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни, - 1996 йил 30 августда қабул қилинган.
5. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси мажлисининг Қарори. «2008 йилда Республикани ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2009 йилда иқтисодиётни барқарор ривожлантиришнинг энг муҳим устувор вазифалари тўғрисида», 2009 йил 13 февраль
6. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. – Т: Ўзбекистон, 2009. – 56 б.
7. Мамлакатимизни модернизация қилиш ва янгилашни изчил давом эттириш давр талаби. Президент Ислом Каримовнинг 2008 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2009 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси // Халқ сўзи, 2009 йил 14 февраль.
8. Каримов И.А. Энг асосий мезон – ҳаёт ҳақиқатини ақс эттириш. Т.: Ўзбекистон, 2009. – 24 б.
9. Васильев В.Д., Хандога А.М. и др. характеристика потока научно-технической и патентной информации. - М.: ВНИИПИ, 1987, 68 с.
10. Джумахаджаев А. Патентшунослик. Тошкент Мехнат. 2001, 384 б.
11. Инструкция по проведению патентно-информационного поиска при экспертизе заявок на изобретения в Государственном патентном ведомстве Республики Узбекистан. //Расмий ахборотнома, №2, 2000 г.
12. Омарова Т.В. Информационно-поисковые языки информационно-поисковы системы - М.: ВНИИПИ, 1990, 84 с

13. Румянцева Н-Л. Международная и национальные классификации изобретений. - М.: ВНИИПИ, 1987, 56 с.

1.9. Халқаро патент таснифи ва тизимлари

1.9.1. Бутун жаҳон интеллектуал мулк ташкилоти.

1.9.1. Бутун жаҳон интеллектуал мулк ташкилоти.

Бутун жаҳон интеллектуал мулк ташкилотининг тарихи 1883 ва 1886 йиллардан - Саноат мулкни муҳофаза қилиш Париж конвенцияси ва Адабий ва бадиий асарларни муҳофаза қилиш Берн конвенцияси қабул қилингандан бошланган. Бу Конвенциялар "Халқаро бюролар" деб номланган ўз котибиятларини ташкил этишни кўзда тутган эди. 1893 йилда бу икки котибият "Интеллектуал мулкни муҳофаза қилиш бўйича бирлашган халқаро бюролар" ёки француз тилида қисқартирилган БИРПИ номи остида ягона котибиятга бирлаштирилди.

Ҳозирги Бутун жаҳон интеллектуал мулк ташкилоти (қисқартирилган шаклда "БИМТ", инглиз тилида - "WIPO", француз ва испан тилларида — "OMPI") 1967 йил 14 июлда имзоланган "Бутун жаҳон интеллектуал мулк ташкилотини таъсис этиш Конвенцияси"га мувофиқ тузилган. Бу Конвенция 1970 йилда кучга кирган.

Ҳозирда БИМТ Бирлашган Миллатлар Ташкилоти (БМТ) тизими таркибига (1974 йил декабридан) кирувчи ихтисослашган муассасадан иборат.

2001 йил 1 январига келиб ташкилот 175 давлатни бирлаштирди.

БИМТнинг фаолияти кўп қирралидир. У миллий қонунчиликларни замонавийлаштириш бўйича янги халқаро битимлар ва лойихаларни ишлаб чиқиш билан шуғулланади, ривожланаётган мамлакатларга техник ёрдам кўрсатади, патент маълумотларини йиғади ва тарқатади, ойлик журналлар (хусусан, "Саноат мулки" ва "Муаллифлик ҳуқуқи" журналларини) чиқаради, интеллектуал мулк объектларини ҳимоя қилиш соҳасида халқаро тартибларнинг бажарилишини таъминлайди, БИМТ аъзо давлатлари орасида бошқа кўринишдаги маъмурий ҳамкорликни ривожлантиришга кўмаклашади.

БИМТ ўз фаолиятида қуйидаги асосий мақсадларни кўзда тутади:

1. Давлатлар ўртасида ҳамкорлик, шунингдек, бошқа ихтиёрий халқаро ташкилотлар билан ўзаро алоқа йўли билан бутун жаҳонда интеллектуал мулкни муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланишга кўмаклашиш.

Интеллектуал мулкни муҳофаза қилиш соҳасида Иттифоқлар ўртасида маъмурий ҳамкорликни таъминлаш. Париж Иттифоқи, Берн Иттифоқи, Мадрид Иттифоқи, РСТ Иттифоқи ва ҳоказо.

Шундай қилиб, БИМТ таркибига кирувчи иттифоқларни маъмурий бошқаради ва бошқа халқаро ташкилотлар билан ҳамкорлик қилади.

Ҳозирги кунда саноат мулки ва муаллифлик ҳуқуқи соҳасида 20 дан

ортиқ халқаро конвенция, шартнома ва битимларнинг бажарилиши БИМТ назоратида турибди.

БИМТ Конвенция доирасида таъсис этилган учта раҳбарлик органига эга: Бош Ассамблея, Конференция ва Мувофиқлаштириш комитети.

БИМТнинг юқори органи Бош Ассамблея ҳисобланади. Бош Ассамблея БИМТ фаолиятининг асосий масалаларини хал қилади, хусусан, Мувофиқлаштириш комиссиясининг тақдимотига кўра БИМТ Бош директорини тайинлайди, Бош директор ва Мувофиқлаштириш комиссиясининг ҳисоботларини кўриб чиқади ва тасдиқлайди ва уларга зарур йўриқномалар беради, барча Иттифоқларга умумий бўлган икки йиллик харажатлар бюджетини тасдиқлайди, котибиятнинг иш тилларини аниқлайди, шунингдек бошқа кўпгина масалаларни ҳал қилади.

БИМТ Конференцияси муҳимлиги жиҳатидан БИМТнинг иккинчи органи ҳисобланади. Ассамблеядан фарқли равишда, иттифоқларда иштирокидан қатъи назар барча БИМТ аъзо мамлакатлари Конференция аъзоси ҳисобланади. Конференциянинг вазифаларига интеллектуал мулк соҳасида барча мамлакатларга умумий аҳамият касб этадиган масалаларни муҳокама қилиш ва улар бўйича мос тавсияномалар қабул қилиш киради.

БИМТнинг учинчи органи асосан барча Иттифоқлар учун аҳамиятли бўлган келишув тавсияномаларини ишлаб чиқиш учун тузилган Мувофиқлаштириш комитети ҳисобланади. Хусусан, Мувофиқлаштириш комитети Ассамблея ва Конференциянинг кун тартибини тайёрлайди, Ассамблеяга Бош директор лавозимига номзодни тақдим этади ва ҳоказо.

Бош Ассамблея ва Конференция навбатдаги сессияларга икки йилда бир марта йиғилса, Мувофиқлаштириш комитети ўз сессияларини йилда бир марта ўтказади.

Талабнома берувчилар томонидан РСТ, Мадрид ва Гаага тизимлари бўйича тўланадиган халқаро божлар Халқаро бюронинг асосий даромад манбаи ҳисобланади. Бундай божлар, одатда, БИМТ даромадлари умумий йириндисининг 73%ни ташкил этади. БИМТнинг бошқа даромадлари унга аъзо давлатларнинг ҳукуматлари тўлайдиган бадаллар (ўртача 18%) ва БИМТ нашрларини сотишдан тушадиган даромадлардан ташкил топади.

БИМТ шунингдек ривожланаётган мамлакатларда патент тизимининг шаклланишига техник ва молиявий ёрдам кўрсатади.

Шундай қилиб, БИМТ фаолияти бутун жаҳонда интеллектуал мулк хууққларини муҳофаза қилиш тизимини такомиллаштириш учун мустаҳкам асос яратади.

Таняч сўзлар.

Халқаро, патент, сертификат, тизим, идора, тасниф, муҳофаза, конвенция, ташкилот, адабий. Бадий, асар, мулк. Интеллектуал. Жаҳон. Париж конвенцияси, бюро, бутун, бўйича, қилиш, саноат, муҳофаза, хужжат, тизим, БМТ, таъсис, WIPO, OMPI.

Такрорлаш учун саволлар.

1. Бутун жаҳон интеллектуал мулк ташкилотини вазифасини шарҳлаб беринг?
2. Бутун жаҳон патент ахборотлар тизими билан ишлаш тартиблари?
3. Муаллифлик ҳуқуқи соҳасида халқаро конвенсия?
4. Бутун жаҳон интеллектуал мулк шартномалари ва битимларини тузиш ва уни бажариш шартлари?

Тавсия этиладиган адабиётлар

1. "Товар белгилари ва хизмат кўрсатиш белгилари тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни. 1993 йил 7 май да қабул қилинган, 1997 йил 26 декабрда ўзгартирилган.
2. "ЭҲМ учун яратилган дастурлар ва маълумотлар базаларини ҳуқуқий муҳофаза қилиш тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси Қонуни, - 1994 йил майда қабул қилинган
3. "Ихтиролар, фойдали моделлар ва саноат намуналари тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси қонуни, - 1994 йил 6 майда қабул қилинган, 1997 йил 26 декабрда ўзгартирилган.
4. "Селекция ютуқлари тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Қонун. - 1996 йил 30 майда қабул қилинган.
5. Ўзбекистон Республикаси Фуқаро Кодекси. -1996 йил 29 августда қабул қилинган.
6. "Интеграл микрочизмалар топологиясини ҳуқуқий муҳофазалаш тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Қонун,- 2001 йил 12 августда қабул қилинган.
7. "Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни,- 1996 йил 30 августда қабул қилинган.
8. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси мажлисининг Қарори. «2008 йилда Республикани ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2009 йилда иқтисодиётни барқарор ривожлантиришнинг энг муҳим устувор вазифалари тўғрисида», 2009 йил 13 февраль
9. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. – Т: Ўзбекистон, 2009. – 56 б.
10. Мамлакатимизни модернизация қилиш ва янгилашни изчил давом эттириш давр талаби. Президент Ислам Каримовнинг 2008 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2009 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси // Халқ сўзи, 2009 йил 14 февраль.
11. Каримов И.А. Энг асосий мезон – ҳаёт ҳақиқатини акс эттириш. Т.Ўзбекистон, 2009. – 24 б.

1.10. Европа ва АҚШ патент идораси ва ҳуқуқчилиги

1.10.1. Европа ва АҚШ патент идораси ва патентни олиш.

1.10.2. Шартномалар ва битимлар.

1.10.1. Европа ва АҚШ патент идораси ва патентни олиш

XX аснинг иккинчи ярмида Ғарбий Европа мамлакатлари ўртасида иқтисодий интеграциянинг кучайиши ягона Европа патент тизимининг тузилишини объектив тарзда тақозо этди. Ягона Европа патент тизимини тузиш ғояси 1973 йил 5 октябрида Мюнхенда Европа патент конвенцияси деб ном олган Европа патентини бериш тўғрисидаги Конвенция тузилганда амалга ошди. Бу Конвенция РСТ билан бир вақтда 1978 йил 1 июндан кучга кирди.

2001 йил 1 январдаги ҳолатга кўра Европа конвенциясининг иштирокчилари қуйидаги давлатлар ҳисобланади: Австрия, Бельгия, Буюк Британия, Германия, Греция, Дания, Ирландия, Испания, Италия, Кипр, Лихтенштейн, Люксембург, Монако, Нидерландия, Португалия, Туркия, Финляндия, Франция, Швейцария, Швеция.

Бундан ташқари, Европа конвенциясига Албания, Латвия, Литва, Македония, Руминия ва Словениянинг қўшилиши кутилмоқда.

Европа патент конвенцияси ихтиро учун Европа патентини беришнинг ягона тартибларини белгилайди. РСТдаги каби, Европа патенти учун талабномада Конвенция иштирокчи давлатларининг ҳаммаси эмас, балки баъзилари ҳам кўрсатилиши мумкин. Берилган Европа патенти унда кўрсатилган барча давлатлар ҳудудида миллий патент кучига эга.

Европа патент тизимининг Конвенцияга мувофиқ амал қилиши учун Европа патент идораси (ЕПИ ёки инглиз аббревиатурасида ЕРО) тузилган бўлиб, у талабномаларни қабул қилади ва кўриб чиқади ҳамда Конвенция иштирокчи давлатларининг номидан Европа патентларини беради. Эслатиб ўтамиз, ЕПИ шунингдек РСТ тизими бўйича Халқаро қидирув ва Халқаро дастлабки экспертизанинг органларидан бири ҳисобланади.

Тузилишига кўра ЕПИ тўрт бўлинмадан иборат.

- ЕПИнинг Мюнхен (Германия)даги Бош офиси ёки штаб квартираси. Бу ерда Европа патентлари учун талабномаларнинг моҳиятига кўра экспертизаси ўтказилади, патентлар рўйхатга олинади ва берилади, апелляция тартиблари кўриб чиқилади;

- ЕПИнинг Гаага (Нидерландия)даги Суб-офиси ёки филиали. Бу бўлинманинг функциялари Европа талабномаларини расмий экспертиза қилиш ва патент қидирувини ўтказишдан иборат. Шунингдек, Гаагада ЕПИ учун ходимлар тайёрланади ва ўқитилади;

- Берлиндаги Суб-офис Европа талабномаларини қабул қилиш ва улар бўйича расмий экспертизаларни ўтказиш масалалари билан шуғулланади;

- Вена (Австрия)даги Суб-офис патент ахбороти масалаларига

ихтисослашган. Хусусан, Венада ЕПИНинг турли нашрлари оптик дискларда нашр қилинади, патент хужжатларининг электрон маълумотлар базаси тарқатилади ва уларга хизмат кўрсатилади ва ҳоказо.

Европа патентини бериш тўғрисидаги Конвенциянинг асосий низомларини кўриб чиқайлик.

Конвенцияга мувофиқ Европа патенти учун талабнома фуқаролиги ва турар жойидан қатъи назар ихтиёрий (жисмоний ёки ҳуқуқий) шахс томонидан берилиши мумкин.

Патент учун талабнома Париж Конвенциясига мувофиқ конвенция имтиёзини сўраган ҳолда берилиши мумкин. Европа патент конвенциясининг барча иштирокчилари РСТнинг ҳам иштирокчилари ҳисобланиши боис, талабнома берувчилар Европа патентини РСТ тартиби орқали сўраши, яъни халқаро талабнома беришда Европа патентини олишни кўрсатиши мумкин.

Европа патентини олиш тартиби уч фазани ўз ичига олади:

1. ЕПИ филиалларидан бирига ЕПИ расмий тиллари (инглиз, француз ёки немис тили)дан бирида тўғри тўлдирилган талабномани бериш. Ихтиро формуласини баён этишнинг мавжуд барча усулларидан Европа Конвенцияси чекловчи ва фарқловчи қисмлардан иборат бўлган Германия схемаси деб аталадиган усулни танлаганлигини таъкидлаб ўтамин. Тегишли божларнинг тўланганлиги талабномага илова қилиниши керак.

Берилган талабнома бўйича расмий экспертиза ўтказилади ва талабнома зарур талабларни қондирса, у бўйича Европа патент кидируви ўтказилади. Биринчи фаза Европа патент талабномаси (тавсифи, формуласи ва чизмалари)нинг унинг реферати ва Европа кидируви тўғрисидаги ҳисобот билан биргаликда нашр этилиши билан якунланади. Одатда, талабномани нашр қилиш талабнома берилган вақтдан 18 ой, агар имтиёз сўралган бўлса имтиёз давридани ўтгандан кейин амалга оширилади.

2. Талабнома нашр қилинган санадан кейин 6 ой давомида талабнома берувчи моҳиятига кўра экспертиза учун божларни тўлаши ва унинг ўтказилишига талабнома бериши керак.

ЕПИга юқорида кўрсатилган илтимосноманинг келиб тушганидан сўнг талабнома, бўйича ихтиронинг патентга лаёқатлилиқ мезонларига мослигини экспертизадан ўтказиш бошланади. Конвенцияга мувофиқ янгилилиқ, ихтиро даражаси ва саноатда қўллашнинг мумкинлиги бундай мезонлар ҳисобланади.

Европа патентига тавсифни нашр қилгандан сўнг ЕПИ талабнома берувчига ихтиро тавсифини ўз ичига олувчи Европа патент ёрлигини беради.

3. Учинчи фаза берилган патентларга учинчи шахсларнинг арз (протест)ини кўриб чиқиш тартибларидан иборат бўлиб, улар патент берилганлиги тўғрисидаги маълумотлар нашр қилингандан кейин 9 ой давомида берилиши мумкин.

Бундай кўриб чиқишнинг натижаси аризанинг қайтарилиши, патент бериш тўғрисидаги қарорни бекор қилиш ёки талабнома берувчи аризасини кўриб чиқиш жараёнида тегишли ўзгартиришларни киритса, патент бериш

тўғрисидаги қарорни ўзгартириш бўлиши мумкин. Ариза бўйича қабул қилинган қарор тўғрисида маълумот эълон қилинади ва ихтиронинг янги тавсифи нашр қилинади. Шундан сўнг ЕПИ патент эгасига янги патент ёрлиғини беради.

Европа патент тизими тараққиётининг ижобий тажрибаси бошқа давлатлар учун тенг ҳуқуқли ҳамкорлик ва интеграциянинг фойдали мисоли ҳисобланишини таъкидлаб ўтиш жоиздир.

АҚШ патент ҳуқуқининг хусусиятлари.

АҚШдаги патент ҳуқуқи чуқур тарихий анъаналарга эга. Амалда мустақилликнинг биринчи қадамларидан (1783 йилдан) АҚШда самарали патент тизими мамлакат иқтисодий ривожланишининг рағбатлантирувчи кучи ҳисобланади. 1787 йилда қабул қилинган Конституциясининг ўзида "Муаллиф ва ихтирочиларга тегишли адабий асарлар ва ихтироларга мутлақ ҳуқуқларни чекланган вақт даврига бериш билан илм-фан ва фойдали санъат тараққиётига кўмаклашишга ... Конгресс ҳақлидир" деб ёзилган эди. Шунга мувофиқ, АҚШ Конгрессига патент қонунини чиқариш ва қайта кўриб чиқиш ваколати берилган.

Патент эгасининг мутлақ ҳуқуқини ва текширув тизимини мустаҳкамлаган АҚШнинг биринчи патент қонуни 1790 йилда қабул қилинган. Шундан сўнг 1793 йилда бу қонун патентларни бериш тартибларини соддалаштириб қайта кўриб чиқилган. Натижада 1836 йилда Америка патент-ҳуқуқ тизимининг асосий белги ва хусусиятларини белгилатан янги патент қонуни қабул қилинди. Шундан бери патент қонуни бир неча бор такомиллаштирилди, лекин унинг характерли жиҳатлари АҚШ замонавий патент ҳуқуқида сақланиб қолди.

АҚШнинг бош патент ташкилоти Патент ва товар белгилари бўйича АҚШ Идораси ҳисобланиб, тузилиши жиҳатидан АҚШ Тижорат департаменти (савдо вазирлигига ўхшаш) таркибига киради. Бу Идора жаҳоннинг бошқа мамлакатларидаги патент идораларига ўхшаш функцияларни бажаради, хусусан, талабномалар экспертизасини ўтказди, патентлар беради, патент маълумотини нашр қилади ва ҳоказо. Апелляция масалаларини ҳал қилиш учун 1982 йил 1 октябрдан патент ҳуқуқи низолари билан боғлиқ барча апелляцияларни кўриб чиқиш бўйича ягона суд ҳисобланадиган Федерал апелляция суди (Court of Appeals for Federal Circuit) фаолият кўрсатади.

Шубҳасиз, АҚШ патент ҳуқуқининг муҳим хусусияти унда суд прецеденти каби ҳуқуқ манбаининг мавжудлиги ҳисобланади. Бундай прецедент кучга кирган суд қарорининг асосланган қисмидан иборат бўлиб, бу шунга ўхшаш ишларни ўша ёки пастки инстанциядаги судларда кўриб чиқишда меъёр бўлади. Бундай тизим бошқа кўпчилик мамлакатлар, масалан, Европа, собиқ СССР мамлакатлари (жумладан Ўзбекистон) ҳуқуқ тизимларидан тубдан фарқ қилади. Прецедент ҳуқуқининг мантиқий ҳаётда юзага келадиган барча ҳуқуқий вазиятлар (низолар)ни қонунан олдиндан билиш мумкин эмаслигини тан олишдан иборат. Фақат суд жараёнларида, ҳақиқий вазиятлар асосида муаммони ҳал қилишнинг энг тўғри йўллари

белгилаш мумкинки, улар прецедент, яъни бошқа ўхшаш вазиятлар учун меъёрий ҳужжат бўлади.

АҚШ патент ҳуқуқининг бошқа муҳим жиҳати патентларни талаб қилишининг ихтиро тизими ҳисобланади. АҚШ патент қонунига мувофиқ фақат биринчи ва ҳақиқий ихтирочи патент олишга талабнома бериши мумкин. Бошқа шахслар, масалан, ихтирочининг иш берувчиси, талабнома бериш ҳуқуқига эга эмас. Патент олишга талабнома бериш учун ҳар бир талабнома берувчи ўзини патент сўраб олинаётган объектнинг ҳақиқий ва биринчи ихтирочиси деб ҳисоблаши тўғрисида махсус декларацияни тўлдириш керак. Бундай декларация нотариус ёки бошқа ваколатли шахс иштирокида рўйхатга олинadиган махсус қасамёд билан алмаштирилиши мумкин. АҚШда декларация ёки қасамёда ёлғон маълумотлар берганлик учун жавобгарлик белгиланган. Одатда, ёлғоннинг аниқланиши патент беришда автоматик тарзда рад жавобига, қасддан ёлғон маълумот бериш ҳолатлари эса пул жарималари тўланишига ёки 5 йил муҳлатгача қамоқ жазосига олиб келиши мумкин.

Ҳозирги вақтда АҚШда патентнинг уч тури берилади: ихтиро учун патент (utility patent) саноат намунаси учун патент (design patent) ва селекция ютуғи учун патент (plant patent).

АҚШ патент ҳуқуқининг ажралиб турадиган жиҳати шундан иборатки, ихтиро учун патентнинг амал қилиш муддати имтиёз санасидан эмас, *патент берилган санадан ҳисобланган ва 17 йилни ташкил этган*. Бироқ, АҚШнинг БСТга кириши ва ТРИПСнинг имзоланиши сабабли 1995 йил 8 июлидан низом кучга кириб, унга кўра патентнинг амал қилиш муддати биринчи талабнома берилган санадан бошлаб 20 йилга тенг қилиб белгиланди. Низом 1995 йил 8 июлигача берилган талабномаларга татбиқ этилмаслигини таъкидлаб ўтамиз. Саноат намунаси учун патентнинг амал қилиш муддати 14 йилга, селекция ютуғи учун патентники эса 17 йилга тенг.

1.10.2. Шартномалар ва битимлар

АҚШда патент бир поғонали текширув экспертизаси тизими бўйича берилади. Ҳар бир талабнома бўйича расмий экспертиза ва моҳиятига кўра экспертиза ўтказилади. Ихтиро тўғрисидаги маълумотлар патент берилганлиги тўғрисида эълон қилиш билан бир вақтда маълум қилинади, яъни экспертиза тизими талабномалар тўғрисидаги маълумотларга учинчи шахслар учун танишиш имконини бермайдиган ёпиқ характерга эга.

Хорижда патентлашда вақтинчалик патент талабномасидан АҚШлик талабнома берувчилар томонидан имтиёзли ҳужжат сифатида фойдаланишлари мумкин.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, ҳозирги кунда РСТ тизими бўйича халқаро талабномаларнинг деярли ярми АҚШлик талабнома берувчилар томонидан берилади. Бу АҚШда ихтирочиликни ривожлантириш ва патент ҳуқуқларини малакали ҳимоялаш учун қулай шароитлар яратилганлигининг ишончли кўрсаткичи ҳисобланади. Бундан ташқари, АҚШнинг ўзи энг янги

ихтиролар, комплекс технологиялар ва бошқаларнинг дунёдаги энг йирик бозорини ташкил қилади. Шу сабабли Америка патент қонунчилигини ўрганиш ҳар бир патентшунос, патент бўйича ишончли вакили ёки агенти учун интеллектуал мулкни тўғри яратиш ва химоялаш масалалари бўйича яхши мактаб ҳисобланади.

1.11.3. Ўзбекистон Республикаси қонунларида белгиланган истемолчиларнинг асосий ҳуқуқлари.

Ўзбекистон Республикасининг “Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини химоя қилиш тўғрисида”ги Қонуни 26.04.1996 йилда қабул қилинган. Мазкур Қонунга 05.04.2002, 25.04.2003, 19.12.2005, 10.10.2006, 09.04.2008 йилларда ўзгартиришлар киритилган.

Ушбу Қонунда қуйидаги тушунчалар қўлланилади:

истеъмолчи - фойда чиқариб олиш билан боғлиқ бўлмаган ҳолда шахсий истеъмол ёки бошқа мақсадларда товар сотиб олувчи, иш, хизматга буюртма берувчи ёхуд шу ниятда бўлган фуқаро (жисмоний шахс);

ишлаб чиқарувчи - истеъмолчига реализация қилиш учун товар ишлаб чиқарадиган корхона, ташкилот, муассаса ёки якка тартибда фаолият кўрсатувчи тадбиркор;

ижрочи - маиший хизмат, уй-жой-коммунал, таъмирлаш-қурилиш, транспорт хизмати ва хизмат кўрсатишнинг бошқа соҳаларида шартнома бўйича истеъмолчи учун ишлар бажарадиган ёки хизматлар кўрсатадиган корхона, ташкилот, муассаса ёки якка тартибда фаолият кўрсатувчи тадбиркор; (ЎзР 05.04.2002 й. 364-П-сон Қонуни таҳриридаги хат боши)

сотувчи - олди-сотди шартномаси бўйича истеъмолчига товар реализация қиладиган корхона, ташкилот, муассаса ёки якка тартибда фаолият кўрсатувчи тадбиркор; (ЎзР 05.04.2002 й. 364-П-сон Қонуни таҳриридаги хат боши)

шартнома - товарни олиш-сотишни амалга оширишда, ишлар бажариш ва хизматлар кўрсатишда сифат, миқдор, муддат, нарх ва бошқа шартлар тўғрисида истеъмолчи билан сотувчи (ишлаб чиқарувчи, ижрочи) ўртасидаги оғзаки ёки ёзма келишув;

товар - ишлаб чиқарувчи фаолиятининг истеъмолчига шартнома бўйича сотиш учун мўлжалланган маҳсули, шу жумлада, импорт маҳсулоти;

норматив ҳужжатлар - стандартлар, уларга тенглаштирилган бошқа ҳужжатлар (қурилиш нормалари ва қоидалари, дори-дармонлар хусусидаги давлат фармокопеси ҳамда муваққат фармокопес қоидалари ва бошқалар), техник шартлар, техник тавсифлар, рецептура ва товар (иш, хизмат) сифатига ва хавфсизлигига нисбатан белгиланган талабларни ўз ичига олувчи бошқа ҳужжатлар;

товар (иш, хизмат)нинг хавфсизлиги - товарни истеъмол қилиш, ундан фойдаланиш, уни сақлаш, ташиш ёки утилизация қилишнинг, шунингдек иш ёки хизмат натижаларидан фойдаланишнинг одатдаги шароитларида

истеъмолчининг ҳаёти, соғлиғи ёки мол-мулкига ва атроф-муҳитга зарар етказилиши эҳтимоли билан боғлиқ хавф-хатарнинг йўқлиги;

мувофиқлик сертификати - сертификатланган маҳсулотнинг белгиланган талабларга мувофиқлигини тасдиқловчи ҳужжат;

товар (иш, хизмат)нинг нуқсони - товар (иш, хизмат)нинг норматив ҳужжатларнинг мажбурий талабларига, шартнома шартларига ёхуд товар (иш, хизмат)нинг сифатига одатда қўйиладиган талабларга номувофиқлиги;

товар (иш, хизмат)нинг жиддий нуқсони - товар (иш, хизмат)дан белгиланган мақсадда фойдаланиб бўлмайдиган қилиб қўядиган ёхуд бартараф этиш учун кўп меҳнат ва вақт сарфлаш талаб қиладиган камчилик;

кафолат муддати - товардан (хизматдан) фойдаланишнинг (ойлар ҳисобидаги) норматив муддати ёки товар (хизмат)нинг муайян вазифани (неча соатда, неча иш жараёнида, қанча километр масофани босиб ўтиб ва ҳ.к.) бажариш вақти тарзида белгиланган муддати бўлиб, бу муддат ичида ишлаб чиқарувчи (ижрочи), башарти товарни ишлатиш (хизматдан фойдаланиш) қоидаларига риоя этилган бўлса, товарнинг (хизматнинг) сифатига нисбатан норматив ҳужжатларда назарда тутилган талаблар бажарилишини кафолатлайди ва таъминлайди;

хизмат муддати - товардан фойдаланишнинг белгиланган муддати бўлиб, у тамом бўлгач, товарнинг техник ҳолатидан қатъи назар, ундан фойдаланиш тўхтатилиши лозим;

яроқлилиқ (сақлаш) муддати - муайян давр бўлиб, бу даврда товар фойдаланишга яроқли бўлади ва у тамом бўлгач, товар одамлар ҳаёти ҳамда соғлиғи учун хавф туғдириши мумкин;

касса чеки - товарнинг сотиб олинганлигини ёки иш (хизмат)нинг ҳақи тўланганлигини тасдиқлайдиган, товар (иш, хизмат)нинг баҳоси, ҳақ тўланган сана ва касса аппаратининг номери кўрсатилган ҳужжат;

товар чеки - товарнинг сотиб олинганлигини ёки иш (хизмат)нинг ҳақи тўланганлигини тасдиқловчи, товар (иш, хизмат)нинг баҳоси, ҳақ тўланган сана ҳамда сотувчининг номи ва жойлашган манзили ҳақидаги маълумот кўрсатилган ҳужжат;

товарни (ишни, хизматни) истеъмолчидан қайтариб олиш - агар товар (иш, хизмат) истеъмолчи мулкига айланган ёки унга таклиф этилган бўлса, ишлаб чиқарувчи (ижрочи, сотувчи) томонидан амалга ошириладиган, товарнинг (ишнинг, хизматнинг) хавфсизлиги талабларига мос бўлмаган товарни (ишни, хизматни) қайтариб олишга қаратилган ҳар қандай чора;

товарни (ишни, хизматни) муомаладан чиқариш - ишлаб чиқарувчи (ижрочи, сотувчи) томонидан амалга ошириладиган, товарнинг (ишнинг, хизматнинг) хавфсизлиги талабларига мос бўлмаган товарга (ишга, хизматга) офертани тугатиш ва бунга йўл қўймасликка қаратилган ҳар қандай чора.

Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисидаги қонун ҳужжатлари ушбу Қонундан ва бошқа қонун ҳужжатларидан иборатдир.

Қорақалпоғистон Республикасида истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш Қорақалпоғистон Республикаси қонун ҳужжатлари билан ҳам тартибга солинади.

Қонун ҳужжатлари ушбу Қонунда белгиланган истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини чеклаб қўйиши, уларни ҳимоя қилишнинг кафолатларини камайтириши мумкин эмас.

Агар Ўзбекистон Республикаси иштирок этган халқаро шартнома ёки битимда истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларида назарда тутилганидан бошқача қоидалар белгиланган бўлса, халқаро шартнома ёки битим қоидалари қўлланилади.

Истеъмолчилар қуйидаги ҳуқуқларга эга:

товар (иш, хизмат) ҳақида, шунингдек ишлаб чиқарувчи (ижрочи, сотувчи) ҳақида тўғри ва тўлиқ маълумот олиш;

товар (иш, хизмат)ни эркин танлаш ва унинг тегишли даражада сифатли бўлиши;

товар (иш, хизмат)нинг хавфсиз бўлиши;

ҳаёти, соғлиғи ва мол-мулки учун хавфли нуқсони бўлган товар (иш, хизмат), шунингдек ишлаб чиқарувчи (ижрочи, сотувчи)нинг ғайриқонуний ҳаракати (ҳаракатсизлиги) туфайли етказилган моддий зиён, маънавий зарарнинг тўлиқ ҳажмда қопланиши;

бузилган ҳуқуқлари ёки қонун билан муҳофаза этиладиган манфаатлари ҳимоя қилинишини сўраб судга, бошқа ваколатли давлат органларига мурожаат этиш;

истеъмолчиларнинг жамоат бирлашмаларини тузиш.

Истеъмолчиларнинг ижтимоий ҳимояга муҳтожлар тоифасига киритилган айрим гуруҳлари учун қонун ҳужжатлари билан савдо, маиший хизмат ва хизмат кўрсатишнинг бошқа турлари бўйича имтиёзлар ва афзалликлар белгиланиши мумкин.

Ишлаб чиқарувчи ўз корхонасининг номи ва жойлашган (юримдик) манзили ҳақида истеъмолчини хабардор қилиши шарт. Бундай маълумот ишлаб чиқариш маркаси ёки товар белгисида кўрсатилган бўлиши ёхуд бошқа усулда тақдим этилиши лозим.

Сотувчи (ижрочи) ўз ташкилотининг фирма номи, унинг жойлашган (юримдик) манзили ва иш тартибини истеъмолчига маълум қилиши шарт. Бундай маълумот лавҳада акс эттирилиши лозим.

Ушбу модданинг иккинчи қисмида назарда тутилган маълумот савдо ва хизмат кўрсатиш муваққат бинолар, ярмаркалар, кўчма дўкончалар орқали амалга оширилган ёки савдо ва хизмат кўрсатиш сотувчи (ижрочи)нинг доимий жойлашган манзилдан ташқарида амалга оширилган бошқа ҳолларда ҳам истеъмолчилар эътиборига етказилиши керак.

Сотувчи (ижрочи) истеъмолчига товарлар савдоси, маиший ва бошқа турдаги хизмат кўрсатишнинг қоидалари тўғрисида тўлиқ маълумот бериши шарт.

Ишлаб чиқарувчи (ижрочи, сотувчи) истеъмолчига ўзи реализация қилаётган товар (иш, хизмат)лар ҳақида ўз вақтида зарур, тўғри ва тушунарли маълумот бериши шарт.

Товар (иш, хизмат) ҳақидаги маълумотда қуйидагилар кўрсатилиши шарт:

товар (иш, хизмат) мажбурий талабларига мувофиқ келиши шарт бўлган норматив ҳужжатнинг номи;

товар (иш, хизмат)нинг асосий истеъмол хусусиятлари, шу жумладан, ўзига хос хусусиятлари рўйхати;

баҳоси (тарифи) ва сотиб олиш шартлари;

айрим турдаги товарларнинг ишлаб чиқарилган санаси;

ишлаб чиқарувчи (ижрочи)нинг кафилик мажбуриятлари;

товардан самарали ва хавфсиз фойдаланиш қоидалари ҳамда шартлари;

товарнинг хизмат (яроқлилиқ) муддати ва ушбу муддат туганидан кейин истеъмолчи нима ишлар қилиши зарурлиги, шунингдек бундай ишларни бажармаслик натижасида келиб чиқиши мумкин бўлган оқибатлар тўғрисидаги маълумотлар;

ишлаб чиқарувчи (ижрочи, сотувчи)нинг номи ва мулкчилик шакли, рўйхатга олиш ва лицензия гувоҳномасининг номери;

ишлаб чиқарувчи (ижрочи, сотувчи)нинг ҳамда улар истеъмолчидан даъво қабул қилишга ваколат берган, шунингдек таъмирлаш ишларини бажарадиган ва техникавий хизмат кўрсатадиган корхоналарнинг манзиллари;

товарларни сақлаш, хавфсиз утилизация қилиш усуллари ҳамда қоидалари;

театр-концерт тадбирлари ўтказилаётганда фонограммадан фойдаланилиши тўғрисидаги ахборот.

Сертификатланиши шарт бўлган товар ҳақида истеъмолчига унинг сертификатланганлиги тўғрисида маълумот тақдим этилиши лозим.

Товар (иш, хизмат) ҳақидаги зарур ахборотнинг йўқлиги бундай товар (иш, хизмат)ни реализация қилиш маълумот берилгунга қадар тегишли давлат бошқаруви органининг кўрсатмаси бўйича тўхтатиб турилишига сабаб бўлади.

Агар товар (иш, хизмат) ҳақида нотўғри ёки етарли даражада тўлиқ бўлмаган маълумот берилганлиги:

зарур истеъмол хоссаларига эга бўлмаган товар (иш, хизмат) сотиб олинишига сабаб бўлса, истеъмолчи шартномани бекор қилишга ва ўзига етказилган зарарнинг қопланишини талаб қилишга ҳақлидир;

сотиб олинган товар (иш, хизмат)дан кўзланган мақсадда фойдалана олмасликка сабаб бўлса, истеъмолчи тегишли маълумот оқилона қисқа (кўпи билан уч кунлик) муддатда берилишини талаб қилишга ҳақлидир. Агар маълумот айtilган муддатда берилмаса, истеъмолчи шартномани бекор қилиб, зарарнинг қопланишини талаб қилишга ҳақлидир;

истеъмолчининг ҳаётига, соғлиғига ёхуд мол-мулкига зарар етказилишига сабаб бўлса, у ишлаб чиқарувчи (ижрочи, сотувчи) олдида қонун ҳужжатларида назарда тутилган талабларни қўйишга ҳақлидир.

Истеъмолчининг товар (иш, хизмат) ҳақидаги нотўғри ёки етарли даражада тўлиқ бўлмаган маълумот туфайли етказилган зарарни қоплаш

тўғрисидаги талаблари сотиб олинган товар (иш, хизмат)нинг хоссалари ва жиҳатлари ҳақида истеъмолчи махсус билимга эга эмас деган тахминга асосланиб қараб чиқилади.

Нотўғри реклама оқибатида сотиб олинган товар (иш, хизмат) туфайли истеъмолчига етказилган зарар ишлаб чиқарувчи (ижрочи, сотувчи) томонидан тўлиқ ҳажмда қопланиши лозим.

Истеъмолчи шартнома тузиш йўли билан товарни (иш, хизматни) эркин сотиб олиш ҳуқуқига эга бўлиб, бу шартномага кўра сотувчи (ишлаб чиқарувчи, ижрочи) истеъмолчига муайян миқдордаги ва мақбул сифатли товарни мулк қилиб топшириш (иш бажариш, хизмат кўрсатиш) мажбуриятини, истеъмолчи эса, шартлашилган пулни тўлаш мажбуриятини ўз зиммаларига оладилар.

Нархнома билан қўйилган товарлар ҳамда товар (иш, хизмат)лар ҳақида келувчилар эътиборига ҳавола этиладиган маълумот тегишли шартномани тузиш учун таклиф деб ҳисобланади.

Томонлар ўртасида шартнома нарсаси, миқдор, нарх ва бошқа муҳим шартлар тўғрисида келишувга эришилса, истеъмолчи билан ишлаб чиқарувчи (ижрочи, сотувчи) ўртасида шартнома тузилган деб ҳисобланади.

Тузилган заҳоти бажариладиган шартнома, қоида тариқасида, оғзаки шаклда тузилади, қонун ҳужжатларида белгилаб қўйилган ҳоллар бундан мустасно. Тузилган вақтдан бошқа пайтда (олдиндан бериладиган буюртмалар бўйича, жўнатма савдода ва бошқа ҳолларда) бажариладиган шартнома ёзма шаклда тузилади.

Истеъмолчи сотиб олинган товар (иш, хизмат) сифатини, бутлигини, вазни ва нархини текшириш ҳуқуқига эга, сотувчи (ишлаб чиқарувчи, ижрочи) эса, назорат-ўлчов асбобларини, нархга доир ҳужжатларни тақдим этиши, товарни ишлатиб кўрсатиши, ундан хавфсиз ва тўғри фойдаланишни ўргатиши, зарурат бўлса, товарни экспертизага юбориши шарт.

Олди-сотди шартномаларининг айрим турлари тўғрисидаги қоидалар, шунингдек айрим турдаги товарларни (ишларни, хизматларни) реализация қилиш қоидалари Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати томонидан тасдиқланади.

Товар (иш, хизмат)лар учун ҳақ тўлаш шакли ҳамда тартиби истеъмолчи билан сотувчи (ишлаб чиқарувчи, ижрочи) ўртасидаги келишувга биноан белгиланади. Товарларни кредитга сотиш Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати томонидан тасдиқландиган товарларни кредитга сотиш қоидалари билан белгиландиган тартибда амалга оширилади.

Олди-сотди амалга оширилганда истеъмолчига касса ёки товар чеки берилади. Товарни касса ёки товар чекини бермасдан сотиш тақиқланади.

Узоқ муддат фойдаланиладиган барча турдаги товарлар ва хизматларга ишлаб чиқарувчи (ижрочи) кафолат муддати белгилаши лозим. Кафолат муддати товар истеъмолчига сотилган ёки хизмат кўрсатилган кундан бошлаб ҳисобланади. Агар товар сотилган кунни аниқлашнинг имкони бўлмаса, бу муддат товар ишлаб чиқарилган кундан бошлаб ҳисобланади.

Ишлаб чиқарувчи (ижрочи) кафолат муддати мобайнида товар (хизмат)нинг, шу жумладан, бутловчи буюмларнинг нормал ишлашини (кўлланилишини, улардан фойдаланилишини) таъминлаши шарт.

Бутловчи буюмларнинг кафолат муддати, агар қонун ҳужжатларида бошқача қоида белгиланмаган бўлса, асосий буюмнинг кафолат муддатидан кам бўлмаслиги лозим.

Кафолат муддати товар (хизмат)нинг паспортида ёки товарни сотиш ёхуд хизмат кўрсатиш пайтида товар билан биргаликда истеъмолчига бериладиган бошқа ҳужжатда кўрсатилади.

Ишлаб чиқарувчи товардан кафолат муддати ва хизмат муддати мобайнида фойдаланиш имкониятини таъминлаши, товарнинг таъмирланишини ва унга техник хизмат кўрсатилишини ташкил этиши, товарни ишлаб чиқариш муддати мобайнида ҳамда у ишлаб чиқаришдан олиб ташланганидан кейин товарнинг хизмат муддати мобайнида, бундай муддат бўлмаган тақдирда эса, товар ишлаб чиқаришдан олиб ташланган пайтдан эътиборан ўн йил мобайнида етарли ҳажмда ва турда эҳтиёт қисмлари ишлаб чиқариши ҳамда савдо ва таъмирлаш ташкилотларига етказиб бериши шарт.

Дори-дармон, озиқ-овқат ва маиший кимё товарларида уларнинг ишлаб чиқарилган санаси, яроқлилиқ муддати ҳамда уларни сақлаш шартлари кўрсатилган бўлиши лозим. Сотувчиларга ишлаб чиқарилган санаси ва яроқлилиқ муддати кўрсатилмаган ёки яроқлилиқ муддати ўтган товарларни қабул қилиш ҳамда реализация қилиш ман этилади.

Истеъмолчи ўзи сотиб олган товар (иш, хизмат) санитария-гигиена, шу жумладан радиология, эпидемияга қарши талабларга ва амалдаги бошқа нормалар ҳамда қоидаларга риоя этган ҳолда ишлаб чиқарилган ёки бажарилган бўлишига ва унинг ҳаёти, соғлиғи, атроф-муҳит учун хавфсиз бўлишига, шунингдек унинг мол-мулкига зарар етказмаслигига кафолат берилишини талаб қилиш ҳуқуқига эга.

Товар (иш, хизмат)нинг истеъмолчилар ҳаёти, соғлиғи, мол-мулки ва атроф-муҳит учун хавфсиз бўлишига доир талаблар қонун ҳужжатлари билан белгиланади.

Ишлаб чиқарувчи (ижрочи) товар (иш, хизмат)нинг хизмат муддати ёки яроқлилиқ муддати мобайнида, агар бундай муддат белгиланмаган бўлса, товар истеъмолчига сотилган (иш бажарилган) кундан эътиборан ўн йил мобайнида унинг хавфсиз бўлишини таъминлаши шарт.

Истеъмолчиларнинг ҳаёти, соғлиғи, мол-мулки ҳамда атроф-муҳит учун хавф туғдирувчи товар ишлаб чиқарганлик (иш бажарганлик, хизмат кўрсатганлик) учун қонун ҳужжатларига мувофиқ:

ишлаб чиқарувчи (ижрочи);

норматив ҳужжатларни тасдиқлаган орган;

мувофиқлик сертификати берган орган;

соғлиқни сақлаш, табиатни муҳофаза қилиш, ветеринария хизмати органлари ёки хавфли товар (иш, хизмат)ни ишлаб чиқариш ёхуд реализация қилишга рухсат берган бошқа органлар жавобгар бўлади.

Товар (иш, хизмат)нинг хавфсиз бўлиши таъминланмаганлиги оқибатида истеъмолчининг ҳаёти, соғлиғи ёки мол-мулкига етказилган зарар ушбу Қонуннинг 20-моддасига мувофиқ қопланиши лозим.

Агар товар (иш, хизмат)дан хавфсиз фойдаланиш ёки уни шу тарзда ташиш ва сақлаш учун махсус қоидаларга риоя этиш зарур бўлса, ишлаб чиқарувчи (ижрочи) бундай қоидаларни ишлаб чиқиши, сотувчи (ижрочи) эса, уларни истеъмолчилар эътиборига етказиши шарт.

Агар товардан фойдаланиш, уни сақлаш, ташиш ёки утилизация қилиш, иш (хизмат) натижалари истеъмолчининг ҳаёти, соғлиғи, мол-мулкига ёки атроф-муҳитга зарар етказаётганлиги ёхуд зарар етказиши мумкинлиги аниқланса, ишлаб чиқарувчи (ижрочи, сотувчи) зарар келтирувчи сабаблар бартараф этилгунга қадар уларни ишлаб чиқаришни (бажаришни, уни реализация қилишни) дарҳол тўхтатиши, муомаладан чиқариш ва истеъмолчилардан қайтариб олиш чораларини кўриши шарт.

Зарар етказилишининг сабабларини бартараф этиш мумкин бўлмаган тақдирда, ишлаб чиқарувчи (ижрочи, сотувчи) бундай товарни ишлаб чиқаришдан олиб ташлаши, ишни бажариш ва хизмат кўрсатишни тугатиши шарт, бунда даволашга, озик-овқатга мўлжалланган товарлар ва маиший кимё товарлари сотувчи ёки ишлаб чиқарувчи томонидан утилизация қилиниши шарт. Бу мажбуриятлар сотувчи ёки ишлаб чиқарувчи (ижрочи) томонидан бажарилмаган тақдирда, товарни ишлаб чиқаришдан олиб ташлаш, ишни бажариш ва хизмат кўрсатишни тўхтатиш, уларни муомаладан чиқариш ва истеъмолчилардан қайтариб олиш товарнинг (ишнинг, хизматнинг) хавфсиз бўлиши ва сифати устидан назоратни амалга оширувчи давлат бошқаруви органлари кўрсатмасига биноан амалга оширилади.

Истеъмолчининг ҳаёти, соғлиғи ва мол-мулкига ҳамда атроф-муҳит учун хавфли бўлган товарларнинг партияларини муомаладан чиқариш, ишларни бажаришни ва хизматлар кўрсатишни тақиқлаб қўйиш тартиби Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати томонидан белгиланади.

Товарни қайтариб олиш, ишни бажаришни ва хизмат кўрсатишни тақиқлаб қўйиш муносабати билан истеъмолчига етказилган зарар ишлаб чиқарувчи (ижрочи, сотувчи) томонидан тўлиқ ҳажмда қопланиши лозим.

Агар ишлаб чиқарувчи (сотувчи) хавфли хоссаларга эга бўлган товарни қайтариб олиш юзасидан барча зарур чораларни кўрган бўлса, у истеъмолчи мазкур товардан фойдаланишни давом эттиравериши туфайли етказилган зарар учун жавобгарликдан озод қилинади.

Нуқсонли товар сотилган истеъмолчи, агар бу ҳол шартнома тузиш пайтида айтиб ўтилмаган бўлса, ўз хоҳишига қараб қуйидагилардан бирини талаб қилишга ҳақли:

товарни айти шундай маркали (моделли, артикулли) мақбул сифатли товарга алмаштириб бериш;

товарни бошқа маркали (моделли, артикулли) шундай товарга алмаштириб, унинг харид нархини тегишинча қайта ҳисоб-китоб қилиш;

товарнинг нуқсонларини бепул бартараф этиш ёки истеъмолчининг ёхуд учинчи шахснинг нуқсонларни бартараф этишга қилган харажатларини қоплаш;

харид нархини нуқсонга мутаносиб равишда камайтириш;
шартномани бекор қилиб, кўрилган зарарни қоплаш.

Агар нуқсонлар:

товарнинг кафолат муддати ёхуд яроқлилиқ муддати мобайнида;
кафолат муддати ва яроқлилиқ муддати белгиланмаган товарлар бўйича олти ой мобайнида;

кўчмас мулк истеъмолчига ўтказилган кундан эътиборан икки йил мобайнида, агар шартномада бундан узоқроқ муддат назарда тутилмаган бўлса;

мавсумий товарлар учун Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати томонидан белгиланган муддат мобайнида аниқланган бўлса, истеъмолчи мазкур ҳуқуқларини рўёбга чиқариши мумкин.

Истеъмолчи ўзига сотилган, тўпламлар, гарнитурлар, комплектлар ва комплексларнинг мустақил таркибий қисми бўлган ва мустақил нархга эга бўлган буюмларда нуқсонлар борлигини аниқлаган тақдирда, бутун тўпلام, гарнитур, комплект ва комплексга нисбатан ҳам, уларнинг нуқсонлари бор мустақил таркибий қисмларига нисбатан ҳам ушбу модданинг биринчи қисмида назарда тутилган талабларни қўйишга ҳақлидир.

Ушбу модданинг биринчи қисмида баён этилган талабларни истеъмолчи сотувчига қўяди.

Истеъмолчининг талаблари у касса ёки товар чекини, кафолат муддати белгиланган товарлар бўйича эса, тегишлича расмийлаштирилган техник паспорт ёки унинг ўрнини босувчи бошқа ҳужжатни тақдим этган тақдирда кўриб чиқилади.

Истеъмолчи техник паспортни йўқотиб қўйган тақдирда, уни қайта тиклаш қонун ҳужжатларига мувофиқ амалга оширилади.

Товарда аниқланган нуқсонлар ишлаб чиқарувчи томонидан бартараф этилади. Ишлаб чиқарувчи билан сотувчининг ўзаро муносабатлари шартнома билан тартибга солинади.

Истеъмолчи товарнинг ишлаб чиқарилишига, тузилишига, таркибига доир камчиликларни ёки бошқа нуқсонларни аниқлаган тақдирда сотувчи (ишлаб чиқарувчи) уни айна шундай маркали (моделли, артикулли) товарга етти кунлик муддатда, товар сифатини сотувчи (ишлаб чиқарувчи) томонидан қўшимча равишда текшириш зарур бўлганида эса, истеъмолчи талаб қўйган пайтдан эътиборан йигирма кун ичида алмаштириб бериши шарт.

Айна шундай маркали (моделли, артикулли) товар бўлмаган тақдирда, истеъмолчининг алмаштириб бериш хусусидаги талаби даъво қилинган пайтдан эътиборан бир ой ичида қондирилиши керак. Чўл ва олис жойларда, товарлар вақти-вақти билан олиб бориладиган жойларда истеъмолчининг бундай талаби ушбу жойларга навбатдаги товар етказиб бериш учун кетадиган муддат ичида, лекин икки ойдан кечиктирмай қондирилиши лозим.

Ана шу муддатларнинг ўтказиб юборилган ҳар бир кун учун сотувчи (ишлаб чиқарувчи) истеъмолчига алмаштирилган товарни бериш билан бир вақтда товар баҳосининг бир фоизи миқдоридан неустойка (пеня) тўлайди.

Истеъмолчининг розилиги билан сотувчи нуқсонли товарни бошқа маркали (моделли, артикулли) шундай товарга алмаштириб бериб, харид нархини тегишинча қайта ҳисоб-китоб қилиши шарт.

Товарда кафолат муддатида топилган нуқсонларни сотувчи истеъмолчи тегишли талаб қўйган пайтдан эътиборан йигирма кун ичида, ишлаб чиқарувчи эса, ўн кун ичида бепул бартараф этиши лозим.

Истеъмолчи кафолат муддати тугаганидан кейин товарнинг нуқсонларини бепул бартараф этиш тўғрисида ишлаб чиқарувчига талаб қўйишга ҳақли. Бундай талаб, башарти товарда ишлаб чиқарувчининг айби билан йўл қўйилган жиддий нуқсонлар аниқланган бўлса, белгиланган хизмат муддати мобайнида, агар хизмат муддати белгиланмаган бўлса, ўн йил мобайнида қўйилиши мумкин.

Узоқ муддат давомида фойдаланиладиган товарни таъмирлашга кетадиган вақтда фойдаланиб туриш учун истеъмолчининг талабига биноан нуқсонли товар қайтариб берилганидан кейин уч кун ичида унга айна шундай маркали (моделли, артикулли) товар бериб турилади (сотувчининг ҳисобидан унинг ўзи ёки вакили элтиб беради). Бунинг учун ишлаб чиқарувчи сотувчи билан биргаликда шартнома асосида товарларнинг алмашув фондини назарда тутишлари шарт. Мазкур талаблар татбиқ этилмайдиган узоқ муддат давомида фойдаланиладиган товарлар рўйхатини Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати белгилайди.

Товардаги нуқсонларни бартараф этиш хусусида талаб қўйилган тақдирда, ундан фойдаланишнинг кафолат муддати истеъмолчининг товардан фойдалана олмаган даврга тенг муддатга узайтирилади. Мазкур муддат истеъмолчи нуқсонларни бартараф этиш талаби билан мурожаат этган кундан эътиборан ҳисоблана бошлайди.

Сотувчи (ишлаб чиқарувчи) истеъмолчининг таъмирлашга кетадиган вақтда фойдаланиш учун шундай товарни бериб туриш ҳақидаги талабининг бажариш кечиктирилган ҳар бир кун учун, шунингдек нуқсонларни бартараф этишнинг шартномадан келиб чиқадиган муддатларидан ортиқ кечиктирилган ҳар бир кун учун товар нархининг бир фоизи миқдоридан истеъмолчига неустойка (пеня) тўлайди.

Агар сотувчи (ишлаб чиқарувчи) истеъмолчининг товарни алмаштириб бериш ёки ундаги нуқсонларни бартараф этиш ҳақидаги талабларини бажармаган бўлса, истеъмолчи товарнинг харид нархини нуқсонга мутаносиб равишда камайтиришни ёки шартномани бекор қилиб, етказилган зиён ва маънавий зарарни ушбу Қонуннинг 20 ва 22-моддаларига мувофиқ қоплашни талаб қилишга ҳақли.

Нуқсонли товар айна шундай маркали (моделли, артикулли) товарга алмаштириб берилган вақтда товарнинг нархи ўзгарган бўлса, қайта ҳисоб-китоб қилинмайди.

Нуқсонли товар бошқа маркали (моделли, артикулли) товарга алмаштириб берилаётганда, агар алмаштирилиши керак бўлган товар нархи унинг ўрнига берилаётган товар нархидан паст бўлса, истеъмолчи нархлардаги фарқни қўшимча равишда тўлаши лозим, алмаштирилиши керак бўлган товар нархи унинг ўрнига берилаётган товар нархидан юқори бўлса, истеъмолчига нархлардаги фарқ қайтарилади. Бундай ҳисоб-китоб чоғида алмаштирилиши керак бўлган товар нархи ошган тақдирда, унинг талаб қўйилган пайтдаги нархи, нархи пасайган тақдирда эса, харид қилинган пайтдаги нархи қўлланилади.

Шартнома бекор қилинаётганда товар нархи ошган бўлса, истеъмолчи билан ҳисоб-китоб товарнинг тегишли талаб қўйилган пайтдаги қийматига қараб, нархи пасайган тақдирда эса, харид қилинган пайтдаги қийматига қараб амалга оширилади.

Товар истеъмолчиларга кредитга сотилган бўлса, шартнома бекор қилинган тақдирда, пул суммаси товар қайтарилаётган пайтга қадар узилган кредит миқдорида қайтариб берилади, шунингдек кредит берганлик ҳақи тўланади.

Ҳажми катта ёки вазни беш килограммдан зиёд товарни таъмирлаш, нархини тушириш, алмаштириш учун элтиш ва истеъмолчига қайтариб келтириб бериш сотувчининг (ишлаб чиқарувчининг) кучи билан ва унинг ҳисобидан амалга оширилади. Ушбу мажбурият бажарилмаган тақдирда товарни элтиш ва қайтариб олиб келиш истеъмолчи томонидан амалга оширилиши мумкин. Бунда истеъмолчининг товарни элтиш ва қайтариб олиб кетиш билан боғлиқ харажатларини сотувчи (ишлаб чиқарувчи) қоплаши шарт.

Истеъмолчи мақбул сифатли ноозик-овқат товарини харид қилган кунидан эътиборан ўн кун ичида ушбу товар сотиб олинган жойдаги сотувчидан уни айна шундай товарга алмаштириб олишга, бундай товар сотувда бўлмаса, пулини қайтариб олишга ҳақли.

Алмаштириб олиш тартиби ва алмаштириб берилмайдиган товарлар рўйхати Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати тасдиқлайдиган қоидалар билан белгиланади.

Ижрочи айрим турдаги ишларни бажариш (хизматлар кўрсатиш) қоидаларида ёки шартномада белгиланган муддатда, ҳажмда ва сифатда ишни бажариши (хизмат кўрсатиши) шарт.

Ишни бажариш (хизмат кўрсатиш) муддати иш бажарилиши (хизмат кўрсатилиши) лозим бўлган санага (даврга), шунингдек ижрочи ишни бажаришга (хизмат кўрсатишга) киришиши лозим бўлган санага (даврга) қараб белгиланиши мумкин. Агар иш бажариш, хизмат кўрсатиш шартноманинг амал қилиш муддати давомида қисмларга бўлиб-бўлиб адо этиладиган бўлса (вақтли матбуотни етказиб бериш, техник хизмат кўрсатиш ва бошқалар), ишлар бажариш (хизматлар кўрсатиш)нинг босқичма-босқич муддатлари (давралари) назарда тутилиши керак.

Агар ижрочи шартномани ижро этишга ўз вақтида киришмаса ёки шартноманинг белгиланган муддатда бажарилмаслиги аён бўлиб қолса,

истеъмолчи ишни бажариш, хизмат кўрсатиш тўғрисидаги шартномадан воз кечишга ва етказилган зарарнинг қопланишини талаб қилишга ҳақли.

Агар ижрочи шартнома шартларини иш (хизмат)ни ёмонлаштирган даражада жиддий бузган бўлса ёхуд ишда (хизматда) бошқа жиддий нуқсонларга йўл қўйган бўлса, истеъмолчи ўз хоҳишига кўра нуқсонлар бепул бартараф этилишини, бажарилган иш (кўрсатилган хизмат) баҳоси нуқсонларга мутаносиб равишда камайтирилишини, худди шундай сифатли шу хилдаги материалдан бошқа буюм бепул тайёрлаб берилишини ёхуд ишнинг такроран бажарилишини ёинки шартнома бекор қилиниб, кўрилган зарар тўлиқ қопланишини талаб қилишга ҳақли.

Истеъмолчи ушбу модданинг тўртинчи қисмида кўрсатилган ҳуқуқларни:

ишни (хизматни) қабул қилиб олиш вақтида ёки унинг бажарилиши жараёнида нуқсонлар аниқланган тақдирда;

кафолат муддати давомида, кафолат муддати бўлмаган тақдирда эса, иш (хизмат) қабул қилиб олинган кундан эътиборан олти ой давомида;

иморат ёки бошқа кўчмас мулкда нуқсонлар аниқланган кундан эътиборан икки йил давомида рўёбга чиқариши мумкин.

Иш бажариш (хизмат кўрсатиш) жараёнида аниқланган нуқсонларни бартараф этиш муддатлари шартномада белгилаб қўйилади. Бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)даги нуқсонлар, агар шартномада бир мунча қисқарок муддат белгиланмаган бўлса, истеъмолчи талаб қилган кундан эътиборан йигирма кун ичида ижрочи томонидан бартараф этилиши керак. Нуқсонлар белгиланган муддатда бартараф этилмаган, шунингдек иш бажаришни (хизмат кўрсатишни) бошлаш ва тугаллаш кечиктирилган тақдирда, ижрочи истеъмолчига ҳар бир кечиктирилган кун, соат (агар муддат соатларда белгиланган бўлса) учун иш (хизмат) қийматининг ёки буюртма қийматининг (агар унинг қиймати алоҳида белгиланмаган бўлса) бир фоизи миқдорида неустойка (пеня) тўлайди.

Истеъмолчи ундириб олган неустойка (пеня) суммаси иш бажариш (хизмат кўрсатиш)нинг алоҳида тури баҳосидан ёки буюртманинг умумий баҳосидан ортиқ бўлиши мумкин эмас.

Бажарилган ишдаги нуқсонларни бартараф этиш кечиктирилганлиги учун ижрочи тўлаган неустойка (пеня) қопланиши лозим бўлган зарар ҳисобига кирмайди.

Ижрочининг мажбуриятни умуман ёки лозим даражада бажармаганлик учун неустойка (пеня) тўлаши ва зарарни қоплаши уни мажбуриятни асл ҳолида бажаришдан озод этмайди.

Истеъмолчидан қабул қилиб олинган ашё (материал) йўқолган, ишдан чиққан, унга путур етган тақдирда ёки истеъмолчининг материалдан фойдаланиб бажарилган ишда жиддий нуқсонлар бўлса ёки у бузиб бажарилган тақдирда ижрочи истеъмолчига айнан ўхшаш сифатли ашёни қайтариши (ўзининг айнан ўхшаш сифатли материалдан иш бажариши ёки хизмат кўрсатиши), бунинг имконияти бўлмаган тақдирда эса, ашёнинг

(материалнинг) талаб қўйилган пайтдаги қийматини икки барабар қилиб тўлаши шарт.

Ижрочи томонидан ишлар бажариш ва хизматлар кўрсатиш учун қабул қилиб олинаётган ашё (материал) қиймати шартнома тузиш пайтида томонларнинг келишувига мувофиқ белгиланади.

Ишда (хизматда) жиддий нуқсонлар мавжуд бўлганида ёки шартнома талаблари жиддий бузилганида, шунингдек ашё (материал) йўқолган, ишдан чиққан, унга путур етган тақдирда истеъмолчи билан ҳисоб-китоб ишнинг (хизматнинг) ёки материалнинг шартномани бекор қилиш пайтидаги ошган нархини ҳисобга олган ҳолда амалга оширилади.

Ишлар бажариш ва хизматлар кўрсатиш тўғрисида тузилган шартномалар бўйича истеъмолчилар билан ижрочи ўртасидаги муносабатларнинг ўз моҳиятига кўра ушбу моддага мос келмайдиган хусусиятлари, шунингдек шартномаларнинг умуман ёки лозим даражада ижро этилмаганлиги туфайли келиб чиқадиган оқибатлар бундай шартномаларнинг алоҳида турлари тўғрисида қонун ҳужжатларида белгилаб қўйиладиган қоидалар билан аниқланади.

Товар (иш, хизмат)нинг тузилишига, ишлаб чиқарилишига, таркибига боғлиқ бўлган ва бошқа нуқсонлари, шунингдек истеъмолчининг ҳаёти, соғлиғи ёки мол-мулкининг хавфсизлигини таъмин эта олмайдиган материаллар, ускуналар, асбоб-анжомлар, мосламалар ёки бошқа воситалар қўлланилиши оқибатида истеъмолчининг ҳаётига, соғлиғи ёки мол-мулкига етказилган зарар сотувчи (ишлаб чиқарувчи, ижрочи) томонидан қопланиши лозим.

Сотувчи (ишлаб чиқарувчи, ижрочи) билан шартнома муносабатларига киришган-киришмаганидан қатъи назар, ҳар қандай истеъмолчи товар (иш, хизмат)нинг нуқсони туфайли етказилган зарар қопланишини талаб қилиш ҳуқуқига эга.

Истеъмолчининг ҳаёти, соғлиғи ёки мол-мулкига етказилган зарар, агар у норматив ҳужжатларда назарда тутилган товарнинг хизмат (яроқлилик) муддати мобайнида, бундай муддат белгиланмаган тақдирда эса, товар ишлаб чиқарилган (иш, хизмат қабул қилинган) пайтдан эътиборан ўн йил мобайнида юзага келган бўлса, қопланиши лозим.

Сотувчи (ишлаб чиқарувчи, ижрочи) зарар бартараф қилиб бўлмайдиган куч ёки фойдаланиш, сақлаш ёхуд ташишнинг белгиланган қоидалари истеъмолчи томонидан бузилиши туфайли етказилганлигини исботласа, у жавобгарликдан озод қилинади.

Шартноманинг истеъмолчи ҳуқуқларини чеклаб қўядиган ва қонун ҳужжатларига зид бўлган талаблари ҳақиқий эмас деб ҳисобланади. Агар уларни қўллаш натижасида истеъмолчига зарар етказилган бўлса, бу зарар ишлаб чиқарувчи (сотувчи, ижрочи) томонидан қопланиши лозим.

Сотувчи (ижрочи) истеъмолчини ҳақ эвазига қўшимча товарлар сотиб олишга ёки қўшимча хизматлардан фойдаланишга қисташга, шунингдек кўрсатилмаган хизматлар учун ҳақ олишга ҳақли эмас.

Истеъмолчининг ҳуқуқлари бузилиши туфайли унга етказилган маънавий зарар учун уни етказган шахс, башарти у айбдор бўлса, ҳақ тўлаши лозим. Маънавий зарар учун тўланадиган ҳақ миқдорини суд белгилайди.

Маънавий зарар учун ҳақ тўлаш мулкӣ зиён ва истеъмолчи кўрган зарарнинг ўрни қопланишидан қатъи назар, амалга оширилади.

Давлат истеъмолчиларнинг товар (иш, хизмат) сотиб олиш ва ундан фойдаланиш чоғидаги ҳуқуқлари ҳамда қонун билан кўриқланадиган манфаатлари ҳимоя қилинишини кафолатлайди.

Истеъмолчиларнинг ҳуқуқлари давлат томонидан ҳимоя қилинишини давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари, шунингдек судлар таъминлайдилар.

Қуйидагилар истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун махсус ваколат берилган давлат органларидир: Ўзбекистон Республикаси Монополиядан чиқариш, рақобат ва тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш давлат кўмитаси; Ўзбекистон стандартлаштириш, метрология ва сертификатлаштириш агентлиги (бундан буён матнда "Ўзстандарт" агентлиги деб юритилади); Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги; Ўзбекистон Республикаси Давлат архитектура ва қурилиш кўмитаси; Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат кўмитаси; истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисидаги қонун ҳужжатларига риоя этилишини ўз ваколатлари доирасида назорат қилувчи бошқа давлат бошқаруви органлари

Истеъмолчилар ҳуқуқлари ҳимоя қилиниши учун маҳаллий ҳокимият органлари:

истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш соҳасидаги қонун ҳужжатлари бажарилишини ташкил этадилар;

истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ваколати берилган давлат органлари ва истеъмолчиларнинг жамоат бирлашмалари билан ҳамкорлик қиладилар;

истеъмолчиларнинг шикоятлари, аризалари ва таклифларини кўриб чиқадиладар;

истеъмолчиларнинг (истеъмолчилар номуайян доирасининг) ҳуқуқларини ҳимоя қилиб судларга мурожаат этадилар;

ўз ҳуқуқлари доирасида бошқа ваколатларни ҳам амалга оширадилар.

Ўзбекистон Республикаси Монополиядан чиқариш, рақобат ва тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш давлат кўмитаси ҳамда унинг ҳудудий органлари истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш мақсадида:

истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисидаги қонун ҳужжатларига риоя этилиши устидан давлат назоратини амалга оширадилар;

истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисидаги қонун ҳужжатларининг қўлланилиши масалалари юзасидан расмий тушунтиришлар берадилар;

истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузиш аломатлари аниқланган тақдирда, ишлаб чиқарувчидан

(ижрочидан, сотувчидан) зарур ҳужжатлар, тушунтиришларни ва бошқа ахборотни сўраб оладилар;

истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини бузаётган камчиликларни бартараф этиш тўғрисида ишлаб чиқарувчига (ижрочига, сотувчига) кўрсатма юборадилар;

истеъмолчиларнинг (истеъмолчилар номуайян доирасининг) ҳуқуқларини ҳимоя қилиб, судга мурожаат этишга ҳақлидирлар;

қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ваколатларни амалга оширадилар.

Товар (иш, хизмат)лар хавфсиз бўлишини ва уларнинг сифатини таъминлаш мақсадида "Ўзстандарт" агентлиги, Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги, Ўзбекистон Республикаси Давлат архитектура ва қурилиш қўмитаси, Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ҳамда товар (иш, хизмат)лар хавфсиз бўлиши ва сифати устидан назоратни амалга оширувчи бошқа давлат бошқарув органлари ўз ваколатлари доирасида:

товар (иш, хизмат)лар хавфсиз бўлишига ва уларнинг сифатига доир мажбурий талабларни белгилайдилар ҳамда бу талабларга риоя этилиши устидан назоратни амалга оширадилар;

товар (иш, хизмат)лар хавфсиз бўлишига ва уларнинг сифатига доир талаблар бузилишини бартараф этиш, паст сифатли товарларни ишлаб чиқаришдан олиб ташлаш, чиқариш ва реализация қилишни тўхтатиш (ишлар бажарилишини, хизматлар кўрсатилишини тўхтатиш), уларни истеъмолчилардан қайтариб олиш тўғрисида ишлаб чиқарувчиларга (ижрочиларга, сотувчиларга) кўрсатмалар йўллайдилар, шунингдек бу ҳақда истеъмолчиларни хабардор қиладилар;

ишлаб чиқарувчи (ижрочи, сотувчи)лар товарлар (ишлар, хизматлар) хавфсиз бўлиши ва уларнинг сифатига доир талабларни бузганлари тақдирда уларнинг устидан судларда даъво қўзғатадилар.

Товар (иш, хизмат)лар хавфсиз бўлиши ва уларнинг сифати устидан назоратни амалга оширувчи давлат бошқаруви органлари фаолиятини Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати мувофиқлаштириб боради.

Ишлаб чиқарувчи (ижрочи, сотувчи) истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузганлик учун жавобгар бўлади.

Ўзбекистон Республикаси Монополиядан чиқариш, рақобат ва тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш давлат қўмитаси ҳамда унинг ҳудудий органлари ишлаб чиқарувчига (ижрочига, сотувчига):

ишлаб чиқарилган санаси ва яроқлилик муддати кўрсатилиши шарт эканлиги қонун ҳужжатларида белгиланганлигига қарамай ишлаб чиқарилган санаси ва яроқлилик муддати кўрсатилмаган товарларни реализация қилишга ва сотишга қабул қилганлик учун - товарларнинг (ишларнинг, хизматларнинг) хавфсиз бўлиши ва сифати устидан назоратни амалга оширувчи тегишли давлат бошқаруви органларининг ушбу товарларнинг истеъмол (фойдаланиш) учун яроқлилиги тўғрисидаги хулосаси олинган тақдирда, реализация қилиш учун қабул қилинган товарлар ҳажмининг беш

фоизи миқдорида ва ушбу товарларнинг истеъмол (фойдаланиш) учун яроқсизлиги тўғрисидаги хулосаси олинган тақдирда, реализация қилиш учун қабул қилинган товарлар ҳажмининг юз фоизи миқдорида, бироқ энг кам иш ҳақининг икки юз бараваридан кўп бўлмаган миқдорда;

яроқлилиқ муддати ўтган товарларни реализация қилишга ва сотишга қабул қилганлик учун - реализация қилиш учун қабул қилинган товарлар ҳажмининг юз фоизи миқдорида, бироқ энг кам иш ҳақининг уч юз бараваридан кўп бўлмаган миқдорда;

истеъмолчилар ҳуқуқларининг бузилишини бартараф этиш тўғрисидаги кўрсатмаларни бажаришдан бўйин товлаганлик ёки ўз вақтида бажармаганлик, шунингдек уларга товарлар (ишлар, хизматлар) тўғрисида ахборот тақдим этмаганлик ёки била туриб нотўғри маълумотлар тақдим этганлик учун:

юрдик шахсларга - энг кам иш ҳақининг ўн бараваридан йигирма бараваригача миқдорда;

жисмоний шахсларга - энг кам иш ҳақининг уч бараваридан беш бараваригача миқдорда жарима солиш ҳуқуқига эга.

"Ўзстандарт" агентлиги ва ушбу Қонун 26-моддасининг биринчи қисмида кўрсатилган давлат бошқарувининг бошқа органлари:

товарларни (ишларни, хизматларни) мажбурий сертификатлаш қоидалари ишлаб чиқарувчи (ижрочи) томонидан бузилса;

ўзларининг кўрсатмаларини ишлаб чиқарувчи (ижрочи, сотувчи) бажаришдан бўйин товласа, ўз вақтида ёки лозим даражада бажармаса;

норматив ҳужжат талабларига жавоб бермайдиган товар (иш, хизмат) туфайли истеъмолчиларга зарар етказилса, жарималар солишга ҳақлидир.

Жарима солиш суд томонидан, ишлаб чиқарувчи (ижрочи, сотувчи) содир этилган ҳуқуқбузарликдаги айбига иқроор бўлган ва жаримани ихтиёрий равишда тўлаган тақдирда эса, махсус ваколатли давлат органи томонидан амалга оширилади. Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузганлик учун ишлаб чиқарувчининг (ижрочининг, сотувчининг) охириги ҳисобот санасидаги жорий активлари суммасининг жами йигирма фоизидан ортиқ миқдорда жарима ундириш унга ундириладиган суммани ундириш тўғрисида қарор қабул қилинган кундан эътиборан олти ой мобайнида ойма-ой бўлиб тўлаш имкони берилган ҳолда амалга оширилади.

Жарима солиш ишлаб чиқарувчини (ижрочини, сотувчини) йўл қўйилган қонунбузарликларни бартараф қилиш мажбуриятидан озод этмайди.

Ишлаб чиқарувчи (ижрочи, сотувчи) давлат бошқаруви органининг кўрсатмасини тўлиқ ёки қисман ҳақиқий эмас деб топиш тўғрисидаги ариза билан судга мурожаат этишга ҳақлидир.

Ариза бериш, агар суд кўрсатмаларнинг ижро этилишини тўхтатиб туриш тўғрисида ажрим чиқармаган бўлса, уни судда кўриб чиқиш даврида бу ҳужжатларнинг бажарилишини тўхтатиб қўймайди.

Товар (иш, хизмат)лар хавфсиз бўлиши ҳақидаги талабларга жавоб бермайдиган товар (иш, хизмат)лар туфайли истеъмолчиларга зарар етказилса, товарлар (ишлар, хизматлар) хавфсиз бўлиши ва уларнинг сифати устидан назоратни амалга оширувчи давлат бошқаруви органларининг мансабдор шахслари қонун ҳужжатларига мувофиқ жавобгар бўладилар.

Молиявий хизматлар кўрсатадиган ижрочи ўзининг тугатилиши ёки банкрот бўлиши эҳтимолини назарда тутган ҳолда истеъмолчиларнинг талабларини қондириш мақсадида ўз жавобгарлигини суғурта қилдириши шарт.

Молиявий хизматлар ижрочиси истеъмолчига етказилган зарар учун ўзининг жавобгарлиги тўғрисида суғурта шартномаси борлиги ҳақида истеъмолчига ахборот бериши шарт.

Истеъмолчининг ҳуқуқлари бузилган тақдирда, у судга мурожаат қилишга ҳақлидир. Даъволар, агар қонунларда бошқача қоида белгиланмаган бўлса, жавобгар, истеъмолчи жойлашган ердаги ёки зарар етказилган жойдаги судга тақдим этилади.

Истеъмолчилар ўз ҳуқуқларининг бузилиши билан боғлиқ даъволар бўйича, шунингдек товар (иш, хизмат)лар хавфсиз бўлиши ва уларнинг сифати устидан назоратни амалга оширувчи давлат органлари, истеъмолчиларнинг жамоат бирлашмалари истеъмолчининг (истеъмолчилар номуайян доирасининг) манфаатларини кўзлаб кўзғатиладиган даъволар бўйича давлат божи тўлашдан озод қилинадилар.

Истеъмолчилар ўз ҳуқуқлари ва манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида ихтиёрий равишда истеъмолчилар бирлашмаларини тузишлари мумкин.

Истеъмолчиларнинг бирлашмалари ўз фаолиятини қонун ҳужжатларига мувофиқ амалга оширувчи жамоат бирлашмаларидир.

Таянч сўзлар

Иқтисод, интеграция, патент, тизим, Европа, Ғарбий Европа, АҚШ, ЕПИ, идора, ном бериш, ҳуқуқ, самарали патент, бош патент, товар, хизмат, тижорат, АҚШда патентнинг уч тури, намуна, селекция, ютук, мувофиқ, амал, конвенция, иштирокчи, мамлакатлар

Такрорлаш учун саволлар.

1. Европа иттифоқи патент идорасига патен олиш учун қандай ҳужжатлар тақдим этилади?
2. Европа иттифоқида патент олиш учун қандай шартномалар ва битимлар тузилади,
3. АҚШ патент идорасига патент олиш учун қандай ҳужжатлар тақдим этилади?
4. Европа иттифоқи ва АҚШ патент қонунчилигида қандай ўхшашлик ва айирмалик белгилари бор?

Тавсия этиладиган адабиётлар

1. "Товар белгилари ва хизмат кўрсатиш белгилари тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни. 1993 йил 7 май да қабул қилинган, 1997 йил 26 декабрда ўзгартирилган.
2. "ЭҲМ учун яратилган дастурлар ва маълумотлар базаларини ҳуқуқий муҳофаза қилиш тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси Қонуни, - 1994 йил майда қабул қилинган
3. "Ихтиролар, фойдали моделлар ва саноат намуналари тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси қонуни, - 1994 йил 6 майда қабул қилинган, 1997 йил 26 декабрда ўзгартирилган.
4. "Селекция ютуқлари тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Қонун. - 1996 йил 30 майда қабул қилинган.
5. Ўзбекистон Республикаси Фуқаро Кодекси. -1996 йил 29 августда қабул қилинган.
6. "Интеграл микрочизмалар топологиясини ҳуқуқий муҳофазалаш тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Қонун,- 2001 йил 12 августда қабул қилинган.
7. "Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни,- 1996 йил 30 августда қабул қилинган.
8. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси мажлисининг Қарори. «2008 йилда Республикани ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2009 йилда иқтисодиётни барқарор ривожлантиришнинг энг муҳим устувор вазифалари тўғрисида», 2009 йил 13 февраль
9. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. – Т: Ўзбекистон, 2009. – 56 б.
10. Мамлакатимизни модернизация қилиш ва янгилашни изчил давом эттириш давр талаби. Президент Ислам Каримовнинг 2008 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2009 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси // Халқ сўзи, 2009 йил 14 февраль.
11. Каримов И.А. Энг асосий мезон – ҳаёт ҳақиқатини акс эттириш. Т.Ўзбекистон, 2009. – 24 б.

1.11. Ўзбекистон ва МДХ патент идораси ва ҳуқуқчилиги

- 1.11.1. Ўзбекистон ва МХД мамлакатларида патент ҳуқуқи.
- 1.11.2. Ўзбекистон ва МХД ихтироларни расмий экспертизадан ўтказиш.
- 1.11.3. Ўзбекистон Республикаси қонунларида белгиланган истемолчиларнинг асосий ҳуқуқлари.

1.11.1. Ўзбекистон ва МХД мамлакатларида патент ҳуқуқи

Собиқ СССР патент ҳуқуқи. Бугунги Россия қонунчилиги. Собиқ СССР патент қонунчилигининг ўзига хос хусусияти тўлиғича ўша даврда амал қилган ижтимоий қурилма моҳияти билан белгиланган. Жиддий қилиб айтганда, ихтиролар, саноат намуналари ва бошқа объектларни муҳофаза қилиш соҳасидаги совет қонунчилигини патент қонунчилиги деб номлаш мумкин эмас, сабаби у СССР фуқароларига патент берилишни кўзда тутмаган эди. Бироқ, шунга қарамасдан "патент" атамаси СССРда кенг қўлланилган. Масалан, ҳар бир илмий-тадқиқот ёки ишлаб чиқариш ташкилотига патент бўлимлари амал қиларди, ўқув юртларида патентшунослик фани бўйича машғулотлар ўтказиларди, патентшунос мутахассислар тайёрланарди ва ҳоказо.

Патент тизими 1919 йил 30 июнида Совет Иттифоқининг "Ихтиролар тўғрисида Низом" декрети қабул қилинганда асос солинган. Мазкур декретга мувофиқ янги муҳофаза ҳужжати — ихтиро учун муаллифлик гувоҳномаси киритилганди. Декретнинг моҳияти шундан иборат бўлганки, ҳар бир ихтиро халқ мулки ҳисобланган ва нашр қилингандан кейин давлат ташкилотларида умумий фойдаланишга ўтган. Бунда муаллифга давлат томонидан белгиланадиган ихтиронинг муҳимлигига кўра муаллифлик мукофотини тўлаш кафолатланарди.

СССР да шундай тизим тузилгандики, унда фақат ягона патент эгаси - давлатнинг ўзи мавжуд бўлиб, у фуқаролар томонидан яратилган барча ихтироларга мутлақ ҳуқуққа эга бўлган. Муаллиф ўз ихтиросига мутлақ ҳуқуқларни ололмасди, бинобарин ўз ихтиёрича уни тасарруф қилолмасди, лицензияни бошқа шахсларга сотолмасди ва ҳоказо. СССР қонунчилиги асосан муаллифлик ҳуқуқини эмас, балки 15 йил муҳлатга амал қиладиган патентни олиш имконини кўзда тутарди. Бироқ, СССР да фақат хорижий фуқаролар ва фирмалар патент олиши мумкин эди.

Шу билан бирга, амалда бўлган совет патент тизимининг ижобий жиҳатларини ҳам қайд этмаслик мумкин эмас. Биринчи навбатда, бу патент экспертизасини ўтказиш соҳасидаги кўп ишланган қимматли амалий тажрибага тааллуқлидир. Шунингдек ходимларни патентшуносларни тайёрлаш тажрибаси ҳамда таркибига корхоналарнинг патент бўлимлари, Бутун иттифоқ патент хизматлари маркази (БПХМ)нинг филиаллари, Патент кутубхоналари, Ихтирочи ва рационализаторлар жамиятлари ва бошқалар кирган СССРнинг ривожланган патент инфра-тузилмаси ҳам муҳим аҳамият касб этади. СССРнинг бош патент ташкилоти Ихтиролар ва кашфиётлар бўйича СССР Давлат кўмитаси бўлиб, унинг қошида 1960 йилда Давлат патент экспертизасининг Бутуниттифоқ илмий-тадқиқот институти (ДПЭБИТИ) ташкил этилган.

Совет Иттифоқининг патент билимлари соҳасидаги тажрибаси Россия ва бошқа МДҲ мамлакатларида ривожланаётган замонавий патент тизимининг негизи бўлди.

Россиянинг янги патент қонуни 1992 йил 23 сентябридан кучга кирди. Бу қонун умуман олганда етакчи хорижий мамлакатлар патент қонунчилиги низомлари билан уйғунлаштирилган. Масалан, ихтиронинг патентга

лойиклик мезонлари сифатида янгилик ихтиро даражаси ва саноатда қўллашнинг мумкинлиги қабул қилинган қиёслаш учун, СССРда талабнома берилган техник ечим янгилик муҳим фарқларга эга ва ижобий самара берадиган бўлса, ихтиро деб топиларди.

Янги Россия қонунчилигининг собиқ СССР тизимидан бошқа муҳим фарқи экспертизанинг бир поғонали текширув тизими ўрнига текширув экспертизасининг икки поғонали тизими жорий қилинганлигидир. Ихтироларни бундай тизим бўйича патентлаш асосан бошқа давлатлар ёндашувига (масалан, ЕПИ тартибларига) ўхшаш ва қуйидаги босқичлардан иборат:

1. Ихтиролар учун келиб тушаётган талабномаларни расмий экспертизадан ўтказиш;

2. Талабнома келиб тушган санадан ўн саккиз ой ўтганидан кейин талабномани нашр қилиш. Шундан сўнг талабнома берилган ихтиро бўйича нашр қилинган формула хажмида вақтинчалик ҳуқуқий муҳофаза тақдим этилади;

3. Талабнома берувчи ёки учинчи шахсларнинг тегишли илтимосномаларини олгандан сўнг моҳиятига кўра экспертизани ўтказиш;

4. Моҳиятига кўра экспертиза натижалари бўйича ихтирога патент бериш ёки бермаслик тўғрисида қарор қабул қилинади.

Россияда патентдан ташқари фойдали модел учун гувоҳнома деб аталадиган муҳофаза ҳужжати ҳам жорий қилинган. Бундай гувоҳнома фойдали модел учун талабномани расмий экспертизадан ўтказгандан кейин берилади. Фойдали моделнинг патентга лаёқатлилиги учун экспертиза ўтказилмайди, бинобарин гувоҳнома талабнома берувчининг жавобгарлиги билан ҳақиқийлик кафолатисиз берилади.

Ихтиро ва кашфиётлар бўйича комитет босқичма-босқич Патент ва товар белгилари бўйича Россия агентлиги (Роспатент)га ўзгартирилди. 1998 йил февралдан Саноат мулки ҳуқуқлари бошқармаси, Бутун-Россия патент-техника кутубхонаси ва ЭХМ, маълумотлар базаси ва интеграл микросхемалар топологиялари учун дастурларни ҳуқуқий муҳофаза қилиш бўйича Россия агентлигининг қўшилиши натижасида ДПЭБИТИ негизида Саноат Мулки Федерал Институти (ФИПС) ташкил қилинди.

1.11.2. Ўзбекистон ва МХД ихтироларни расмий экспертизадан ўтказиш

Ҳозирги вақтда Россияда интеллектуал мулк бозори барқарор суръатларда ривожланмоқда. Масалан, 1999 йилда ихтиролар учун 24659 та талабнома тақдим этилган ва 19508 та патент берилган, Бундай талабномаларнинг 20%га яқини хорижий талабнома берувчилар томонидан тақдим этилган. 1999 йил 31 декабрдаги ҳолатга кўра Россияда 678 та патент бўйича ишончли вакиллари рўйхатга олинган бўлиб, бу ривожланган патент инфратузилмаси кўрсаткичи ҳисобланади.

1995 йил 27 июлида Россия ва Ўзбекистон Республикаси ҳукуматлари ўртасида саноат мулкни муҳофаза қилиш соҳасида эркин ҳамкорликни

кўзда тутувчи битим имзоланган. Хусусан, Ўзбекистон фуқаролари Россия патент бўйича ишончли вакиллари хизматларига мурожаат қилмасдан СМФИга бевосита талабномалар бериш ҳуқуқига эга.

Россия ва Ўзбекистон ўртасидаги ўзаро манфаатли ҳамкорлик Ўзбекистон талабнома берувчилари учун Россия ҳудудида, россияликлар учун Ўзбекистонда, патент ҳуқуқларини ҳимоялашни осонлаштириш, шунингдек, патент ахбороти билан алмашиш, ишлаб чиқариш кооперацияси, савдо, иқтисодий ҳамкорликнинг бошқа шакллари ривожлантиришда мустаҳкам негиз бўлиб хизмат қилади.

Таянч сўзлар

СССР, МДХ, Россия, қонунчилик, Ўзбекистон, ҳукумат, саноат, мулк, муҳофаза, ҳамкорлик, патент идораси, ҳуқуқчилик, замонавий, ривожланаётган, янги, қонун, эркин.

Такрорлаш учун саволлар.

1. Ўзбекистон Республикасида патент идораси ва ҳуқуқчилигини норматив ҳужжатлари?
2. Ўзбекистон Республикасида патент олиш учун қандай ҳужжатлар тақдим этилади?
3. МДХ мамлакатларида ихтироларни расмий экспертизадан ўтказиш учун қандай ҳужжатлар тақдим этилади?
4. МДХ патент эгаларини асосий ҳуқуқлари нималардан иборат?

Тавсия этиладиган адабиётлар

1. "Товар белгилари ва хизмат кўрсатиш белгилари тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни. 1993 йил 7 май да қабул қилинган, 1997 йил 26 декабрда ўзгартирилган.
2. "ЭҲМ учун яратилган дастурлар ва маълумотлар базаларини ҳуқуқий муҳофаза қилиш тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси Қонун, - 1994 йил майда қабул қилинган.
3. "Ихтиролар, фойдали моделлар ва саноат намуналари тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси қонуни, - 1994 йил 6 майда қабул қилинган, 1997 йил 26 декабрда ўзгартирилган.
4. "Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни,- 1996 йил 30 августда қабул қилинган.
5. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси мажлисининг Қарори. «2008 йилда Республикани ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2009 йилда иқтисодиётни барқарор ривожлантиришнинг энг муҳим устувор вазифалари тўғрисида», 2009 йил 13 февраль

6. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. – Т.: Ўзбекистон, 2009. – 56 б.
7. Мамлакатимизни модернизация қилиш ва янгилашни изчил давом эттириш давр талаби. Президент Ислам Каримовнинг 2008 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2009 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси // Халқ сўзи, 2009 йил 14 февраль.
8. Каримов И.А. Энг асосий мезон – ҳаёт ҳақиқатини акс эттириш. Т.: Ўзбекистон, 2009. – 24 б.
9. Джумахаджаев А. Патентшунослик. Тошкент. Мехнат. 2001, 384 б.
10. Как защитить интеллектуальную собственность в России. Под редакцией Корчагина А.Д. - М.: ИНФРА-М, 1995, 335 с.
11. Официальный сайт патентного ведомства США.
12. “How to get a European patent” / Guide for applicants. – Munich, EPO, 1996, 82 p.
13. WIPO. General Information - Geneva, WIPO publication, 1997.

Хулоса

“Патентшунослик ва лицензиялаш ихтиро, фойдали модел ва саноат намуаларини химоя тартиблари ва ҳуқуқий, иқтисодий, ташкилий низомлари ва асослари бўйича Ўзбекистон Республикаси Қонунлар ва Ўзбекистон Республикаси Президенти ва Ҳукуматини қарорлари ҳамда Патентшунослик идорасини ва ахборотларини норматив-ҳужжатлари, йўриқномалари орқали тартибга солинади. Бу фан бўйича бу соҳадаги асосий тушунчалар ва таърифларни Ўзбекистон ва бошқа давлатларнинг патентшунослик ва лицензиялаш соҳасидаги қонунларни асосий моҳияти, патент эгаларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари, ихтирога патент бериш тартиби ва уларни амал қилиш даври келтирилган. Бундан ташқари Ўзбекистон Республикасини Қонун ҳужжатларида ЭҲМ учун дастур ва маълумотлар базаси, ихтиро, асосий тушунчалар, уларни турлари, ихтиро тавсияномаси, таркиби, селекция ютуқлари, саноат мулклари, товар ва хизмат белгиси объектларининг патент қобилияти, шартлари ва фойдали фойдали моделларнинг химоянувчанлиги, халқаро патент таснифи, патент ахбороти ва маълумотлар баъзаси, Европа, АҚШ ва МДҲ мамлакатларининг патентлаш бўйича қонунчилиги ва улардан фойдаланиш, таҳлил ўтказиш ва керакли маълумотлар баъъасига эга бўлишлик масалалари ёритилган Ўзбекистон интеллектуал мулк объектларини ҳуқуқий муҳофазалаш соҳасидаги амалдаги қонунчилик. Интеллектуал мулк фуқаролик ҳуқуқининг кичик соҳаси эканлиги. Патент ҳуқуқи ва фуқаро муносабатлари иштирокчиларининг индивидуаллаштириш воситаларини муҳофазалаш ҳамда ноанъанавий объектларни муҳофазалаш бўйича муаллифлик ҳуқуқи ва саноат мулки ва патент ҳуқуқи ҳамда иқтисодий муносабатларни ҳуқуқий муҳофазалаш соҳасидаги амалдаги қонунчилик билан тартибга солинади.

Жаҳон бозорида талабни ва таклифни рағбатлаштириш орқали маҳаллий ишлаб чиқарувчиларни қўллаб-қувватлаш Ўзбекистонни иқтисодий ўсишнинг юқори суръатларини сақлаб қолишда ғоят муҳим аҳамиятга эга. Ташқи иқтисодий фаолиятда (ТИФ) товарларни номенклатурасини ўрганиш, уйғунлашган Тн божхона тўловлари, интеллектуал мулк объектларини муҳофазалаш, илмий кашфиётлар ва ихтиролар, селекция ютуқлари ва саноат намуналари ҳамда белгилари, экспорт ва импорт товарлар бўйича шартномалар тузиш, патент ахборотлари, халқаро, Европа, АҚШ, ва МДҲ патентшунослик ва лицензиялаш тўғрисидаги ахборотлар билан таништириш ва ҳуқуқий нормаларини билиш маълум аҳамиятга эга. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси ва “Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида”ги қонунларда таъкиланганидек яратилган дастурлар ва маълумотлар базаларининг нусхаларига қонуний эгалик қилиш. Ҳуқуқ эгасидан қўшимча рухсатнома олмасдан дастурнинг бошқа бировлврга бериш уни тижорат мақсадларида фойдаланиш мумкин эмаслиги қонун ҳужжатларида таъкидланади. Кашфиётлар уларни янгилиги, софлиги ва устунлигини аниқлаш, ихтиролар, интеллектуал фаолият, янги ғоялар ва техник ечимлар, саноат мулки объектларига бериладиган ва муайян ҳудудда вақт оралиғида амал қиладиган муҳофаза ҳужжати сифатида патент ва

лицензияларни муаллифларга берилади ва уларни Ўзбекистон Республикасини Қонун ҳужжатлари орқали ҳимояланади.

Ўсимликларнинг янги навлари ҳайвонларни янги зотларини яратилганлиги учун селекция ютуқларига бериладиган ҳуқуқлар муаллифларга патент ёки гувоҳнома берилади. Патент ахборотлари орқали селекция ютуғининг янгилигини аниқлаш ва уни давлат синовларидан ўтказиш. Давлат патент идорасига янги навни ёки зотни янгилиги тўғрисидаги тегишли маълумотларни ва хулосалар тақдим этилади. Ўзбекистон Республикаси қонунчилигига мувофиқ саноат намунасининг янгилиги, ўзга хослиги ва саноатда қўлланилиши унинг патентга лаёқатлик шартларини белгилайди. Саноат намунасининг эстетик ва эргономик хусусиятларини белгиловчи муҳим белгилари ҳисобланди. Товар белгисининг ўзига хос хусусияти унинг товар ва хизматлар бозордаги бажарадиган ролини ва янгилигини аниқлайди. Ўзбекистонд товар белгилари ва хизматлар билан боғлиқ ҳолда юзага келадиган муносабатларни “Товар белгилари ва хизматлар кўрсатиш белгилари тўғрисида”ги қонун талаблари билан тартибга солинади.

Муаллифлар ўзлари яратган кашфиётларига, ихтироларига селекция ютуқларига, саноат намуналари ва маҳсулот белгиларига патент, лицензия олиш учун қонун талабларидан келиб чиққан ҳолда давлат патент идораларига талабнома орқали мурожат қиладилар.

Муаллифлар аниқ ва ўз вақтидаги патент ахборотига эга бўлиш учун барча патент ахбороти тизимларидан фойдаланишлари лозим. Бу борада Ўзбекистон Республикаси патент ва универсал ахборот ресурсларидан, халқаро патент таснифи тизимлари, идоралари ва уларни ҳуқуқий талабларидан фойдаланишлари лозим.

II боб. Товар ва хизматларни сертификатлаш

2.1. Ўзбекистон Республикасининг товарларни стандартлаштириш тўғрисидаги қонуни ва унинг аҳамияти

2.1.1. Стандартлаштиришнинг асосий мақсадлари.

2.1.2. Норматив ҳужжатларнинг тоифалари ва уларга қўйиладиган асосий талаблар.

2.1.3. Товар ва хизматлар стандартлари устидан давлат назорати.

2.1.4. Стандартлаштириш ва назорат қилишга доир ишларнинг молиявий таъминоти ва уни рағбатлантириш.

2.1.1. Стандартлаштиришнинг асосий мақсадлари

Маҳсулотлар ва хизматларнинг аҳолининг ҳаёти, соғлиги ва мол-мулкига, атроф муҳит учун хавфсизлиги, ресурс тежаш мақсадларида истеъмолчилар ва давлат манфаатларини ҳимоя қилишдан;

Маҳсулотларнинг алмашинувчанлигини ва бир-бирига мос келишини таъминлашдан;

Фан ва техника тараққиёти даражасига, шунингдек аҳолининг ҳамда халқ хожалигининг эҳтиёжларига мувофиқ ҳолда маҳсулот сифатини ҳамда рақобат қила олиш имконини оширишдан;

Барча турдаги ресурслар тежалишига кўмаклашишдан, ишлаб чиқаришнинг техник-иқтисодий кўрсаткичларини яхшилашдан;

Табиий ва техноген фалокатлар ҳамда бошқа фавқулодда вазиятлар юзага келиш хавф-хатарини ҳисобга олган ҳолда объектларининг хавфсизлигини таъминлашдан;

Истеъмолчиларнинг ишлаб чиқарилаётган маҳсулот номенклатураси ҳамда сифати тўғрисида тўлиқ ва ишончли ахборот билан таъминлашдан;

Мудофаа қобилиятини ва сафарбарлик тайёрлиги таъминлашдан;

Ўлчовларнинг ягона бирликда бўлишини таъминлашдан иборатдир.

Ўзбекистон Республикасида стандартлаштириш ишларини умумий ташкилий-техник қоидаларини тартибга солиб турувчи давлат стандартлаштириш тизими фаолият кўрсатади ҳамда:

Республикада стандартлаштириш ишларини ташкил этиш мувофиқлаштириш ва таъминлашни;

Халқ хўжалиги тармоқларида Ўзбекистон стандартлаштириш метрология ва сертификатлаштириш агентлиги;

Қурилиш қурилиш индустрияси соҳасида, шу жумладан лойиҳалаш ва конструкциялашда - Ўзбекистон Республикаси Давлат архитектура ва қурилиш қўмитаси;

Табиий ресурслардан фойдаланишни тартибга солиш ҳамда атроф муҳитни ифлосланишдан ва бошқа зарарли таъсирлардан муҳофаза қилиш соҳасида - Ўзбекистон Республикаси Давлат табиатни муҳофаза қилиш қўмитаси.

Ушбу қонунга мувофиқ давлат бошқарув органлари ўз ваколатлари доирасида стандартлар ва техник шартларни, шунингдек ушбу Қонунни қўллашга йўриқномалар ва изоҳларни ишлаб чиқадилар ва тасдиқлайдилар, нашр этадилар. Ўзстандарт агентлиги ушбу қонунга мувофиқ стандартлаштириш ишларини ўтказишнинг умумий қоидаларини, манфаатдор томонларнинг давлат бошқарув органлари, жамоат бирлашмалари билан олиб борадиган ҳамкорликдаги ишининг шакл ва усулларини белгилайди.

Ўзстандарт агентлиги, Давлат архитектура ва Қурилиш Қўмитаси, Давлат табиатни муҳофаза қилиш қўмитаси ва республика Соғлиқни Сақлаш Вазирлиги ўз ваколатлари доирасида стандартлаштириш ишларини бажаришни бошқа ташкилотларга топширишга ҳақлидир. Стандартлаштириш тасдиқлаган органлар стандартлаштиришга оид тармоқ ахборот жамғармаларини ҳосил қиладилар ва юритадилар ҳамда манфаатдор истеъмолчиларни халқаро стандартлар, Ўзбекистон Республикаси стандартлари, хорижий мамлакатларнинг миллий стандартларига доир ахборотлар билан, шунингдек стандартлаштириш соҳасидаги халқаро шартномалар, техник-иқтисодий ҳамда ижтимоий ахборот давлат классик қаторлари, стандартлаштириш қоидалари, нормалари ва тавсияларига оид ахборотлар, билан таъминлайдилар. Стандартларни нашр қилиш ва қайта нашр этишни улар тасдиқлаган органлар амалга оширадилар. Стандартлаштириш тўғрисидаги қонун ҳужжатлари ушбу Қонундан ва бошқа қонун ҳужжатларидан иборатдир.

Қорақалпоғистон Республикасида стандартлаштириш соҳасидаги муносабатлар Қорақалпоғистон Республикаси қонун ҳужжатлари билан ҳам тартибга солинади. Башарти халқаро шартнома ёки битимда Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларида таърифланганидан ўзгача қоидалар белгиланган бўлса, у ҳолда халқаро шартнома ёки битим қоидалари қўлланилади. Ўзбекистон Республикасида стандартлаштиришга доир қуйидаги тоифадаги норматив ҳужжатлар қўлланилади:

- a) Халқаро стандартлар;
- b) Ўзбекистон Республикасининг давлат стандартлари;
- c) Тармоқ стандартлари;
- d) Техник шартлар;
- e) Корхона стандартлари;
- f) Хорижий мамлакатларнинг миллий стандартлари;
- g) Маъмурий-худудий стандартлар.

Давлат ягона ва узлуксиз таълим тизимида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланган давлат таълим стандартлари ишлаб чиқилган. Стандартлаштиришга доир норматив ҳужжатлар жумласига шунингдек стандартлаштириш қоидалари, нормалари, техник-иқтисодий ахборот классик қаторлари ҳам киради. Мазкур ҳужжатларни ишлаб чиқиш ва қўллаш тартиби Ўзстандарт томонидан белгиланади.

Халқаро стандартлар ва хорижий мамлакатларнинг миллий стандартлари, шунингдек халқаро қоидалар ва нормалар Ўзбекистон Республикаси иштирок етган халқаро шартнома ёки битимларга мувофиқ қўлланилади. Ушбу стандартлар, қоидалар ва нормаларни республика ҳудудида қўллаш тартибини Ўзстандарт ва давлат бошқарувининг бошқа органлари ўз ваколатлари доирасида белгилайдилар. Улар халқаро савдо-сотик учун ортиқча тўсқинликларни вужудга келтирмаслиги лозим.

Стандартлаштиришга доир норматив ҳужжатлар ватанимиз ҳамда чет ел фан техникасининг замонавий ютуқларига асосланган ва Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатларига мувофиқ бўлиши лозим. Норматив ҳужжатларсиз маҳсулот ишлаб чиқариш ва реализация қилишга йўл қўйилмайди. Ўзбекистон Республикасининг манфаатлари ҳимоя қилиниши ва ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг рақобат қила олиш имконини таъминлаш учун асосли ҳолларда стандартларда истиқболга мўлжалланган, аъъанавий технологияларнинг имкониятларидан илдамлашган дастлабки талаблар белгилаб қўйилади.

2.1.2. Норматив ҳужжатларнинг тоифалари ва уларга қўйиладиган асосий талаблар

Истеъмолчиларга сотиладиган маҳсулотга доир стандартлар ва уларга киритилган ўзгартишлар Ўзстандарт органларида ҳақ олинмасдан давлат рўйхатидан ўтказилиши лозим. Ўзстандарт органларида рўйхатдан ўтган стандартлаштиришга доир норматив ҳужжатлар давлат ахборот жамғармасини ташкил этади. Маҳсулотнинг атроф-муҳит, аҳолининг ҳаёти, соғлиги ва мол-мулкига хавфсизлигини таъминлаш учун, техникавий ва ахборот жиҳатдан маҳсулотнинг бир-бирига мос келиши ва алмашувчанлиги, уларни назорат қилиш усуллари бирлиги ва тамғалаш бирлигини таъминлаш учун стандартларда белгиланадиган талаблар шунингдек Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатлари билан белгиланадиган бошқа талаблар давлат бошқарув органлари, хўжалик фаолияти субъектлари риоя этиши учун мажбурийдир.

Стандартларда маҳсулотни яратиш ишлаб чиқариш ва етказиб бериш шартномасига киритилган, қонун ҳужжатларида назарда тутилган ўзга талаблар ҳам белгилаб қўйилиши мумкин.

Импорт маҳсулотининг башарти у Ўзбекистон Республикасида амал қилаётган стандартларнинг мажбурий талаблар қисмига мувофиқлиги тасдиқланмаган бўлса етказиб берилиши белгиланган мақсадда ишлатилиши мумкин эмас.

Стандартилаштиришга доир норматив ҳужжатларнинг сертификатлаштиришда қўлланилиши амалдаги қонун ҳужжатларга мувофиқ мажбурий сертификатлаштирилиш лозим бўлган маҳсулотни, Стандартлаштиришга доир норматив ҳужжатлар сертификатлаштиришни амалга оширишда риоя етиладиган талабларни, шунингдек ушбу талабларга мувофиқлигини назорат қилиш ва синаш усуллари ўз ичига олиши лозим.

Кўрсатиб ўтилган ҳужжатлар маҳсулотнинг мазкур турини сертификатлаштириш тизимида белгиланган нормада ва тартибларга мувофиқ қўлланилиши лозим.

2.1.3. Товар ва хизматлар стандартлари устидан давлат назорати

Хўжалик фаолият субъектлари стандартларнинг мажбурий талабларига, стандартлаштиришга таалукли бошқа қонун ҳужжатларига риоя этиш устидан давлат назоратини ЎзСтандарт агентлиги, Давлат Архитектура ва Қурилиш Қўмитаси, Давлат табиатни муҳофаза қилиш қўмитаси, Соғлиқни сақлаш вазирлиги ва уларнинг ҳудудий органлари, шунингдек бошқа махсус вакил қилинган давлат бошқарув органлари ўз ваколатлари доирасида амалга оширадilar. Идоравий бўйсинувчи ва мулк шаклидан қатъий назар хўжалик фаолияти субъектларининг, шунингдек тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчи жисмоний шахсларнинг маҳсулоти, шу жумладан, сертификатлаштирилган маҳсулот давлат назорати объекти ҳисобланади.

Хўжалик фаолият субъектлари давлат назоратини амалга ошириш учун барча зарур шароитни яратишлари шарт. Стандартларнинг мажбурий талабларига риоя этилиш устидан давлат назоратининг:

- Стандартларни текшириш ва назорат қилиш ҳамда ўлчовларга ягона бирликда бўлишини таъминлаш бўйича Ўзбекистон Республикаси бош давлат инспектори;
- Стандартларни текшириш ва назорат қилиш ҳамда ўлчовларга ягона бирликда бўлишини таъминлаш бўйича Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳар бош давлат инспектори;

Стандартларни текшириш ва назорат қилиш ҳамда ўлчовларга ягона бирликда бўлишини таъминлаш бўйича ишларни давлат инспекторлари амалга оширади. Стандартларнинг мажбурий талабларига риоя этилиши устидан давлат назоратини амалга оширадиган давлат инспекторлари давлат бошқарув органларининг вакиллари ҳисобланадилар.

Давлат инспектори:

- Хўжалик фаолият субъектининг хизмат ва ишлаб чиқариш биноларига белгиланган тартибда кириш;
- Хўжалик фаолият субъектидан давлат назорати ўтказиш учун керакли ҳужжатлар ва маълумотларни олиш;
- Давлат назоратини ўтказишда хўжалик фаолият субъектининг техник воситалардан фойдаланиш ва мутахассисларни жалб этиш;
- Стандартлаштириш бўйича амалдаги норматив ҳужжатларга мувофиқ стандартларнинг мажбурий талабларига мувофиқлигини текшириш учун маҳсулотларнинг намуналарини ҳамда нушаларини танлаб олишни ўтказиш бунда ишлатиб юборилган нушаларнинг қиймати ва синамаларни ўтказиш ҳужжатлари текширилаётган хўжалик фаолияти субъектларининг ишлаб чиқариш чиқимларидан киритилади;

- Маҳсулотни яратиш ишлаб чиқаришга тайёрлаш реализация қилиш ундан фойдаланиш маҳсулотни сақлаш ташиш ва чиқиндини фойдали суръатда ишлатиш босқичларида, Стандартлар мажбурий талабларининг аниқланган бузилишларини баргараф этиш тўғрисида кўрсатмалар бериш;

Стандартларни текшириш ва назорат қилиш ҳамда ўлчовларини ягона бирликда бўлишини таъминлаш бўйича Ўзбекистон Республикаси бош давлат инспектори, стандартларни текшириш ва назорат қилиш ҳамда ўлчовларини ягона бирликда бўлишини таъминлаш бўйича Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳар бош давлат инспекторлари бундан ташқари:

- ✓ Стандартларнинг мажбурий талаблари бузилганлиги учун хўжалик фаолият субъектларига нисбатан жарималар қўллаш тўғрисида қарорлар қабул қилиш;
- ✓ Стандартлар бузилиши айбдор бўлган хўжалик фаолияти субъектларининг мансабдор шахсларини маъмурий жавобгарликка тортиш;
- ✓ Текширилган маҳсулотни у стандартларнинг мажбурий талабларига номувофиқ бўлган ҳолларда реализация қилишни, ундан фойдаланишни тақиқлаш ёки тўхтатиб қўйиш тўғрисида кўрсатмалар бериш;
- ✓ Текширилган маҳсулот стандартларининг мажбурий талабларига номувофиқ бўлган ҳолларда уни ишлаб чиқаришни тақиқлаш ёки реализация қилишни, ундан фойдаланишни тўхтатиб қўйиш тўғрисида кўрсатмалар бериш;
- ✓ Давлат инспекторларининг маҳсулот реализация қилишни ман этиш ёки тўхтатиб қўйиш тўғрисидаги кўрсатмасини бузганлик учун хўжалик фаолияти субъектлари Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда жарима тўлайдилар.

Жарима солиш суд томонидан, хўжалик фаолияти субъекти содир этилган ҳуқуқбузарликдаги айбига иқроор бўлган ва жаримани ихтиёрий равишда тўлаган тақдирда эса, Ўзбекистон Республикаси бош давлат инспектори, Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар, Тошкент шаҳар бош давлат инспекторлари томонидан амалга оширилади. Хўжалик фаолияти субъектлари берилган кўрсатмалар ва қарорларни бажармаган тақдирларида давлат инспекторлари зарур материалларни прокуратура органларида ёки судга оширадилар. Давлат инспекторлари зиммаларига юкланган мажбуриятларни бажармаган ёки лозим даражада бажармаган, давлат ёки тижорат сирини ошкор қилган тақдирларида қонун ҳужжатларида белгиланган жавобгарликка тортилади.

Ушбу қонун ҳужжатлари бузилишида айбдор бўлган юридик ва жисмоний шахслар, шунингдек давлат бошқарув органларининг мансабдор шахслари амалдаги қонун ҳужжатларига мувофиқ жавобгарликка тортиладилар.

2.1.4. Стандартлаштириш ва назорат қилишга доир ишларнинг молиявий таъминоти ва уни рағбатлантириш

Стандартлаштириш ва назорат қилишга доир ишлар, хусусан:

- Халқаро стандартларни, стандартлаштириш қоидалари, нормалари ва тавсияларини ишлаб чиқиш ёки ишлаб чиқаришда иштирок этишда;
- Аниқ стандартлаштириш объектлари бўйича қонун ҳужжатларини ишлаб чиқиш шунингдек стандартларнинг таркибий ташкилий-техник ва умум техник мажмуиларини ишлаб чиқиш ва уларнинг амал қилишини таъминлаш;
- Техник-иқтисодий классифик қаторларини ишлаб чиқиш улар тўғрисида расмий ахборот тайёрлаш ва нашр этиш шунингдек уларни барча манфаатдор фойдаланувчиларга юбориш;
- Стандартларнинг мажбурий талабларига риоя этилиши устидан давлат назоратини олиб бориш;
- Стандартлар фондини, техник иқтисодий ахборотлар классифик қаторларини, халқаро стандартларни, стандартлаштириш қоидаларини, нормалари ва тавсияларини, хорижий мамлакатларнинг миллий стандартларини, шунингдек стандартларга мувофиқлик белгиси билан тамғаланган маҳсулот ва хизматлар Давлат реестрини шакллантириш ҳамда юритиш;
- Стандартлаштириш соҳасидаги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси аниқлайдиган ўзга ишлар давлат йўли билан молиявий таъминланиши шарт.

Нашр қилинган (қайта нашр этилган) стандартларни, техник иқтисодий ахборот классифик қаторларини, маҳсулот ва хизматлар Давлат реестрига киритилган, стандартларга мувофиқлик белгиси билан тамғаланган маҳсулот ва хизматларнинг нашр қилинган каталогини сотишдан белгиланган тартибда олинган маблағлар, шунингдек ушбу қонун қоидаларини бузганлик учун ундириладиган жарима маблағларининг Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси белгилайдиган тартибда давлат назорати органларига йўлланадиган қисми ҳам стандартлаштириш стандартларнинг мажбурий талабларига риоя этилиши устидан давлат назоратига доир ишларни молиявий таъминлаш манбалари бўлиши мумкин. Республика бюджети маблағларидан тўлиқ ёки қисман таъминланадиган давлат дастурларини ишлаб чиқишда маҳсулот сифатини норматив жиҳатдан таъминлаш бўлимлари назарда тутилиши лозим. Давлат стандартларга, шу жумладан истиқболга мўлжалланган, анъанавий технологияларнинг имкониятларидан илдамлашган дастлабки талабларни ўз ичига олган стандартларга мувофиқлик белгиси билан тамғаланган маҳсулотни ишлаб чиқарадиган хўжалик фаолияти субъектлари иқтисодий қўллаб-қувватланиши ва рағбатлантиришни кафолатлайди.

Маҳсулот ишлаб чиқаришни амалга ошираётган ва маҳсулотларни стандартларга мувофиқлик белгиси билан тамғалаш ҳуқуқини олган хўжалик фаолияти субъектларини иқтисодий қўллаб-қувватлаш ва рағбатлантириш

чора-тадбирлари Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланади.

Таянч сўзлар:

Қонун, давлат, назорат, инспекция, товар, маҳсулот, сифат, стандарт, сертификат, метрология, ҳудудий, техник шартлар, жараёнлар, ресурс, фан ва техника, рағбат, ишлаб чиқариш сотиш сақлаш.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Давлат стандартлари товарлар ишлаб чиқаришдаги вазифаларини тушинтириб беринг?
2. Стандартларни категорияларини ва уларга қўйиладиган талабларни айтиб беринг?
3. Товарларни стандартлаштиришдан асосий мақсад нима?
4. Стандартларни қайси ташкилот томонидан қандай талабларда расмийлаштирилади?
5. Стандартларни қўлланилиши қандай рағбатлантирилади?

Тавсия этиладиган адабиётлар:

1. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари / И.А.Каримов. - Т: Ўзбекистон, 2009. - 56 б.

2. Мамлакатимизни модернизация қилиш ва янгилашни изчил давом эттириш - давр талаби. Президент Ислам Каримовнинг 2008 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2009 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бақишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси // Халқ сўзи, 2009 йил 14 феврал.

3. Каримов И.А. Энг асосий мезон - ҳаёт ҳақиқатини акс эттириш. Т.: Ўзбекистон, 2009. - 24 б.

4. Ўзбекистон Республикаси стандартлаштириш сертификатлаш ва метрология тўғрисидаги қонуни 22 декабр 1992 йил.

2.2. Товар ва хизматларни халқаро сертификациялаш

2.2.1. Товарларни сертификациялаш сифат кўрсаткичларини аниқлаш усуллари.

2.2.2. Товарларни сифат кўрсаткичларини таъминлашда норматив-техник хужжатларни роли.

2.2.1. Товарларни сертификациялаш сифат кўрсаткичларини аниқлаш усуллари

Товарларнинг сифат кўрсаткичини аниқлаш товарларнинг сифати турли йўллар билан текширилади. Миллий маҳсулотларга таълуқли стандартлар ва уларни кўрсатмаларига кўра улар органалептик кимёвий, физик биологик ва микробиологик текширишлар натижасида белгиланади. Маҳсулотларга органалептик жиҳатдан баҳо бериш агар шуб (бурги) ва баъзи майда асбобларни еътиборга олмаганда махсус бир асбоб-ускуна талаб қилади. Бошқа текширишларини эса лабораторияларда махсус асбоб ускуналар ёрдамида, текширилаётган методик усулларга хос бўлган ишлар, тадбирлар ва химикатлар ёрдамида мутахассислар томонидан текшириб борилади.

Маҳсулотларни сифатини органалептик жиҳатдан текшириш устудан товарга сезги органлари ёрдамида баҳо беришдан иборатдир. Маҳсулотни кўриш хидлаш ушлаб кўриш мазасини татиб кўриш ва бошқалар. Органалептик усуллар маълум даражада субъектив усулдир, органалептик усулда текширувчилардаги сезги органлари айрим шахсларда бир даражада бўлмайди, шундай қилиб, бир маҳсулот сифатига турли кишилар ҳар хил баҳо беришлари мумкин. Бироқ маҳсулотлар органалеп-тик жиҳатлар баҳо берувчи экспертлар ўзларининг тажрибалари ва маҳоратлари туфайли маҳсулот сифатига баҳо бериш йўллариغا иложи борица тўғри йўл билан ёндашадилар. Аммо экспертизанинг бу камчиликларига қарамасдан, шуни назарда тўтиш керакки инсонни сезги органлари маҳсулотни бошқа текшириш усуллари билан аниқлаб бўлмаган ҳолда ҳам, ўзига хос хушбўй ва таъм хусусиятларини сеза олади. Одатда органалептик жиҳатдан баҳо беришда баъзи формула физик-кимёвий текширишлар ҳам ўтказилади. Маҳсулотлар органалептик жиҳатдан баҳо беришга бир неча усуллари бўлиб, улар таққослаб баҳо берса, балл билан баҳолаш усули, изчиллик усули ва бошқа бир майда кичик усуллардан иборат. Маҳсулотларга таққослаб баҳо бериш устидан текширилаётган маҳсулотни шу маҳсулот еталонларига (стандарт намуналарига) таққослашга асосланган, бу усулнинг камчиликларидан бири шуки, бунда маҳсулотларни биологик жиҳатдан стандарт намуналарини кўп сақлаб бўлмайди ва алмаштириб туришга тўғри келади. Бу эса баҳо беришдаги аниқликни пасайтиради. Маҳсулотга абсолют равишда баҳо берилганда еталон танлаб олиш ҳам таъсир қилади, чунки унга ўртача намуна сифатида турли вақтда олинган маҳсулот бир-биридан фарқ қилиши мумкин. Балл кўрсаткичи билан баҳо бериш бу балл белгилари билан ифодаланди. Озиқ-овқат маҳсулотлари сифатини мунтазам равишда

текшириб бориш ва баҳо бериш учун жуда кўп балл кўрсаткичлари бор. Маҳсулотларга балл билан баҳо беришда балларнинг умумий сони кўрсаткичлари бўйича бўлинади. Масалан: сариёғга бериладиган баҳо бешта кўрсаткич бўйича ўтказилади: таъми ва ҳиди бўйича, консистенсияси бўйича, қайта ишлангани ва ташқи кўриниши бўйича, ранги бўйича, тузилиши ва ураб жойланиши бўйича. Бу кўрсаткичлар ишида энг муҳим аҳамиятга эга бўлганлари- ёғнинг таъми ва ҳидидир. Бу кўрсаткичларга одатда 50 балл ажратилади. Сўнгра ёғ консистенсияси, қайта ишланиши ва ураб-жойланишига 25 балл, рангига 5 балл, тузланиш сифатига 10 балл ва ураб-жойланишига 10 балл берилади. Маҳсулотда йўл қўйилиши мумкин бўлган ҳар бир иллат ва камчилик тегишли балл билан баҳоланади ва шу кўрсаткич учун белгиланган умумий балл сонидан олиб ташланади. Шундай қилиб маҳсулотга баҳо бераётган эксперт аслида фақат шу товарда қандайдир нуқсон ва камчилик борлигини аниқлайди. Сўнгра у стандартдаги маҳсус жадвалдан қанча баллни олиб ташлаши кераклигини топади. Бу усул экспертлар ишини осонлаштиради ва маълум даражада баҳо беришдаги субъективликка йўл қўймайди.

Изчиллик билан баҳо бериш усули

Сифати баҳоланаётган маҳсулотлар бир қаторга қўйиладиди уларни бир-бирига таққослаб баҳо берилади. Ҳар бир маҳсулот намуналари сифатига қараб ё тобора яхшиланиб бориладиган ёки борган сари сифати пасайиб борадиган тартибда бир қаторга қўйиладиди. Бу усул ёрдамида маҳсулотларни сақлаш шароити уларнинг сифатига қандай таъсир этишини ҳам аниқлаш мумкин.

Суюқлаштириш усули.

Суюқлаштириш усули билан текшириш мумкин бўлган модданинг минерал микдори аниқланади. Бу усул бир таркибли маҳсулотларга нисбатан қўлланилади. Маҳсулотга мунтазам равишда нейтрал модда қўшиб текшириладиган маҳсулотларнинг сезилиш чэгараси аниқланади ва шу билан ўша маҳсулотнинг дастлабки ҳолатда қанчалик қуюкликка эга эканлиги белгиланади.

Органалептик жиҳатдан текшириладиган маҳсулот маҳсус хоналарда ўтказилади. Хоналар етарли даражада ёруғ ва кенг, тоза ҳаволи алоҳида уй ажратилган бўлиб, барча шароитлар мукамал таъминланган бўлиши шарт.

Текширишнинг физик усуллари.

Озиқ-овқат маҳсулотлари сифатини текширишнинг физик усуллари маҳсулотнинг солиштира оғирлигини, ёпишқоқлигини, ериш қотиш ва қайнаш температурасини, оптик хусусиятларини аниқлашдан бошланади. Маҳсулот солиштира оғирлиги шу суюқлик оғирлигининг бир хил температура ва ҳажмдаги сув оғирлигига бўлган нисбатини кўрсатади. Маҳсулотнинг солиштира оғирлиги одатда ариометр билан ўлчанади. Озиқ-овқат маҳсулотларини зичлиги ва солиштира оғирлигини гидростатистик тарози ва пикнометрлар билан ҳам аниқласа бўлади. Ёпишқоқлик ёки ёпишқоқлик бирлиги паузалар ёки нисбий ёпишқоқлик сони билан

ифодаланилади. Нисбий ёпишқоқлик аниқ бир вақт ичида тагида кичкина тешиги бор махсус асбобдан оқиб тушган сув миқдорининг шу асбобдан оқиб тушган суюқлик миқдорига бўлган нисбатини кўрсатади. Ёғларнинг ериш ва қотиш температураси ёғнинг қаттиқ ҳолатидан суюқ ҳолатига, ёки суюқ ҳолатдан қаттиқ ҳолатга ўтиш пайтидаги температурасини аниқ бир термометр билан ўлчаш натижасида аниқланади.

Рефрактометр нурунинг бир муҳитдан иккинчи бир озми-кўпми зичроқ муҳитга ўтиши пайтида унинг йўналишини ўзгаричига ёки нурунинг синиш коэффициентларини аниқлашга асосланган.

Поляриметрия усули.

Поляриметрия усули баъзи моддаларнинг нур тебратишлари усулини ўзгартириш қобилиятига асосланган. Агар оддий нуруни маълум бир тарзда ишлаб чиқилган иссланд шпати кристалидан ўтказилса бир текисликда кутублашган нур ҳосил бўлади. Колориметрия модданинг нуруни ўзига танлаб синдириш қобилиятига асосланган текширилаётган ва стандарт еритма рангининг интенсивлигини бир бирига таққослашга асосланган анализ колориметрик анализ деб аталади.

Люминисцент усули.

Люминисцент усули эса кўпчилик моддалар ултрабинафша нурулари билан ёритилганда ўзларидан қоронғуда кўринадиган ва ҳар хил рангдор тусга эга бўлган нур чиқаричига асосланган. Модда таркибининг ўзгариши унинг нур сочиш хусусиятига таъсир қилади ва шундай қилиб айрим ҳолларда маҳсулот бузилганини аниқлаш мумкин.

Текширишнинг кимёвий усули.

Текширишнинг кимёвий усуллари озиқ-овқат маҳсулотлари сифатида кимёвий усуллури билан текшириш асосан шу маҳсулотларнинг таркибий қисмлари ва хусусиятлари стандартлар ҳамда ВТУ (вақтнинг техник шартлари-временное техническое условия) талабларига тўғри келиш келмаслигини аниқлаш учун ўтказилади. Одатда кимёвий текшириш усуллари стандартларда кўрсатилган бўлади. Маҳсулот таркибидаги сув (намлик) миқдорини ўша маҳсулотнинг қум билан аралаштирилган ҳолда 105 температурада унинг доимий оғирлигига йетгунча қуриштириш йўли билан аниқланади. Маҳсулот таркибидаги қуруқ моддаларни 100 билан сувнинг просент миқдорини кўрсатувчи сон ўртасидаги фарқни ҳисоблаш орқали аниқланади. Айрим ҳолларда қуруқ модда эмас, ёғсизланган қуруқ модда миқдори аниқланади. Бунда қуруқ модда миқдорини кўрсатадиган сондан ёғнинг просент миқдори олинади. Маҳсулот таркибидаги ёғ миқдорини сокслет усули билан текширишда, моддани махсус аппаратда олтингургут ефири билан ишлаш натижасида аниқланади. Ҳосил бўлган ефир ёғ еритмасидан ҳайдаб чиқарилади ва ёғнинг оғирлиги тарзида тортиш ёки модданинг олтингургут ефири билан ишлашгача бўлган оғирилигидан ишлаб чиқилгандан кейинги оғирлигини айириш йўли билан аниқланади.

Маҳсулот таркибидаги шакарларни ёдометрик усул билан аниқлаш. Ёддли қанднинг ишқорли муҳитида ундаги алдегид группасини (глюкоза, малтоза, сут қандни) миқдорини оксидлаш хусусиятига

асосланган. Еритмадаги қанд миқдорини аниқлашда Бертраннинг сулфит кислотали мисни оксидига тиклаш усули энг аниқ усул ҳисобланади. Сулфит кислотали миснинг ишқорли еритмаси (фелинг суюқлиги) алдегид ёки кетон группасига эга бўлган қанд билан бирга қиздирилганда сулфит кислотаси мисни мис оксидига тиклайди ва у еритма остига чўкади. Қуйқум сифати чўккан мис миқдорида аниқланади. Еритмадаги ош тузи миқдорини озик-овқат маҳсулотидан чиқариб олинган сувни азот кислотали кумуш билан титирлаш натижасида аниқланди. Бунда сувда ерийдиган хлорли кумуш еритма остига чўкади. Азот кислотали кумуш еритмаси миқдорида қараб маҳсулот таркибидаги туз миқдори аниқланади. Маҳсулот таркибидаги кул миқдорини аниқлаш учун маҳсулотнинг аниқ бир миқдори муфел пешларида қуйдирилади. Маҳсулот таркибидаги кислота миқдорини аниқлаш учун озик-овқат маҳсулотлари еритмаси ёки улардан ажратиб олинган сувни ишқор билан титирлаш усули қўлланилади. Титирлаш учун зарур бўлган 0,1 г хлорнинг миллиметр миқдори 100 г ёки 100 мл маҳсулотга кўпайтирилади ва у Тернер кислота миқдори градуси сифатида ифодаланилади.

Текширишнинг микробиологик усуллари.

Микробиологик текширишлар озик-овқат маҳсулотларида киши организми учун зарарли ҳамда маҳсулотларни сақлаш пайтида уларни бузадиган микроблар борлигини аниқлаш учун ўтказилади. Озуқа моддаларида патогенли микро флора бор-йўқлигини текшириш ишлари санитария муассасаларида олиб борилади. Озик-овқат лабораторияларида микробиологик текширишлардан бошқаларга нисбатан кўпроқ шиша таёқчаси ва желатинни суюқлаштирувчи микробларни умумий сонини, шунингдек ишлаб чиқаришнинг турли босқичларида ва тайёр маҳсулотларни сақлаш пайтида пайдо бўладиган пупанак ва ачитқиларни аниқлаш учун анализлар ўтказилади. Озик-овқат маҳсулотлари учун белгиланган кўпчилик стандартларда йўл қўйилиш мумкин бўлган микроблар миқдори ва титраколи миқдори кўрсатилган бўлади. Озик-овқат маҳсулотларининг микробиологик ҳолати унинг сифатига баҳо беришда катта аҳамиятга эга ва унинг яхши сотилишини таъминлайди. Ресурслар сарфи техника технология даражасига боғлиқ бўлади. Бу даража қанчалик юқори бўлса, эҳтиёжларни қондириш шу қадар кам ресурс талаб қилади ёки аксинча. Масалан, ески технология шароитида 10 сўмлик маҳсулот олиш учун бир квт. электр энергия сарф қилинса, илғор технология шароитида 0,5 квт. сарфланади, демак енерго ресурс бирлиги евазига икки баробар кўп маҳсулот олинади. Саноатдаги илғор тажриба ҳамда илмий маълумотларнинг кенгайиши чиқарилаётган маҳсулот сифатини ошириш учун курашнинг навбатдаги, бутунлай янги босқич учун шарт-шароитлар мавжудлигини кўрсатади. Маҳсулотларни ишлаб чиқариш режалаштириш доимо бозор қонунлари асосида истеъмолчиларни талабини ўрганиб боришни давлат миқёсида амалга ошириш керак. Ишлаб чиқариш товарларга истеъмолчиларнинг талаби бўлмаса, бу товарларни яратиш уларни ишлаб чиқаришга тадбиқ этиш янги товарларин сифат кўрсаткичларини яхшилаш тўғрисидаги дастур ва ишлаб чиқариш тамойили билан бир вақтда амалга ошириш керак бўлади.

Ҳозирда халқаро сифат бозорида ресурслар тақсимот ва ривожланган давлатларда ишлаб чиқариш товарлар типини юқори сифат кўрсаткичларига эга эканлиги бу дунё миқёсида техника технологияни ривожига янги-янги ускуналарни яратишга ишлаб чиқариш товарлари рақобатини оширишга олиб бормоқда, шу борада ривожланган мамлакатлар замонавий ускуналар билан ўзларининг ишчи корхоналарининг янгидан ташкил этилиши, шу давлатларда маҳсулотларни ишлаб чиқариш потенциали ошиб боришига олиб келмоқда.

2.2.2. Товарларни сифат кўрсаткичларини таъминлашда норматив-техник ҳужжатларни роли

Ҳозирда кўшма корхоналарни барпо этиш Ўзбекистонда ишлаб чиқариш мумкин бўлган маҳсулотларни сифат кўрсаткичларини бошқаришга хизмат қилмоқда. Норматив техник ҳужжатларда ГОСТ маҳсулотларни сифат кўрсаткичларни бошқариш деб, ишлаб чиқаришда техника технология билан таъмин этилишидир. Маҳсулотларни сифат кўрсаткичлари ишлаб чиқаришга киритишда ишлаб чиқариш даврида иш ускуналарини ишлаш потенциали яхши даражада бўлишини таъмин этади. Истеъмолчилар талабини доимо қондиришда сифат кўрсатмаларини бошқариш маълум томонга йўналтириш учун қилинадиган барча шемалар ва ишлаб чиқариш учун таъсир этадиган барча факторлар маҳсулотларни сифат кўрсаткичларини таъминлашда асосий омил ҳисобланади. Ишлаб чиқариш потенциалини бошқаришда сифатли маҳсулотларни яратишда 4 та фактор катта рол ўйнайди.

- 1) Ишлаб чиқаришдан олдинги давр -проектлаш яъни лойиҳалаш даври дейилади.
- 2) Маҳсулотларни ишлаб чиқариш даври.
- 3) Маҳсулотларни етказиш яъни реализациялаш даври.
- 4) Маҳсулотлардан фойдаланиш яъни истеъмол даври.

1-даврда, ишлаб чиқаришга керак бўлган маҳсулотларни режалаштириш даврида шунга ўхшаш маҳсулотларни ўрганиш орқали янги маҳсулотларни сарф кўрсаткичларини юқори даражага етказишни таъминловчи омилларни ўйлаб топиш лозим. Бозор иқтисодиётининг асосий қонуни эса талаб ва таклиф бўлгани учун ҳар бир ишлаб чиқарилган товарга истеъмолчиларни қўйган талаби катта аҳамиятга эга. Шунинг учун бозор шароитида истеъмолчиларни талаби даврига нисбатан ишлаб чиқариш корхоналарига доимо янги таклиф берилади. Шу сабабли товарларнинг сифат кўрсаткичлари доимо яхшиланиб боришлиги ва уларнинг бозор шароитида рақобатдошлиги ошиб боради. Шунинг учун халқ хожалигида янги турдаги сегментлар бунёд этилади. Ишлаб чиқарилаётган товарларнинг сифатлари яхшиланиб уларга бўлган талаб ортади. Шунинг учун бозор шароитида ишлаб чиқариш структураси билан истеъмолчилар орасида доимо рақобат содир бўлади. Шунинг учун бозор шароитида ишлаб чиқаришдаги корхоналарга маҳсулотни ишлаб чиқариш даврида уларнинг сифатига

қўйиладиган талаблар доимо ўзгарувчан бўлади. Шунинг учун тайёрланган маҳсулотнинг сифатини ҳар томонлама таҳлил қилиб уларнинг иқтисодий барқарорлигини чиқарилаётган маҳсулотни миқдори, уларнинг потенциалига яъни корхона ускуналарига, қувватига, хом-ашё сифатига боғлиқ. Шунинг учун маҳсулотларнинг сифатини бошқариш янги ассортиментдаги маҳсулотларни яратиш ишлаб чиқаришни ривожлантиришга технологияларни яратишга асосий омил бўлади.

Маҳсулот сифати - унинг маълум эҳтиёжларини қондириш учун яроқлилигини белгилаб берадиган хусусиятлар йиғиндисидир.

Маҳсулот сифати - унинг барча хусусиятларини эмас, балки маҳсулотнинг маълум эҳтиёжларни қондира олиш имкониятлари билан боғлиқ хусусиятларини ўз ичига олади. **Маҳсулот сифатини бошқариш** деганда, маҳсулотни ишлаб чиқариш ва ишлатиш ва истеъмол қилишда унинг сифатини зарур даражасини белгилаш таъминлаш ва сифатини мунтазам контрол қилиш ҳамда унга таъсир қилувчи шарт-шароит ва омилларни собитлик билан таъсир эттириш орқали амалга оширади.

Сифат масаласи - хўжалик фаолиятининг ҳамма жиҳатларини қамраб олади.

Юқори сифат - бу меҳнат ва моддий ресурсларни тэнглаш экспорт имкониятларини ошириш пировард натижада эса жамият эҳтиёжларини яхшироқ янада тўлароқ қондириш демакдир. Биз сифат муаммосини жуда кенг маънода тушунамиз. Бу муаммо хўжалик фаолиятини ҳамма соҳаларини ўз ичига олади.

Юқори сифат - деганда меҳнатни ва моддий ресурсларни тежаш экспорт имкониятларини кўпайтириш пировард натижада жамият эҳтиёжларини янада тўлароқ қондириш маъносини тушунамиз шу боисдан ҳам бошқариш бутун механизмни, моддий ва моддий рағбат-лантиришнинг бутун системаси инженер ва конструкторларини куч ғайратларини, ишчиларнинг маҳоратини маҳсулот сифатини оширишга қаратиш зарур. Саноатдаги илғор тажриба ҳамда илмий маълумотларни кенгайтириш, чиқарилаётган маҳсулот сифатини ошириш учун курашнинг бутунлай янги босқич учун шарт-шароитлар мавжудлигини кўрсатмоқда. Маҳсулот сифатини муаммосини ҳал этиш яна шунинг учун мураккаб, у комплекс яъни бир вақтнинг ўзида ҳам илмий ҳам техникавий, ҳам иқтисодий, ҳам ижтимоий муаммодир.

Маълумки, маҳсулот сифати уни яратиш ва истеъмол қилишнинг барча босқичларида, илмий тадқиқот, лойиҳа - конструкторлик технологик иш олиб бориш жараёнида ундан фойдаланиш оммавий жорий қилишда шаклланади. Мамлакатимизда ҳамда чет елларда маҳсулот сифатини бошқаришнинг баъзи шакл ва услублари тўғрисида гапиришдан олдин «Маҳсулот сифати» ва «Меҳнат сифати» тушунчаларини кўриб чиқайлик.

Саноат корхоналарининг ишлаб чиқариш фаолияти жамият эҳтиёжларини қондириш учун зарур бўлган моддий бойликларни яратишнинг узлуксиз жараёнидан иборатдир, маълум эҳтиёжларни қондириш учун мўлжалланган халқ хўжалиги фаолиятининг буюмлашган натижаси сифатида қараладиган барча моддий бойликлар маҳсулот деб аталади. «Маҳсулот» тушунчаси умум-лаштирувчи бўлиб, ҳам маҳсулотни ўз ичига олади.

Сифат масаласи - хўжалик фаолиятини ҳамма жиҳатларини қамраб олади. Юқори сифат - бу меҳнат ва моддий ресурсларни тежаш экспорт имкониятларини ошириш пировард натижада эса жамият эҳтиёжларини яхшироқ янада тўлароқ қондириш демакдир. Мамлакат олдида турган хилма-хил иқтисодий ва ижтимоий вазифаларни муваффақият билан ҳал этиш учун меҳнат унумдорлигини жадал устиришдан, бутун ижтимоий ишлаб чиқаришнинг самарадорлигини кескин оширишдан бошқа йўл йўқ.

Сифат ва самарадорликни ошириш фақат техникавий ва иқтисодий вазифа бўлиб қолмай, балки ижтимоий идеалогик вазифа ҳамдир. Бу жамиятни янада ривожлантириш жараёнида ҳал қилиниб боради. Ҳар бир ишчи ишлаб чиқаришга қанчалик кўп куч сарф қилса, меҳнат шунча самарадор, ватанимиз шунча қудратли бўлади. Ҳар бир ходимнинг, ҳар бир оиланинг турмушини янада яхшилаш учун, бутун халқ фаровон-лигини ошириш учун шунчалик кўп имкониятлар юзага келади. Вазифа ишлаб чиқаришнинг негизида фирмалар маҳсулдорлигини ошириш барча сифат кўрсаткичларини яхшилашга еришишдан иборат. Ўзбекистон бозорларига халқ истеъмол товарлари ишлаб чиқариш сабабли Ўзбекистонда кўшма корхоналар чет ел инвесторининг кириб келиши таъмин етилмоқда. Сифат кўрсаткичларига мос равишда ишлаб чиқариш ва Ўзбекистон товарларини дунё бозорига олиб чиқиш Ўзбекистонга кўпроқ валюта тушириш ва шу билан Ўзбекистон ривожини таъмин этиш.

Юқори сифатли маҳсулот ишлаб чиқариш билан ресурслардан оқилона фойдаланиш ва уларни тежамини таъминлайдиган янги техника, энг илғор технология жараёнларини ишлаб чиқаришга жорий этиш. Раҳбар ходимларга, инженерларга, конструкторларга, лойиҳачиларга, технология ва мутахассисларга боғлиқ. Мамлакатимизда меҳнат, хом ашё, ёқилғи, энергетик ресурслар етарли. Асосий фондларимиз ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар ҳажми катта. Шу сабабли ҳамма жойда ва ҳар ишда тежамкор бўлиш жамоат мулкига омилкорлик билан ёндашиш ихтиёримизда бўлган, инсоннинг қўли ва ақл заковати билан бунёд этилган нарсаларнинг ҳаммасидан моҳирона тўла тўқис ва оқилона фойдаланиш иқтисодий сиёсатнинг ўзаги бўлмоқда. Бутун ишимизнинг сифати ва самарадорлигини оширишни таъминлаш учун ҳам хўжаликнинг ҳамма тармоқларида фан-техниканинг илғор даражасидан фойдаланиш зарур.

Иш сифати ва ишлаб чиқариш самарадорлигидан ва иш сифатини ошириш меҳнат интизомини мустаҳкамлаш уларни меҳнатга инсонпарварлик муносабатда бўлиш руҳида тарбиялаш техник жиҳатдан асослаб берилган. Меҳнат нормаларини, жамоа хўжалик ҳисобини, тежамкорлик ва сифат режаларини жорий этиш белгиланган иш ҳажминини кам сонли ишчилар билан бажариш соҳасидаги тартибларни амалга ошириш мақсадга мувофиқдир. Сифатсиз маҳсулот тайёрланганлик ва реализация учун, шунингдек маҳсулотни лозим даражада сақланганлик стандартлари ҳақидаги талаблар ва техника шарт-шароитига риоя қилганмаганлиги учун иқтисодий жазо чораларини қўллашни жорий этишни кенгайтириш зарур. Маълумки қар

қандай саноат маҳсулоти маълум муддат фойдалангандан кейин сифат кўрсаткичларини турлича юқотади.

Ўзбекистон маҳсулотларни ишлаб чиқаришда ва бу маҳсулотларни дунё бозорига олиб чиқишда ёрдам берувчи жуда кўп халқаро ташкилотлар мавжуд:

- ⊕ ИСО - халқаро стандартлаш ташкилоти;
- ⊕ МЕК- халқаро техник корхонаси;
- ⊕ МИК - халқаро марказий банки;
- ⊕ АСМО - стандартлаштириш ва метрология бўйича араб мамлакатларининг ташкилотлари;
- ⊕ КОПАНТ - Жанубий Америка стандартлаштириш қўмитаси.

Халқаро стандартларни бунёд этишда маълум бир товарни ишлаб чиқаришни кўзда тутиб, давлатлар келишиб, шу маҳсулот ва товарни ишлаб чиқариш учун, шу товарни бунёд этадиган мутахассислар халқаро стандартларни яратади.

Маълумки, маҳсулот сифати уни яратиш ва истеъмол қилишнинг барча босқичларида илмий-тадқиқот, лойиқа-конструкторлик технологик иш олиб бориш жараёнида, ундан фойдаланишни оммавий жорий қилишда шаклланади. Республикамизда маҳсулот сифатини ошириш учун кўпгина ишлар олиб борилмоқда. Чет ел инвестициялари жорий қилинмоқда. Жумладан, АҚШ Япония, Германия, Жанубий Корея, Чехия, Франция, Голландия, Туркия ва бошқа мамлакатлар билан кўшма корхоналар қурилган. Ихтисослашув товарларни сифатли чиқариш ва арзонга тушириш шартидир. Шу сабабли универсал, яъни ҳамма иш билан машғул фирмалар бўлмайди, улар бир ёки бир неча товарлар ишлаб чиқариш соҳасида ихтисослашади.

Ихтисослашувнинг икки афзал тамони бор:

Биринчидан, меҳнат унумдорлигини оширади, харажатларни пасайтириб, фойдани ошириш имконини беради.

Иккинчидан, сифатли товар чиқаришни, бинобарин, товарнинг бозорда сотилишини таъминлайди.

Хом ашёларни ва ярим хом ашёларни сифат кўрсаткичлари норматив техник ҳужжатларни жаҳон талабларига жавоб беришлиги технологияларини замонавийлиги ишлаб чиқариш корхоналарини технология қурилмалар билан таъминланишлиги шу ишлаб чиқариш корхонаси менерологик асбоб ускуналар билан таъминланиш ишлаб чиқариш корхоналарига бўлган лаборатория ва сифат кўрсаткичини синайдиган асбоб ускуна билан таъмин этиши ва энг кераклиги шу корхонада ишлайдиган инженер техник ходимлари юқори ишлаб чиқариш савиясига ва замон талабларига жавоб берадиган тарғиботларни билишлари шу корхонала ишлаб чиқариш тамоёилларини ташкил этилиши ва уни назорати ҳар - бири ишлаб чиқариш бўлимлари технологик жараёнларни юқори савияларда бажарилиши ишлаб чиқарадиган маҳсулотларни сифат кўрсаткичини таъминлашнинг асосий воситалари ҳисобланади.

Маҳсулотларни сертификатларини сифат кўрсаткичини аниқлашда тайёрланган маҳсулотларни норматив техник талабига жавоб беришини

юқорида таъкидланган жуда кўп талабларга боғлиқ экан/ Шунинг учун маҳсулотларни халқ хўжалиги ишлаб чиқаришда бўладиган ҳар-бир талабларга шунинг учун кар-бир бўладиган» жараунлар юқори савияла бўлишилозим, Норматив ҳеҳннк ҳужжатларга бўлган талаблар халқ хужапигида ҳар-бйр ишлаб чиқиладиган товар асортимсигига шу товар учун мулжаллаиған норматив теҳннк ҳужжатлар мавжуд. Агарда ишлаб чиқаришда тайёрланган маҳсулотлар ишлаб чиқарилган товар шу корхонадаги теҳник талабларга жавоб берса шу маҳсулот юқори теҳник талабга уни рақобатбардош бўлишини таъмин этади ва истеъмолчилар томонидан янги талабларни кўйилишга олиб келади. Шунинг учун бозор иқтисодиёт, шароитида норматив теҳник талабларга жуда катта талаблар кўйилади.

⊕ Хом ашёга ва ярим хом ашёларга бўлган талаб;

⊕ Хом ашёга еки ярим хом ашёга курсатгичига кўйиладигал талаблари.

Маълумки, ҳар бир маҳсулот ишлаб чиқаришда ишлатилади. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ва бошқа маҳсулотлар ҳам истеъмол қийматини оширишда ишлатилади.

Қишлоқ хожалиги маҳсулотлари ҳам маълум бир норматив теҳник талабларга эга бўлиши керак акс ҳолда улар тайёр маҳсулотларни сифат кўрсаткичларига салбий таъсир кўрсатиши мумкин. Уларни бир хиллаш уларни навига, турига кўйиладиган талаблар акс эттириш даврида агротеҳник усулларни тўғри, ўз вақтида олиб бориличига кўйиладиган талаблар маҳсулотларни, ёғлаш жойлаш сақлаш бир жойдан иккинчи жойга олиб бориш каби талаблар кўйилади. Қишлоқ хожалиги маҳсулотлари, озиқ-овқат маҳсулотларини тайёрлашда асосий хом ашё сифатида ишлатилади ва уларга хос талабдар кўйилади.

Асосий хом ашёлар қишлоқ хўжалигида тайёрланади. Шунинг учун озиқ- овқат маҳсулотлари тайёрлаш юқори даражада бўлиши керак. Акс ҳолда юқори даражадаги маҳсулот чикмайди. Маҳсулотнинг сифатини ва унинг даражасини кўтаришни иқтисодий моҳияти шундан иборатки, Халқаро стандартларда ИСО 9000 да ёзилишича, “Маҳсулот сифати маҳсулотларни барча хусусият ва характерларини мажмуи сифатида тушуниб, улар истеъмолчиларни эҳтиёжларини қондириш хусусиятларини кўрсатади. Сифат деганда, уни яъни маҳсулотни кўрсатадиган хизматидан келиб чиқиб фойдали хусусиятларнинг мажмуига айтилади”.

Озиқ-овқат маҳсулотларининг сифат кўрсаткичларини ўрганиш маҳсулотнинг сифати деганда унинг сифат кўрсаткичларини қийматидан келиб чиқиб айтамыз. Маҳсулот сифатини сифат ҳислатларини маза, ҳид, консистенсия, ранги ва ташқи кўриниши беради. Миқдор деганда эса, бу хусусиятларининг ҳар бирининг миқдорий қиймати тушунилади.

Маҳсулотларининг сифат кўрсаткичларини бирламчи, комплекс ва умумий кўрсаткичлар гуруҳига ажратилади. Озиқ-овқат маҳсулотларини комплекс кўрсатгичига органалитик қиймат, энергетик қиймат, биологик қиймат истеъмолга тайёргарлик киради. Энергетик қийматини белгилаб

берувчи моддаларга углевод, ёғлар ва океилдар киради. Биологик қийматга эса маҳсулот таркибидаги оксид топилмайдиган аминокислоталарни сифати ва миқдори, уларнинг ҳазм бўлиш хусусиятлари ҳисобланади.

Умумий кўрсатиш деб, маҳсулотларнинг овқатлик қийматига айтилади. Масалан, консерва маҳсулотларини комплекс кўрсаткичлари бўлиб, кимёвий таркибининг кўрсаткичи, естетик кўрсаткичи, безарарлик кўрсаткичилари ҳисобланади.

Бозор иқтисодиёти иш бошлай бориши билан кун тартибидаги муҳим фактор бўлиб, Озиқ-овқат маҳсулотларини рақобатбардошлиги ҳисобланади. Бу ҳол ички ва ташқи бозорларда ҳукм сурадики, инсон фаолиятида технологик ўсимшуносликнинг асосий мақсади, назоратга йўналтирилган. Уларнинг объектлари бўлиб, хом-ашё, материаллар, ёрдамчи материаллар тайёр маҳсулотлар ва технологик факторлар ҳисобланади. Бу факторларни таъсир вақтлари ҳисобланадики, улар озиқ-овқат маҳсулотларини пассив сифат кўрсаткичларини шакллантиришга ёрдам беради. Назорат қилиш жараёнида олинган ахборотларни меъёрий ҳужжатлар билан таққосланади. Уларни ҳар бири аниқ технологик операциялар учун маҳсулот хусусиятлари учун белгилаб қўйилган бўлади.

Таянч сўзлар:

Товар, сифат, талаб, таклиф, корхона, ишлаб чиқариш ахборот, инфраструктура, ассортимент, техника, технология, истеъмолчи, самарадорлик унификасия, автоматизасия.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Маҳсулотларни сифат кўрсаткичлари нима сабабдан бошқарилади?
2. Сифат кўрсаткичларини бошқаришда норматив техник ҳужжатларни аҳамияти?
3. Сифат кўрсаткичларига таъсир етувчи асосий кўрсаткичлари?

Тавсия этилган адабиётлар:

1. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари / И.А.Каримов. - Т: Ўзбекистон, 2009. - 56 б.

2. Мамлакатимизни модернизация қилиш ва янгилашни изчил давом эттириш - давр талаби. Президент Ислон Каримовнинг 2008 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2009 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси // Халқ сўзи, 2009 йил 14 феврал.

3. Каримов И.А. Энг асосий мезон - ҳаёт ҳақиқатини акс эттириш. Т.: Ўзбекистон, 2009. - 24 б.
4. Радкевич Я.М., Ширтладзе А.Г., Лактионов Б.И. Метрология, стандартизация и сертификация. М,2006 .
5. Каримов И. А. “Хизматларни сертификатлаштириш муаммолари” Ўзбекистон иқтисодий ахборотномаси Т, 1998.
6. "Стандарти ISO 9000, система менежмента качества".

2.3. Сертификациялашда маҳсулотларни сифатини бошқариш бўйича Европа ташкилоти ва унинг вазифалари

2.3.1. Маҳсулотларни сертификатлаш бўйича Европа ташкилотининг мақсади ва вазифалари.

2.3.2. Европа ташкилотларида товарларни сифатини таҳлил қилиш.

2.3.1. Маҳсулотларни сертификатлаш бўйича Европа ташкилотининг мақсади ва вазифалари

Товарларни сифатини назорат қилиш Европа ташкилоти (ЕДКК) ўзининг биринчи конференцияда (1957 й.) ўз низомини тасдиқлади. ЕДКК нинг ҳар йили конференция ўтказишдан асосий мақсади маҳсулот сифатини бошқариш бўйича тажриба алмашилиш сифатнинг назарий ва амалий масалаларини ҳал қилиш бу соҳадаги сўнги ютуқларни тарғибот қилиш сифатнинг актуал муаммолари бўйича фикр алмашилиш янги муаммоларни излаб топиш ва кўпгина бошқа сифатга таалуқли масалаларни кўриб чиқишдир. 1992 йили Европа иқтисодий уюшмаси доирасида умум Европа бозори ташкил қилиниши билан ЕДККнинг раҳбарий ҳужжатлари қайтадан кўриб чиқилди.

Сифат бўйича Европа ташкилотининг ҳозирги вақтдаги асос бўлувчи ҳужжатлари ЕДККнинг низоми иш тартиби қоидалари, қўмита ва сексиялари учун қоидалар ҳамда беш йилга мўлжалланган асосий масалалар бўйича йўналиш режалари мавжуддир. ЕДК таркибида 26-та тўлиқ ҳуқуқли аъзолари ҳамда 37-та алоҳида муҳбир аъзолари ва 10-та фаҳрий аъзоларга эга. Қардош ташкилотларнинг 11-таси билан ўз битимларга эгадир.

ЕДК махсус битимлари асосида сифат бўйича Аргентина, Бразилия, Израил, Колумбия, ЖАР, Янги Зеландия, АКШ Чили, Жанубий Корея ва Японияларнинг минтақавий, миллий ва касаба уюшмалари билан ҳамдўстлик алоқалари ўрнатилган. ЕДКнинг Олий лавозими, унинг президенти бўлиб, у ҳар икки йил муддати сайланади. Асосий маъмурий идоралари - Кенгаш Ижроия қўмитаси ва Секретариатдир.

ЕДКнинг иш юритиш расмий тиллари-инглиз ва франсуз тилларидир. Бу ташкилот ўзининг илмий-техникавий журнали Квалитига эга бўлиб, у йилига 4 марта шоп етилади. Ҳозирги вақтда ЕДКнинг 12-та техникавий қўмиталари мавжуд бўлиб, улар ишонччилик статистик усуллар, атамалар, истеъмол масалалари бўйича стандартлаштириш сифатни бошқариш кадрлар тайёрлаш функционал-баҳолашни таҳлил қилиш сифат соҳасида сиёсат олиб бориш сертификатлаштириш ва сифат тизимларининг назороти, ЕҲМнинг метрологик математик таъминлашда сифат тугараклари, маҳсулот сифатини метрологик таъминоти билан шугулланади. Ундан ташқари 7-та турли сексиялари мавжуддир: автомобил, энергетика, қурилиш озиқ-овқат фармасевтикаси борасида сифат масалалари бўйича маслаҳатлар кўрсатилади.

Сифат муаммоси ва уни назорати жуда кенг маънода бўлиб, у хўжалик фаолиятининг ҳамма соҳаларини ўз ичига олади. Юқори сифат деганда меҳнатни ва моддий ресурсларни тежаш экспорт имкониятларини кўпайтириш пировард натижада эса жамият эҳтиёжларини янада тўлароқ қондириш маъносини тушунамиз. Шу боисдан ҳам бошқариш бутун механизми, моддий рағбатлантиришнинг бутун системаси инженер ва конструкторларнинг куч ғайратлари ишчиларнинг маҳорати маҳсулот сифатини оширишга қаратиш зарур.

Саноатдаги илғор тажриба ҳамда илмий маълумотларнинг кенгайиши чиқарилаётган маҳсулот сифатини ошириш учун курашнинг навбатдаги, бутунлай янги босқич учун шарт-шароитлар мавжудлигини кўрсатмоқда. Маҳсулот сифатини муаммосини ҳал этиш яна шунинг учун мураккабки, у комплекс, яъни бир вақтнинг ўзида ҳам илмий ҳам техникавий, ҳам иқтисодий ҳам социал муаммодир.

Маълумки, маҳсулот сифати уни яратиш ва истеъмол қилишнинг барча босқичларида, илмий тадқиқот, лойиҳа-конструкторлик технологик иш олиб бориш жараёнида ундан фойдаланиш оммавий жорий қилишда шаклланади. Мамлакатимизда ҳамда чет-елда маҳсулот сифатини бошқаришнинг баъзи форма ва методлари тўғрисида гапиришдан олдин маҳсулот сифати ва меҳнат сифати тушунчаларини кўриб чиқайлик. Саноат корхоналарининг ишлаб чиқариш фаолияти жамият эҳтиёжларини қондириш учун зарур бўлган моддий бойликларини яратишнинг узлуксиз жараёнидан иборатдир. Маълум эҳтиёжларни қондириш учун мўлжалланган халқ хожалиги фаолиятининг буюмлашган натижаси сифатида қараладиган барча моддий бойликлар ва маҳсулоти деб аталади.

Маҳсулот тушунчаси умумлаштирувчи бўлиб, ҳам буюм ҳам маҳсулотни ўз ичига олади. Сифат масаласи хўжалик фаолиятининг ҳамма жиҳатларини қамраб олган. Юқори сифат - бу меҳнат ва моддий ресурсларни тежаш экспорт имкониятларини ошириш пировард натижада эса жамият эҳтиёжларини яхшироқ янада тўлароқ қондириш демакдир. Мамлакат олдида турган хилма хил иқтисодий ва социал вазифаларини муваффақият билан ҳал этиш учун меҳнат унумдорлигини жадал ўстиришдан, бутун ижтимоий ишлаб чиқаришнинг самарадорлигининг кескин оширишдан бошқа йўл йўқ. Самарадорлик ва сифатни ошириш фақат техникавий ва социал вазифа бўлиб қолмасдан, балки идеологик вазифа ҳамдир. Шунинг учун ҳар бир ходимнинг, ҳар бир оиланинг турмушини янада яхшилаш учун, бутун халқ фаровонлигини ошириш учун, шунчалик кўп имкониятлар юзага келади.

2.3.2. Европа ташкилотларида товарларни сифатини таҳлил қилиш

Бозор иқтисодиёти шароитида ҳар қандай товарни бозордаги талаби ва таклифига биноан унга баҳо берилади. Бозор талабига жавоб бермаса, бу товарларни халқ хўжалигида ишлаб чиқарилмайди. Шунинг учун ҳамма товарлар стандарт талабига жавоб бериши керак. Шундан кейин улар маълум истеъмол қийматига эга бўладилар. Товар истеъмол қийматига эга булмаса,

ностандарт, яроқсиз маҳсулот бўлади. ГОСТ 15 467-79 (маҳсулотни сифат кўрсаткичини бошқариш) асосий терминлар ва уларни моҳияти шу стандарт кўрсаткичида. Ҳар қандай маҳсулот маълум истеъмол қийматига эга бўлади. Стандарт талабларига кўра нави, тури ва бошқа биологик хусусиятига қараб фақат истеъмолига мўлжалланган қисмига стандарт талаблар қўйилиб асосий турларга гуруҳланиб, бу асосий талабларни чегараланиши бу товарларни ўстириладиган регион, иқлим шароитига боғлиқлиги кўзда тутилган бўлади. Бу кўрсаткичларни дифференсация учун Стандарт кўрсаткичларига лоик бўлган ҳар қандай маҳсулот уни ишлаб чиқаришга уларни сифатига истеъмол кўрсаткичларини маҳсулот қийматига қараб қуйидаги гуруҳларга булинади:

- ⊕ ишлаб чиқариш товарлар стандарт талабга тўлиқ жавоб беради. Бу маҳсулотларни истеъмол кўрсатмалари юқори баҳоланади;
- ⊕ ишлаб чиқарилган товарлар баъзи бир кўрсаткичлар билан стандарт талабларга жавоб бермайди. Уларни ишлаб чиқарувчилар камчиликларини тўғрилаш имкониятига эга бўлса, сифат кўрсаткичлар текширилиб, бу товарларни истеъмол қилса бўладиган бўлса, сотишга руҳсат берилади;
- ⊕ мутлақо стандарт талабларига жавоб бермайди ва бу товарлар истеъмолга ярамайди.

Техникавий кўмиталари ва тармоқ секциялари ЕДК тўлиқ ҳуқуқли вакилларида ташкил топади. Улар ўз навбатида ЕДКнинг аъзо мамлакатларининг миллий тажрибаларга суянади ва халқаро миқёсда маҳсулотнинг сифатини таъминлайдиган ташкилотларнинг ҳужжатларидан фойдаланади.

ИСО ва МЕК ишлаб чиққан халқаро қоидаларга асосан лабораторияларни аккредитлашдан мақсад синов лабораторияларни аниқ синовлар ёки аниқ тур синовлари ўтказишга ҳуқуқ беришдан иборат. Аккредитланган синовлар тушунчаси маҳсулотни сертификатлаштириш фаолияти билан боғлангандир. ИЛАК биринчи марта 1977 йили Копэнгагенда чиқарилган. ИЛАКнинг яратилишидан кўзда тутилган мақсад-синов лабораторияларининг аккредитлаш миллий тизимларини ўзаро тан олиш билан амалдаги халқаро битимлардаги маълумотларни, маҳсулотни синиш натижаларини ва бошқа маҳсулот сифат ҳақидаги маълумотларни умумлаштиришга ҳаракат қилиш. 1980йилда чақирилган ИЛАКнинг конференцияси миллий тизимларининг ўзаро тан олиш бўйича амалдаги иккита ва кўп томонлама битимлар ҳақида маъруза тайёрлашга қарор қабул қилинди.

Иш жараёнида икки хил халқаро битимлар борлиги намоён бўлди:

1. Лабораторияларни аккредитламасдан синов натижаларини ва сертификат баённомаларини ўзаро тан олиш битими;
2. Синов лабораторияларининг аккредитлаш миллий тизимларини ўзаро тан олиш битими.

Шу масалалар бўйича тавсиялар ишлаб чиқилди ва уларнинг натижаларига кўра шундай битимлар зарурлиги қайд қилинди.

Лабораторияларнинг аккредитлаш масалалари ҳозирги кунда актуал бўлиб, улар билан боғлиқ бўлган материаллар системаси равишда чоп этилиши зарурияти туғилди.

Товарларга бир неча рақамдан иборат бўлган ҳамма товарларга 10 рақамли кодлар берилган. Товарларнинг туркумлаш тартибига асосан кодлаш бир неча босқичдан иборат:

1-босқич. 2-та рақамдан, қолганлари биттадан рақамдан ифодаланади. Кодлашнинг дастлабки 5-та босқичи туркумлаш қисми, қолган қисми ассартименти дейилади. Товарнинг барча сифат шартлари қисмини ўз ичига камраб олган кодлар-элементлар мамлакатлар ёрдамида қандай хусусиятни эга эканлиги, истеъмолга етказиб бериш тезлиги, сотувда қай пайтда имконият яратилган ердан беради. Бу маълумотлар саноатга шартномалар илмий равишда тузишга шароит яратиб беради. Бунинг ёрдамида товарларни сотиш тезлигини ўрганиш учун уларнинг йирикларига қуйидаги рақамлар коддаги рақамлар қуйидаги келтирилган ҳолларда сертификат бекор қилиниши мумкин:

- ✓ агар маҳсулот (буюм, мол)нинг таркибига ёки уни ишлаб чиқариш технологиясига ўзгартиришлар киритилса, бу эса ўз навбатида, сертификатлаштириш бўйича қилинаётган текширувда унинг тавсифларига ўзгаришлар олиб келса ҳамда шу маҳсулот намуналарининг синовлари кўшимча баённомадаги стандарт талабларига мослиги тасдиқланмаса ишлаб чиқариш технологиясининг бузилиши ва корхона тайёрловчи маҳсулотнинг сифати пасайса ёки материал билан таъминловчи томонидан комплектлаш деталлари, йиғим қисмига тегишли стандартлар талабларини бузилишига олиб келса;
- ✓ Сертификатлаштириш натижалари, тизим идораси томонидан сертификатлаштириш ишлари тўғрисидаги маълумотларни ҳар доим шоп этилиши лозим.

Бу маълумотлар қуйидагиларни ўз ичига олади:

- ⊕ сертификатлаштирилган маҳсулот рўйхати;
- ⊕ аккредитланган синов ташкилотларининг рўйхати аттестатланган корхоналардаги сертификатлаштирилган маҳсулот рўйхати;
- ⊕ сертификатлаштириш ҳужжатларининг рўйхати.

Бу рўйхатларни сертификатлаштириш миллий идораси бўйича қилинадиган ишларда қатнашувчи вазирликларга юборилади. Сертификатлаштиришда қатнашувчи ҳамда идоралар, ташкилотлар томонидан бажариладиган ишларни кўз олдимизга келтириш учун тарафидан сертификатлаштириш тизимини умумлашган ташкилий тузилиш келтирилган. Ҳар бир сертификатлаштириш тизими ўзининг сертификатлаштириш идорасига эга бўлиб, у ҳамма ташкилий ва раҳбарий вазифаларини амалга оширади.

Таянч сўзлар:

ЕДҚ ЕХМ, маҳсулот, сифат, истеъмол, яратиш лойиҳа, конструкторлик технологик жараён, бошқариш маҳсулот сифати, меҳнат сифати, стандарт талабларга мутлақо ярамайди, ИСО, ИЛАҚ МЕК.

Такрорлаш учун саволлар:

Маҳсулотларни сифатини бошқариш бўйича Европа ташкилотини асосий мақсади ва васифаси нимадан иборат ?

Халқаро сифатни бошқариш ташкилотлари қандай вазифани бажаради ?

Қандай ҳолларда сертификат бекор қилинади?

Тавсия этилган адабиётлар:

1. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инҳирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари / И.А.Каримов. - Т: Ўзбекистон, 2009. - 56 б.
2. Мамлакатимизни модернизация хилиш ва янгилашни изчил давом эттириш - давр талаби. Президент Ислам Каримовнинг 2008 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2009 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига баҳишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси // Халқ сўзи, 2009 йил 14 феврал.
3. Каримов И.А. Энг асосий мезон - ҳаёт ҳақиқатини акс эттириш. Т.: Ўзбекистон, 2009. - 24 б.
4. Разработка документов по системом качества на базе МС ИСО серии 9000.
5. Международные региональные организации по стандартизации и качеству продукции. Справочник. М, 1990.

2.4. Товарлар ва хизматлар тизимини сертификациялаш

2.4.1. Товарларни сифат кўрсаткичларини белгиловчи меъёрий ҳужжатлар.

2.4.2. Товарларни сертификатлаштириш соҳасида ИСО нинг фаолияти.

2.4.1. Товарларни сифат кўрсаткичларини белгиловчи меъёрий ҳужжатлар.

Ишлаб чиқариш корхоналарида ишлаб чиқиладиган турли хил маҳсулотлар муайян сифат кўрсаткичларига жавоб бериши керак. Сифат кўрсаткичлари эса маълум белгиланган талабларга мувофиқ (мос) келиши лозим. Мувофиқлик ўз навбатида маълум стандартга ёки бошқа меъёрий ҳужжатларга мос келишини талаб қилади. Мувофиқликни сертификатлаштириш мумкин. “Сертификатлаштириш тушунчаси нима” - деганда керакли ишоншлилик билан маҳсулотнинг муайян стандартга ёки техникавий ҳужжатга мувофиқлигини тасдиқлайдиган фаолият тушунилади.

Сертификатлаштириш тушунчаси биринчи марта Халқаро стандартлаштириш ташкилоти кенгашининг сертификатлаштириш масалалари бўйича махсус кўмитаси томонидан ишлаб чиқилиб, унинг Стандартлаштириш сертификатлаштириш ва синов лабораторияларининг аккредитлаш соҳаларидаги асосий атамалари ва уларнинг қоидалари қўлланмасига киргизилган. Қайта ишланган халқаро стандартлаштириш ташкилотининг қўлланмасида Сертификатлаштириш атамасининг фақатгина изоҳлари берилган.

Сертификатлаштириш умумий атама бўлиб, маҳсулот, технологик жараён ва хизматларнинг сертификатлаштиришда учинчи томонни қатнашиши тушунилади.

Сифат тизимини баҳолаш соҳасидаги тараққиёт сифат тизимини сертификатлаштириш бўйича янги тушунча заруриятини туғдирмоқда.

Мувофиқлик атамаси маҳсулот, жараён, хизматга белгиланган барча талабларга риоя қилишни ўз таркибига олади. Бунда мувофиқликнинг учта кўриниши мувофиқлик баёноти. Мувофиқликни аттестатлаш мувофиқликни сертификатлаштиришни белгилайди.

Мувофиқлик баёноти деб етказиб берувчининг маҳсулот, жараён ва хизматларнинг аниқ бир стандартга ёки бошқа меъёрий ҳужжатга тўла-тўқис мувофиқлик ҳақида бутун маъсулиятини ўз устига олганлигини баён этишга айтилади. Бу маъсулиятни сўнги вақтларда ўз-ўзини сертификатлаштириши тушунчаси билан алмашаётгани қайд қилинмоқда.

Ўз-ўзини сертификатлаштириш деганда маҳсулот ишлаб чиқарувчи томон бутун маъсулиятини ўзига олган ҳолда сертификатлаштиришни ўзини ўтказди ва маҳсулотнинг керакли даражада сифатлилиги ҳақидаги барча маълумотларни ўз ичига олади. Бундай сертификатлаштириш фаолиятини ўз-ўзини сертификатлаштириш деб юритилади.

Мувофиқликни аттестатлаш учинчи томон тарафидан синов лабораториясининг баёноти тушунилиб, маълум намуна маҳсулотга бўлган

талабларни белгиловчи маълум стандартлар ёки бошқа ҳужжатлар билан мувофиқ эканлигини баён этишга айтилади.

Сертификатлаштириш деганда маҳсулот (буюм,мол) ёки хизмат муайян стандартга ёки техникавий шартларга мос келишини тасдиқлаш мақсадида ўтказиладиган фаолият тушунилиб, ушбу фаолият натижасида маҳсулот (буюм,молнинг) сифати ҳақида истеъмолчини ишонтирадиган тегишли ҳужжат - сертификат берилади.

Сертификатлаштириш тизими атамасидан ташқари сертификатлаштириш схэмаси киритилиб, у қуйидагича таърифланади: “Мувофиқликнинг сертификатлаштирилишини ўтказишдаги учинчи томон фаолиятининг тартиби ва таркиби”. Сертификатлаштириш тизимларида қатнашувчи учта тушунча тўғрисида тўхталиб ўтамиз:

- сертификатлаштириш тизимидан фойдаланиш;
- сертификатлаштириш тизимида қатнашувчи;
- сертификатлаштириш тизими аъзоси.

Сертификатлаштириш тизимидан фойдаланиш деганда сертификатлаштириш тизимининг қоидаларига мувофиқ гувоҳнома талабгориغا берилган сертификатлаштиришдан фойдаланиш имконияти тушунилади .

Сертификатлаштириш тизимида қатнашувчи деб ушбу тизимнинг қоидаларига биноан фаолият кўрсатадиган, лекин тизимни бошқариш имкониятига эга бўлмаган сертификатлаштириш идораси тушунилади.

Сертификатлаштириш тизими аъзоси деганда ушбу тизимнинг қоидаларига биноан фаолият кўрсатадиган ва тизимни бошқаришда қатнашадиган сертификатлаштириш идораси тушунилади.

Сертификатлаштириш икки хил бўлади:

- 1) мажбурий ;
- 2) ихтиёрий.

Маҳсулотни у ёки бу сертификатлаштиришга оидлиги, уни ташқи муҳитга инсон саломатликлитига таъсири асосий мезон ҳисобланади.

Ихтиёрий сертификатлаштириш деганда ишлаб чиқарувчи, сотувчи ёки истеъмолчи ташаббуси билан ихтиёрий тарзда ўтказиладиган сертификатлаштириш тушунилади.

Ҳозирги шароитда ташқи мамлакатлар билан савдони, мамлакатлараро иқтисодий алоқалари, маҳсулотларни ишлаб чиқарилишини режалаштириш доимо бозор қонунлари асосида истеъмолчиларни талабини ўрганиб боришни давлат миқёсида амалга ошириш керак. Ишлаб чиқариш товарларга истеъмолчининг талаби бўлмаса бу товарларни яратиш уларни ишлаб чиқаришга тадбик этиш янги товарларни сифат кўрсаткичларини яхшилаш тўғрисидаги илмий назорат ва ишлаб чиқариш тамойилларини бир вақтда амалга ошириш керак бўлади. Ҳозирда халқаро меҳнат бозорида ресурслар тақсимоти ва кўп ривожланган давлатларда ишлаб чиқариш товарларни юқори сифат кўрсаткичларига эга эканлиги бу дунё миқёсида техника технологияни ривожига янги-янги ускуналарни яратишга ишлаб чиқариш товарларни рақобатини оширишга олиб бормоқда. Шу борада

ривожланган мамлакатлар замонавий ускуналар билан ўзларининг ишлаб корхоналарининг янгидан таъмин этилиш шу давлатларда маҳсулотларни ишлаб чиқариш потенциали ошиб боричига олиб келмоқда.

Норматив техник ҳужжатларда ГОСТ маҳсулотлари сифат кўрсаткичларни бошқариш деб ишлаб чиқаришда техника технология билан таъмин этилиши. Маҳсулотларни сифат кўрсаткичлари ишлаб чиқаришга киритишда ишлаб чиқариш даврида иш ускуналарини эксплуатация потенциали таъмин этишдаги истеъмолчилар талабини доимо қондиришда сифат кўрсаткичларини бошқариш маълум томонга йўналтириш учун қилинадиган барча ишлар ва ишлаб чиқариш учун таъсир этадиган барча факторлар маҳсулотларни сифат кўрсаткичларини таъминлашда асосий омил ҳисобланади. Ишлаб чиқариш потенциалини бошқаришда сифатли маҳсулотларни яратишда 4 та фактор катта роль ўйнайди.

-Ишлаб чиқаришдан олдинги даврни проектлаш яъни лойиҳалаш даври дейилади;

-Маҳсулотларни ишлаб чиқариш даври;

-Маҳсулотларни етказиш даври;

-Маҳсулотлардан фойдаланиш яъни истеъмол даври.

1-даврда. Ишлаб чиқаришга керак бўлган маҳсулотларни режалаштириш даврида шунга ўхшаш маҳсулотларни ўрганиш орқали янги маҳсулотларни сарф кўрсаткичларини юқори даражага етказишни таъминловчи омилларни ўйлаб топиш лозим. Бозор иқтисодиётининг асосий қонуни эса талаб ва таклиф бўлгани учун ҳар бир ишлаб чиқарилган товарга истеъмолчиларни қўйган талаби катта аҳамиятга эга. Шунинг учун бозор шароитида истеъмолчиларни талаби даврига нисбатан ишлаб чиқариш корхоналарига доимо янги таклиф берилади. Шу сабабли товарларнинг сифат кўрсаткичлари доимо яхшиланиб боришлиги ва уларнинг бозор шароитида рақобатдошлиги ошиб боради. Шунинг учун халқ хожалигида янги турдаги сегментлар бунёд этилади. Ишлаб чиқарилаётган товарларнинг сифатлари яхшиланиб уларга бўлган талаб ортади. Шунинг учун бозор шароитида ишлаб чиқариш структураси билан истеъмолчилар орасида доимо рақобат содир бўлади. Шунинг учун бозор шароитида ишлаб чиқаришдаги корхоналарга маҳсулотни ишлаб чиқариш даврида уларнинг сифатига қўйиладиган талаблар доимо ўзгарувчан бўлади. Шунинг учун тайёрланган маҳсулотнинг сифатини ҳар томонлама таҳлил қилиб уларнинг иқтисодий барқарорлигини чиқарилаётган маҳсулотнинг миқдори, уларнинг потенциалига яъни корхона ускуналарига, қувватига, хом-ашё сифатига боғлиқ. Шунинг учун маҳсулотларнинг сифатини бошқариш янги ассартиментидаги маҳсулотларини яратиш ишлаб чиқаришни ривожлантиришга технологияларни яратишга асосий омил бўлади.

Маҳсулот сифати унинг маълум эҳтиёжларини қондириш учун яроқлилигини белгилаб берадиган хусусиятлар йиғиндисидир. Маҳсулот сифати унинг барча хусусиятларини эмас, балки маҳсулотнинг маълум эҳтиёжларини қондира олиш имкониятлари билан боғлиқ хусусиятларни ўз ичига олади. Маҳсулот сифатини бошқариш деганда, маҳсулотни ишлаб

чиқариш ва истеъмол қилишда унинг сифатини зарур даражасини белгилаш тайинлаш ва сифатини мунтазам назорат қилиш ҳамда унга таъсир қилувчи шарт шароит ва омилларни собитлик билан таъсир эттириш орқали амалга оширилади.

Сифат масаласи - хўжалик фаолиятининг ҳамма жиҳатларини қамраб олади.

Юқори сифат деганда меҳнатни ва моддий ресурсларни тежаш экспорт имкониятларини кўпайтириш провард натижа жамият эҳтиёжларини янада тўлароқ қондириш маъносини тушунамиз. Шу боисдан ҳам бошқаришни бутун меҳанизмининг моддий ва моддий рағбатлантиришнинг бутун системаси инженер ва конструкторларини куч ғайратларини, ишчиларнинг маҳорати маҳсулот сифатини оширишга қаратиши зарур. Саноатдаги илғор тажриба ҳамда илмий маълумотларни кенгайтириши. Чиқарилаётган маҳсулот сифатини ошириш учун кўрашнинг навбатдаги бутунлай янги босқичи учун шарт-шароитлар мавжудлигини кўрсатмоқда. Маҳсулот сифатини муаммосини ҳал этиш яна шунинг учун мураккаб комплекс яъни бир вақтнинг ўзида ҳам илмий ҳам техникавий, ҳам иқтисодий, ҳам социал муаммодир. Маълумки, маҳсулот сифати уни яратиш ва истеъмол қилишнинг барча босқичларида, илмий тадқиқот, лойиҳа - конструкторлик технологик иш олиб бориш жараёнида ундан фойдаланиш оммавий жорий қилишда шаклланади.

Мамлакатимизда ҳамда чет елларда маҳсулот сифатини бошқаришнинг баъзи форма ва методлари тўғрисида гапиришдан олдин маҳсулот сифати ва меҳнат сифати тушунчаларини кўриб чиқайлик. Саноат корхоналарининг ишлаб чиқариш фаолияти жамият эҳтиёжларини сўндириш учун зарур бўлган моддий бойликларни яратишнинг ўзликсиз жараёнидан иборатдир, маълум эҳтиёжларни қондириш учун мўлжалланган халқ хўжалиги фаолиятининг буюмлашган натижаси сифатида қараладиган моддий бойликлар маҳсулот деб аталади.

Маҳсулот тушунчаси умумлаштириувши бўлиб, ҳам маҳсулотни ўз ичига олади.

Сифат масаласи - хўжалик фаолиятини ҳамма жиҳатларини қамраб олади.

Юқори сифат - бу меҳнат ва моддий ресурсларни тежаш экспорт имкониятларини ошириш пировард натижада эса жамият эҳтиёжларини яхшироқ янада тўлароқ қондириш демакдир. Мамлакат олдида турган хилма-хил иқтисодий ва социал вазифаларни мувофаккиятли ҳал этиш учун меҳнат унумдорлигини жадал ўстиришдан бутун ижтимоий ишлаб чиқаришнинг самарадорлигини кескин ортишдан бошқа йўл йўқ. Вазифа ишлаб чиқаришнинг негизида фирмалар маҳсулдорлигини ошириш барча сифат кўрсаткичларини яхшилашга еришишдан иборат. Ўзбекистонга бозорга халқ истеъмол товарлар ишлаб чиқариш сабабли Ўзбекистонда кўшма корхоналар чет ел инвесторининг кириб келиши таъмин етилмоқда. Сифатнинг мос равишда ишлаб чиқариш ва Ўзбекистон товарларини дунё бозорига олиб чиқиш Ўзбекистонга кўпроқ валюта тушириш ва шу билан Ўзбекистон ривожини таъмин этиш. Юқори сифатли маҳсулот ишлаб

чиқариш билан ресурслардан оқилона фойдаланиш ва уларни тежамли таъминлайдиган янги техника, энг илғор технология жараёнларини ишлаб чиқаришга жорий этиш. Раҳбар ходимларга, инженерларга, конструкторларга, лойиҳачиларга, технология ва мутахассисларга боғлиқ. Мамлакатимизда меҳнат, хом-ашё, ёқилғи, энергетик ресурслари жуда кўп. Асосий фондларимиз ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар ҳажми катта. Шу сабабли ҳамма жойда ва ҳар ишда тежамкор бўлиш жамоат мулкига омилкорлик билан ёндашиш ихтиёримизда бўлган инсоннинг кўли ва ақл-заковати билан бунёд этилган нарсаларнинг ҳаммасидан моҳирона тўлатўкис ва оқилона фойдаланиш иқтисодий сиёсатнинг ўзаги бўлмоқда. Иш сифати ва ишлаб чиқариш самарадорлигидан ва иш сифатини ошириш меҳнат интизомини мустаҳкамлаш уларни меҳнатга инсонпарварлик муносабатда бўлиш руҳида тарбиялаш техник жиҳатдан асослаб берилган. Меҳнат нормалари бригада хўжалик ҳисобини тежамкорлик ва сифат режаларини жорий этиш белгиланган иш ҳажминини кам сонли ишчилар билан бажариш соҳасидаги тартибларни амалга ошириш мақсадга мувофиқдир. Сифатсиз маҳсулот таёрланганлик ва реализация учун шунингдек маҳсулотни лозим даражада сақлаганлик стандартлар ҳақидаги талаблар ва техника шарт-шароитига риоя қилганлиги учун иқтисодий жазо чораларини қўллаш жорий этишни қўллашликни кенгайтириш зарур.

2.4.2. Товарларни сертификатлаштириш соҳасида ИСО нинг фаолияти.

Ўзбекистон маҳсулотларни ишлаб чиқаришда ва бу маҳсулотларни дунё бозорига олиб чиқишда ёрдам берувчи жуда кўп халқаро ташкилотлар мавжуд. Улар қуйидагилардир:

-ИСО - халқаро стандартлаш ташкилоти;

-МЕК - халқаро техник корхонаси;

-МИК - халқаро марказий банки;

-АСМО - стандартлаштириш ва метрология бўйича араб мамлакатларининг ташкилотлари;

-КОПАНТ - Жанубий Америка стандартлаштириш қўмитаси.

Халқаро стандартларни бунёд этишда маълум бир товар ишлаб чиқаришни кўзда тутиб давлатлар келишиб шу маҳсулот ва товарга ишлаб чиқариш учун шу товарни бунёд этадиган мутахассислар халқаро стандартларни яратади. Республикамизда маҳсулот сифатини оширишда кўпгина ишлар олиб борилмоқда чет ел инвестициялари жорий қилинмоқда. Жумладан АҚШ Япония, Германия, Жанубий Корея, Чехия, Франция, Голландия, Туркия ва бошқа мамлакатлар билан қўшма корхоналар қурилган. Ихтисослашув товарларни сифатли чиқариш ва арзонга тучуриш шартидир. Шу сабабли универсал яъни ҳамма иш билан машғул фирмалар бўлмайди, улар бир ёки бир неча товарлар ишлаб чиқариш соҳасида ихтисослашади.

Ихтисослашувнинг икки афзал томони бор:

-биринчидан меҳнат унумдорлигини оширади, ҳаражатларни пасайтириб фойдани ошириш имконини беради;

-иккинчидан сифатли товар чиқаришни бинобарин товарни бозорда яхши сотилишини таъминлайди.

Ресурслар сарфи техника-технология даражасига боғлиқ бўлади. Бу даража қанчалик юқори бўлса эҳтиёжларни қондириш шу қадар кам ресурслар талаб қилади ёки аксинча. Масалан, ески технология шароитида ун сумдик маҳсулот олиш учун 1 квт електр энергия сарф қилинса илғор технология шароитида 0.5 квт сарфланади. Демак энергоресурс бирлиги евазига икки баробар кўп маҳсулот олинади. Саноатдаги илғор тажриба ҳамда илмий маълумотларнинг кенгайиши, чиқарилаётган маҳсулот сифатини ошириш учун кўрашнинг навбатдаги бутунлай янги босқич учун шарт-шароитлар мавжудлигини кўрсатади.

Таянч сўзлар:

Сифат, маҳсулот, ишоншлик мувофиқлик талаб, истеъмолчи, техника, ИСО, СЕРТИКО, КАСКД, МЕСҚ БМТ, ВТО, ГАТТ, лаборатория, Европа иттифоқи.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Товарлар сертификатининг мақсади?
2. Товарларни сифат кўрсаткичларини белгиловчи меъёрий ҳужжатларни шарҳлаб беринг?
3. Товарларни сертификатлашнинг классификацияси?
4. Товарларни сертификатлаштириш соҳасида ИСОнинг фаолияти?

Тавсия этилган адабиётлар:

1. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари / И.А.Каримов. - Т.: Ўзбекистон, 2009. - 56 б.
2. Мамлакатимизни модернизация қилиш ва янгилашни изчил давом эттириш - давр талаби. Президент Ислом Каримовнинг 2008 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2009 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бақишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси // Халқ сўзи, 2009 йил 14 феврал.
3. Каримов И.А. Энг асосий мезон - ҳаёт ҳақиқатини акс эттириш. Т.: Ўзбекистон, 2009. - 24 б.
4. РСТЎз ИСО 8402-1998 Управление качеством и обеспечение качество. Словар.
5. Международный и региональный организаций по стандартизации качество продукции. Справочник. М.-1990.

2.5. Сертификациянинг товарларни сифат кўрсаткишини оширишдаги аҳамияти.

2.5.1. Стандартларнинг маҳсулотларни сифат кўрсаткичларини оширишдаги роли.

2.5.2. Стандартларнинг ишлаб чиқаришда маҳсулотларни сифатга таъсири.

2.5.1. Стандартларнинг маҳсулотларни сифат кўрсаткичларини оширишдаги роли.

Ишлаб чиқаришда стандартларга риоя этиш ундаги талабни қоидаларига амал қилиш маҳсулот сифатини ошириш имконини беради. Стандартларда ишлаб чиқаришда амалга ошириладиган ҳамма ишлар, шу жумладан корхона бўлимларининг функциялари аниқ ва равшан белгилаб берилади. Корхона стандартлари давлат ҳамда соҳа стандартларига амал қилинган ҳолда тўзилади ва уларни ишлаб чиқариш билан узлуксиз боғлайди. Корхона стандартлари қуйидагиларга жавоб бериши лозим:

- Нима стандартлаштирилади;
- Нимага асосланади (ГОСТ);
- Ким бажаради ёки ким таъминлайди;
- Қачондан қачонгача бажарилади.

Корхона стандарт тайёрлашда ва уни ишлаб чиқаришга жорий этишга қуйидаги тадбирлар амалга оширилади: - Маҳсулот сифати системали суратда яхшилаб бориш муҳим сиёсий ва иқтисодий аҳамиятга эга бўлган вазиятдир. Бу вазиятни тинмай амалга ошириб бориш моддий техника базасини яратилиш ичига муносиб ҳисса қўшиши демакдир. Бугунги кунда сифат проблемаси хўжалик фаолиятининг ҳамма жиҳатларини қамраб олади. Юқори сифат бу меҳнат ва моддий ресурсларни тежаш экспорт имкониятларини ошириш провард натижада эса жамиятнинг эҳтиёжларини яхшироқ янада тўлароқ қондириш демакдир.

Маҳсулот сифатини бошқариш деганда маҳсулотни лойиҳалашда, уни ишлаб чиқаришда ва експлуатация қилишда ёки ундан фойдаланишда унинг зарурий сифат даражасини белгилаш таъминлаш ва сақлаш тушунилади. Бу иш сифатини системик равишда назорат қилиб туриш ва маҳсулот сифатига таъсир қилувчи шароитлар ва омилларга мақсадга мувофиқ тарзда таъсир кўрсатиши йўли билан амалга оширилади.

Маҳсулотлар учун белгиланган норматив техник ҳужжатлар асосида уларга қўйиладиган асосий талабларга бунёд этилиши керак. Бозор иқтисодиётининг асосий қонуни талаб ва таклиф бўлганлиги учун ҳар бир ишлаб чиқарилган товарга истеъмолчининг қўйган талаби катта аҳамиятга эга. Шунинг учун бозор иқтисодиёти шароитида истеъмолчининг талаби даврларига нисбатан доимо ўзгарувчан бўлганлиги учун ишлаб чиқариш корхоналарига доимо янги таклифлар берилади. Шу сабабли товарларнинг сифат кўрсаткичлари доимо яхшиланиб боришлиги ва уларни бозор

иктисодиёти шароитида рақобатбардошлиги ошиб боради. Маҳсулот сифатини оширишнинг муҳим омилларидан бири бу рағбатлантириш ва планлаштиришдир.

Маҳсулот сифатини планлаштиришнинг маъноси шуки, халқ хўжалигини муайян тармоқлар ва корхоналарни ривожлантириш планларини маҳсулот сифатини яшаш вазифалари кўзда тутилган ҳамда ушбу вазифалар бажарилиши учун керак бўлган муддатлар белгиланиши зарур. Маҳсулот сифатини планли равишда оширишда стандартлар катта аҳамиятга эга. Корхона бирлашмаларнинг сифатни бошқаришнинг автоматлаштирилган туб системаларнинг жорий этилиши асосий мақсадга меҳнатни нуқсонсиз ташкил этишга асосланган. Бу система меҳнатни баҳолашда кавалиметрия методларидан фойдаланишни кўзда тутди. Ишчи ёки жамоат меҳнатни баҳолангандан сўнг кўрсаткичлар анализ қилинади ва камчиликларни йўқотиш чоралари кўрилади. У вақтида кўрсаткичлар ишчи ёки жамоатчиликни иқтисодий рағбатлантиришда асос қилиб олинади. Сифат коэффициенти деб аталувчи бу кўрсаткич ўзаро ва жамоатлараро мусобатларни уюштириш ёлибларни аниқлаштиришда асосий кўрсаткич деб қабул қилинади. Бу коэффициентлар орқали ишлаб чиқариш даврида уларнинг сифатига қўйиладиган талаблар доим ўзгарувчан бўлади. Шунинг учун тайёрланган маҳсулотнинг сифати ҳар томонлама таҳлил қилиб уларнинг иқтисодий барқарорлигини чиқарилаётган маҳсулотни миқдори, уларнинг потенциалига яъни корхона ускуналарига, қувватига, хом-ашё сифатига боғлиқ. Шунинг учун маҳсулотларнинг сифатини бошқариш янги ассортиментдаги маҳсулотларни яратиш ишлаб чиқаришни ривожлантиришга технологияларни яратишга асосий омил бўлади.

Маҳсулот сифати - унинг маълум эҳтиёжларини қондириш учун яроқлигини белгилаб берадиган хусусиятлар йиғиндисидир.

Маҳсулот сифати - унинг барча хусусиятларини эмас, балки маҳсулотнинг маълум даражаларини қондира олиш имкониятлари билан боғлиқ хусусиятларини ўз ичига олади.

Маҳсулот сифатини бошқариш деганда, маҳсулотни ишлаб чиқариш ва ишлатиш ва истеъмол қилишда унинг сифатини зарур даражасини белгилаш таъминлаш ва сифатини мунтазам контрол қилиш ҳамда унга таъри қилувши шарт-шароит ва омилларни собитлик билан таъсир эттириш орқали амалга оширади. Сифат малакаси хўжалик фаолиятининг ҳамма жиҳатларини қамраб олади.

Юқори сифат - бу меҳнат ва моддий ресурсларни тэнглаш экспорт имкониятларини ўрганиш пировард натижада эса эҳтиёжларни яхшироқ янада тўлароқ қондириш демакдир. Биз сифат муаммосини жуда кенг маънода тушунамиз. Бу муаммо хўжалик фаолиятини ҳамма соҳаларни ўз ичига олади.

Юқори сифат - даганда меҳнатни ва моддий ресурсларни тежаш экспорт имкониятларини кўпайтириш пировард натижада эҳтиёжларини янада тўлароқ қондириш маъносини тушунамиз. Шу боисдан ҳам бошқариш бутун механизмни, моддий рағбатлантиришнинг бутун системаси инженер ва

конструкторларни ўз ғайратларини, ишчиларнинг маҳорати маҳсулот сифатини оширишга қаратиш зарур.

Саноатда илғор илмий маълумотларни кенгайтиши.

Чиқарилаётган маҳсулот сифатини ошириш учун курашнинг навбатдаги, бутундай янги босқичи учун шарт-шароитлар мавжудлигини кўрсатмоқда. Маҳсулот сифати муаммосини ҳал этиш яна шунинг учун мураккаб комплекс ҳолатнинг ўзида ҳам илмий техникавий, ҳам ихтисодий, ҳам социал муаммодир. Маълумки, маҳсулот сифати уни яратиш истеъмол қилишнинг барча босқичларида, илмий тадқиқот, лойиҳа конструкторлик технологик иш олиб бориш жараёнида ундан фойдаланиш оммавий жорий қилишда шаклланади. Мамлакатимизда ҳамда чет елларда маҳсулот сифатини бошқаришнинг баъзи форма ва методлари тўғрисида гапиришдан олдин маҳсулот сифати ва меҳнат сифати тушунчаларини кўриб чиқайлик. Саноат корхоналарининг ишлаб чиқариш фаолияти жамият эҳтиёжларини синдириш учун зарур бўлган моддий бойликларни яратишнинг узлуксиз жараёнидан иборатдир, маълум эҳтиёжларни қондириш учун мўлжалланган халқ – хўжалиги фаолиятининг буюмлашган натижаси сифатида қараладиган барча моддий бойликлар маҳсулот деб аталади. Маҳсулот тушунчаси умумлаштирувчи бўлиб ҳам маҳсулотни ўз ичига олади.

Сифат масаласи - хўжалик фаолиятини ҳамма жиҳатларини қамраб олади.

Юқори сифат - бу меҳнат ва моддий ресурсларни тежаш экспорт имкониятларини ошириш пировард натижада эса жамият эҳтиёжларини яхшироқ янада тўлароқ қондириш демакдир. Мамлакат олдида турган хилма - хил иқтисодий ва социал вазифаларни муваффақият билан ҳал этиш учун унумдорлигини жадал кўтаришни иқтисодий моҳияти шундан иборатки. Халқаро стандартларда ИСО 9000 да ёзилишича, маҳсулот сифати маҳсулотлари барча хусусият ва характерларини мажмуи сифатида тушуниб улар истеъмолчиларни эҳтиёжларни қондириш хусусиятларини кўрсатади. Сифат деганда уни яъни маҳсулотни кўрсатадиган хизматдан келиб чиқиб фойдали хусусиятларининг уларнинг мажмуига айтилади. Озиқ-овқат маҳсулотларининг сифат кўрсаткичларини синфлаш маҳсулотнинг сифати деганда унинг сифат кўрсаткичларини қийматларидан келиб чиқиб айтамыз. Маҳсулот сифатини сифат ҳислатларини маза, ҳид, консистенция, ранги ва ташқи кўриниши беради. Миқдор деганда эса, бу хусусиятларнинг ҳар бири миқдорий қиймати тушунилади.

Маҳсулотларнинг сифат кўрсаткичларини бирламчи, комплекс ва умумий кўрсаткичлар гуруҳига ажратади. Озиқ-овқат комплекс кўрсаткичларига органалетик қиймат, энергетик қиймат, диологик қиймат истеъмолига тайёргарлик киради. Энергетик қийматни белгилаб берувчи моддаларга углерод, ёғл ар ва оксиллар киради. Биологик қийматга эса маҳсулот таркибидаги оксил топилмайдиган аминокислоталарни сифати ва миқдори, уларнинг ҳазм бўлиш хусусиятлари ҳисобланади. Умумий

кўрсатиш деб маҳсулотларнинг овқатлик қийматига айтилади. Масалан, консерва маҳсулотларини комплекс кўрсаткичлари бўлиб кимёвий таркибнинг кўрсаткичи, энергетик қиймати, естетик кўрсаткичи, безарарлик кўрсаткичлари ҳисобланади.

Бозор иқтисодиёти иш бошлай бориши билан кун тартибига энг муҳим фактор бўлиб, озиқ-овқат маҳсулотларини рақобатбардошлиги ҳисобланади. Бу ҳол ишчи ва ташқи бозорларда, инсон фаолиятида стандартлаштириш муҳим роль ўйнайди. Шунга оид меъёрий техник хужжат қилинган. Бу хужжатда қуйидагилар қайд қилинган:

1. Энг асосий маҳсулотлари бўлиб истеъмолчиларни, ишлаб чиқарувчиларни давлат манфаатларини кўриқлаш;
2. Маҳсулотларнинг ўзаро алмаштири олиш;
3. Фан ва техниканинг ривожланиш даражасига мос халқ хўжалиги ва аҳолининг эҳтиёжлари асосида юқори сифатли ва рақобатбардош маҳсулотларни ишлаб чиқариш;
4. Ҳамма турдаги ресурсларни тежашга маҳсулот ва корхона техник иқтисодий даражасини яхшилашга олиб келади;
5. Социал-иқтисодий ва илмий техникавий режаларни амалга ошириш;
6. Халқ хўжалигининг барча объектларидан хавфсизликни таъминлаш;
7. Давлатимизнинг мудофа қудратини ошириш ва тайёргарликни пухта амалга ошириш.

Стандартлаштириш объектларини асосий қоидалари қуйидагилар ҳисобланади. Стандартга келтириш стандартга келтириш объектлари ва стандартга келтиришнинг мақсади тушунилади. Шулардан биринчиси стандартга келтириш бунда баъзи ҳолларда келтириш ўрнига солиш бўлиши мумкин. Маълум соҳада аниқ мавжуд бўлган ёки потенциал вазиятларга нисбатан ҳамма томондан ва кўп марта фойдаланиш учун қоидаларни белгилаш воситасида мақбул даражада тартибга солишда ва еришишга қаратилган фаолият, стандартга келтиришнинг объекти эса маҳсулот ёки уни яратишни, ишлаб чиқаришни, жорий қилишни таъминлайдиган қоидалардир. Корхона стандартини тайёрлашда ва уни ишлаб чиқаришга жорий этишда қуйидаги тадбирлар амалга оширилади:

- стандартлаштирилган жараённи ва объектни аниқдаш;
- жараён ва объектни яхшилаб ўрганиш;
- техник топшириғини тузиш уни корхона раҳбарлари муҳокамасида ўтказиш;
- корхона стандартининг биринчи лойиҳасини тайёрлаш;
- лойиҳани у алоқадор булган бўлим ва ташкилотга тақриз ва таклиф қилиш учун тарқатиш;
- корхона стандартининг 2-чи редаксиясини илмий-техника советида кўриб чиқиш ва фойдаланишга топшириш.

Корхона стандартини муҳокама қилишда қанча кўп ходим иштирок еца, стандартни қўлланишда самарадорликка шунчалик тез еришилади. Корхона стандартини ишлаб чиқариш ҳамда жорий этиш бутун ишчилар иши бўлиб, умумий меҳнат интизомини мустаҳкамлайди, иш унумдорлигини ва маҳсулот сифатини оштиради. Натижада сифатсиз маҳсулотлар чиқишини олди олинади. Ҳар қандай маҳсулотларни сифат кўрсаткичларини шаклланишида уларга қўйиладиган асосий талаблардан маҳсулотларни тайёрлашда ишлатиладиган ускуналар тайёрланадиган хом ашё маҳсулотларини, норматив техник ҳужжатлар томоинидан қўйиладиган талаблар, уларни ишлашда қўйиладиган ресептураси қадоқлаш ташиш маҳсулотни сифат кўрсаткичларини мукамаллаштиришга катта таъсир кўрсатади. Айниқса ҳозирги бозор иқтисодиёти пайтида ҳар бир маҳсулотни сифат кўрсаткичига жуда катта талаблар қўйилмоқда. Шунинг учун ҳозирги шароитда маҳсулотларни бозордаги ҳарид томонлари сифат кўрсаткичлари билан аниқланади. Шунинг учун маҳсулотга талаб бозор иқтисодиётида ўсиб боради. Маҳсулотларнинг сифат кўрсаткичлари доим юқорилашиб боради. Фирмалар орасида рақобатчилик ортиб боради. Охириги пайтда маҳсулотнинг сифат кўрсаткичини аниқлашда, айниқса озик-овқат маҳсулотларини ўрганишда квалиметрия усули қўлланилади. Бошқаришда маҳсулотларни фақат бир кўрсаткич билан уларга баҳо бериш мумкин. Масалан, наматакнинг таркибидаги аскарбинни миқдорига қараб уни сифат кўрсаткичига баҳо берилади. Агарда тайёр маҳсулотни сифат кўрсаткичларини ҳар томонлама ўрганилганда унинг физик кимёвий томонлари ўрганилса бу усул комплекс усул дейилади ва бу усул маҳсулотларни норматив техник асосларини ташкил этади. Демак ҳар қандай маҳсулотларни ишлаб чиқариш у маҳсулотлар базис кўрсаткичларига эга бўлиши керак. Текширувчи ташкилотлар тарафидан маҳсулотлар текширилганда текширилаётган маҳсулотлар албатта бизнес талабига жавоб бериши керак. Шунинг учун ишлаб чиқариш машхур бўлган инженер техник ходимлар текшириш учун базис кўрсаткичларга эга бўлган маҳсулотлар тақдим этиш керак.

- ⊕ Дефференциал кўрсаткич орқали сифат кўрсаткичларини аниқлаш формуласи.
- ⊕ Базавий кўрсаткичлари.
- ⊕ Маҳсулотларни кўрсаткичлари.
- ⊕ Маҳсулотларни сифат кўрсаткичлари.

Маҳсулотларни сифат кўрсаткичларини текширишда ишлатиладиган ҳар хил усуллар техник маҳсулотларни бирламчи кўрсаткичи кенг ҳолда бўлса ҳамда ўтказиладиган текширишлар дефференциал усуллар билан хулоса қилиши имконияти бўлмаган тақдирда у ҳолда ҳар-хил усуллар қўлланилади. Бу ҳолда маҳсулотларни таркибидаги сифат кўрсаткичларини аниқловчи асосий кўрсаткичларга тўлиқ ҳолда таъсир остига олади ва бу билан сифатнинг пландаги даражасига еришиш имконини яратиб беради. Корхона сифатининг методик принциплари система стандартларини мунтазам равишда белгиланган даврда қайта кўриб чиқишни назарда тутати.

Бу пайтда сифат соҳасидаги, фан ва техникадаги барча янгиликларни, ертанги кун талабларига бўлган заруриятни ҳисобга олган ҳолда уларга ўзгартиришлар киритилади. Маҳсулотларни ишлаб чиқаришини режалаштириш доимо бозор қонунлари асосида истеъмолчиларни талабини ўрганиб боришни давлат миқёсида амалга ошириш керак. Ишлаб чиқариш товарларга истеъмолчиларнинг талаби бўлмаса бу товарларни яратиш уларни ишлаб чиқаришга тадбиқ этиш янги товарларни сифат кўрсаткичларини яхшилаш тўғрисидаги илмий назорат ва ишлаб чиқариш тамойилларини бир вақтда амалга ошириш керак бўлади. Ҳозирда халқаро меҳнат бозорида ресурслар тақсимоти ва кўп ривожланган давлатларда ишлаб чиқариш товарларини юқори сифат кўрсаткичларига эга эканлиги бу дунё миқёсида техника технологияларни ривожига янги-янги ускуналарни яратишга ишлаб чиқариш товарлари рақобатини оширишга олиб бормоқда. Шу борада ривожланган мамлакатлар замонавий ускуналар билан ўзларининг ишлаб чиқариш корхоналарни янгидан таъмин этилиши шу давлатларда маҳсулотларни ишлаб чиқариш потенциали ошиб боришига олиб келмоқда. Норматив техник ҳужжатларда ГОСТ маҳсулотларни сифат кўрсаткичларини бошқариш деб ишлаб чиқаришда техника технология билан таъмин этилиши. Маҳсулотларни сифат кўрсаткичлари ишлаб чиқаришга киритишда, ишлаб чиқариш даврида иш ускуналарини эксплуатация потенциали таъмин этишдаги истеъмолчилар талабини доимо қондиришда сифат кўрсаткичларини бошқариш маълум тамонга йўналтириш учун қилинадиган барча ишлар ва ишлаб чиқариш учун таъсир этадиган барча факторлар маҳсулотларни сифат кўрсаткичларини таъминдашда асосий омил ҳисобланади. Ишлаб чиқариш потенциалини бошқаришда сифатли маҳсулотларни яратишда 4 та фактор катта роль ўйнайди:

- ✓ Ишлаб чиқариш олдинги давр проектлаш яъни лойиҳалаш даври дейилади;
- ✓ Маҳсулотларни ишлаб чиқариш даври;
- ✓ Маҳсулотларни етказиш яъни реализасиялаш даври;
- ✓ Маҳсулотлардан фойдаланиш яъни истеъмол даври.

1-даврда, ишлаб чиқаришга керак бўлган маҳсулотларни режалаштириш даврида шунга ўхшаш маҳсулотларни сифат кўрсаткичларини юқори даражага етказиш таъминловчи омилларни ўйлаб топиш лозим.

Бозор иқтисодиётининг асосий қонуни эса талаб ва таклиф бўлгани учун ҳар бир ишлаб чиқарилган истеъмолчиларни қўйган талаби катта аҳамиятга эга. Шунинг учун бозор шароитида истеъмолчиларни талаби даврига нисбатан ишлаб чиқариш корхоналарига доимо янги таклиф берилади. Шу сабабли товарларнинг сифат кўрсаткичлари доимо яхшиланиб боришлиги ва уларни бозор шароитида рақобатбардошлиги ошиб боради. Шунинг учун халқ-хўжалигида янги турдаги сигментлар бунёд етилади. Ишлаб чиқарилаётган товарларнинг сифатлари яхшиланиб уларга бўлган талаб ортади. Шунинг учун бозор шароитида ишлаб чиқариш структураси билан истеъмолчилар орасида доимо рақобат содир бўлади. Шунинг учун

бозор шароитида ишлаб чиқаришдаги корхоналар маҳсулотни ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларни миқдори ишлаб чиқариш потенциаллиги, яъни корхонани юқори талабларга мойил бўлган ускуналарга инженер-техник ходимлар келтирилган хом-ашёнинг сифатига ва ишлаб чиқарилган товарлар сифат кўрсаткичларига кўп жиҳатдан боғлиқ.

2.5.2. Стандартларнинг ишлаб чиқаришда маҳсулотларни сифатга таъсири.

Корхоналарда сифатли маҳсулотларни ишлаб чиқариш учун мамлакатимизда истеъмолчиларни ўрганган бозор инфраструктурасини ўрганиш бозордаги товарларни ассортиментини ўрганиш ва таҳлил қилиш ва тўпланган ахборотларнинг замонавий техник информацион машиналарда ҳал қилиниши ва ишлаб чиқарган товарларга баҳо берилиши, бозор иқтисодиётини ривожлантиришга катта туртки бўлади. Шунинг учун маҳсулотларни сифат кўрсаткичи бошланиши янги ассортимент маҳсулотларни яратишда ишлаб чиқаришнинг ривожланишга, янги техника технологияларнинг яратилишига асосий омил бўлади. Шунинг учун ишлаб чиқариш билан истеъмолчиларни бирлиги доимо юқори кўрсаткичларга олиб келиб бозор муаммоларини ечишда асосий факторлар ҳисобланади.

Шундай ҳоллар бўладики миқдор жиҳатдан аҳолини талабларини қондирмаслиги мумкин. Маҳсулотларни сифат кўрсаткичлари паст бўлгани учун улар истеъмолчилар томонидан қабул қилинмайди. Бундай ҳолларда:

Биринчидан, ишлаб чиқаришдаги товарларни рентабеллиги жуда паст бўлиши мумкин;

Иккинчидан, ишлаб чиқариш учун юқори меҳнат сарфи бўлиши мумкин;

Учинчидан, кўп миқдорда хом-ашё сарф бўлиши мумкин;

Тўртинчидан, ишлаб чиқарган маҳсулот олувчининг еҳтитёжларини қондирмаслиги мумкин;

Бешинчидан, етказиб берилган товарни сотилиши паст бўлиши мумкин.

Бу ҳоллар товарларга салбий таъсир кўрсатади. Уларнинг ранги, мазаси, кўриниши аниқланса, баъзи бир ҳолларда уларнинг юқори сифатлилиги тайёрланган маҳсулотларни ассортиментига уларни қайси истеъмолчига мўлжалланганига қараб туриб ҳам баҳоланади. Масалан, ёш болалар учун тайёрланган маҳсулотларни сифат кўрсаткичига планлаштириш энг юқори даражада бўлиши керак.

Маҳсулотларни сифат кўрсаткичларини назорат қилиш уларни техник назоратдан ўтказиш аҳолида назорат органлари томонидан бошқарилади. Бу органда хизмат қилувчи ходимлар маҳсулотни сифат кўрсаткичларини устидан объектив маълумотлар беришда ўрнатилган вазифаларига еътиборли бўлишлари керак. Назорат қилувчи органлар шу ишлаб чиқариш корхоналарида алоҳида ишлаб чиқариш структураси бўлиб у факат администрасия ходимларига бўйсунди. Сифат кўрсаткичларини

текширувчи органларни ишлари мураккаб ва масъулиятли бўлиб бу ташкилот мураккаб техник ходимлар билан таъминланган бўлиши керак. Маҳсулотларни сифат кўрсаткичларини аниқлашдаги камчиликлар ишлаб чиқаришда технологик жиҳатдан қилинган хатоларни ёки маҳсулотларни режалаштиришдаги схемалар ва чертёжларда ишлаб чиқиш технология қирраларида норматив техник ҳужжатларида бўлган камчиликларни ёки этишмовчиликларни аниқлашда катта ёрдам беради. Улардан ташқари бу гуруҳга ходимларига маҳсулотларни сифат кўрсаткичлари бошлаш ва текшириш даврида ишлаб чиқаришга келтирилган агрэгатлар асбоб-ускуналар, уларни эксплуатацияси устидан назорат ишлари юклатилади. Техник технологик контрол пассиф ва актив бўлиши мумкин.

Пассив назоратда асосан ишлаб чиқарган маҳсулотларнинг этишмовчиликларни кейинги тузилишлар ёрдамида талаб даражасига етказилиши мумкин. Товарлар учун ҳарактерли бўлиб, у асосан шу ишлаб чиқарган товарларга маълум сифатида бошқарилади.

Пассив назорат даврида сифат кўрсаткичлари яхшилаш даврида маълум техник ишлар бажарилиб, бундай маҳсулотларни истеъмолчиларга сотилиши мумкин.

Актив назорат, бу назорат ёрдамида маҳсулотларни сифат кўрсаткичларига технологик жараёнларни бошқариш орқали олиб борилади. Бундай назоратни прогрессив томонлари шундаки, у маҳсулотларни сифат кўрсаткичи бошқарилади. Оз ҳаражатлар сарфини таъмин этади. Бундан назоратдаги ўлчамлар технологик режимларни бошқаришга шу билан бир қаторда ишлаб чиқаришдаги носозликни ўз вақтида очади.

Ишлаб чиқаришга ишлаб чиқаришни назоратни сифат назоратини аниқлашда ишлатиладиган хом-ашёни ва ярим хом-ашёларни ва ишлаб чиқариш учун ишлатиладиган асосий ва кўшимча бошқа корхоналар келтираётган хом-ашё маҳсулотларни сифат кўрсаткичларини текшириш бу қараётган хом ашё, келтирилган маҳсулот ҳисобланади. Бу ҳолда тайёрланаётган маҳсулотни сифат кўрсаткичлари келтириляётган маҳсулотни сифат кўрсаткичларига кўп жиҳатдан боғлиқ бўлади.

Масалан, лавлагидаги шакарнинг миқдори шакар олишда катта аҳамиятга эга. Шунинг учун бошқа корхонадан келтириляётган маҳсулот стандарт талабга эга бўлиш керак. Ҳозирги пайтда маҳсулотларни сифат кўрсаткичларини таъмин этилишида ишлаб чиқарган маҳсулотларни сифат кўрсаткичларни яхшилаш борасидаги қилинадиган доимий ишлар, уларнинг режалаштириш доимо бозор қонунлари асосида истеъмолчиларни талабини ўрганиб бориш давлат миқёсида амалга оширилиши лозим. Ишлаб чиқарган товарларга истеъмолчиларни талаби бўлмаса, бундай товарларни ишлаб чиқаришдан олиш ва истеъмолчилар талабига товарларни яратиш уларни ишлаб чиқаришга тадбиқ этиш учун бир қаторда ишлаб чиқарган товарларнинг сифатини яхшилаш тўғрисида илмий назарий ва ишлаб чиқариш томоийилларини бир вақтнинг ўзида амалга оширилиши лозим бўлади. Ҳозирги вақтда халқаро меҳнат ресурсларнинг тақсимооти ва кўпчилик ривожланган давлатлардаги юқори сифат кўрсаткичларига эгаллиги

бу дунё миқёсидаги техника ва технологияни ривожлантиришга янги ускуналарни яратилишига ишлаб чиқарган маҳсулотларни рақобатбардошлигини оширишга олиб келмоқда. Бу борада ривожланган мамлакатлар замонавий ускуналар билан ўзлари ишлаб чиқариш корхоналарини янгидан таъмин этилиши шу мамлакатлардаги маҳсулотларни ишлаб чиқариш потенциалини оширишга ҳамда замонавий техникалар орқали ишлаб чиқариш маҳсулотларни сифат кўрсаткичларни юқори даражага етказишга катта хизмат қилади. Шунинг учун Ўзбекистонда ҳозирги даврда халқаро инвестицияларни халқ хўжалигига жалб этиш хорижий мамлакатлар билан қўшма корхоналарни барпо этилиши Ўзбекистонда ишлаб чиқарилиши мумкин бўлган маҳсулотни сифат кўрсаткичларини бошқаришга жалб этиладиган маҳсулотларни рақобатини оширишга катта хизмат қилади.

Норматив техник ҳужжатларда, ГОСТ-15-467-85 маҳсулотларни сифат кўрсаткичини бошқариш деб, ишлаб чиқаришда техника - технология билан таъмин этилиши маҳсулотни сифат кўрсаткичини ишлаб чиқаришда уларни ишлаб чиқаришга киргизишда ишлаб чиқариш даврида ускуна ва механизмларни эксплуатация потенциалини таъмин этишда ёки истеъмолчиларини талабларини қондиришда ишлаб чиқарилган маҳсулотларни сифат кўрсаткичини бошқариш маълум томонга йўналиш учун олиб бориладиган барча ишлар ва ишлаб чиқариш учун ишлаб чиқаришни ҳар қандай поғонаси ҳам меҳнатни нуқсонсиз ташкил этиш ва уни бошқариш ишлари амалга оширилади. Тайёрланган маҳсулотларнинг сифат кўрсаткичларини ҳар томонлама таҳлил қилиб, уларни иқтисодий барқарорлиги чиқарилаётган маҳсулотларнинг миқдори ишлаб чиқариш потенциалига яъни корхонанинг юқори талабларига мойил бўлган технологик ускуналарига, инженер ходимларига келтирилган хом - ашёнинг сифатига ва ишлаб чиқарилган товарларнинг сифат кўрсаткичларига кўп жihatдан боғлиқ. Шундай ҳоллар ҳам бўладиги ишлаб чиқарилган товарлар миқдори жihatдан юқори бўлиб, аҳолининг талабларини қондирмаслиги мумкин, бу ҳолда маҳсулотларнинг сифат кўрсаткичлари паст даражада бўлганлиги сабабли улар истеъмолчилар томонидан қабул қилинмайди. Бундай ҳолларда биринчи ишлаб чиқаришдаги рентабеллик жуда паст бўлиб, иккинчи тарафдан ишлаб чиқариш учун юқори меҳнат сарфи кузатилади. Учинчи, ишлаб чиқаришда маҳсулотлар баҳоси юқори бўлиши мумкин. Маҳсулотларнинг сифатини назорат қилиш уларни техник назоратдан ўтказиш алоҳида назорат органлари томонидан бошқарилади. Агарда булар назорат органлари томонидан назорат қилинмаса, ҳар хил қонунбузарликларга олиб келиши мумкин. Шунинг учун ҳар бир истеъмолчининг ўзи назорат органи бўлиб ҳисобланади. Сифатни бошқаришнинг янада такомиллашган методи маҳсулот сифатини бошқаришнинг комплекс системасидир. Маҳсулот сифатини бошқаришнинг комплекс системасининг ишлаб чиқарилиши, жорий этилиши ҳамда амал қилишининг ташкилий методологик асоси корхоналар стандартларидан иборатдир. Давлат стандартлаштириш системасининг таркибий қисми бўлган

бу стандартлар маҳсулот сифатларини бошқариш системасини ишлаб чиқаришда давлат ва тармоқ нормаларини, сифат масалалари бўйиша техник ва методик ҳаракатларини маълум бир корхонанинг техник шартлари билан технологик жараёнлар ҳаракатлари тайёрланадиган буюмлар характери ва номенклатураси билан мувофиқлаштиришга имкон беради. Корхоналарда амалга оширилаётган стандартлаштириш корхона даражасида сифатни бошқариш билан давлат ва тармоқ даражасида сифат бошқариш ўртасидаги узвий алоқадорликни таъминлайди. Маҳсулот сифати кадрлар қандай танланганлиги ва жойлаштирилганлигига бутун жамоат иши қандай ташкил этилганлиги ва айрим ижрочилар ишининг сифати қандай эканлигига боғлиқдир.

Ишлаб чиқаришнинг сифат кўрсаткичини бошқаришда бошқариш системаси онгли равишда бир бутун боғлиқликни ташкил этиши лозим, бу ишлаб чиқариш билан ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг сифатини бошқаришда ўзига хос координасияни таъмин этади. Маҳсулотларнинг сифатини бошқаришда ишлаб чиқаришдаги ҳар бир амалдаги қонундан ҳаётий процессларнинг таъминлаши лозим. Яъни шу маҳсулот учун илмий текширишларни олиб боориш, сифат кўрсаткичларини бошқаришда барча ишлатиладиган техника воситаларини, иқтисодий кўрсаткичлари, ташкилий ишларнинг бир бутунлиги таъмин этилиши лозим. Шу билан бир қаторда юқорида айтиб ўтилган факторларнинг боғлиқлиги таъминланиши лозим. Бу система барча фактор ва шарт-шароитларни бошқариш малакали инженер технологик ходимлар билан таъминланган бўлиши керак. Маҳсулотларни сифат кўрсаткичини аниқловчи камчиликларни ишлаб чиқаришда технологик жиҳатдан қилинган хатоларни ёки маҳсулотларни режадаги схемаларда, чизмаларда ишлаб чиқариш технологик карталарида норматив технологик ҳужжатларда бўлган камчиликларни ёки этишмовчиликларни кейинги кузатишлар ёрдамида талаб даражасига етказилиши мумкин бўлган товарлар учун характерли бўлиб, асосан шу ишлаб чиқариш товарларга маълум тўсиқ сифатида бошқарилади.

Пассив назорат даврида сифат кўрсаткичларини яхшилаш борасида маълум технологик ишлар бажарилиб бундай маҳсулотлар истеъмолчиларга сотилиши мумкин.

Актив назорат бу назорат ёрдамида маҳсулотларни сифат кўрсаткичига технологик жараёни бориши ҳамда ишлаб чиқариш режимини бошқариш орқали олиб борилади. Бундай назоратни прогрессиве томонлари шундаки, у маҳсулотларни сифат кўрсаткичини ҳаражат сарфини таъмин этади. Бундай назоратда назоратдаги ўлчамлар технологик режимларни бошқаришга шу билан бир қатордаги ишлаб чиқариш носозликни у ўз ваколатида олдини олади. Ишлаб чиқариш назоратини аниқлаш ишлатиладиган хом-ашё ва ярим тайёр маҳсулотларни ва ишлаб чиқариш учун ишлатиладиган асосий ва қўшимча бошқа корхоналардан келаётган бошқа маҳсулотларни сифат кўрсаткичини текшириш бу хом-ашё келтирилаётган хом-ашёнинг назорати ҳисобланади. Бу ҳоллар тайёрланган маҳсулотлар сифат кўрсаткичи келтирилган хом-ашёни сифат кўрсаткичига кўп жиҳатдан боғлиқ бўлади.

Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида ишлаб чиқариш маҳсулотларини сифат кўрсаткичини бошқариш катта аҳамиятга эга бўлган воқеа ҳисобланади. Чунки ишлаб чиқариш маҳсулотларни сифат кўрсаткичи ҳозирги замон талабларига мос бўлишлиги бозордаги товарларни истеъмолчилар талабига жавоб бериш ва дунё андозасига мослигини ишлаб чиқариш товарларни халқаро бозорларига чиқаришни таъмин этади. Шунинг учун маҳсулотларни ишлаб чиқариш ҳозирги даврда уларни миқдорга эмас, балки сифат кўрсаткичига қўйиладиган талаблар ишлаб чиқарилган товарларни базис кўрсаткичларига мослигини ҳамда техник нав ҳукуматлар талаблари мослигини таъмин этиш ишлаб чиқариш маҳсулотларини сифат кўрсаткичини таъмин этади. Бундан бир неча йиллар аввал дунё бўйича маҳсулотларни ишлаб чиқариш маҳсулотларни миқдори билан ўлчанган бўлса, ҳозирги вақтда ишлаб чиқариш маҳсулотларни ўрни сифат кўрсаткичини юқори даражадалилигини таъминлайди. Сифат кўрсаткичини юқори даражада еканлигини таъминлашда ишлаб чиқариш хом ашё ресурсларидан оқилона фойдаланиш ишлаб чиқариш корхоналарини замонавий техника, технология билан таъмин этилиши ишлаб чиқариш маҳсулотларни режа асосида олиб боришлигини ишлаб чиқаришга бўлган товарларни проектлаш уларни таннарҳини аниқлаш ишлаб чиқариш давомида техник ускуналарни ишлашини бир меъёрдалигини таъмин этишни сифат кўрсаткичини таъминлайдиган энг асосий омиллар ҳисобланади. Ҳозирги даврда маҳсулотларни сифат кўрсаткичини таъмин этилишида сифат кўрсаткичини яхшилаш борасидаги қилинадиган доимий ишлар қилинадиган режалар доимо бозор қонуниятлари асосида истеъмолчилари талабини ортиб бориши дунё миқёсида ошиб боради. Ишлаб чиқариш тамойилини бир вақтнинг ўзида амалга ошириши керак бўлади. Ҳозирги даврда маҳсулотлар ресурсини тақсмоти ва кўпчилик давлатларни ишлаб чиқариш маҳсулотларни замонавий ускуналар билан ўзларини ишлаб чиқариш корхоналарини янгитган таъмин этиши бу шу маҳсулотдаги маҳсулотларни ишлаб чиқариш маҳсулотларни сифат кўрсаткичини юқори даражадаетказишга катта хизмат қилади. Хом-ашёларни ва ярим хом-ашсларни сифат кўрсаткичлари норматив техник ҳужжатларни жаҳон талабларига жавоб беришлиги технологияни ишлаб чиқариш корхоналарини технологик қурилмалар ишлаб чиқариш корхонани менорологик асбоб ускуналар билан таъминланиши ишлаб чиқариш корхоналарига бўлган лаборатория ва сифат асбоб ускуна билан таъмин этилиши ва энг кераклиги шу корхонада ишлайдиган инженер техник ходимларини юқори ишлаб чиқариш савиясига ва замон талабларига жавоб берадиган тартибдаги билимларнинг борлигига шу корхонада ишлаб чиқариш тамойилларини ташкил этилиши ва уни назорати ҳар бир ишлаб чиқариш бўлимларидаги технологик жараёнларни юқори савияда бажарилиши ишлаб чиқариладиган маҳсулотларнинг сифат кўрсаткичини таъминлашда энг асосий воситалар ҳисобланади.

Маҳсулотларни сертификатларини сифат кўрсаткичини маҳсулотларни норматив техник талабига жавоб беришини юқорида таъкидлаган жуда кўп

талабларга боғлиқ экан. Шунинг учун маҳсулотларни халқ-хўжалиги ишлаб чиқаришда бўладиган ҳар бир талаблар юқори савияда бўлиши лозим. Норматив техник ҳужжатларга бўлган талаблар халқ хўжалигида ҳар бир ишлаб чиқиладиган товар ассортиментига шу товар учун мўлжалланган норматив техник ҳужжатлар мавжуд. Агарда ишлаб чиқаришда тайёрланган усулларнинг самарасини баҳолаш ва бошқа масалаларни ҳал этишда катта рол ўйнайди.

Электр техника буюмлари сертификатлаштириш бўйича МЕК халқаро тизими. Электр техника буюмлари сертификатлаштириш халқаро тизимининг бунёд қилиниши Европа ва Америка фирмалари ўртасида бозордаги рақобат ташаббуси билан юз берган. 1960 йилларда Европалик рақобатчилар Америкаликлардан ҳимоя қилиш учун СЕНЕЛЕК доирасида Европа Иттифоқи ва ЕАСТ мамлакатлари аъзолари учун ёпиқ ҳудудий тизим сифатида СВСС электр техника буюмлари ҳудудий сертификатлаштириш тизимини тузилган.

Электр техника буюмлари ҳудудий сертификатлаштириши Европа стандартларига мувофиқ сертификатланган буюмларни сотиб олиш ҳақида Ғарбий Европа мамлакатларининг ҳукумат қарорларини рағбатлантириди. Шунда Европа мамлакатларига хос қонун техник барерни бартараф этиш зарур еди. АҚШ, Япония, Канада, Австраля ва бошқа давлатлар томонидан ГАТТ-ВТО савдода техник тўсиқлар бўйича розилик проектига тайёргарлик бошланди. ИСОда сертификатлаштириш бўйича Қўмита (СЕРТИКО) тузилган. БМТ БЕК қошида тузилган стандартлаштариш соҳасида сиёсатга жавобгар ҳукумат мансабдар шахслари йиғилишидан сертификатлаштириш бўйича маслаҳат бериш жорий қилиниши керак бўлган масалалар қаторига киритилди. Натижада МЕКда ЕТБ халқаро сертификатлаштириш тизими жорий қилинди ва тизимнинг асосий қоида ва жараёнлари қабул қилинди. ЕТБ сертификатлаштириш тизимини жорий қилинишидан мақсад ЕТБ халқаро савдосига қайта тадқиқотлар ўтказмасдан бу буюмларнинг ҳамма мамлакатларда бир хилда қабул қилиниши учун бу товарларга қўйиладиган ягона талаблар, уларнинг талабларига жавоб беришини баҳолаш усуллари воситасида таъсир кўрсатиш тизимининг умумий раҳбарлиги МЕКга аъзо ҳар қайси мамлакат иштирок этиши мумкин. Бунинг қуйидаги шакллари мавжуд:

- ⊕ Стандартлаштириш ва сертификатлаштириш бўйича миллим ташкилотнинг бўлиши;
- ⊕ Тизимнинг ҳамма қоидаларини бажариш розилиги ва тегишли маълумот ҳужжатларни ташкил этиш;
- ⊕ Аъзо бошқа давлатларда чиқарилган ЕТБ тадқиқотлар протоколлари ва сертификатлаштиришларни тан олиш керак. Агар тизим талаблари жавоб берса, тизим аъзоларининг молиялаш мажбуриятларини бажариши МЕК тизимида мамлакатнинг икки хил иштроки кўриб чиқилади.

Назорат бўйича координасия кўмитасига тўла ҳуқуқли аъзолига ва овоз бериш ҳуқуқи билан сертификатлаштириш бўйича раҳбарли кўмитаси иштрок этиш.

Тизимнинг расмий тили инглиз, француз, рус тили ҳисобланади.

МЕК тизимида бўйича ЕТБ лар сертификатлаштиришнинг асосий босқичи тадқиқот лабораторияни аккредитлаш ва ишлаб чиқариш корхонани аттестация қилиш тадбик этилган норматив ҳужжатларга мувофиқ текширув ўтказади. Корхонани текшириш учун миллий назорат хизмати вакили корхоналар ЕТБ тажриба ва сифат назорати сифат таъминот тизими, ўлчов ва тажриба жиҳозларининг мавжуд рўйхати, унинг текшируви ҳақида ҳужжат ва бошқалар бўйича ҳужжатлаштириш билан таништириш керак. Раҳбарлик қуйидаги норматив ҳужжатларни ўрнатади: асосий техник шартлар, умумий техник шартлар, гуруҳий техник шартлар, конкрет турдаги буюмларга техник шартлар формалар ва бошқалар.

Асосий техник шартлар ҳамма ЕТБ ёки бир неча буюмлар гуруҳига ёйилади. Уларга масалан, ташқи омиллар таъсиридаги услубий тажрибалардаги МЕК стандартлари, даврий назорат ва партиялар бўйича ташкилий назорат тартиби ва бошқаларга тегишли.

Умумий техник шартлар ЕТБ гуруҳлари ва подгруппаларига тегишли. Уларга берилган гуруҳ ҳарактерли бўлган атамалар ва белгилашлар шифрлари, тажриба услублари ўрнатилади. Гуруҳий техник шартларга конкрет подгруппа тегишли. У ЕТБ да ўз ичига ўзининг ишлаб чиқариш аниқ тур ва инструкция бўйича тегишли ҳужжат формасини олади.

Таянч сўзлар:

Бозор қонунлари, талаб ва таклиф, ишлаб чиқариш режалаштириш истеъмолчи, ресурс, технология, яратиш замонавий, таъмин этилиши, маҳсулот, бошқариш, потенциал, експлуатация, сифат, эҳтиёж, иқтисодиёт, асартимент.

Такрорлаш учун саволлар:

- 1). Товарларни сифат кўрсаткичларини таъминлашдаги асосий 4 та факторни шарҳлаб беринг?
- 2). Товарларни сифат кўрсаткичларини таъминлашдаги асосий кўрсаткичларни шарҳланг?
- 3). Товарларни сифат кўрсаткичларини таъминлашдаги асосий талаблар?

Тавсия этилган адабиётлар:

1. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари / И.А.Каримов. - Т: Ўзбекистон, 2009. - 56 б.

2. Мамлакатимизни модернизация қилиш ва янгилашни изчил давом эттириш - давр талаби. Президент Ислам Каримовнинг 2008 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2009 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси // Халқ сўзи, 2009 йил 14 феврал.
3. Каримов И.А. Энг асосий мезон - ҳаёт ҳақиқатини акс эттириш. Т.: Ўзбекистон, 2009. - 24 б.
4. Нажмидинов М, Негматуллаев С , Хошимов Х, и Проблемы преподавания при подготовке кадров по дисциплине, Управление качеством и конкурентоспособность продукции, Стандартизация , метрология и сертификация в строительстве, кадрами таёрлаш қайта таёрлаш ва малакасини ошириш муаммолари республика илмий- амалий анжумани тезислар тўплами.

2.6. Товарларнинг сифат кўрсаткичларини таъминлаш

2.6.1. Товарларнинг ишлаб чиқарилишини режалаштириш.

2.6.2. Товарларни ишлаб чиқаришдаги талаблар.

2.6.3. Товарларнинг сифат кўрсаткичларини сертификатлаштириш соҳасида ИСО нинг фаолияти.

2.6.1. Товарларнинг ишлаб чиқарилишини режалаштириш

Маҳсулотларни ишлаб чиқаришни режалаштириш доимо бозор қонунлари асосида истеъмолчиларни талабини ўрганиб боришни давлат миқёсида амалга ошириш керак. Ишлаб чиқариш товарларига истеъмолчиларнинг талаби бўлмаса бу товарларни яратиш уларни ишлаб чиқаришга тадбиқ этиш, янги товарларни сифат кўрсаткичларини яхшилаш тўғрисидаги илмий назорат ва ишлаб чиқариш томонларини бир вақтда амалга ошириш керак бўлади. Хозирда ҳалқаро меҳнат бозорида ресурслар тақсимоти ва кўп ривожланган давлатларда ишлаб чиқариш товарларини юқори сифат кўрсаткичларига эга эканлиги бу дунё миқёсида техника - технологияни ривожига янги-янги ускуналарни яратишга ишлаб чиқариш товарлари рақобатини оширишга олиб бормоқда. Бу борада ривожланган мамлакатлар замонавий ускуналар билан ўзларининг ишлаб чиқариш корхоналарини янгидан таъминлаш шу давлатларда маҳсулотларни ишлаб чиқариш потенциали ошиб боришига олиб келмоқда.

Хозирда қўшма корхоналарни барпо этилиши Ўзбекистонда ишлаб чиқариш мумкин бўлган маҳсулотларни сифат кўрсаткичларини бошқаришга хизмат қилмоқда.

Маҳсулотларни сифат кўрсаткичларини ишлаб чиқаришга киритишда, ишлаб чиқариш даврида иш ускуналарини эксплуатация потенциали таъмин этишдаги истеъмолчилар талабини доимо қондиришда, сифат кўрсаткичларини бошқаришни маълум томонга йўналтиришда қилинадиган барча ишлар ва ишлаб чиқариш учун таъсир этадиган барча факторлар маҳсулотларни сифат кўрсаткичларини таъминлашда асосий омил ҳисобланади. Ишлаб чиқариш потенциали бошқаришда сифатли маҳсулотларни яратишда 4 та фактор катта рол ўйнайди:

- 1) Ишлаб чиқаришдан олдинги давр проектлаш, яъни лойиҳалаш даври дейилади;
- 2) Маҳсулотларни ишлаб чиқариш даври;
- 3) Маҳсулотларни етказиш яъни реализациялаш даври;
- 4) Маҳсулотлардан фойдаланиш яъни истемол даври .

1-даврда, ишлаб чиқаришга керак бўлган маҳсулотларни режалаштириш даврида шунга ўхшаш маҳсулотларни ўрганиш орқали янги маҳсулотларни сарф кўрсаткичларини юқори даражага етказишни таъминловчи омилларни ўйлаб топиш лозим.

Бозор иқтисодиётининг асосий қонуни эса талаб ва таклиф бўлгани учун ҳар бир ишлаб чиқарилган товарга истеъмолчиларни қўйган таклифи катта аҳамиятга эга. Шунинг учун бозор шароитида истеъмолчиларнинг талаби даврига нисбатан ишлаб чиқариш корхоналарига доимо янги таклиф берилади. Шу сабабли товарларнинг сифат кўрсаткичлари доимо яхшиланиб боришлиги уларнинг бозор шароитида рақобатдошлигини ошириб юборади. Шунинг учун халқ хўжалигида янги турдаги сегментлар бунёд этилади. Ишлаб чиқарилаётган товарларнинг сифатлари яхшиланиб уларга бўлган талаб ортди. Шунинг учун бозор шароитида ишлаб чиқариш структураси билан истеъмолчилар орасида доимо рақобат содир бўлади. Шунинг учун бозор шароитида ишлаб чиқаришдаги корхоналарга маҳсулотни ишлаб чиқариш даврида уларнинг сифатига қўйиладиган талаблар доимо ўзгарув бўлади. Шунинг учун тайёрланган маҳсулотнинг сифатини ҳар тамонлама таҳлил қилиб уларнинг иқтисодий барқарорлигини чиқарилаётган маҳсулотни миқдори, уларнинг потенциалига яъни корхона ускуналарига қувватига хом - ашиё сифатига боғлиқ. Шунинг учун маҳсулотларнинг сифатини бошқариш янги ассортиментдаги маҳсулотларни яратиш, ишлаб чиқаришни ривожлантиришга технологияларни яратишга асосий омил бўлади.

Маҳсулот сифати - унинг маълум эҳтиёжларини қондириш учун яроқлилигини белгилаб берадиган хусусиятлар йиғиндисидир.

Маҳсулот сифати - унинг барча хусусиятларини эмас балки маҳсулотнинг маълум эҳтиёжларини қондира олиш имкониятлари билан боғлиқ хусусиятларини ўз ичига олади.

Маҳсулот сифатини бошқариш деганда, маҳсулотни ишлаб чиқариш, ишлатиш ва истеъмол қилишда унинг сифатининг зарур даражасини белгилаш, таъминлаш ва сифатини мунтазам контрол қилиш ҳамда унга таъсир қилувчи шарт шароит ва омилларни собитлик билан таъсир эттириш орқали амалга оширилади.

Сифат масаласи – хўжалик фаолиятининг ҳамма жihatларини қамраб олади.

Юқори сифат - бу меҳнат ва моддий ресурсларни тежаш экспорт имкониятларини ошириш провад натижасида эса жамият эҳтиёжларини яхшироқ, янада тўлароқ қондириш демакдир. Биз сифат муаммосини жуда кенг маънода тушунамиз. Бу муаммо хўжалик фаолиятини ҳамма соҳаларини ўз ичига олади.

Юқори сифат деганда - бу меҳнат ва моддий ресурсларни тежаш экспорт имкониятларини ошириш провад натижасида эса жамият эҳтиёжларини яхшироқ, янада тўлароқ қондириш маъносини тушанамиз. Шу боисдан ҳам бошқариш бутун механизмини, модий ва номоддий рағбатлантиришнинг бутун системаси инженер ва конструкторларнинг куч ғайратларини, ишчиларнинг маҳорати, маҳсулот сифатини оширишга қаратиш зарур.

2.6.2. Товарларни ишлаб чиқаришдаги талаблар

Чиқарилаётган маҳсулот сифатини ошириш учун курашишнинг навбатдаги бутунлай янги босқичи учун шарт - шароитлар мавжудлигини кўрсатмоқда.

Маҳсулот сифати муаммосини ҳал этиш яна шунинг учун мураккаб комплекс яъни бир вақтнинг ўзида ҳам илмий ҳам техникавий, ҳам иқтисодий ҳам сиёсий муаммоларни ҳал этиш лозим.

Маълумки, маҳсулот сифати, унинг яратиш ва истеъмол қилишнинг барча босқичларида, илмий тадқиқот, лоиха - конструкторлик, технологик ва иқтисодий иш олиб бориш жараёнида ундан фойдаланишни оммавий жорий қилишда шаклланади.

Мамлакатимизда ҳамда чет елларда маҳсулот сифатини бошқаришнинг баъзи форма ва методлари тўғрисида гапиришдан олдин «Маҳсулот сифати» ва «Меҳнат сифати» тушунчаларини кўриб чиқайлик.

Саноат корхоналарининг ишлаб чиқариш фаолияти жамият эҳтиёжларини сўндириш учун зарур бўлган моддий бойликларни яратишнинг узуликсиз жараёнидан иборатдир, маълум эҳтиёжларни қондириш учун мўлжалланган халқ хўжалиги фаолиятининг буюмлашган натижаси сифатида қараладиган барча моддий бойликлар маҳсулот деб аталади. «Маҳсулот» тушунчаси умумлаштирувчи бўлиб, ҳам тайёр маҳсулотларни ўз ичига олади.

Сифат масаласи –хўжалик фаолиятининг ҳамма жиҳатларини қамраб олади. Юқори сифат - бу меҳнат ва моддий ресурсларни тежаш, экспорт имкониятларини ошириш пировард натижада эса жамият эҳтиёжларини янада яхшироқ, қондириш демакдир. Мамлакат олдди турган хилма-хил иқтисодий ва социал вазифаларни муваффақият билан ҳал этиш учун меҳнат унумдорлигини жадал кўтаришдан, бутун ижтимоий ишлаб чиқаришнинг самарадорлигини кескин оширишдан бошқа йўл йўқ.

Сифат ва самарадорликни ошириш фақат техникавий ва иқтисодий вазифа бўлиб қолмай, балки социал идеалогик вазифа ҳамдир. Бу жамиятни янада ривожлантириш жараёнида ҳал қилиниб боради. Ҳар бир ишчи ишлаб чиқаришга қанчалик кўп куч сарф қилса меҳнат шунча самарадор, Ватанимиз шунча қудратли бўлади. Ҳар бир ходимнинг, ҳар бир оиланинг турмушини янада яхшилаш учун, бутун халқ фаровонлигини ошириш учун шунчалик кўп имкониятлари юзага келади.

Вазифа ишлаб чиқишнинг негизида фирмалар маҳсулдорлигини ошириш, барча сифат кўрсаткичларини яхшилашга еришишдан иборат.

Ўзбекистон бозорларига халқ истеъмол товарларини ишлаб чиқариш зарурлиги сабабли Ўзбекистонда кўшма корхоналар чет ел инвесторининг қилиб келиши таъмин етилмоқда.

Сифат кўрсаткичларига мос равишда, товар ишлаб чиқариш ва Ўзбекистон товарларини дунё бозорига олиб чиқиш, Ўзбекистонга кўпроқ валюта тушириш ва шу билан Ўзбекистоннинг ривожини таъминлашга катта етибор қаратилмоқда.

Юқори сифатли маҳсулот ишлаб чиқариш билан ресурслардан оқилона фойдаланиш ва уларнинг тежамини таъминлайдиган янги техника, энг илғор

технология жараёнларини ишлаб чиқаришга жорий этиш раҳбар ходимларга, инженерларга, конструкторларга, лойиҳачиларга, технология ва мутахасисларга боғлиқ.

Мамлакатимизда меҳнат, хом-ашиё, ёқилғи, энергетик ресурслар етарли. Асосий фондларимиз ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар ҳажми катта. Шу сабабли ҳамма жойда ва ҳар ишда тежамкор бўлиш, жамоат мулкига омилкорлик билан ёндашиш, ихтиёримизда бўлган, инсоннинг қўли ва ақл заковати билан бунёд этилган нарсаларнинг ҳаммасидан мохирона тўлатўкис ва оқилона фойдаланиш иқтисолий сиёсатнинг ўзаги бўлиб бормоқда. Бутун ишимизнинг сифати ва самарадорлигини оширишни таъминлаш учун ҳам хўжаликни ҳамма тармоқларида фан техниканинг илғор даражасидан фойдаланиш зарур.

Иш сифати ва ишлаб чиқариш самарадорлигидан ва иш сифатини ошириш, меҳнат интизомини мустаҳкамлаш, уларни меҳнатга инсонпарварлик муносабатида бўлиш руҳида тарбиялаш, техник жиҳатдан асослаб берилган.

Меҳнат нормаларини хўжалик ҳисобини тежамкорлик ва сифат режаларини жорий этиш белгиланган иш ҳажмининг кам сонли ишчилар билан бажариш соҳасидаги тартибларни амалга ошириш мақсадга мувофиқдир.

Ресурслар сарфи техника-технология даражасига боғлиқ бўлади. Бу даража қанчалик юқори бўлса эҳтиёжларни қондириш шу қадар кам ресурс талаб қилади ёки аксинча.

Масалан ески технология шароитида 10 сўмлик маҳсулот олиш учун бир киловат электр энергия сарф қилинса, илғор технология шароитида 0,5 киловат сарфланади демак, энергоресурс бирлиги евазига икки баробар кўп маҳсулот олинади.

Саноатдаги илғор тажриба илмий маълумотларнинг кенгайиши чиқарилаётган маҳсулот сифатини ошириш учун курашнинг навбатдаги бутунлай янги босқичи учун шарт шароитлар мавжудлигини кўрсатади. Товарларни сифат кўрсаткичларини сертификатлаштириш соҳасида ИСО нинг фаолияти - бу ташкилий методик таъминотдир. 1985 йилгача бу масала бўйича сертификатлаштириш Кўмитаси (СЕРТИКО) шуғулланди. 1985 йилларда эса унинг фаолияти кенгйтирилиши билан бу кўмита сифат ва сертификатлаштириш (КАСКО) деб қайта номланди. СЕРТИКО ишининг якуни МЕСК, Халқаро савдо маркази, БМТ конференцияси билан ҳамкорликда савдо ва ривожлантирилиш (ЮНКИАД) ҳамда Сертификатлаштириш махсус тадқиқотлари материалларининг ГАТ-ВТО си бўлади. Шу асосида халқаро савдода сертификатлаштиришнинг роли кенгайиб кетди. ИСО томонидан ишлаб чиқилган ва ишлаб чиқариладиган товарларни сертификатлаштириш бўйича ягона ташкилий-методик ҳужжат сертификатлаштириш жараённи гармонизасиялаштиришдир. Бу ўз ўрнида алоҳида миллий қонунчилик ҳолатлари фарқларига қарамасдан сертификатлаштириш натижаларини иккала томон учун маъқул деб тан олиш имкониятини оширади. ИСО шу билан бирга сертификатлаштириш мавжуд

бўлмаган бази мамлакатларда сертификациялаштириш тизимини ўтказишнинг услубий режасини ишлаб чиқди .

КАСКО ичида 50 атрофида мамлакат иштрок этади. Қўмитанинг асосий фаолият йўналиши қуйдагича:

- алоҳда мамлакатлар талабига мос келувчи сифат таъминоти тизимини ва ишлаб чиқаришга жавоб берувчи маҳсулотни ўрганиш;

- бошқарувни тадқиқотлар инпекстион назорат ва хизматлар, жараёнлар, ишлаб чиқаришни сертификатлаштириш бўйича тайёрлаши ва сифат таъминоти тизими ва сертификатлаштириш тадқиқот лаборатория баҳоси ва фаолияти бўйича тайёрлаш;

- сифат таъминот тизимининг миллий ва ҳудудий икки томонлама мақул қабул қилинишига таъсир этиши, шунингдек халқаро стандартларни тадқиқотларга, назоратга, сертификатлаштиришга, сифат тизими ва бошқаларга тадбиқ этиш.

2.6.3. Товарларнинг сифат кўрсаткичларини сертификатлаштириш соҳасида ИСО нинг фаолияти

1987 йил ИСО 9000 стандартлари серияларини нашр қилди. 1994 йилда тўлдирилган нашрнинг янгиси чиқди. Бунда стандартларнинг қанчалик аҳаиятли эканлиги ҳақида гапирилди. Сертификатлаштириш соҳасида МЕК билан ҳамкорлик қилди. Сертификатлаштириш асосий раҳбарият «учинчи мамлакат ишлаб чиқариш сертификатлаштириш тизимининг умумлаштириш ақидалари» да тақидланганидек ИСО-МЕК раҳбарияти ҳисобланади. Улар ўзида миллий сертификатлаштириш тизимларини яратиш бўйича тавсияларини мужассамлаштиради. Бу ҳужжатларнинг ривожланиши натижасида раҳбариятга асосий хулосалар қилинди. Унда сертификатлаштириш ва назорат органлари, шунингдек тадқиқот лабораторияларига умумлаштирилган талаблар киритилади. Лабораторияга қўйиладиган талаблардан бири тизимнинг иш сифатини таъминлашдир. Лабораториядаги шахс учун бу тизимни ташкил этадиган шакл киритилган ва у қуйдагиларни ўз ичига олади:

- лаборатория нинг ташкилий схэмаси;

- лаборатория томонидан кўрсатиладиган хизматлар ва бўлимлар бурчларининг функционал рўйхати;

- иш сифатини таъминловчи умумумий машғулотлар ҳар бир тур тадқиқотларнинг сифат таъминоти чоралари;

- стандартлар, қўлланмалар, ишлаб чиқариш методикалари, инструксиялар ва бошқаларнинг бўлиши;

- мизозлардан ахборот олишни ташкил этиш;

- рекламаларнинг кўриб чиқилиши тартиби ҳақида ҳужжат;

- жихозларни текширишнинг умумий дастурлари;

- жихозларнинг ҳар бир турининг инструксиялари;

-намуналар идентификация қоидалари;
-руйхатга олинган тадқиқот протоколларининг керакли усуларини бўлиши.

ИСО-МЕК тадқиқотлар лабораторияси (ИЛАК) аккредитланиш бўйича халқаро конференциялар буюртмаси билан раҳбарият "лабораторияларининг малака ошириш тадқиқотлари" ишлаб чиқилди бу кўп мамлакатларнинг тадқиқот лаборатория ишлари даражасини баҳолаш, техник компетентлик ва фаолият соҳасини лабораторияларнинг аккредитланиши, тадқиқот усуларининг самарасини баҳолаш ва бошқа масалаларни ечишда катта рол ўйнайди.

Электр техника буюмларини сертификатлаштириш бўйича МЕК халқаро тизими. Электр техника буюмлари сертификатлаштириш халқаро тизимининг бунёд қилиниши Европа ва Америка фирмалари ўртасида бозордаги рақобат ташаббуси билан юз берган. 1960 йилларда Европалик рақобатчилар Америкаликлардан ҳимоя қилиш учун СЕНЕЛЕК доирасида Европа Иттифоқи ва ЕАСТ мамлакатлари азолари учун ёпиқ ҳудудий тизим сифатида СВСС электр техника буюмлари ҳудудий сертификатлаштириш тизимини тузилган.

Электр техника буюмлари ҳудудий сертификатлаштириш Европа стандартларига мувофиқ сертификатланган буюмларни сотиб олиш ҳақида Гарбий Европа мамлакатларининг ҳукумат қарорларини рағбатлантириди. Шунда Европа мамлакатлари ўз қонун техник барерини бартараф этиши зарур еди. АҚШ Япония, Канада, Австралия ва бошқа давлатлар томонидан ГАТТ-ВТО савдода техник тўсиқлар бўйича розилик проектига тайёргарлик бошланди. ИСО да сертификатлаштириш бойича Қўмита (СЕРТИКО) тузилган. БМТ ЕЕК қошида тузилган стандартлаштириш соҳасида сиёсатга жавобгар ҳукумат мансабдор шахслари йиғилишидан сертификатлаштириш бўйича маслаҳат бериш жорий қилиниши ечилиши керак бўлган масалалар қаторига киритилди. Натижада МЕКда ЕТБ халқаро сертификатлаштириш тизими жорий қилинди ва тизимнинг асосий қоида ва жараёнлари қабул қилинди. ЕТБ сертификатлаштириш тизимини жорий қилинишидан мақсад ЕТБ халқаро савдосига қайта тадқиқотлар ўтказмасдан бу буюмларнинг ҳамма мамлакатларда бир хилда қабул қилиниши учун бу товарларга қўйиладиган ягона талаблар, уларнинг талабларига жавоб бериши баҳолаш усуллари воситасида таъсир кўрсатиш тизимининг умумий раҳбарлиги МЕК га аъзо ҳар қайси мамлакат иштирок этиши мумкин. Бунинг қуйдаги шакллари мавжуд:

Стандартлаштириш ва сертификатлаштириш бўйича миллий ташкилотнинг улиши;

Тизимнинг ҳамма қоидаларини бажариш розилиги ва тегиш маълумот ҳужжатларни ташкил этиш, аҳо бошқа давлатларда чиқарилган ЕТБ тадқиқотлар протоколлари ва сертификатлаштиришларни тан олиш керак, агар тизим талаблари жавоб берса, тизим аъзоларининг молиявий

мажбуриятларини бажариши МЕК тизимида мамлакатнинг икки хил иштроки кўриб чиқилади;

Назорат бўйича кординасия кўмитасига тўла ҳуқуқли азалик ва овоз бериш ҳуқуқи билан сертификатлаштириш бўйича раҳбарли кўмитаси иштрок этиш.

Тизимнинг расмий тили инглиз, франсуз, рус тиллари ҳисобланади.

МЕК тизимида бўйича ЕТБ лар сертификатлаштиришнинг асосий босқичи тадқиқот лабораторияларини аккредитлаш ва ишлаб чиқариш корхоналарини аттестастия қилиш, тадбиқ этилган норматив ҳужжатларга мувофиқ текширув ўтказиши. Корхонани текшириш учун миллий назорат хизмати вакили корхоналар ЕТБ тажриба ва сифат назорати сифат таъминот тизими, ўлчов ва тажриба жихозларининг мавжуд рўйхати, унинг текшируви ҳақида ҳужжат ва бошқалар бўйича ҳужжатлаштириш билан таништириш керак.

Раҳбарлик қуйидаги норматив ҳужжатларни органиди:

- асосий техник шартлар;
- умумий техник шартлар;
- гуруҳий техник шартлар;
- конкрет турдаги буюмларга техник шартлар формалар ва бошқалар.

Асосий техник шартлар ҳамма ЕТБ ёки бир неча буюмлар гуруҳига қўйилади. Улар масалан, ташқи омиллар таъсиридаги услубий тажрибалардаги МЕК стандартлари, даврий назорат ва партиялар бўйича ташкилий назорат тартиби ва бошқаларга тегишли.

Умумий техник шартлар ЕТБ гуруҳлари ва подгруппаларига тегишли. Уларга берилган гуруҳ характерли бўлган атамалар ва белгилашлар шифрлари, тажриба услублари ўрнатилади .

Гуруҳий техник шартларга конкрет подгруппа тегишли. У ЕТБ да ўз ичига ўзининг ишлаб чиқариш аниқ тур ва инструксия бўйича тегишли ҳужжат формасини олади.

Таянч сўзлар:

Бозор қонунлари, талаб ва таклиф, ишлаб чиқариш, режалаштириш, истемолчи, ресурс, технология, яратиш, замонавий, тамин этилиши, маҳсулот, бошқариш, потенциал, эксплуатация, сифат, эҳтиёж , иқтисодиёт, ассортимент .

Такрорлаш учун саволлар.

1. Товарларни сифат кўрсаткичларини таъминлашдаги асосий 4 та факторни шарҳлаб беринг?
2. Товарларни сифатига қўйиладиган асосий талаблар?

Тавсия этилган адабиётлар

1. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари, И.А.Каримов. - Т: Ўзбекистон, 2009. - 56 б.
2. Мамлакатимизни модернизастия қилиш ва янгилашни изчил давом эттириш - давр талаби. Президент Ислон Каримовнинг 2008 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2009 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси, Халқ сўзи, 2009 йил 14 феврал.
3. Каримов И.А. Энг асосий мезон - ҳаёт ҳақиқатини акс эттириш. Т.: Ўзбекистон, 2009. - 24 б.

2.7. Товар ва хизматларни сертификация талаблари бўйича товарларни сифат кўрсаткичларига қўйиладиган талаблари

2.7.1. Товарларни бозор иқтисоди шароитида сифат кўрсаткичларини бошқариш.

2.7.2. Товарларни ишлаб чиқаришни бошқариш.

2.7.1. Товарларни бозор иқтисоди шароитида сифат кўрсаткичларини бошқариш

Бозор иқтисодиёти шароитида маҳсулотларни сифат кўрсаткичларини бошқариш умумиқтисодий қонуниятлар ҳамда бозор иқтисодиёти қонунлари асосида бошқарилади. Маҳсулотни сифат кўрсаткичлари шу маҳсулотлар учун белгиланган норматив техник ҳужжатлар асосида уларга қўйиладиган асосий талаблар асосида бунёд этилиши керак. Бозор иқтисодиётининг асосий қонуни талаб ва таклиф бўлганлиги учун ҳар бир ишлаб чиқарган товарга истеъмолчининг қўйган талаби катта аҳамиятга эга. Шунинг учун бозор иқтисодиёти шароитида истеъмолчиларнинг талаби даврига нисбатан доимо ўзгарувчи бўлганлиги учун ишлаб чиқариш корхоналарига доимо янги таклифлар берилади, шу сабабли товарларни сифат кўрсаткичлари доимо яхшиланиб боришлигига ва уларни бозор иқтисодиёти шароитида рақобатдошлиги ошиб боради. Шу сабабли халқ хожалигида янги турдаги ассортиментлар бунёд этилади. Ишлаб чиқарган товарларни сифат кўрсаткичлари яхшиланиб уларга бўлган талаб ортиб боради. Шунинг учун бозор иқтисодиёти шароитида ишлаб чиқариш структураси билан ишлаб чиқариш ўртасида доимо рақобат содир бўлиши кузатилади. Шунинг учун бозор иқтисодиёти шароитида товар ишлаб чиқарувчи корхоналарга кичик ва ўрта бизнес корхона маҳсулотларни ишлаб чиқариш даврида уларни сифат кўрсаткичларига қўйиладиган талаб доимо ўзгарувчан бўлади. Шунинг учун тайёрланган товарларни сифат кўрсаткичларини ҳар томонлама таҳлил қилиб уларни иқтисодий барқарорлиги чиқарилаётган маҳсулотларни миқдори ишлаб чиқариш потенциаллиги, яъни корхонани юқори талабларга мойил бўлган ускуналарга инженер-техник ходимларга келтирилган хом-ашёнинг сифатига ва ишлаб чиқарган товарларни сифат кўрсаткичларига кўп жиҳатдан боғлиқ.

Корхоналарда сифатли маҳсулотларни ишлаб чиқариш учун мамлакатимизда истеъмолчиларни ўрганиш, бозор инфраструктурасини ўрганиш, бозордаги товарларни ассортиментини ўрганиш ва таҳлил қилиш ва тўпланган ахборотларни замонавий техник информасион машиналарда ҳал қилиниши ва ишлаб чиқарган товарларга баҳо берилиши бозор иқтисодиётини ривожлантиришга катта тurtки бўлади. Шунинг учун маҳсулотларни сифат кўрсаткичи баҳоланиши янги ассортимент маҳсулотларни яратиш ишлаб чиқаришни ривожланишга, янги техника - технологияларни яратилишига асосий омил бўлади. Шунинг учун ишлаб чиқариш билан истеъмолчиларни бирлиги доимо юқори кўрсаткичларга олиб

келиб бозор муаммоларини ечишда асосий факторлар ҳисобланади. Шундай ҳоллар бўладики миқдор жиҳатдан аҳолини талабларини қондирмаслиги мумкин.

Маҳсулотларни сифат кўрсаткичлари паст бўлгани учун улар истеъмолчилар томонидан қабул қилинмайди. Бундай ҳолларда биринчидан ишлаб чиқаришдаги товарларни рентабеллиги жуда паст бўлиб, 2-тарафдан ишлаб чиқариш учун юқори меҳнат сарфи бўлиши мумкин. Учинчидан: кўп миқдорда хом-ашё сарф бўлиши мумкин.

Тўртинчидан: ишлаб чиқарган маҳсулот олувчининг эҳтиёжларини қондирмаслиги мумкин. Бешинчидан: етказиб берилган товарни сотилиши паст бўлиши мумкин.

Бу ҳоллар товарларга салбий таъсир кўрсатади. Уларнинг ранги, мазаси, кўриниши аниқланса, баъзи бир ҳолларда уларнинг юқори сифатлиги тайёрланган маҳсулотларни ассортиментига уларни қайси истеъмолчига мўлжалланганига қараб туриб ҳам баҳоланади.

Масалан: ёш болалар учун тайёрланган маҳсулотларни сифат кўрсаткичига планлаштириш энг юқори даражада бўлиши керак.

Маҳсулотларни сифат кўрсаткичларини назорат қилиш уларни техник назоратдан ўтказиш алоҳида назорат органлари томонидан бошқарилади. Бу органда хизмат қилувчи ходимлар маҳсулотни сифат кўрсаткичларини ишлатиладиган асосий ва қўшимча бошқа корхоналардан келаётган хомашё маҳсулотларни сифат кўрсаткичларини текшириш бу қираётган хом ашё, келтириладиган маҳсулот ҳисобланади. Бу ҳолда тайёрланаётган маҳсулотни сифат кўрсаткичлари келтириладиган маҳсулотни сифат кўрсаткичларига кўп жиҳатдан боғлиқ бўлади.

Масалан: Лавлагидаги шакарни миқдори (ёки қандлавагидаги) шакар олишда катта аҳамиятга эга. Шунинг учун бошқа корхонадан келтириладиган маҳсулот стандарт талабга эга бўлиши керак. Ҳозирги пайтда маҳсулотларни сифат кўрсаткичларини таъмин этилишида ишлаб чиқарган маҳсулотларни сифат кўрсаткичларини яхшилаш борасидаги қилинадиган доимий ишлар, уларни режалаштириш, доимо бозор қонунлари асосида истеъмолчиларни талабини ўрганиб бориш давлат миқёсида амалга оширилиши лозим. Ишлаб чиқарган товарларга истеъмолчиларни талаби бўлмаса, бундай товарларни ишлаб чиқаришдан олиш ва истеъмолчилар талабига мос товарларни яратиш, уларни ишлаб чиқаришга татбиқ этиш шу билан бир қаторда ишлаб чиқарган товарларни сифатини яхшилаш тўғрисидаги илмий назарий ва ишлаб чиқариш тамойилларини бир вақтнинг ўзида амалга оширилиши лозим бўлади. Ҳозирги вақтда халқаро меҳнат ресурсларини тақсимоли ва кўпчилик ривожланган давлатлардаги юқори сифат кўрсаткичларига эгаллиги бу дунё миқёсида, техника-технологияни ривожланишига янги ускуналарни яратилишига ишлаб чиқарган маҳсулотларни рақобатбардошлигини оширишга олиб келмоқда. Шу борада ривожланган мамлакатлар замонавий ускуналар билан ўзларини ишлаб чиқариш корхоналарини янгидан таъмин этилиши шу мамлакатлардаги маҳсулотларни ишлаб чиқариш потенциалининг ошишига ҳамда замонавий техникалар орқали ишлаб

чиқариш маҳсулотларни сифат кўрсаткичларни юқори даражага етказишга катта хизмат қилади. Шунинг учун Ўзбекистонда ҳозирги даврда халқ инвестицияларини халқ хожалигига жалб этиш ҳорижий мамлакатлар билан кўшма корхоналарнинг барпо этилиши Ўзбекистонда ишлаб чиқариш мумкин бўлган маҳсулотни сифат кўрсаткичларини бошқаришга ишлаб чиқариладиган маҳсулотларни рақобатини оширишга катта хизмат қилади.

Норматив техник ҳужжатларда ГОСТ-15-467-85 маҳсулотларни сифат кўрсаткичини бошқариш деб ишлаб чиқаришда техника-технология билан таъмин этилиши маҳсулотни сифат кўрсаткичини ишлаб чиқаришда уни ишлаб чиқаришга киргизишда ишлаб чиқариш даврида ускуна ва механизмларни эксплуатация потенциалини таъмин этишда ёки истеъмолчиларини талабларини қондиришда ишлаб чиқарган маҳсулотларни сифат кўрсаткичини бошқаришда маълум томонга юналиш учун олиб бориладиган барча ишлар ва ишлаб чиқариш учун ишлаб чиқариш таъмин этадиган барча факторлар маҳсулотни сифат кўрсаткичини таъмин этишда асосий омиллар ҳисобланади.

2.7.2. Товарларни ишлаб чиқаришни бошқариш

Бозор иқтисодиёти шароитида маҳсулот ва унинг таърифи, маҳсулот хоссаси, сифати, белгиси маҳсулот сифатининг кўрсаткичи, маҳсулотни функционал лаёқатлиги, ишоншлиги, естетиклиги хавфсизлиги, рақобатдошлиги, истеъмол баҳоси, маҳсулот бозори, маркетинг, сифат халқаси, сифат тизими, маҳсулот сифати даражасини баҳолаш шулар жумласига киради.

Маҳсулот деганда меҳнат фаолияти жараёнининг моддийлаштирилган натижаси тушунилиб, у фойдали хоссаларга эга бўлади. Аниқ ишлаб чиқариш жараёнларидан олинадиган ва муайян жамоа ва шахсий ҳарактерли эҳтиёжларни қаноатлантириш учун мўлжалланади. Маҳсулот тайёр ҳолда, аниқ бозорда сотилиш учун ҳамда яроқли ёки тайёрлаш жараёнида, ишлашда, этиштиришда, таъмирлашда ва шунга ўхшашларда бўлиши мумкин. Маҳсулот таърифи яна бошқа бир ҳужжат халқаро стандартларда қисқа ҳолда келтирилган бўлиб, маҳсулоти - фаолият ёки жараён натижаси деб таърифланган. Маҳсулот моддийлаштирилган ёки моддийлаштирилмаган ёки уларнинг ўзаро уйғунлашган бирикмаси бўлиши мумкин. Маҳсулот сифати деганда, унинг вазифасига биноан муайян эҳтиёжларни қаноатлантиришга яроқлилигини белгилайдиган хоссалар йиғиндиси тушунилади. Маҳсулот сифати, уни ташкил етувчи буюм ва материалларнинг сифатига боғлиқ. Агар маҳсулот машинасозлик буюмларидан ташкил топган бўлса, маҳсулотнинг сифатини белгиловчи, уни айрим буюмларини ҳамда бир хиллик, ўзаро алмашувчанлик ва бошқа буюмларнинг шундай хоссаларининг йиғиндисидан ташкил топади. Масалан, пахта машинасининг сифати, уни ташкил етувчи двигателнинг, болт ва гайкаларининг, турли хил блокларнинг сифатига боғлиқ. Маҳсулот сифатини олдиндан айтиб бериш деганда берилган вақтда ёки берилган вақт оралиғида еришилиш мумкин

бўлган маҳсулот сифат кўрсаткичларининг имконий қийматларини аниқлаш тушунилади. Маҳсулот сифатини яратишда унинг керакли сифатини таъминлаш ва меъёрида бўлиб туриши мақсадида амалгам ошириладиган барча ишлари тушунилади. Маҳсулот сифати жараёнларининг қандай ташкил этилганлиги, уларни қандай меъёрида ишлашига, назорат ўлчаш асбобларининг нақадар текис ишлашига ва уч жараёнларда ишлаётган ходимларнинг малакасига сўзсиз боғлиқдир. Маҳсулот сифатини бошқариш тизими деганда бошқариш идоралари ва бошқарилувчи объектларнинг маҳсулот сифатига бошқаришда моддий-техника ва ахборот воситалари ёрдамида ўзаро боғланишини мажмуи тушунилади. Шунинг учун бу тизим ўзаро боғланган маҳсулот сифатини бошқаришни таъминлайдиган ташкилий, техникавий, иқтисодий ва ижтимоий тадбирларнинг йиғиндиси сифатида кўзда тутилган бўлмоғлиги лозим. Бошқаришнинг асосий мақсади эса маҳсулот сифатини керакли даражага еришишлигини таъминлаш ҳисобланади. Маҳсулот сифатини бошқарув тизими ўз таркибига инсон жамоаларини, техникавий қурилмаларни, моддий воситаларни ва кучли ахборот оқимини олади. Маҳсулот сифатини бошқариш тизимидаги бошқариш жараёнлари икки гуруҳга бўлинади:

1) Ишлаб чиқариш тизимини деярли юқори даражага ўтказувчи (маҳсулотнинг деярли техникавий даражасини ва сифатини яратиш ва ўзлаштиришни таъминловчи)

2) Ишлаб чиқариш тизимидаги тургунликни ушлаб туриш ва ўзлаштирилган маҳсулот чиқаришини режалаштирувчи сифат даражасида таъминлаш.

Маҳсулот сифатини бошқариш жараёни бошқаришнинг умумий назариясига биноан қуйидаги ишлардан ташкил топади:

- бошқариш режасини ишлаб чиқиш;
- маҳсулот сифатини оширишни режалаштириш;
- маҳсулот сифатига таъсир этувчи ҳар қандай объект (буюм, жараён)нинг ҳолати ҳақида ахборотлар олиш ва таҳлил қилиш;
- сифатни бошқариш бўйича қарор қабул қилиш ва объектни таъсирлатиш усулини таёрлаш;
- таъсир этадиган, бошқарувчи кўрсатмалар бериш натижасида объектдаги сифатнинг ўзгариши ҳақидаги ахборотни олиш ва таҳлил қилиш.

Маҳсулот сифатини бошқариш ҳақидаги ахборотни қаердан олинади?

Даставвал бундай ахборот юқорида айтилганидек, маркетинг, сотув бозорини аниқлаш ва уни ўрганиш бўлимининг ходимлари томонидан олинади. Бунда шу маҳсулотга нисбатан шу маҳсулотга муносабати инобатга олинади. Бундай маълумотлар эса шу соҳадаги илмий-тадқиқот ва лойиҳалаш конструкторлик ишларини олдиндан айтиб бериш ҳамда ишлаб чиқариш ҳажмини ва маҳсулотнинг сифат даражасини режалаштириш учун асос бўлади. Маҳсулотни ишлаб чиқариш учун шунга ўхшаш буюмларнинг сифатини ҳамда уларни ишлаб чиқариш усуллари ишлатилиши ва

таъмирлашни тавсифловчи ахборот керак. Бу маълумотлар қарор қабул қилиш учун асос ҳисобланиб, қарор қабул қилиш натижасида бошқарувчи идорага ўзининг муайян бошқарувчилик таъсирини ўтказди. Бу тасир маҳсулотнинг ҳар қандай босқичига ишлаб чиқишга, ишлаб чиқаришга, ишлатилишга таалуқлидир. Катта корхоналарда маҳсулот сифатини бошқариш соҳасида автоматлаштирилган тизимлар яратилган ЕҲМ ёрдамида меҳнат ва маҳсулот сифати ҳақидаги маълумотларга ҳамда меъёрий ҳужжатларнинг ҳисоб китобига, маҳсулот ишлаб чиқаришдаги яроқсизликни ҳисоб китобига ва таҳлилига, маҳсулотни ишлатилишдаги ва бошқа босқичлардаги уни сифатини таҳлилига ишлов беради ҳамма бошқарувчи тизимларда умумийлик белгилари бўлиб сифат даражасига бериладиган топшириқ бу топшириқни яратиши уни амалга ошириши вақти-вақти билан сифат ҳолатини режалаштирилганига нисбатан бажарилишини қиёслаши ҳар қандай шароитда ҳам бўлган ўзгартиришлар бу маҳсулотни сифатига таъсир кўрсатади. Маҳсулот ишлаб чиқарилишида, айниқса янги маҳсулот билан боғлиқ бўлса, турли хил муаммолар пайдо бўлади, бу ва бунга ўхшаш муаммоларни тезкорлик билан ҳал қилишда маҳсулот сифатини бошқариш тизимлари ва уни бошқарувчи идоралари ҳал қилувчи вазифани бажаради. Маҳсулот сифатини оширишда стандартлаштириш фаолиятининг роли каттадир чунки ҳар қандай технологик жараёнларни бир меъёردа ишлаши, уларнинг бир босқичида меъёрий ҳужжатларнинг қанчалик риоя қилиниши, жамоанинг меҳнат ва технологик интизомини ҳал қилувчи рол ўйнайди. Вазифа сифатли маҳсулот ишлаб чиқариш, уни сифатини турғунлаштириш, янгиликларни тинмай жорий қилиш, янги бозорларни излаб топиш ва уни ўрганиш буларнинг ҳаммаси маҳсулотни дунё бозорига олиб чиқишга уни рақобатдошлик қобилиятини оширишга ва корxonанинг иқтисодий фаолияти.

Таянч сўзлар:

Товар, сифат, кўрсаткич, умум иқтисодий, бозор, талаб, таклиф, истеъмолчи, ишлаб чиқарувчи, технология, ассортимент, назорат, ижобий, салбий, тайёрланган, миқдор, ўлчам, актив, пассив, норматив, бошқариш, фактор, ускуна, механизм

Такрорлаш учун саволлар:

1. Товарларни сифатли ишлаб чиқаришдаги бошқаришнинг адамияти
2. Товарларни сифат кўрсаткичларини бошқаришдаги асосий мезонларни шарҳланг
3. Товарларни сифат кўрсаткичларини таъминловчи асосий омилларни кўрсатинг

Тавсия этилган адабиётлар:

1. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари / И.А.Каримов.- Т.:Ўзбекистон, 2009.-56 б.
2. Мамлакатимизни модернизация қилиш ва янгилашни изчил давом эттириш - давр талаби. Президент Ислам Каримовнинг 2008 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2009 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси // Халқ сўзи, 2009 йил 14 феврал.
3. Каримов И.А. Энг асосий мезон - ҳаёт ҳақиқатини акс эттириш. Т.: Ўзбекистон,2009.-24 б.
4. Каримов А. Хизматларни сертификатлаштириш муоммолари. Ўзбекистон иқтисодий ахборотномаси №2 1998.
5. Азимов Р.К. Алланиязов А.Ҳ. Етопи создания системы менеджмента качества материалы Республиканской научно - проктической технической конференсии. Т. 2007.
6. Аъзамов А.А., Бойматов Н.Т., Шориев А.А. Рол метрологии повишение качества продукции. Материали Республиканской научно - прокτικής технической конференсии. Т. 2007.
- 7.ТаджибековаИ.Е. Миралиева А.К. Тургунбаев А. Системи управления качеством продукции основа високой конкурентоспособности предприятия.
8. Стандартлаштириш, метрология ва сертификатлаштириш соҳасида кадрларни тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш муоммолари. Республика илмий - амалий анжумани тезислар туплами.Т.2004.

2.8. Товарларни сифат тизимини сертификациялашнинг ўтказиш босқичлари.

2.8.1. Товарларни сифат кўрсаткичларини белгиловчи меъёрий хужжатлар.

2.8.2. Товарларни сертификатлаштириш соҳасида ИСОнинг фаолияти.

2.8.1. Товарларни сифат кўрсаткичларини белгиловчи меъёрий хужжатлар.

Ишлаб чиқариш корхоналарида ишлаб чиқиладиган турли хил маҳсулотлар муайян сифат кўрсаткичларига жавоб бериши керак. Сифат кўрсаткичлари эса маълум белгиланган талабларга мувофиқ (мос) келиши лозим. Мувофиқлик ўз навбатида маълум стандартга ёки бошқа меъёрий хужжатларга мос келишини талаб қилади. Мувофиқликни сертификатлаштириш мумкин. Ҳўш сертификатлаштириш тушунчаси нима?

Сертификатлаштириш деганда керакли ишончлилик билан маҳсулотнинг муайян стандартга ёки техникавий хужжатга мувофиқлигини тасдиқлайдиган фаолият тушунилади. Сертификатлаштириши тушунчаси биринчи марта Халқаро стандартлаштириш ташкилоти кенгашининг сертификатлаштириш масалалари бўйича махсус кўмитаси томонидан ишлаб чиқилиб, унинг стандартлаштириш, сертификатлаштириш ва синов лабораторияларининг аккредитлаш соҳаларидаги асосий атамалари ва уларнинг қоидалари қўлланилган киргазилган. Қайта ишланган халқаро стандартлаштириш ташкилотининг қўлланилган сертификатлаштириши атамасининг фақатгина изоҳлари берилган:

Сертификатлаштириш умумий атама бўлиб, маҳсулот, технологик жараён ва хизматларнинг сертификатлаштиришда учинчи томонни қатнашиши тушунилади. Сифат тизимини баҳолаш соҳасидаги тараққиёт сифат тизимини сертификатлаштириш бўйича янги тушунча заруриятини туғдирмоқда.

Мувофиқлик атамаси маҳсулот, жараён, хизматга белгиланган барча талабларга риоя қилишни ўз таркибига олади. Бунда мувофиқликнинг учта кўриниши мувофиқлик баёноти. Мувофиқликни аттестатлаш, мувофиқликни сертификатлаштиришни белгилайди. Мувофиқлик баёноти деб йетказиб берувчининг маҳсулот, жараён ва хизматларнинг аниқ бир стандартга ёки бошқа меъёрий хужжатга тўла-тўқис мувофиқлик ҳақида бутун маъсулиятини ўз устига олганлигини баён этишга айтилади. Бу маъсулиятни сўнги вақтларда ўз-ўзини сертификатлаштириши тушунчаси билан алмашаётгани қайд қилинмоқда. Ўз-ўзини сертификатлаштириш деганда маҳсулот ишлаб чиқарувчи томон бутун маъсулиятини ўзига олган ҳолда сертификатлаштиришни ўзини ўтказди. Мувофиқликни аттестатлаш учинчи томон тарафидан синов лабораториясининг баёноти тушунилиб, маълум намуна маҳсулотга бўлган парни белгиловчи маълум стандартлар ёки бошқа хужжатлар билан боғлиқ эканлигини баён этишга айтилади.

Сертификатлаштириш деганда маҳсулот (буюм, мол) ёки хизмат муайян артга ёки техникавий шартларга мос келишини тасдиқлаш мақсадида

амалгам ошадиган фаолият тушунилиб, ухбу фаолият натижасида махсулот сифати ҳақида истеъмолчини ишонтирадиган тегишли арт - сертификат берилади. Сертификатлаштириш тизими атамасидан ташқари сертификатлаштириш шэмаси киритилиб, у қуйидагича таърифланади : мувофиқликнинг сертификатлаштирилишини ўтказишдаги учинчи томон ҳаятининг тартиби ва таркиби. Сертификатлаштириш тизимларида қатнашувчи учта тушунча ҳақида тўхталиб ўтамиз: сертификатлаштириш тизимидан фойдаланиш, сертификатлаштириш тизимида қатнашувчи ва сертификатлаштириш тизими аъзоси.

Сертификатлаштириш тизимидан фойдаланиш деганда сертификатлаштириш тизимининг қоидаларига мувофиқ гувоҳнома турига берилган сертификатлаштиришдан фойдаланиш имконияти тушунилади.

Сертификатлаштириш тизимида қатнашувчи деб ушбу тизимнинг тартибига биноан фаолият кўрсатадиган, лекин тизимни бошқариш фаолиятига эга бўлмаган сертификатлаштириш идораси тушунилади.

Сертификатлаштириш тизими аъзоси деганда ушбу тизимнинг тартибига биноан фаолият кўрсатадиган ва тизимни бошқаришда қатнашадиган сертификатлаштириш идораси тушунилади. Сертификатлаштириш икки хил бўлади: мажбурий ва ихтиёрий. Махсулотни у ёки бу сертификатлаштиришга оидлиги, уни ташқи муҳитга инсон саломатлиликка таъсири асосий мезон ҳисобланади. Ихтиёрий сертификатлаштириш деганда ишлаб чиқарувчи, сотувчи ёки истеъмолчи ташаббуси билан ихтиёрий тарзда ўтказиладиган сертификатлаштириш тушунилади.

Махсулотларни ишлаб чиқарилишини режалаштириш доимо бозор асосида истеъмолчиларни талабини ўрганиб боришни давлат асосида амалга ошириш керак. Ишлаб чиқариш товарларга истеъмолчининг талаби бўлмаса бу товарларни яратиш уларни ишлаб чиқаришга тадбиқ етмаслик, янги товарларни сифат кўрсаткичларини яхшилаш тўғрисидаги илмий ғоя ва ишлаб чиқариш тамойилларини бир вақтда амалга ошириш керак. Ҳозирда халқаро меҳнат бозорида ресурслар тақсимоти ва кўп ривожланган давлатларда ишлаб чиқариш товарларни юқори сифат кўрсаткичларига эга эканлиги бу дунё миқёсида техника технологияни ривожига янги-янги ускуналарни яратишга ишлаб чиқариш товарларни рақобатини оширишга олиб бормоқда. Илмий борада ривожланган мамлакатлар замонавий ускуналар билан ўзларининг ишлаб чиқариш корхоналарининг янгидан таъмин этилиш шу давлатларда махсулотларни ишлаб чиқариш потенциали ошиб боришига олиб келмоқда.

Норматив техник ҳужжатларда ГОСТ махсулотлари сифат кўрсаткичларни бошқариш деб ишлаб чиқаришда техника технология билан таъмин этилиши. Махсулотларни сифат кўрсаткичлари ишлаб чиқаришга киритишда, ишлаб чиқариш даврида иш ускуналарини эксплуатация потенциали таъмин этишдаги истеъмолчилар талабини доимо қондиришда сифат кўрсаткичларини бошқариш маълум томонга йўналтириш учун қилинадиган барча ишлар ва ишлаб чиқариш учун таъсир этадиган барча

факторлар маҳсулотларни сифат кўрсаткичларини таъминлашда асосий омил хисобланади. Ишлаб чиқариш потенциалини бошқаришда сифатли маҳсулотларни яратишда 4 та фактор ката роль ўйнайди:

1. Ишлаб чиқаришдан олдинги даврни проектлаш яъни лойиҳалаш даври дейилади;

2. Маҳсулотларни ишлаб чиқариш даври;

3. Маҳсулотларни етказиш даври;

4. Маҳсулотлардан фойдаланиш яъни истеъмол даври.

Ишлаб чиқаришга керак бўлган маҳсулотларни режалаштириш даврида шунга ўхшаш маҳсулотларни ўрганиш орқали янги маҳсулотларни сифат кўрсаткичларини юқори даражага етказишни таъминловчи омилларни ўйлаб топиш лозим.

Бозор иқтисодиётининг асосий қонуни эса талаб ва таклиф бўлгани учун ҳар бир ишлаб чиқарилган товарга истеъмолчиларни қўйган талаби катта аҳамиятга эга. Шунинг учун бозор шароитида истеъмолчиларни талаби даврига нисбатан ишлаб чиқариш корхоналарига доимо янги таклиф берилади. Шу сабабли товарларнинг сифат кўрсаткичлари доимо яхшиланиб боришлиги ва уларнинг бозор шароитида рақобатдошлиги ошиб боради. Шунинг учун халқ хожалигида Янги турдаги сигментлар бунёд етилади. Ишлаб чиқарилаётган товарларнинг сифатлари яхшиланиб уларга бўлган талаб ортади. Шунинг учун бозор шароитида ишлаб чиқариш структураси билан истеъмолчилар орасида доимо рақобат содир бўлади. Шунинг учун бозор шароитида ишлаб чиқаришдаги корхоналарга маҳсулотни ишлаб чиқариш даврида уларнинг сифатига қўйиладиган талаблар доимо ўзгарувшан бўлади. Шунинг учун тайёрланган маҳсулотнинг сифатини ҳар томонлама таҳлил қилиб уларнинг иқтисодий барқарорлигини чиқарилаётган маҳсулотнинг миқдори, уларнинг потенциалига яъни корхона ускуналарига, қувватига, хом-ашё сифатига боғлиқ. Шунинг учун маҳсулотларнинг сифатини бошқариш янги ассортиментидаги маҳсулотларини яратиш, ишлаб чиқаришни ривожлантиришга технологияларни яратишга асосий омил бўлади.

Маҳсулот сифати - унинг маълум эҳтиёжларини қондириш учун яроқлилигини белгилаб берадиган хусусиятлар йиғиндисидир.

Маҳсулот сифати - унинг барча хусусиятларини эмас, балки маҳсулотнинг маълум эҳтиёжларини қондира олиш имкониятлари билан боғлиқ хусусиятларни ўз ишига олади. Маҳсулот сифатини бошқариш деганда, маҳсулотни ишлаб чиқариш ва истеъмол қилишда унинг сифатини зарур даражасини белгилаш, таъйинлаш ва сифатини мунтазам назорат қилиш ҳамда унга таъсир қилувчи шарт шароит ва омилларни собитлик билан таъсир эттириш орқали амалга оширилади.

Сифат масаласи -хўжалик фаолиятининг ҳамма жиҳатларини қамраб олади.

Юқори сифат деганда меҳнатни ва моддий ресурсларни тежаш экспорт имкониятларини кўпайтириш пировард натижа жамият эҳтиёжларини янада тўлароқ қондириш маъносини тушунамиз. Шу боисдан ҳам бошқаришни

бутун механизмини моддий ва моддий рағбатлантиришнинг бутун системаси инженер ва конструкторларини куч ғайратларини, ишчиларнинг маҳорати маҳсулот сифатини оширишга қаратиши зарур.

Саноатдаги илғор тажриба ҳамда илмий маълумотларни кенгайтиши. Чиқарилаётган маҳсулот сифатини ошириш учун коурашнинг навбатдаги бутунлай янги босқич учун шарт шароитлар мавжудлигини кўрсатмоқда. Маҳсулот сифатини муаммосини ҳал этиш яна шунинг учун мураккаб комплекс яъни бир вақтнинг ўзида ҳам илмий ҳам техникавий, ҳам иқтисодий, ҳам социал муаммодир. Маълумки, маҳсулот сифати уни яратиш ва истеъмол қилишнинг барча босқичларида, Илмий тадқиқот, лойиҳа - конструкторлик, технологик иш олиб бориш жараёнида ундан фойдаланиш оммавий жорий қилишда шаклланади. Мамлакатимизда ҳамда чет елларда маҳсулот сифатини бошқаришнинг баъзи форма ва меъодлари тўғрисида гапиришдан олдин маҳсулот сифати ва меҳнат сифати тушунчаларини кўриб чиқайлик. Саноат корхоналарининг ишлаб чиқариш фаолияти жамият эҳтиёжларини қондириш учун зарур бўлган моддий бойликларни яратишнинг узликсиз жараёнидан иборатдир, маълум эҳтиёжларни қондириш учун мўлжалланган халқ хожалиги фаолиятининг буюмлашган натижаси сифатида қараладиган моддий бойликлар маҳсулот деб аталади.

Сифат масаласи - Хўжалик фаолиятини ҳамма жиҳатларини қамраб олади.

Юқори сифат - бу меҳнат ва моддий ресурсларни тежаш экспорт имкониятларини ошириш пировард натижада эса жамият эҳтиёжларини яхшироқ янада тўлароқ қондириш демакдир. Мамлакат олдида турган хилма-хил иқтисодий ва социал вазифаларни мувофақиятли ҳал этиш учун меҳнат унумдорлигини жадал ўстиришдан бутун ижтимоий ишлаб чиқаришнинг самарадорлигини кескин ортишдан бошқа йўл йўқ. Вазифа ишлаб чиқаришнинг негизида фирмалар маҳсулдорлигини ошириш, барча сифат кўрсаткичларини яхшилашга еришишдан иборат.

Ўзбекистонда бозорга халқ истеъмол товарлар ишлаб чиқариш сабабли Ўзбекистонда қўшма корхоналар чет ел инвесторининг кириб келиши таъмин этилмоқда. Сифатнинг мос равишда ишлаб чиқариш ва Ўзбекистон товарларини дунё бозорига олиб чиқиш Ўзбекистонга кўпроқ валюта тушириш ва шу билан Ўзбекистон ривожини таъмин этиш. Юқори сифатли маҳсулот ишлаб чиқариш билан ресурслардан оқилона фойдаланиш ва уларни тежамли таъминлайдиган янги техника, энг илғор технология жараёнларини ишлаб чиқаришга жорий этиш. Раҳбар ходимларга, инженерларга, конструкторларга, лойиҳачиларга, технология ва мутахассисларга боғлиқ.

Мамлакатимизда меҳнат хом-ашёи, ёқилғи, энергетик ресурслари жуда кўп. Асосий фондларимиз ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар ҳажми катта. Шу сабабли ҳамма жойда ва ҳар ишда тежамкор бўлиш жамоат мулкига омилкорлик билан ёндашиш ихтиёримизда бўлган инсоннинг қўли ва ақл-заковати билан бунёд этилган нарсаларнинг ҳаммасидан моҳирона тўла-тўқис ва оқилона фойдаланиш иқтисодий сиёсатнинг ўзаги бўлмоқда. Иш

сифати ва ишлаб чиқариш самарадорлигидан ва иш сифатини ошириш меҳнат интизомини мустаҳкамлаш уларни меҳнатга инсонпарварлик муносабатда бўлиш руҳида тарбиялаш техник жиҳатдан асослаб берилган. Меҳнат нормалари бригада хўжалик ҳисобини тежамкорлик ва сифат режаларини жорий этиш белгиланган иш ҳажмини кам сонли ишчилар билан бажариш соҳасидаги тартибларни амалга ошириш мақсадга мувофиқдир.

Сифатсиз маҳсулот таёрланганлик ва реализация учун шунингдек маҳсулотни лозим даражада сақлаганлик, стандартлар ҳақидаги талаблар ва техника шарт-шароитига риоя қилганлиги учун иқтисодий жазо чораларини қўллаш жорий этишни қўллашликни кенгайтириш зарур.

2.8.2. Товарларни сертификатлаштириш соҳасида ИСОнинг фаолияти

Ўзбекистонда маҳсулотларни ишлаб чиқаришда ва бу маҳсулотларни дунё бозорига олиб чиқишда ёрдам берувчи жуда кўп халқаро ташкилотлар мавжуд:

ИСО - халқаро стандартлаш ташкилоти;

МЕК - халқаро техник корхонаси;

МИК - халқаро марказий банки;

АСМО - стандартлаштириш ва метрология бўйича араб мамлакатларининг ташкилотлари;

КОПАНТ - Жанубий Америка стандартлаштириш қўмитаси.

Халқаро стандартларни бунёд этишда маълум бир товар ишлаб чиқаришни кўзда тутиб давлатлар келишиб шу маҳсулот ва товарга ишлаб чиқариш учун шу товарни бунёд этадиган мутахассислар халқаро стандартларни яратади. Республикамизда маҳсулот сифатини оширишда кўпгина ишлар олиб борилмоқда чет ел инвестициялари жорий қилинмоқда. Жумладан АҚШ, Япония, Германия, Жанубий Корея, Чехия, Франция, Голландия, Туркия ва бошқа мамлакатлар билан кўшма корхоналар қурилган.

Ихтисослашув товарларни сифатли чиқариш ва арзонга тушуриш шартидир. Шу сабабли универсал яъни ҳамма иш билан машғул фирмалар бўлмайди, улар бир ёки бир неча товарлар ишлаб чиқариш соҳасида ихтисослашади. Ихтисослашувнинг икки афзал томони бор.

-биринчидан меҳнат унумдорлигини оширади, харажатларни пасайтириб фойдани ошириш имконини беради.

-иккинчидан сифатли товар чиқаришни бинобарин товарни бозорда яхши сотилишини таъминлайди.

Ресурслар сарфи техника-технология даражасига боғлиқ бўлади. Бу даража қанчалик юқори бўлса эҳтиёжларни қондириш шу қадар кам ресурслар талаб қилади ёки аксинча. Масалан, ески технология шароитида ўн сумлик маҳсулот олиш учун 1 квт електр энергия сарф қилинса илғор технология шароитида 0.5 квт сарфланади, демак энергоресурс бирлиги евазига икки баробар кўп маҳсулот олинади. Саноатдаги илғор тажриба ҳамда илмий маълумотларнинг кенгайиши, чиқарилаётган маҳсулот

сифатини ошириш учун коурашнинг навбатдаги бутунлай янги босқич учун шарт-шароитлар мавжудлигини кўрсатади.

Таянч сўзлар:

Сифат, маҳсулот, ишончлик, мувофиқлик, талаб, истеъмолчи, техника, ИСО, СЕРТИКО, КАСКД, МЕСК, БМТ, ВТО, ГАТТ, лаборатория, Европа иттифоқи.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Товарларни сертификатлашнинг мақсади?
2. Товарларни сифат кўрсаткичларини белгиловчи меъёрий хужжатларни шарҳлаб беринг?
3. Товарларни сертификатлашнинг классификасияси?
4. Товарларни сертификатлаштириш соҳсида ИСОнинг фаолияти?

Тавсия этилган адабиётлар:

1. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари / И.А.Каримов.-Т: Ўзбекистон, 2009.-56 б.
2. Мамлакатимизни модернизация қилиш ва янгилашни изчил давом эттириш - давр талаби. Президент Ислон Каримовнинг 2008 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2009 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бақишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси // Халқ сўзи, 2009 йил 14 феврал.
3. Каримов И.А. Энг асосий мезон - ҳаёт ҳақиқатини акс эттириш. Т.: Ўзбекистон, 2009. - 24 б.
4. РСТЎз ИСО 8402-1998 Управление качеством и обеспечение качество. Словар.
5. Международный и региональный организаций по стандартизации И кашество продукции. Справошник. М.-1990.
6. Управление кашеством продукции. Стандарт серии 9000, 1,2 тома. Т., 1998.

2.9. Товарларни сертификациялаш жараёнида уларни рақобатбардошлилигини тامينлаш

2.9.1. Товарларнинг рақобатбардошлиги.

2.9.2. Товарларнинг рақобатдошлик меъзонлари.

2.9.1. Товарларнинг рақобатбардошлиги

Стандартлаштиришнинг тармоқлараро тизими, меёрий хужжатларни қўллашда станлартлаштиришнинг мақсадлари, вазифалари, объектлари бўйича муҳим тизимларнинг қиёсий тафсияномаси. Сифат бўйича қабул ўтказиладиган меёрий хужжатлар. (Стандарт, техник талаблари, маънолари ва номланиши).

Метрология аниқлик берувчи фанлар бўлиб у халқ хўжалигининг барча тармоқларида ва соҳаларида жуда кенг қўлланилади. Метрология фани физика, химия, математика, механика, астрономия, геология ва бошқа фанларнинг ўлчов бирликларининг ташкил этади.

Ҳар бир соҳа қараладиган бўлса у ҳолда албатта ўзига хос ўлчов бирликлари бор ва шу ўлчов бирликлари асосида қиёсий таклифлар ўрганилади. Ҳар бир мустақил давлатларда шу ҳолат ҳудудида олиб бориладиган барча ишлаб чиқариш импорт экспорт товарлари уларни ўрганиш сифат кўрсаткичларига баҳо бериш уларни дунё бозорига чиқариш, яъни экспорт, бошқа давлатлардан ўз давлатига олиб келиш ва шу давлатнинг ички бозорини истеъмол моллари билан тўлдириш ҳар бир давлатнинг асосий вазифаларидан ҳисобланади. Шундан келиб чиққан ҳолда мустақил Ўзбекистон Республикасида ҳам Ўзбекистон метрология ва стандартлаштириш ва сертификатлаштириш ҳақида қонун чиқарилди. Ҳозирги даврда дунё ишлаб чиқариш интеграциясида кўплаб замонавий техника технология хизматлар мавжуд. Ҳозирги даврда халқ хўжалигининг барча тармоқларида халқ истеъмол маҳсулотларини ишлаб чиқаришда ҳозирги замон талабига молик техника технология ва ишлаб чиқариш асбоб ускуналаридан фойдаланиш жараёнида кўплаб ва ҳар турдаги ўлчов асбобларидан фойдаланилади. Замон талабларига мос товарларни ёки хизматларни амалга оширишда шу давлатларда тасдиқ этилган стандартларда ва ўлчов асбобларидан кенг фойдаланиш керак.

Агарда ишлаб чиқарилган маҳсулот дунё стандартига мос бўлса, у ҳолда бу товарларга ва хизматларга хорижий мамлакатлардан ҳам сотиб олиш учун ҳар хил талаблар тушади. Ҳар бир давлатнинг ривожланиши ва юксалиши шу давлатнинг дунё бозорига чиқараётган маҳсулотларнинг ассортименти, миқдорига боғлиқ. Ҳозирги даврда дунё ҳамжамияти ишлаб чиқариш кунларнинг интеграциясида халқаро савдо ишларини ташкил етганки бу ишларда давлатлар қанчалик кенг иштирок еца уларнинг ривожланиши кенг доирада бўлади.

Стандартлаштириш қўмитаси барча ишлаб чиқариш ташкилотларини тасдиқ этилган стандартлар билан тامينлаш, амалдаги ўлчагич

асбобларини назорат қилиш, маҳсулотларга сертификат бериш ишларини амалга оширади. Стандартлаштириш кўмитаси агар корхоналар ностандарт маҳсулот ишлаб чиқарган бўлса бу корхонани ишлашини тўхтатиш ҳуқуқига эга. Корхоналарнинг барча ўлчов асбоблари маълум вақт давомида текширилиб талаб даражаларига мос бўлса уларга махсус белгилар қўйилади, ҳамда ишлаб чиқарилган маҳсулотларни аккредитастия қилган лабораторияда сифат кўрсаткичини текшириб уларга сифат ҳужжатлари берилади.

Ишлаб чиқаришда маҳсулотнинг сифат кўрсаткичларини таъмин этишда стандарт талабларининг замонавийлиги ўз вақтида тасдиқланиши ва ишлаб чиқарилган маҳсулотларни стандарт талабларига мослиги жуда катта аҳамиятга эга. Бир товарни бир қанча давлатлар ишлаб чиқариш бўйича шартнома тузиб бу шартномалар амалга ошганда ишлаб чиқарилган товарлар учун қўшилган давлатлар орасида халқаро стандарт ишлаб чиқарилади. Ҳозирги даврда кўпчилик давлатларда бундай амалий ишларни ташкил этилиши ўзларининг натижаларини бермоқда. Давлатлар орасидаги маҳсулотларни ишлаб чиқаришда ва бу маҳсулотларни дунё бозорида олиб чиқишда жуда кўп стандартлаштириш халқаро ташкилотлар мавжуд:

1. Халқаро сифат маркази;
2. ИСО — халқаро стандартлаштириш ташкилоти;
3. МЕК — халқаро електроника комиссияси;
4. АСМО—стандартлаштириш ва метрология буйича Араб давлатларининг ташкилоти;
5. КОПАНТ — Жанубий Америка стандартлар кўмитаси.

Халқаро стандартларни бунёд этиш учун аввало давлатлар орасидаги келишув асосида маълум бир товар ишлаб чиқариш кўзда тутилади ва шу товарни ишлаб чиқаришда давлатлар ўзаро келишиб олиб шу маҳсулотни ишлаб чиқариш учун шу товарни бунёд этадиган давлатлараро мутахассислар халқаро стандартни яратадиган, халқаро стандартни шу давлат бошлиқлари тамонидан тасдиқ этилади.

Халқаро стандартлар ишлаб чиқарилган товарни ассортиментига ва уларнинг сифат кўрсаткичларига жуда катта таъсир кўрсатади. Дунё бозоридаги талаб ва таклифларига биноан умумжаҳон ишлаб чиқаришга янги товар номенклатуралари ишлаб чиқарилади. Шунинг учун хар йили дунёнинг кўпчилик давлатларида товарларнинг ассотриментлари ва классификацияси бўйича кўпчилик давлатларда янги товарларни ҳамда дунё бозорларига чиқадиган товарларнинг воситалари бўлади.

Маҳсулотларнинг сифат кўрсаткичларига бир қанча омиллар таъсир кўрсатиши мумкин. Айниқса озиқ-овқат маҳсулотларини тайёрлашда ишлатиладиган асосий ҳам ашёларни ва ярим хом-ашёларнинг сифат кўрсаткичлари, норматив техник ҳужжатларнинг замон талабларига жавоб беришини технологияни замонавийлиги, ишлаб чиқариш корхоналарининг технологик қурилмалар билан таъминланиши, сифат кўрсаткичларни аниқлайдиган асбоб ускуналар, химикатлар билан таъминланиши ва шу

корхонада ишлайдиган инженер-техник ходимларни юқори ишлаб чиқариш савиясига ва замон талабларига жавоб берадиган тартибдаги билимларнинг борлиги, шу корхона ишлаб чиқариш тамойилларини ташкил этилиши ва унинг назорати ҳар бир ишлаб чиқариш бўлимларидаги технологик жараёнларнинг юқори савияда бажаралиши ишлаб чиқарилган маҳсулотларни сифат кўрсаткичларни таъминлашда энг асосий омиллар ҳисобланади.

Сифат кўрсаткичини ошириш билан тайёрланган маҳсулотлар норматив технологик ҳужжатларга мос келишида юқорида таъкидланган факторларга боғлиқ. Бунда норматив техник ҳужжатлар бунёд этиш керак. ГОСТ 1500-73 ишлаб чиқариш учун норматив ҳужжатларни тузиш асосий тамойиллари ҳисобланади.

2.9.2. Товарларнинг рақобатдошлик меъзонлари.

Сифат кўрсаткичларига қўйилладиган асосий талаблар, маълумки ишлаб чиқаришда асосий ва қўшимча хом-ашёлар ишлатилади. Айниқса озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқариш асосий хам-ашё сифатида сеҳ хўжалиги маҳсулотлари ва бошқа маҳсулотлар ҳам ишлатилади. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ҳам маълум бир норматив техник талабларига эга бўлишлари керак. Акс ҳолда улар тайёр маҳсулотларнинг сифат кўрсаткичларига салбий таъсир кўрсатиши мумкин.

Биз стандартлаштиришни Ўзбекистан Республикаси стандартидан "Санитария сопол буюмлари" мисолида кўшиб чиқамиз. Мазкур стандарт бинолар ва турли хил ехтиёжларга мўлжалланган иншоатларнинг орасталик тугунлари, маиший ва бошқа хоналарига ўрнатилладиган сополдан (чинни, ярим чинни ва шишадан) қилинган қўл ювгичлари, унитазлари, сув тушириб юбориш бачоклари, оқова тешикли жомлар ва бошқа буюмларга таалуклидир.

Меъёрий ҳужжатларга ишоралар:

Бу стандартга қуйидаги стандартга қилинган ишоралардан фойдаланилади.

2991-85 ГОСТ "Вазни 500 кг юкка мўлжалланган бузиқ йиғилмайдиган тахта қутилар. Умумий техник шартлари".

ГОСТ 5244-79 "Ёғоч пайрахаси техник шартлари".

ГОСТ 10700-89 "Қоғоз ва қатлама қоғоз пайрахалари техник шартлар".

ГОСТ 12082-82 "Вазни 500 кг юкка мўлжалланган тахта панжаралар. Умумий техник шартлари".

ГОСТ 13449-82 "Орасталик сопол буюмлари. Синаб куриш услублари".

ГОСТ 14192-77 "Юкларнинг навланиши".

ГОСТ 15102-75 "Вазни юки билан камида 5,0 г маъдандан қилинган кўп қамровли ёпиқ контейнер. Техник шартлари".

ГОСТ 15846-79 "Узоқ шимол ва ташриф мураккаб худудларга жўнатилладиган маҳсулот. Ўраб жойланиши, навланиши, нақл этилиши ва сақланиши".

ГОСТ 18242-72 "Муқобил белгилари бўйича статистик назорат".

ГОСТ 20435-75 "Вазни камида 3,0 г маъдандан қилинган кўп қамровли ёпиқ контейнер. Техник шартлари".

ГОСТ 21900-70 " Кўп қамровли авиастия контейнерлари. Умумий техник шартлари".

Умумий техник талаблар:

- 1). Буюмлар мазкур стандарт ва буюмларнинг айнан турларига мўлжалланган техник стандартлар талабларига монанд ва маҳсулот тайёрловчи корхона тасдиқлаган ишчи чизмалари ва технологик ҳужжатлар бўйича тайёрланиши лозим. Буюмларнинг айнан турлари учун стандартлар ва техник ҳужжатларни чиқишда иловадаги сифат кўрсаткичларини ўйлаш зарур.
- 2). Тавсилоти (хусусиятлари):
  - a) Буюмлар ишга яроқли бўлиши лозим;
  - b) Буюмларнинг сув шимиш хоссаси: чиннилар учун 1%, ярим чинни учун 5%, шишалар учун эса 12% дан ошмаслиги шарт;
  - c) Буюмлар юзига сурилган кимёвий муҳитга чидамли бўлиши лозим;
  - d) Буюмлар механик жиҳатдан мустаҳкам бўлиши лозим;
  - e) Буюмлар оқ ёки рангли бўёқлар билан сирланган, ҳар хил усулида зеб берилган бўлиши лозим;
  - f) Буюмлар ранги ёки ранглариининг жилоси маҳсулот тайёрловчи корхона тасдиқлаган иборат намуналар ранги жилоси билан ҳамоҳанг бўлиши лозим;
  - g) Юзаларининг кўринадиган ишлатиладиган, монтаж қилинадиган ва кўринмайдиган тоифаларга фарқланишини иловага мувофиқ ишчи чизмаларида кўрсатиб ўтиш зарур;
  - h) Буюм юзаларининг сирланмайдиган жойлари ишчи чизмаларида кўрсатиб кетилади;
  - i) Буюмларнинг кўринадиган ва кўринмайдиган тирқишсимон дарзи, сотувда ёрилган жойи ва чеки бўлмаслиги зарур;
  - j) Унитазларнинг кўштирсакларининг ички деворлари ахлат йиғиладиган бўлмаслиги шарт;
  - k) Буюмлар ташқи қиёфасига еътиборан учта: 1, 2 ва 3 - чи навларга ажратилади;
    - 1) Буюмларнинг кўринадиган ва ишлатиладиган юзалари маълум талабларга жавоб бериши шарт.
      - Бир буюм учун рухсат қилинган нуқсонлар сони:
        - 1 - нав буюмларида — иккитадан;
        - 2 - нав буюмларида — учтадан;
        - 3 - нав буюмларида — 5 - тадан ошмаслиги шарт.

m) Тимдаланган, ериган, тиқилган, нураган жойлари оқ стеммент ёки мустаҳкамловчи бошқа материал билан жилвирлаш, жиололаш ёки маҳсулот тайёрловчи корхона томонидан белгиланган бошқа йўллар билан бутланиши лозим;

n) Навланиши ҳар бир буюмга маҳсулот тайёрловчи корхонанинг маҳсулот

нишонива унинг нави туширилиши шарт;

o) Нав белгилари буюмнинг кўринмайдиган томонига кўшилиши лозим. Нав белгисини тушириш сувбардош буёқ суриш ёки лавхача ёпиштириш йўли билан бажарилади;

p) Юкларнинг нақлиётбоп нав белгилари ГОСТ 14192 бўйичадир. Ҳар бир юк ўрнига “эхтиёт қилинг”, “Нозик”, “Намланишдан сақланг” каби амалиёт

белгилари туширилиши лозим;

q) Ураб жойлаш харидорга, шу жумладан савдо тармоғига ҳам жўнатишда буюмлар ГОСТ 12082га биноан 1-1, 1-2 ва № андозалардаги тахта панжараларга, ГОСТ 2991га биноан тахтадан қилинган қутиларга, амалдаги меъёрий техник хужжатларга биноан иссиқбардош пардаларга, ГОСТ 20435 ва ГОСТ 15102га биноан контейнерларга жойланади ва бу ҳолда буюмларни ўрамасдан, ГОСТ 5244га биноан ёғоч пайраҳалари, ГОСТ 10700га биноан қоғоз ёки қатлама қоғоз пайраҳалари ёки кипикларига кўмиб жойлашга руҳсат қилинади;

r) Буюмлар контейнерларга маҳсулот тайёрловчи корхона томонидан ишлаб чиқилган чизма тархларга биноан жойлаштирилади;

s) Буюмлар жойлаштирилган қобирғали қатлама қоғоздан қилинган қутилардан супаларда пўлат симлар билан боғланган жойлар маҳкамланади.

Атамалари ва номлари:

1. Умумий атамалар:

Орасталик сопол буюмлари оқ лой ва маъданлар қоришмасидан тайёрланган, юқори ҳароратда куйдирилган, сув иштирокида ифлосликларни шимиб ва ювиб юбориш йўли билан орасталик ва рўзғорий эҳтиёжларга мўлжалланган, сирланган буюм.

1. Буюм юзалари атамалари:

Кўринадиган юза - буюмнинг фойдаланишга ўрнатилган ҳолидаги олд ва ён томонлардан кўринадиган юзаси;

Монтажланадиган юза - буюмнинг йиғиш ва маҳкамлашга мўлжалланган юзаси;

Зебланиши - буюмнинг кўринадиган юзаларига бир ранг ёки бир неча рангдаги суратлар туширилиши;

Ишга яроқлилиги - буюмнинг фойдаланиш муддати давомида ўзига юклатилган вазифани бажара олиш қобилияти.

3. Орасталик сопол буюмлари нуқсон атамалари:

Совукда ёрилиш буюмлар куйдирилганидан сўнг, совутиш чоғида, ташқи механик таъсирлардан ҳоли равишда кўриши сабобли сирлари ва тошига дарз кетиш ҳоллари;

Асосий ранг жилоси - буюм юзаси буёғининг ранглик жиҳатдан ошиқ ва кам тўйинишига биноан фарқланиши;

Хираланиш - ялтирок сирнинг товланишидаги хиралик ёки умуман товланмаслиги;

Томчи - асосий рангдан фарқлануви кўлами 1 мм бошқа ранг майдони;

Оқма - оқим шаклидаги сирнинг бир жойларда қалинлашиши ҳоллари.

Сийқа - сир билан қопланмаган жой. Сирнинг қавариқланиши - сир юзасидаги силлиқланмайдиган бир тўп кўпикчалар.

Шохча - 1 мм ҳажмидаги ранглардаги хира. Қавариқ сирнинг ёки сопол моддасининг катта бўлмаган ҳажмдаги шиши.

Ёпиқ дарз - сир билан қопланган ёриқ.

Очиқ дарз - сир билан қопланмаган ёриқ.

Сирланмаган синиқ - сирланмаган буюмнинг механик шикасти.

Чиқиқлар - буюм юзаларидан ошиқча чиққан сирланган ёки сирланмаган бегона моддалар.

Ёрилган жой - буюм юзида бегона модданинг ёниб ёки ериб кетиши натижасида ҳосил бўладиган чуқурчалар.

Таянч сўзлар:

Сифат, товар, вазифа, мақсад, меъёрий, объект, тавсия, метрология, стандарт, унификация, рағбат, ИСО, АСМО, КОПАНТ, ГОСТ, андоза, сифат, миқдор, норма, техник товар, вазн, атама, чидамлилиқ.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Товарларнинг рақобатдошлигининг халқ хўжалигидаги аҳамияти?
2. Товарларнинг асосий рақобатдошлик мезонларини шарҳлаб беринг?

Тавсия этилган адабиётлар:

1. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари И.А.Каримов. - Т.:Ўзбекистон, 2009-56 б.
2. Мамлакатимизни модернизация қилиш ва янгилашни изчил давом эттириш - давр талаби. Президент Ислам Каримовнинг 2008 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2009 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси. “Халқ сўзи”, 2009 йил 14 феврал.
3. Каримов И.А. Энг асосий мезон - ҳаёт ҳақиқатини ақс эттириш. Т.: Ўзбекистон, 2009. - 24 б.

4. Миразамов. М.А "Маҳсулот сифатини бошқаришнинг комплекс системалари" Тошкент 2001 йил.
5. Цунц. Я "Економика и качество" Тошкент 2003 йил.
6. Постушенко. Л. Л "Стандартизация и качество продукции на промышленного предприятиях". Киев 1998 год.

2.10. Сертификациялаш талаблари бўйича товарларни ишлаб чиқаришда сифат кўрсаткичларига қўйиладиган талаблар

2.10.1 Товарларни ишлаб чиқаришда сифат кўрсаткичларини режалаштириш.

2.10.2. Товарларни сифатини стандарт усулларда аниқлаш.

2.10.1 Товарларни ишлаб чиқаришда сифат кўрсаткичларини режалаштириш

Маҳсулотларни ишлаб чиқарилишини режалаштириш ва уни амалга ошириш ишлаб чиқаришдаги доимий ишлар ҳисобланади. Товарларни ишлаб чиқарилишини режалаштиришда доимо ишлаб чиқаришни ва истеъмолчиларни талабини ўрганиб боришни давлат миқёсида амалга ошириш керак. Ишлаб чиқариш товарларига истеъмолчиларнинг талаби бўлмаса бу товарларни яратиш, уларни ишлаб чиқаришга тадбиқ қилиш, янги товарларни сифат кўрсаткичларини яхшилаш тўғрисидаги илмий, назорат ва ишлаб чиқариш тамойилларини бир вақтда амалга ошириш керак бўлади. Ҳозирда меҳнат тақсимоотида ресурслар танқислиги ва кўп ривожланган давлатларда ишлаб чиқариш корхоналари юқори сифат кўрсаткичларига эга бўлганлиги дунё юқори технологияни ривожига янги-янги ускуналарни яратилиши ишлаб чиқарилиши ишлаб чиқарилган товарларни рақобатдошлигини оширишга олиб келмоқда.

Шу борада ривожланган мамлакатлар замонавий ускуналар билан ўзларининг ишлаб чиқариш корхоналарини янгидан таъмин этилишига, рақобатбардош маҳсулотларни ишлаб чиқариш потенциалини ошириб бормоқдалар. Ҳозирги даврда қўшма корхоналарни барпо қилиниши истеъмол товарларларига бўлган талабларни сифат кўрсаткичларини бошқаришга хизмат қилмоқда.

Норматив техник ҳужжатларда маҳсулотларини сифат кўрсаткичларни бошқариш деб ишлаб чиқаришда техника технология билан таъмин этилиши, маҳсулотларни сифат кўрсаткичлари ишлаб чиқаришга киритишда, ишлаб чиқариш даврида иш ускуналарини эксплуатация потенциалини таъмин этилиши истеъмолчилар талабини доимо қондиришда юқори кўрсаткичларни бошқариш маълум тамойилларга асосланган. Шунинг учун қилинадиган барча ишлар ва ишлаб чиқаришга таъсир этадиган барча факторлар катта рол ўйнайди.

1. Маҳсулотларни ишлаб чиқаришни режалаштириш (проектлаш).
2. Маҳсулотларни ишлаб чиқариш даври.
3. Маҳсулотларни етказиш яъни реализациялаш даври .
4. Маҳсулотлардан фойдаланиш яъни истеъмол даври.

Биринчи даврда ишлаб чиқаришга керак бўлган маҳсулотларни режалаштириш даврида шунга ўхшаш маҳсулотларни ўрганиш орқали янги маҳсулотларни сифат кўрсаткичларини юқори даражага етказишни таъминловчи омилларни ўйлаб топиш лозим.

Бозор иқтисодиётининг асосий қонуни эса талаб ва таклиф бўлгани учун ҳар бир ишлаб чиқарилган товарга истеъмолчиларнинг қўйган талаби катта аҳамиятга эга. Шунинг учун бозор шароитида истеъмолчиларни талаби даврига нисбатан ишлаб чиқариш корхоналарига доимо янги таклиф берилади. Шу сабабли товарларнинг сифат кўрсаткичлари доимо яхшиланиб боришлиги ва уларнинг бозор шароитида рақобатдошлиги ошиб боради. Шунинг учун халқ хўжалигида янги турдаги сегментлар бунёд этилади. Ишлаб чиқарилаётган товарларнинг сифатлари яхшиланиб уларга бўлган талаб ортади. Шунинг учун бозор шароитида ишлаб чиқариш структураси билан истеъмолчилар орасида доимо рақобат содир бўлади. Шунинг учун бозор шароитида ишлаб чиқаришдаги корхоналарга маҳсулотни ишлаб чиқариш даврида уларнинг сифатига қўйиладиган талаблар доимо ўзгарувчан бўлади. Шунинг учун тайёрланган маҳсулотнинг сифатини ҳар томонлама таҳлил қилиб уларнинг иқтисодий барқарорлигини чиқарилаётган маҳсулотнинг миқдори, уларнинг потенстиалига яъни корхона ускуналарига, қувватига, хом-ашё сифатига боғлиқ. Шунинг учун маҳсулотларнинг сифатини бошқариш янги ассортиментдаги маҳсулотларни яратиш, ишлаб чиқаришни ривожлантиришга технологияларни яратишга асосий омил бўлади.

Маҳсулот сифати - унинг маълум еhtiёжларини қондириш учун яроқлилигини белгилаб берадиган хусусиятлар йиғиндисидир.

Маҳсулот сифати - унинг барча хусусиятларини эмас балки маҳсулотнинг маълум эhtiёжларини қондира олиш имкониятлари билан боғлиқ хусусиятларини ўз ичига олади.

Маҳсулот сифатини бошқариш деганда, маҳсулотни ишлаб чиқариш, ишлатиш ва истеъмол қилишда унинг сифатининг зарур даражасини белгилаш, таъминлаш ва сифатини мунтазам контрол қилиш ҳамда унга таъсир қилувчи шарт шароит ва омилларни собитлик билан таъсир эттириш орқали амалга оширилади.

Сифат масаласи – хўжалик фаолиятининг ҳамма жihatларини қамраб олади.

Юқори сифат - бу меҳнат ва моддий ресурсларни тежаш экспорт имкониятларини ошириш провад натижасида эса жамият эhtiёжларини яхшироқ, янада тўлароқ қондириш демақдир. Биз сифат муаммосини жуда кенг маънода тушунамиз. Бу муаммо хўжалик фаолиятини ҳамма соҳаларини ўз ичига олади.

Юқори сифат деганда - бу меҳнат ва моддий ресурсларни тежаш экспорт имкониятларини ошириш провад натижасида эса жамият эhtiёжларини яхшироқ, янада тўлароқ қондириш маъносини тушанамиз. Шу боисдан ҳам бошқариш бутун механизминини, моддий ва номоддий рағбатлантиришнинг бутун системаси инженер ва конструкторларнинг куч ғайратларини, ишчиларнинг маҳорати, маҳсулот сифатини оширишга қаратиш зарур.

Чиқарилаётган маҳсулот сифатини ошириш учун навбатдаги, бутунлай янги босқич учун шарт-шароитлар мавжудлигини еслатмоқда.

Маҳсулот сифати масаласини ҳал этиш яна шунинг учун мураккаб, комплекс яъни бир вақтнинг ўзида ҳам илмий ҳам техникавий, иқтисодий, социал муаммодир.

Маълумки, маҳсулот сифати, унинг яратиш ва истеъмол қилишнинг барча босқичларида, илмий тадқиқот, лоиҳа - конструкторлик, технологик ва иқтисодий иш олиб бориш жараёнида ундан фойдаланишни оммавий жорий қилишда шаклланади.

Мамлакатимизда ҳамда чет елларда маҳсулот сифатини бошқаришнинг баъзи форма ва методлари тўғрисида гапиришдан олдин «Маҳсулот сифати» ва «Меҳнат сифати» тушунчаларини кўриб чиқайлик.

Саноат корхоналарининг ишлаб чиқариш фаолияти жамият эҳтиёжларини сўндириш учун зарур бўлган моддий бойликларни яратишнинг узуксиз жараёнидан иборатдир, маълум эҳтиёжларни қондириш учун мўлжалланган халқ хўжалиги фаолиятининг буюмлашган натижаси сифатида қараладиган барча моддий бойликлар маҳсулот деб аталади. «Маҳсулот» тушунчаси умумлаштирувчи бўлиб, ҳам тайёр маҳсулотларни ўз ичига олади.

Сифат масаласи –хўжалик фаолиятининг ҳамма жиҳатларини қамраб олади. Юқори сифат - бу меҳнат ва моддий ресурсларни тежаш, экспорт имкониятларини ошириш пировард натижада эса жамият эҳтиёжларини янада яхшироқ, қондириш демакдир. Мамлакат олдида турган хилма-хил иқтисодий ва социал вазифаларни муваффақият билан ҳал этиш учун меҳнат унумдорлигини жадал кўтаришдан, бутун ижтимоий ишлаб чиқаришнинг самарадорлигини кескин оширишдан бошқа йўл йўқ.

Сифат ва самарадорликни ошириш фақат техникавий ва иқтисодий вазифа бўлиб қолмай, балки социал идеалогик вазифа ҳамдир. Бу жамиятни янада ривожлантириш жараёнида ҳал қилиниб боради. Ҳар бир ишчи ишлаб чиқаришга қанчалик кўп куч сарф қилса меҳнат шунча самарадор, Ватанимиз шунча қудратли бўлади. Ҳар бир ходимнинг, ҳар бир оиланинг турмушини янада яхшилаш учун, бутун халқ фаровонлигини ошириш учун шунчалик кўп имкониятлари юзага келади.

Вазифа ишлаб чиқишнинг негизида фирмалар маҳсулдорлигини ошириш, барча сифат кўрсаткичларини яхшилашга еришишдан иборат.

Ўзбекистон бозорларига халқ истеъмол товарларини ишлаб чиқариш зарурлиги сабабли Ўзбекистонда қўшма корхоналар чет ел инвесторининг кириб келиши таъмин етилмоқда.

Сифат кўрсаткичларига мос равишда, товар ишлаб чиқариш ва Ўзбекистон товарларини дунё бозорига олиб чиқиш, Ўзбекистонга кўпроқ валюта тушириш ва шу билан Ўзбекистоннинг ривожини таъминлашга катта етибор қаратилмоқда.

Юқори сифатли маҳсулот ишлаб чиқариш билан ресурслардан оқилона фойдаланиш ва уларнинг тежамини таъминлайдиган янги техника, энг илғор технология жараёнларини ишлаб чиқаришга жорий этиш раҳбар ходимларга, инженерларга, конструкторларга, лойиҳачиларга, технология ва мутахасисларга боғлиқ.

Мамлакатимизда меҳнат, хом-ашё, ёқилғи, енергетик ресурслар жуда кўп. Асосий фондларимиз ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар ҳажми жуда катта. Шу сабабли ҳамма жойда ва ҳар ишда тежамкор бўлиш, жамоат мулкига омилкорлик билан ёндашиш, ихтиёримизда бўлган, инсоннинг қўли ва ақл-заковати билан бунёд этилган нарсаларнинг ҳаммасидан моҳирона тўлатўкис ва оқилона фойдаланиш иқтисодий сиёсатнинг ўзаги бўлмоқда. Бутун ишимизнинг сифати ва самарадорлигини оширишни таъминлаш учун ҳам хўжаликнинг ҳамма тармоқларида фан ва техниканинг илғор даражасидан фойдаланиш зарур. Иш сифати ва ишлаб чиқариш самарадорлигидан ва иш сифатини ошириш, меҳнат интизомини мустаҳкамлаш, уларни меҳнатга инсонпарварлик муносабатида бўлиш руҳида тарбиялаш, техник жиҳатдан асослаб берилган. Меҳнат нормаларини бригада хўжалик ҳисобини тежамкорлик ва сифат режаларини жорий этиш, белгиланган иш ҳажминини кам сонли ишчилар билан бажариш соҳасидаги тартибларни амалга ошириш мақсадга мувофиқир.

Сифатсиз маҳсулот тайёрланганлик ва реализация учун шунингдек маҳсулотни лозим даражада сақланганлик стандартлари ҳақидаги талаблар ва тендика шарт-шароитига риоя қилганлиги учун иқтисодий жазо чораларини қўллаш жорий этишни кенгайтириш зарур. Маълумки ҳар қандай саноат маҳсулоти маълум муддат фойдалангандан кейин сифат кўрсаткичларини турлича йўқотади.

Ўзбекистонга маҳсулотларни ишлаб чиқаришда ва бу маҳсулотларни дунё бозорига олиб чиқишда ёрдам берувчи жуда кўп халқаро ташкилотлар мавжуд :

ИСО - халқаро стандартлаш ташкилоти;

МЕК - халқаро техник корхонаси;

МИК - халқаро марказий банки;

АСМО стандартлаштириш ва метрология бўйича араб мамлакатларининг ташкилотлари;

КОПАНТ - Жанубий Америка стандартлаштириш кўмитаси.

Халқаро стандартларни бунёд этишда маълум бир товар ишлаб чиқариш кузда тутиб давлатлар келишиб шу маҳсулот ва товарга ишлаб чиқариш учун шу товарни бунёд этадиган мутахассислар халқаро стандартларни яратади. Маълумки маҳсулот сифати уни яратиш ва истеъмол қилишнинг барча босқичларида илмий тадқиқот, лойиҳа-конструкторлик технологик иш олиб бориш жараёнида ундан фойдаланишни оммавий жорий қилишда шаклланади.

Республикамизда маҳсулот сифатини ошириш учун кўпгина ишлар олиб борилмоқда. Чет ел инвестициялари жорий қилинмоқда. Жумладан АКДД Япония, Германия, Жанубий Корея, Чехия, Франция, Голландия, Туркия ва бошқа мамлакатлар билан қўшма корхоналар қурилган.

Ихтисослашув товарларни сифатли чиқариш ва арзонга тушириш шартидир. Шу сабабли универсал яъни ҳамма иш билан машғул фирмалар бўлмайди, улар бир ёки бир неча товарлар ишлаб чиқариш соҳасида ихтисослашади.

Ихтисослашувнинг икки афзал томони бор :
Биринчидан, меҳнат унумдорлигини оширади, ҳаражатларни пасайтириб фойдани ошириш имконини беради.

Иккинчидан, сифатли товар ишлаб чиқаришни, бинобарин товарнинг бозорда яхши сотилишини таъминлайди.

Ресурслар сарфи техника-технология даражасига боғлиқ бўлади. Бу даража қанчалик юқори бўлса эҳтиёжларни қондириш шу қадар кам ресурс талаб қилади ёки аксинча. Масалан, янги технология шароитида 10 сўмлик маҳсулот олиш учун бир квт. электр энергияси сарф қилинса илғор технология шароитида 0,5 квт. сарфланади. Демак энергоресурс бирлиги евазига икки баробар кўп маҳсулот олинади.

Саноатдаги илғор тажриба ҳамда илмий маълумотларнинг кенгайиши чиқарилаётган маҳсулот сифатини ошириш учун курашнинг навбатдаги, бутунлай янги босқич учун шарт-шароитлар мавжудлигини кўрсатади.

2.10.2. Товарларни сифатини стандарт усулларда аниқлаш

Товарларни сифати турли йўллар билан текширилади. Шу маҳсулотларга тегишли стандартлар ва уларни кўрсатмаларига кўра улар органалептик химиявий, физик биологик ва микробиологик текширишлар натижасида белгиланади. Маҳсулотларга органалептик жиҳатдан баҳо бериш. Агар майда асбобларни еътиборга олмаганда маҳсус бир асбоб-ускуна талаб қилмайди. Бошқа текширишларни эса лабораторияларда маҳсус асбоб-ускуналар ёрдамида, текширилаётган методик усулларга хос бўлган ишлар, тадбирлар ва химикатлар ёрдамида мутахассислар томонидан олиб борилади.

Текширишнинг органалептик усуллари. Маҳсулотларни сифатини органалептик жиҳатдан текшириш усули товарга сезги органлари ёрдамида баҳо беришдан иборатдир. Маҳсулотни кўриш, ҳидлаш, ушлаб кўриш, мазасини татиб кўриш, қулоқ солиб кўриш ва бошқалар. Органалептик усуллар маълум даражада субъектив усулдир. Органалептик усулда текширувчилардаги сезги органлари айрим шахсларда бир даражада бўлмайди. Шундай қилиб, бир маҳсулот сифатига турли кишилар ҳар хил баҳо беришлари мумкин. Бироқ маҳсулотга органалептик жиҳатдан баҳо берувчи экспертлар ўзларининг тажрибалари ва маҳоратлари туфайли маҳсулот сифатига берган баҳоларида иложи борича оз фарқ бўлишига еришадилар. Аммо экспертизанинг бу камчиликларига қарамасдан, шуни назарда тутиш керакки, инсонни сезги органлари маҳсулотнинг бошқа текшириш усуллари билан аниқлаб бўлмайдиган ўзига хос хушбўй ва таъм хусусиятларини сеза олади. Одатда органалептик жиҳатдан баҳо беришда баъзи қўшимча физик-химиявий текширишлар ҳам ўтказилади. Маҳсулотларга органалептик жиҳатдан баҳо беришнинг бир неча усуллари бўлиб, улар таққослаб баҳо бериш, балл билан баҳолаш усули, изчиллик усули ва бошқа бир модда кўшиб суюқлаштириш усулидан иборат.

Маҳсулотларга таққослаб баҳо бериш усули. Текширилаётган маҳсулотни шу маҳсулот еталонларига (стандарт намуналарига) таққослашга асосланган. Бу усулнинг камчиликларидан бири шуки, бунда маҳсулотларнинг биологик жиҳатдан активлиги туфайли стандарт намуналарини кўп саклаб бўлмайди ва алмаштириб туришга тўғри келади. Бу эса баҳо беришдаги аниқликни пасайтиради. Маҳсулотга абсолют равишда баҳо берилганда еталон танлаб олиш ҳам таъсир қилади, чунки унга ўртача намуна сифатида турли вақтда олинган маҳсулот бир-биридан фарқ қилиши мумкин.

Балл кўрсаткичи билан баҳо бериш. Бу балл белгилари билан ифодаланади. Озиқ-овқат маҳсулотлари сифатини мунтазам равишда текшириб бориш ва баҳо бериш учун жуда кўп балл кўрсаткичлари бор. Маҳсулотларга балл билан баҳо беришда балларнинг умумий сони кўрсаткичлари бўйича бўлинади. Масалан: сариёғга бериладиган баҳо 5 та кўрсаткич бўйича ўтказилади: таъми ва ҳиди бўйича, консистенцияси бўйича, қайта ишлангани ва ташқи кўриниши бўйича, ранги бўйича, тузилиши ва ўраб-жойланиши бўйича. Бу кўрсаткичлар ичида энг муҳим аҳамиятга эга бўлганлари – ёғнинг таъми ва ҳидидир. Бу кўрсаткичларга одатда 50 балл ажратилади. Сўнгра ёғ консистенцияси, қайта ишланиши ва ўраб-жойланишига 25 балл, рангига 5 балл, сифатига 10 балл ва ўраб-жойланишига 10 балл берилади.

Маҳсулотда йўл қўйилиши мумкин бўлган ҳар бир иллат ва камчилик тегишли балл билан баҳоланади ва шу кўрсаткич учун белгиланган умумий балл сонидан олиб ташланади. Шундай қилиб маҳсулотга баҳо берайўтган эксперт аслида фақат шу товарда қандайдир нуқсон ва камчилик борлигини аниқлайди. Сўнгра у стандартдаги махсус жадвалдан қанча баллни олиб ташлаши кераклигини топади. Бу усул экспертлар ишини осонлаштиради ва маълум даражада баҳо беришдаги субъективликка йўл қўймайди.

Изчиллик билан баҳо бериш усули. Сифати баҳоланаётган маҳсулотлар бир қаторга қўйиладида уларни бир-бирига таққослаб баҳо берилади. Ҳар бир маҳсулот намуналари сифатига қараб ё тобора яхшиланиб бориладиган ёки борган сари сифати пасайиб борадиган тартибда бир қаторга қўйилади. Бу усул ёрдамида маҳсулотларни саклаш шароити уларнинг сифатига қандай таъсир этишини ҳам аниқлаш мумкин.

Суюқлаштириш усули билан текшириш мумкин бўлган модданинг минерал миқдори аниқланади. Бу усул бир таркибли маҳсулотларга нисбатан қўлланилади. Маҳсулотга мунтазам равишда нейтрал модда қўша бориб текширилаётган маҳсулотларнинг сезилиш чегараси аниқланади ва шу билан ўша маҳсулотнинг дастлабки ҳолатда қанчалик қуюқликка эга эканлиги белгиланади. Органалептик жиҳатдан текширилаётган маҳсулот махсус хоналарда ўтказилади. Хоналар етарли даражада ёруғ ва кенг, тоза хаволи алоҳида уй ажратилган бўлиб, барча шароитлар мукамал таъминланган бўлиши шарт.

Текширишнинг физик усуллари. Озиқ-овқат маҳсулотлари сифатини текширишнинг физик усуллари маҳсулотнинг солиштирма оғирлигини,

ёпишқоқлигини, ериш, қотиш ва қайнаш температурасини оптик хусусиятларини аниқлашдан бошланади.

Маҳсулот солиштирма оғирлиги шу суюқлик оғирлигининг бир хил температура ва ҳажмдаги сув оғирлигига бўлган нисбатини кўрсатади. Маҳсулотнинг солиштирма оғирлиги одатда ариометр билан ўлчанади. Озиқ-овқат маҳсулотларининг зичлиги ва солиштирма оғирлиги гидростатик тарози ва пикнометрлар билан ҳам аниқласа бўлади. Ёпишқоқлик ёки ёпишқоқлик бирлиги ёки нисбий ёпишқоқлик сони билан ифодаланилади. Нисбий ёпишқоқлик аниқ бир вақт ичида тагида кичкина тешиги бор маҳсус асбобдан ошиб тушган сув миқдорининг шу асбобдан ошиб тушган суюқлик миқдorigа бўлган нисбатини кўрсатади. Ёғларнинг ериш ва қотиш температураси ёғнинг қаттиқ ҳолатидан суюқ ҳолатига, ёки суюқ ҳолатидан қаттиқ ҳолатига ўтиш пайтидаги температурасини аниқ бир термометр билан ўлчаш натижасида аниқланади.

Рефрактометр нурининг бир муҳитдан иккинчи бир озми-кўпми зичроқ муҳитга ўтиши пайтида унинг йўналишини ўзгаришига ёки нурнинг синиш коэффициентларини аниқлашга асосланган.

Поляриметрия методи баъзи моддаларнинг нур тебратишлари методини ўзгартириш қобилятига асосланган. Колориметрия модданинг нурини ўзига танлаб синдириш қобилятига асосланган текшириладиган ва стандарт еритма рангининг интенсивлигини бир-бирига таққослашга асосланган анализ *колориметрик анализ* деб аталади.

Люминисцент усули эса кўпчилик моддалар ультрабинафша нурлари билан ёритилганда ўзларидан қоронғуда кўринадиган ва ҳар хил рангдор тусга эга бўлган нур чиқаришига асосланган. Модда таркибининг ўзгариши унинг нур сочиш хусусиятига таъсир қилади ва шундай қилиб айрим ҳолларда маҳсулот бузилганини аниқлаш мумкин.

Текширишнинг химиявий усуллари озиқ-овқат маҳсулотлари сифатида химиявий усуллари билан текшириш асосан шу маҳсулотларнинг таркибий қисмлари ва хусусиятлари стандартлар ҳамда ВТУ (вақтинчалик техник шартлари - временное техническое условия) талабларига тўғри келиш-келмаслигини аниқлаш учун ўтказилади. Одатда химиявий текшириш усуллари стандартларда кўрсатилган бўлади.

Маҳсулот таркибидаги қуруқ моддаларни ёғ билан сувнинг процент миқдорини кўрсатувчи сон ўртасидаги фарқни ҳисоблаш орқали аниқланади. Айрим ҳолларда қуруқ модда эмас, ёғсизланган қуруқ модда миқдори аниқланади. Бунда қуруқ модда миқдорини кўрсатадиган сондан ёғнинг процент миқдори олинади.

Маҳсулот таркибидаги ёғ миқдорини **Сокслет усули** билан текширишда моддани маҳсус аппаратда олтингугурт ефири билан ишлаш натижасида аниқланади. Ҳосил бўлган ефир ёғ еритмасдан хайдаб чиқарилади ва ёғнинг оғирлиги тарзида тортиш ёки модданинг олтингугурт ефири билан ишлашгача бўлган оғирлигидан ишлаб чиқилгандан кейинги оғирлигини айириш йўли билан аниқланади.

Маҳсулот таркибидаги шакарларни **ёдометрик усул** билан аниқлаш. Иодни қанднинг ишқорли муҳитида ундаги алдегид группасини (глюкоза, малтоза, суг қанди) миқдорини оксидлаш хусусиятига асосланган.

Еритмадаги қанд миқдорини аниқлашда **Бертранинг сулфит кислотали мисни оксидига тиклаш усули** энг аниқ усул ҳисобланади. Сулфит кислотали миснинг ишқорли еритмаси (фелинг суюқлиги) алдегид ёки кетой группасига эга бўлган қанд билан бирга қиздирилганда сулфит кислотаси мисни мис оксидига тиклайди ва еритма остига чўкади. Қуйқум сифатида чўккан мис миқдори аниқланади. Еритмадаги ош тузи миқдорини озиқ-овқат маҳсулотидан чиқариб олинган сувни азот кислотали кумуш билан титирлаш натижасида аниқланади. Бунда сувда ерийдиган хлорли кумуш еритма остига чўкади. Азот кислотали кумуш еритмаси миқдорига қараб маҳсулот таркибидаги туз миқдори аниқланади. Маҳсулот таркибидаги кул миқдорини аниқлаш учун маҳсулотнинг аниқ бир миқдори муфел печларида қуйдирилади. Маҳсулот таркибидаги кислота миқдорини аниқлаш учун озиқ-овқат маҳсулотлари еритмаси ёки улардан ажратиб олинган сувни ишқор билан титирлаш усули қўлланилади. Титирлаш учун зарур бўлган 0,1 н ишқорнинг миллиметр миқдори 100 г ёки 100 мл маҳсулотга кўпайтирилади ва у Тернер кислота миқдори градуси сифатида ифодаланилади.

Текширишнинг микробиологик усуллари. Микробиологик текширишлар Озиқ-овқат маҳсулотларида киши организми учун зарарли ҳамда маҳсулотларни сақлаш пайтида уларни бузадиган микроблар борлигини аниқлаш учун ўтказилади. Озуқа моддаларида патогенли микрофлора бор-йўқлигини текшириш ишлари санитария муассасаларида олиб борилади. Озиқ-овқат лабораторияларида микробиологик текширишлардан бошқаларга нисбатан кўпроқ ичак таёкчаси ва желатинни суюқлаштирувчи микробларни умумий сонини, шунингдек ишлаб чиқаришнинг турли босқичларида ва тайёр маҳсулотларни сақлаш пайтида пайдо бўладиган пупанак ва ачиткиларни аниқлаш учун анализлар ўтказилади. Озиқ-овқат маҳсулотлари учун белгиланган кўпчилик стандартларда йўл қўйилиши мумкин бўлган микроблар миқдори ва титраколи миқдори кўрсатилган бўлади. Озиқ-овқат маҳсулотларининг микробиологик ҳолати унинг сифатига баҳо беришда катта аҳамиятга эга.

Таянч сўзлар:

Норматив техник ҳужжатлар, сифат кўрсаткичлари, сифат кўрсаткичини бошқариш, режалаштириш, ишлаб чиқариш, истеъмол, талаб, таклиф, ёдометрик маҳсулот таркиби, миқдор, сифат, ёғ.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Товарларни сифат кўрсаткичларини режалаштиришнинг аҳамияти?

2. Нима сабабдан товарларни сифат кўрсаткичлари стандарт усулларда аниқланади?

Тавсия этилган адабиётлар:

1. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари И.А.Каримов. - Т.:Ўзбекистон,2009-56 б.
2. Мамлакатимизни модернизация қилиш ва янгилашни изчил давом эттириш - давр талаби. Президент Ислам Каримовнинг 2008 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2009 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси “Халқ сўзи”, 2009 йил 14 феврал.
3. Каримов И.А. Энг асосий мезон - ҳаёт ҳақиқатини акс эттириш. Т.: Ўзбекистон, 2009. - 24 б.
4. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Товарларни сифат кўрсаткичларини яхшилаш тўғрисида”ги қарори. Т.:1997 й.
5. Николаева М. В. " Товарная экспертиза ". М.: 2002

2.11. Товарларни ишлаб чиқаришда сертификациялаш тизимини бошқариш

2.11.1. Товарларни сифат кўрсаткичларини бошқариш.

2.11.2. Товарларни сифат кўрсаткичларини бошқаришдаги умумий талаблар.

2.11.1. Товарларни сифат кўрсаткичларини бошқариш.

Бозор иқтисоди шароитда маҳсулотларни сифат кўрсаткичларини бошқариш умум иқтисодий қонуниятлар ҳамда бозор иқтисоди қонунлари асосида олиб борилади.

Маҳсулотларни сифат кўрсаткичлари шу маҳсулотлар учун белгиланган норматив техник хужжатлар асосида уларга қўйиладиган асосий талаблар асосида бунёд этилиши керак. Бозор иқтисодининг асосий қонуни талаб ва тақлифлар бўлгани учун ҳар бир ишлаб чиқарилган товарга истеъмолчиларнинг қўйган талаблари катта аҳамиятга эгадир. Шунинг учун бозор иқтисодиёти шароитда истеъмолчиларнинг талаби даврга нисбатан доимо ўзгарувчан бўлгани учун ишлаб чиқариш корхоналарига доимо янги тақлифлар берилиб туради. Шу сабабли, товарларни сифат кўрсаткичлари доимо яхшиланиб боришлилиги ва уларни бозор иқтисоди шароитда рақобатдошлиги ошиб боради. Шу сабабли халқ хўжалигида янги турдаги ассортиментлар бунёд этилади, ишлаб чиқарилаётган товарларни сифатлари яхшиланиб, талаблар ортиб боради. Шунинг учун бозор иқтисоди шароитида ишлаб чиқариш структураси билан истеъмолчилар орасида доимо рақобат содир бўлиши кузатилади. Шунинг учун бозор иқтисоди шароитида товарлар ишлаб чиқариш корхоналарига кичик ва ўрта бизнес корхоналарига маҳсулотларни ишлаб чиқариш даврида уларни сифатларига бўлган талаблар доимо ўзгарувчан бўлади. Шунинг учун тайёрланган маҳсулотларни сифат кўрсаткичлари ҳар томонлама таҳлил қилиб, уларни иқтисодий барқарорлиги чиқарилаётган маҳсулотлар миқдори ишлаб чиқариш потенциалига, яъни корхонани юқори талабларга мойил бўлган ускуналарга, инженер техник ходимларга, келтириладиган хом-ашё сифатларига ва ишлаб чиқарилаётган товарлар сифатига кўп жиҳатдан боғлиқдир.

Корхоналарда сифатли маҳсулотлар ишлаб чиқариш учун мамлакатимизда истеъмолчиларни ўрганиш, бозор инфраструктурасини, бозордаги товарлар ассортиментларини, бозор сигментларини ўрганиш ва таҳлил қилиш ва тўпланган ахборотларни замонавий техник электрон, информацион машиналарда таҳлил қилиниши ва ишлаб чиқарилаётган товарларга баҳо берилиши бозор иқтисодини ривожига катта туртки бўлди. Шунинг учун маҳсулотларни сифатини бошқариш янги ассортиментдаги маҳсулотларни яратиш ишлаб чиқаришнинг ривожига янги техника технологияларини яратишга асосий омил бўлади. Шунинг учун ишлаб чиқариш билан истеъмолчиларни бирлиги доимо юқори кўрсаткичларга олиб келиб бозор муаммоларини ечишда асосий факторлар ҳисобланади. Шундай ҳолларда ҳам бўладикки, ишлаб чиқарилган товарлар миқдор жиҳатдан юқори

бўлиб, аҳоли талабини қондира олмайди. Бу ҳолларда маҳсулотлар сифати паст даражада бўлгани сабабли улар истеъмолчилар томонидан қабул қилинмайди. Бундай ҳолларда биринчидан ишлаб чиқаришдаги рентабиллиги жуда паст бўлиб, иккинчидан ишлаб чиқариш унинг юқори меҳнат сарфи кузатилади, учинчидан маълум миқдордаги товар ишлаб чиқариш учун кўп миқдорда хом-ашё сарфланган бўлиши мумкин, тўртинчидан ишлаб чиқарилган товарлар баҳоси истеъмолчилар талабига мос келмайди.

Маҳсулотларни сифат кўрсаткичларини назорат қилиш уларни техник назоратдан ўтказиш алоҳида назорат органлари томонидан бошқарилади. Бу органларда ходимлар маҳсулотни сифат кўрсаткичларини ўрганишда у (устидан ўрнатилган назоратни объектив маълумотлар) беришида ўзларини ўрнатилган вазифаларга садоқат билан қарашлари керак.

Назорат қилувчи органлар шу ишлаб чиқариш корхоналарида алоҳида ишлаб чиқариш структураси бўлиб, бу ташкилот юқори малакали инженер техник ходимлар билан таъминланган бўлиши керак.

Маҳсулотларни сифатини аниқлашдаги камчиликлар ишлаб чиқаришда технологик қилинган хатоларни ёки маҳсулотларни режалашдаги схемаларда ишлаб чиқариш технологик карталарида, норматив техник ҳужжатларда бўлган камчиликларни ёки етишмовчиликларни аниқлашда катта ёрдам беради.

Стандартлаштириш тармоқлараро тизимини унинг ишлаб чиқаришга қандай таъсир кўрсатишини ва унинг қиёсий тавсияномасини англаш учун авваламбор стандартлаштиришнинг вазифасини ва унинг фан сифатида бизга қанчалик таъсир қилишини билишимиз учун Стандартлаштириш ва метрология фани нима эканлигини билмоғимиз даркор.

Стандартлаштириш - ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган ташкилий, техник технология жараёнларни амалга оширишни кузатиб турувчи ҳатти-ҳаракатларни турғунлигини таъминловчи қоида ва қонунларни ўрганиш, уларни бажарилишини таъминлаш ва назорат қилиш масалалари ҳал этади.

Стандартлаштиришда қабул қилинган кўрсаткичларига фан ва техникаси ютуқларига асосланган бўлиб, халқаро бозордаги маҳсулотнинг сифат кўрсаткичларига мос бўлиши ва келажак таррақиётини кўзда тутиши зарур.

Стандартлаштиришда қабул қилинган кўрсаткичлар ишлари планли равишда амалга оширилади. Стандартлаштиришда норма, қоида, улар маҳсулот сифатини таъминлашнинг оптимал жараёнларига асосланади. Ишлаб чиқарилган тасдиқланган стандартларда маҳсулот ва унинг қисмларини бир типга ва бир хил кўринишга келтириш масалалари бир ёқлама ҳал этилиши керак.

Технология жараёнлари мосламалар чизмаси, материаллар заготовклар, асбоб-ускуналар, технологик воситалар, метрология ва назорат методлари, шунингдек термин белги ва бошқа гуруҳларга бўлиниб унификация қилиниши мақсадга мувофиқдир.

Маҳсулот конструкцияларини ва ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган мосламаларни шундай группалаш, лойиҳалашда стандартлашдан фойдаланиш ишлаб чиқариш самарадорлиги оширишга олиб келади.

Ўзбекистонда ишлаб чиқаришда конструкцион ва технология жараёнлари лойиҳалаш ишларини автоматлаштириш, группалаш ва унификация қилишда кўпгина ишлар амалга оширилмоқда. Тармоқларни сифатини бошқаришдаги комплекс системасини жорий этишида корхона стандартлари акс қилиб олинади. Корхона стандартлари давлат ва савдоларо стандартларга асосланади.

Стандартларни лойиҳалашда ва жорий этишда қуйидаги ишлар амалга оширилади:

- техник топшириқ вазифа ва талабларни аниқлаш ҳамда тузиш;
- стандартнинг илк реакцион лойиҳасини яратиш уни тақризга юбориш ва экспертиза қилиш;
- тақризларни йиғиш, анализ қилиш ва хулосага асосланиб лойиҳанинг иккинчи реакциясини тайёрлаш;
- стандартни босмадан чиқариш ва тарқатиш.

Тармоқнинг биринчи босқичи норма стандартлари қуйидагиларга жавоб бериши лозим:

- Нима стандартлаштирилади?
- Нимага асосланади (ГОСТ, ОСТ...)?
- Ким бажаради ёки ким таминлайди?
- Қачондан қачонгача бажарилади?

Технологик жараёнлар, дастгоҳлар текшириш методларини ва асбобларини, айрим бўлимлар ва шахсларнинг функционал ишлари кабилар стандартлаштирилган объект сифатида қабўл қилинади. Корхона стандарта фан-техника тараққиётида еришилган ютуқларга, яъни станок машина ва дастгоҳларга, кенг қўлланилайўтган технологик жараёнларга ҳозирги замон электрон технологиясидан фойдаланишга асосланган ҳолда яратилади.

Экономиканинг кўламининг ўсиши ишлаб чиқарувчи кучларни жойлаштиришдаги ўзгаришлари териториал, Тармоқдаро ва ички Тармоқ алоқаларнинг мураккаблашуви хўжалик юретишнинг ҳамма босқичларида ишлаб чиқариш ва маҳсулот тақсимоти планлаштириш сифатини жиддий талаблар қўймоқда. Бу проблемани ҳужжатларо мақсадларга мўлжалланган маҳсулотга нисбатан ҳал этиш санъатининг бу энг ёш тармоғидаги ишлаб чиқариш шароитлари ҳисобга олинандиган бўлса, янада мураккаброкдир. Тармоқларо мақсадлардаги маҳсулотни саноатнинг кўпгина тармоқлари истеъмол қиладики, уларнинг ривожланиши тармоқлари ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсиш суратини белгилаб беради.

Тармоқларо ишлаб чиқариш саноати (ТИС) бир тармоқ сифатини икки кичик тармоқ - алмаштириш қисмлари ишлаб чиқариш ва умуммашинсозликда қўлландиган деталлар ва узеллар ишлаб чиқариш тармоқларидан иборат. Булардан ташқари тармоқларо қўлланиладиган маҳсулотлар, ҳамма турдаги заготовклар машинасозлик корхоналари

сеҳларида шунингдек металлургия ва қурилиш индустрияси корхоналари сеҳларида тайёрланади.

Планлаштиришнинг таркиб топган амалиётини таҳлил қилиш учун унинг методик ва ташкилий жиҳатдан "тор" жойларини аниқлаш имконини беради. ТИС тармогини ривожлантириш планлари билан машинасозлик саноати планлари ўртасидаги ўзаро алоқа етарли даражада аниқ белгиланган эмас. Тармоқлараро истеъмол қилинадиган маҳсулотлар ишлаб чиқаришни ривожлантиришнинг асосий йўналишларини белгилаш методикаси ҳам аниқлик киритишни талаб этади. Корхоналарни ихтисослаштириш уларнинг ишлаб чиқариш хўжалик фаолиятини техноллогик жиҳатдан бир-бирига ўхшаш ва такрорланадиган маҳсулотни тайёрлашга қаратиш демакдир. Шунинг ҳам ҳисобга олиш керакки, бундай маҳсулот ишлаб чиқариш программасида асосий ўрин тутмоғи керак.

2.11.2. Товарларни сифат кўрсаткичларини бошқаришдаги умумий талаблар.

Товарларни сифат кўрсаткичларини бошқаришдаги умумий талаблари технология ихтисослаштириш ишлаб чиқариш жараёнининг айрим операциялари ёки босқичларини ихтисослаштиришдан иборат бўлиб, ажралиб чиқиши ва ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг юксак даражада ихтисослашган нормага хос типи вужудга келиши билан бирга юз беради.

Тармоқлараро қўлланиладиган маҳсулот ишлаб чиқариш бир неча белгилар билан характерланадики, бу белгилар уларни мустақил тармоқларга айлантириш имкониятлари ва мақсадга мувофиқлигини белгилаб беради. Маълумки, корхоналарнинг тармоқларини вужудга келтирувчи белгилар қуйидагилардан иборат:

-маҳсулотнинг иқтисодий вазифаси, жумладан функционал вазифасининг

Умумийлиги;

-маълум истеъмолчилар доирасининг мавжудлиги;

-фойдаланиладиган материалларининг умумийлиги;

-технология ва ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг бир хиллиги;

-кадрларнинг ўзига хос профессионал салоҳияти.

Тармоқ вужудга келиши, мисол учун қуйи ишлаб чиқаришни вужудга келиши белгиларини таҳлил қилиш, планлаштириш практикасини яхшилаш ва мамлакатда ягона техника сиёсатини ўтказиш мақсадида уни мустақил тармоқларга айлантириш мумкинлиги ва бу мақсадга мувофиқлигини кўрсатади. Ихтисослаштиришни ривожлантириш планларига қуйидагилар киради:

-корхона ишлаб чиқариш профилини такомиллаштириш топшириқлари;

-ихтисослаштирилган ишлаб чиқаришнинг мавжудларини ривожлантиришнинг ва янги қувватларини барпо қилиши керак.

Тармоқлараро қўлланиладиган маҳсулот ишлаб чиқариш тез ривожлантиришнинг муҳим шарти планлаштириш ва бошқариш

методларини такомиллаштиришдир. Мамлакатни комплекс ривожлантиришни планлаштиришга, турлича ишлаб чиқаришни, республика ва давлатлараро алоқаларни тўғри боғлаб олиб бориш имконини беради. Ривожлантиришнинг асосий йўналишларига ва конкрет мақсад программалари бирлашмаларига етказилади. Бунда планлаштиришнинг асосий принципларидан бири - жараёнида қуйидагилар бажарилиши зарур:

- халқ хўжалигини ривожлантиришнинг асосий йўналишларига мувофиқ равишда тармоқни ривожлантириш вазифалари асослаб берилиши керак.

- Тармоқни ривожлантиришни асосий йўналишлари узоқ муддатни кўзлаб ифодаланиши лозим.

- Тармоқнинг бош мақсадини ва планлаштирилайўтган даврда бу мақсадга еришиш даражасини аниқ ва тўла белгилаб берувчи мезонларини аниқлаш.

Ҳозирги вақтда ишлаб чиқариш тармоқлараро бирлашмасини қуйидаги ташкилий вазифалар қизиқтиради:

1. Бир турли Тармоқ ёки бир-бирига яқин тармоқ саноат корхоналари ишлаб чиқариш бирлашмаси бу бирлашмага технологик ёки, деталли технологик ёки деталли ихтисослашиш билан узаро боғлиқ саноат корхоналари;
2. Илмий-ишлаб чиқариш бирлашмалари. Бўлар составига саноат корхоналаридан ташқари илмий тадқиқот институтлари, конструкторлик лойихалаш технология ташкилотлари киради;
3. Саноат савдо бирлашмалари. Бундай бирлашмаларда корхоналар савдо ташкилотлари билан тўғридан тўғри боғланади, чунки улар ўз фирма магазинларига эга бўлади ёки уларга йирик магазинларда бутун бир сексиялар ажратиб берилади. Бундай ҳолларда корхона харидорлар талаби ва эҳтиёжини тез ҳисобга олиш ўз товарларини ривожлантириш ва сифатини яхшилаш имконига эга бўлади;
4. Аграр-саноат бирлашмалари. Бундай бирлашмаларда консерва, вино ва бошқа саноат корхоналари бирлаштирилади. Уларда қишлоқ хўжалик маҳсулотини йиғиш, ташиб келтириш унинг нобуд бўлишини камайтириш имконини беради.

Таянч сўзлар:

Товар, сифат, талаб, таклиф, корхона, ишлаб чиқариш, ахборот, инфраструктура, ассортимент, техника, технология, истеъмолчи, самарадорлик, унификация, автоматизация.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Маҳсулотларнинг сифат кўрсаткичлари нима сабабдан бошқарилади?

2. Сифат кўрсаткичларини бошқаришда норматив техник ҳужжатларнинг аҳамияти.
3. Сифат кўрсаткичларига тасир етувчи асосий кўрсаткичлар?

Тавсия этилган адабиётлар:

1. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари, - Т: Ўзбекистон, 2009. - 56 б.
2. Мамлакатимизни модернизация қилиш ва янгилашни изчил давом эттириш - давр талаби. Президент Ислам Каримовнинг 2008 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2009 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси. Халқ сўзи, 2009 йил 14 феврал.
3. Каримов И.А. Энг асосий мезон - ҳаёт ҳақиқатини акс эттириш. Т.: Ўзбекистон, 2009. - 24 б.
4. Радкеевич Я. М, Схиртладзе А.Г, Лактионов Б.И, Метрология стандартизация и сертификация. М.,2006 год.
5. Каримов А. "Хизматларни сертификатлаштириш муаммолари" Ўзбекистон иқтисодий ахборотномаси № 2. 1998.

2.12. Товарларни ишлаб чиқаришда сифат таъминлаш

2.12.1. Стандартларни ишлаб чиқувчи халқаро ташкилотлар.

2.12.2. Махсулот сифатини таъминлаш тизимларининг халқаро стандартлари.

2.12.3. Сифатни таъминловчи тизимни стандартлаштиришни такомиллаштириш.

2.12.1. Стандартларни ишлаб чиқувчи халқаро ташкилотлар.

Стандартлаштириш бўйича халқаро ташкилот (ИСО) 25 та стандартлаштириш бўйича халқаро ташкилотлар асосида 1946 йили ташкил этилган. Ушбу ташкилот ўз фаолиятини 1947 йили бошлаган. Унинг асосий таъсисчиларидан бири собик СССР бўлган. Ташкилотни ташкил этишда ва ном танлашда, уни ҳар қандай тилда бир хил янграшига етибор берилган. Шунинг учун латин сўзи “исос”- яъни тэнг деган сўзни танлаб, стандартлаш бўйича халқаро ташкилотга ИСО (ИСО) қисқартмаси берилган. ИСО электроника ва электротехника соҳасидан ташқари барча соҳада ўзининг стандартлаштириш фаолиятини олиб боради. Баъзи фаолиятларини бошқа халқаро ташкилотлар билан ҳамкорликда олиб боради. Бундан ташқари ИСО сертификатлаштириш муаммолари билан ҳам шуғулланади. ИСО нинг стандартлаштириш объектларига машинасозлик, қишлоқ хўжалиги, қурилиш, қадоқлаш ва транспортировка, соғлиқни сақлаш ва бошқа техник соҳалар киради. Ҳозирги кунда ИСО га 120 дан ортиқ мамлакатлар ўзларининг стандартлаштириш бўйича ташкилотлари билан бирга кирган. ИСО нинг таркибий тузилиши бошқарув ва ижройи органлардан иборат (1-чизма).

Бошқарув органларига - Бош ассамблеяси, Кенгаш, Техник бошқарув бюроси киради. Ижройи органларга - Техник комитет (ТК), Техник консулат гуруҳлар киради (ТКГ). Бош ассамблея - бу комитетлар - аъзолар томонидан сайланган мансабдор шахслар ва делегатлар йигиндисиدير. Кенгаш Бош ассамблея сессиялари орасида ИСОнинг ишларини бошқаради. Кенгаш Бош ассамблеяни чақирмасдан комитетлар - аъзоларга консултация учун масалаларни юбориши ёки уларни комитетлар -аъзоларга топшириш ҳуқуқига эга. Кенгаш томонидан қўйилган масалаларнинг ечимини Кенгаш йиғилишида иштирок етган комитетлар -аъзоларининг кўпчилик овози билан қабул қилинади. Йиғинлар орасидаги даврда қарор қабул қилишга тўғри келса, Кенгаш ёзишиш йўли билан буни амалга оширишади. ИСО нинг Кенгашига етита комитет бўйсунди: ПЛАКО (техник бюро); СТАКО (стандартлаштиришни илмий принципларини урганувши комитет); КАСКО (Мувофиқликни баҳоловчи комитет); ИНФКО (илмий-техник ахборотлар комитети); ДЕВКО (Ривожланаётган мамлакатларга ёрдам кўрсатиш бўйича комитети); КОПОЛКО (Истеъмолчиларни ҳуқуқини ҳимоялаш бўйича комитет); РЕМКО (Стандарт намуналар бўйича комитет); Дунёда кенг қўлланиладиган ИСО стандартлари 10 мингдан ортиқ бўлиб, улар ҳар йили қайтадан кўриб чиқилади ва янги 500-600 та стандарт қабул қилинади.

ИСО стандартлари - маҳсулотга (хизматга) бўлган техник талабларни ҳар томонлама ишлаб чиқилган вариантдир. Бу эса ўз йўлида бутун дунё қатнашадилар (Россиянинг ГОСТ стандарт РФ қатнашади). Баъзи бир мамлакатларда МЕК қатнашишига стандартлаштириш бўйича миллий ташкилотлар тузилмасига кирмайдиган махсус комитетлар ташкил қилинган. (Франсия, Германия, Италия, Белгия ва б.). Ташкилотнинг асосий мақсади унинг Низомида аниқ келтирилган бўлиб: халқаро стандартлар ва бошқа ҳужжатларни ишлаб чиқиш орқали, электротехника ва радио техника соҳасида стандартлаштириш ва у билан боғлиқ умумий муаммолар бўйича халқаро ҳамкорликка кўмаклашишдир.

Халқаро стандартлаштиришда қатнашувчи халқаро ташкилотлар. БМТ нинг Европа комиссияси - бу БМТ даги ЕКОСОС нинг органидир. (БМТ нинг иқтисодий, ижтимоий кенгаши). Бу ташкилот аввал 1947 урушдан зарар кўрган мамлакатларга ёрдам кўрсатувчи вақтинча ташкилот сифатида ташкил этилган. Кейинчалик 1951 йилда БМТ нинг ЕКОСОСи ЕИК ваколатларини белгиланмаган муддатга БМТ доирасида давлатлараро иқтисодий ҳамкорликни ривожлантиришда фаолият йўналишларини аниқлаган ҳолда узайтириш бўйича қарор қабул қилди. БМТ ЕИК нинг стандартлаштириш соҳасидаги асосий вазифасига ҳукумат даражасидаги стандартлаштириш сиёсатидаги асосий йўналишларини ишлаб чиқиш ва бу соҳадаги афзалликларни аниқлашдан иборатдир.

БМТ нинг озиқ – овқат ва қишлоқ хўжалик ташкилоти (ФАО). Бу ташкилот 1945 йилда БМТ нинг ҳукуматлараро ихтисослашган ташкилот сифатида ташкил топган. Унинг аъзолари тахминан 160 давлатдан иборат. Ташкилотнинг Низомга кўра мақсади - халқлар ҳаёти ва овқатланиш даражасини кўтариш бўйича индивидуал ва ҳамкорликдаги ҳаракатлар орқали умумий фаровонликни кўтаришга, ишлаб чиқариш унумдорлигини оширишга ҳамда озиқ – овқат ва қишлоқ хўжалик маҳсулотларини тақсимлашга, қишлоқ аҳолисининг яшаш шароитини яхшилашга кўмаклашишдир.

Соғлиқни сақлаш умумжаҳон ташкилоти (ССУТ). Бу ташкилот 1948 йилда БМТ нинг иқтисодий ва ижтимоий Кенгаши ташаббусига кўра ташкил этилган ва БМТ нинг ихтисослашган ташкилоти ҳисобланади. ССУТ нинг Низом билан аниқланган мақсади - барча халқлар соғлигини юқори даражага кўтаришдир. (Соғлиқ - жисмоний, руҳий ва ижтимоий фаровонлик йиғиндиси сифатида талқин етилади). ССУТ 1977 йилда ўзининг стратегияси қилиб, умумий соғлиқка 2000 йилгача еришишни белгилаб олди. Бу ташкилотга 180 дан ортиқ давлатлар, жумладан Россия ҳам - аъзодир. ССУТ шуғулланадиган кенг доирадаги муаммолар ичида асосий еътибор соғлиқни сақлаш хизматини ривожлантиришга, касалликларни олдини олиш ва улар билан курашишга, кенг доирадаги соғлиқни сақлаш кадрларини таёрлашга, атроф муҳитни яхшилашга қаратилгандир. ССУТ ИСО да консултатив статусга эга ва 40 дан ортиқ кўмиталар ичида иштирок этади. Хусусан, ичимлик суви сифатига еътибор бериб ичимлик сувлари учун қувурларни

стандартлаштириш бўйича, ишларда, шунингдек бунда фойдаланиладиган пластмассалар ва уларга талаблар қўйишда қатнашган.

2.12.2. Маҳсулот сифатини таъминлаш тизимларининг халқаро стандартлари

Сифатни бошқариш жаҳон тажрибаси стандартлаштириш бўйича халқаро ташкилот (ИСО) томонидан 1987 йил мартда қабул қилинган ва 1994 йилда янгиланган халқаро стандартлар ИСО 9000-9004 пакетига асосланган. ИСО 9000 стандарти фирма фаолиятидаги конкрет ҳолатга мувофиқ стандартларни танлаш ва фойдаланиш бўйича бошқарув кўрсатмаларига эга. ИСО 9004 стандарти - бу корхонада (фирмада) сифат устидан умумий бошқарув учун услубий қўлланмадир. ИСО 9001-9003 стандартлари эса ишлаб чиқариш жараёнларининг турли хил босқичларида сифатни таъминлаш тизимларининг моделларидир. ИСО 9000 стандартида фирма ёки корхона ичида сифатни таъминлаш – умумий бошқарув предмети эканлиги алоҳида ажратиб кўрсатилган. Лекин гап шартнома тузиш ҳақида кетаётганида, экспортёрда сифатни таъминлаш тизимининг ҳолати контрагент, ҳамкорнинг ишончилигини тасдиқлашга хизмат қилади. Шунга боғлиқ равишда шартнома тузишдан олдин шартномада экспортёрда сифатни таъминлаш тизимини ИСО 9001-9003 стандартларидан бирортасига мувофиқ келишини баҳолаш шarti кўзда тутилган бўлиши мумкин. Баҳолашни импортёрнинг ўзи ёки бўлмаса томонлар келишувига асосан бирор нейтрал ташкилот амалга ошириши мумкин. Агар тизим сертификатлаштирилган ва контрагент бу мувофиқлик сертификатини тан олса баҳолашнинг кераги ҳам бўлмайди. Рақобатбардош хорижий фирмаларнинг тажрибаси шуни кўрсатдики, сифатли, харидорларнинг талабига жавоб берадиган товар бозорни ҳар томонлама ўрганган ҳолда ишлаб чиқарилиши мумкин ва бу тажриба қўйидаги стандартда ифода етилади. Сифатни таъминлаш тизими бутун сифат тармоғига тегишли бўлган чора - тадбирлар йиғиндисидан иборат. Сифат бошқаруви тизимининг ташкилий тузилишини фирма фаолиятининг умумий бошқарув жараёнига кушилиб кетади.

Сифат бошқаруви тизимида маркетинг вазифасининг моҳияти мақсадли бозор излаш ва танлашдан, маҳсулот сифатига бўлган талабларни ўрнатишдан, бу маҳсулотга (хизматга) бўлган талабни, бозор излаш ва танлашдан, маҳсулот сифатига бўлган талабларни ўрнатишдан, бу маҳсулотга (хизматга) бўлган талабни, бозор сифатини аниқлашдан, бу бозор сегменти мижозларнинг тўлиқ тавсифномасини тузишдан иборат. Бу ахборот, харидорларнинг товар сифати, нарҳи, етказиб бериши муддати бўйича бўлган талабига мувофиқ миқдорда товар ёки хизмат ишлаб чиқариш учун зарур. Фирма ишлаётган бозор сегментида ўз вақтида талабга бўлган ўзгаришларини аниқлаш ва маҳсулот сифатининг керакли даражасини таъминлаш учун зарур бўлган бошқарув ечимларини қабул қилиш бўйича иш олиб борилади.

Маркетинг вазифаси харидорлар билан қайтувчи алоқани таъминлаш асосида ўз вақтида сифат бошқаруви соҳасида керакли йечимлар қабул

килишга ёрдам беради. ИСО 9000 халқаро стандартлари раҳбариятнинг сифатга бўлган маъсулият даражасини белгилайди. Фирма раҳбарияти сифат соҳасидаги сиёсатни ишлаб чиқиш, сифат бошқаруви тизимини яратиш, жорий этиш ва фаолият кўрсатишга жавобгардир. Раҳбарият вазифаларига мутахассислар танлаш, ишлаб чиқариш, назорат ўлчов ва синов асбоб ускуналар, ЭХМ, ларни дастур билан таъминлаш учун керакли маблағ ажратишлар киради. Раҳбарият керакли малака даражасини ўрнатиб, ўз вақтида персонал малакасини ошириб туришни назорат қилиши керак. Фирма раҳбарияти зиммасига товар рақобатбардошлигини таъминлайдиган сифат кўрсаткичларини аниқлаш вазифаси юкланади. Шунингдек раҳбарият товар ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш бўйича қарор қабул қилади.

Ҳозирги даврда сифат бошқарув тизими қуйидагилардан иборат:

- 1) Ички текширув;
- 2) самарадорликни баҳолаш ва таҳлил қилиш.

Ички текширувни фирма раҳбарияти томонидан тайинланган мутахассислар олиб борса, сифат бошқаруви тизимини самарадорлигини таҳлил қилиш ва баҳолаш учун компания раҳбарияти ташқаридан мустақил мутахассисларни таклиф этади. ИСО стандартлари муҳим хусусиятларидан бири - бу сифат учун керак бўлган ҳаражатларни аниқлаш ва баҳолаш шарт. Сифат ҳаражатларига тизим самарадорлигини иқтисодий баҳолаш деб қаралса бўлаверади, таҳлил натижалари сифатни таъминлаш тизимини такомиллаштириш учун асос қилиб олинади. Бунинг учун сифатни яхшилаш ҳаражатларини аниқ таснифлаш керак. Бу ҳаражатлар ишлаб чиқарувчининг ҳаражатлари ва бошқа ҳаражатлардан иборат. Ишлаб чиқарувчининг ҳаражатларини олдини олиш, баҳолаш, ички қайтариш орқасидаги ҳаражатлар, ташқи қайтариш евазига бўлган ҳаражатлардан иборат. Бошқа ҳаражатларга ишлаб чиқарувчи сифат тизими бошқарувида олиб бормайдиган ҳаражатлар киради. Лекин улар фирманинг умумий ҳаражатларига таъсир этади. Бу - билвосита сифат ҳаражатлари; етказиб берувчининг сифат учун ҳаражатлари; кўзда тутилмаган ҳаражатлар; ахборот билан таъминлаш тизими бўйича аппаратура учун ҳаражатлар; маҳсулотдан фойдаланиш билан боғлиқ бўлган ҳаражатлар.

Фирмалар сифат учун керак бўлган умумий ҳаражатларнинг режасини тузадилар. Бу тизимнинг яна бир принципиал хусусияти бу - сифатни лойиҳалаш ва техник шартларни ишлаб чиқариш даврида сифатни таъминлашга кучли еътибор кўрсатиш. Бу ишнинг натижасида шундай товарлар ишлаб чиқарилиши керакки, улар нафақат ҳаридорларнинг талабига жавоб бериб қолмай, олса бўладиган нарҳда сотилиб, ишлаб чиқарувчининг ҳаражатларини коплаб, фойда келтириши керак. Ундан ташқари маҳсулот экологик тоза ва зарарсиз бўлиши зарур.

Ишлаб чиқариш даврида брак чикмаслиги учун вақти-вақти билан қуйидагиларни таҳлил қилиб туриш керак:

- Ҳаридорнинг талабларини;
- Маҳсулотга бўлган техник талаблар ва хизмат кўрсатишига талаблар;

- Ишлаб чиқариш ва техник хизмат кўрсатишга талаблар;
- Лойиҳалаш босқичида сифатни таъминлаш тизими ўз ичига янги ёки такомиллаштирилган маҳсулот чиқаришга ишлаб чиқарувчиларнинг тайёргарлигининг таҳлилини олиши керак.

Бунда йиғиш, техник хизмат кўрсатиш, таъмирлаш, маҳсулотни ишлатиш, истеъмолчига хизмат кўрсатишни ташкил этиш бўйича инструкциялар берилишини текширилади. Бунда персонални маҳсулотдан нусхаларни текшириб, ўраб (упаковка) ва етикеткалари назарда тутилади. Бундан ташқари истеъмолчи билан қайта алоқани кўзда тутиш керак, уни тажрибасини лойиҳада ҳисобга олиш керак. Яна сифатни таъминлашда ишлаб чиқарувчи ўзининг маҳсулот сифатини назорат қилиши кўзда тутган. Бу етказиб берувчиларни имкониятини беради. Узоқ муддатли алоқалар боғланган тақдирда олиб кириш назоратидан воз кечиш, ҳаражат ва вақтни тежаш мумкин. Иқтисодий ривожланган мамлакатларда етказиб берувчиларнинг конкурси мавжуд. Танлаб олинган етказиб берувчилар билан муносабатлар узоқ муддат асосида кўрилади. Бу эса маҳсулотнинг юқори сифатли чиқарилишини таъминлайди. Узоқ муддатли ҳамкорлик жараёнида ишонч муҳити пайдо бўлади, бу эса кириш назоратидан воз кечиш имконини туғдириб беради ва вақт ҳамда маблағ тежайди. АҚШ фирмалари етказиб берувчини баҳолаш усулини ҳам қўллайдилар. Бу жараёни - етказиб берувчини сертификатлаш деб аталади. Бунда истеъмолчи фирма мол етказиб берувчи фирма учун стандартлар тузади. Бундан ташқари бошқа усуллар ҳам қўлланилади – хом-ашё етказиб берувчини маҳсулот ишлаб чиқаришга жалб этиш, етказиб берувчининг технологик жараёнларини назорат қилиш ва уларни такомиллаштириш бўйича тавсиялар ишлаб чиқариш. Ундан ташқари хом-ашё ва бошланғич материалларнинг сифати ва етказиб бериш муддатини кузатиб, етказиб берувчиларга баҳолаш шкаласи тузилади ва рақобат асосида танлов ўтказилади.

ИСО 9004 стандартида кадрлар тайёрлаш бўйича ҳам низомлар кўзда тутилган. Персоналини тайёрлаш ўз ичига ҳамма табақаларни - раҳбариятдан то ишчиларга қадар олади. Раҳбарият аввало сифат тизимини таъминлаш принципларини тушуниши керак. Ўрта буғин (звено) кенгроқ, тушунчаларга эга бўлиши керак. Маркетинг, моддий таъминот ва бошқа фанларни билиши керак. Ишчи ва назоратчилар асбоб-ускуна, механизмлардан фойдаланишни билишлари керак. Ҳужжатларни тушуниб, хавфсизлик техникасини билиб, статистик назорат усулларининг асосларини билишлари керак. Сифатли меҳнатни рағбатлантириш муҳим, айниқса буни персонал тушунса. Истеъмолчининг талабларини персонал тушуниб, фирманинг иқтисодий аҳволини билиши керак.

Ҳозирги сифатни бошқариш тизимининг муҳим хусусиятларидан бири сифатни таъминлаш борасида юридик масъулият, рискин пасайтириш имконияти.

Бу мақсадда қуйидагилар кўзда тутилади:

- хавфсизлик стандартларини ишлаб чиқиш ва жорий қилиш;
- наъмуна устида хавфсизлигини синаш учун тажриба ўтказиш ;

- харидорлар учун тузиш, етикетлаш;
- маҳсулот сифатини текшириб туриш учун ўз вақтида назорат қилиш усулларини топиш;

Сифатни бошқариш жарёнида сифат илмоғининг барча погоналарида статистик усулларни қўллаш муваффақиятли иш олиб бориш шартидир. Статистик усуллардан тажрибани режалаштириш, дисперсион ва регресс таҳлили, танланма статистик назорат ва бошқалар. Шундай қилиб кўриб чиқилган ИСО 9000 серияларида еътибор харидор талабларини қондиришга, маъсулият ўрнатишга, пайдо бўлиши мумкин бўлган хавфлар ва устунликларга қаратилган. Юқорида қараб чиқилганларни корхонада маҳсулотнинг сифатини таъминлаш тизимини самарадорлигини оширади.

2.12.3. Сифатни таъминловчи тизимни стандартлаштиришни такомиллаштириш

Бугунги кунда 9000 серия ИСО стандартлари бутун дунё мамлакатларида тан олинган, миллий сифатида қабул қилинган ва кўпчилик фирмалар томонидан жорий этилган. Сифат тизимига сертификат йўқлиги ташқи бозорга чиқишга асосий тўсиқ бўлмоқда. Трансмиллий компанияларнинг асосий талаби 9000 серия халқаро ИСО стандартлари ишлаб чиқариш корхоналарига урнатилиши. Бу стандартларнинг дунёда тарқалишини куйидаги рақамлар ифодалайди: агар 1993 йилда дунё бўйича 500000 тизим сертификатланган бўлса, 1995 йилда - 1000000, 1997 йилнинг бошига келиб 2500000.

Сифат тизимини халқаро стандартларни жорий қилишда корхоналарни самарали рағбатлантириш керак. Бу борада Россия Федерациясида сифат учун премия урнатилган. Бу премия халқаро тажрибаларга асосланиб тузилган. Мутахассисларнинг фикрига қараганда, Россия сифатни баҳолаш мезонлари Европанинг сифат учун премия ҳақидаги низомига яқин экан.

Корхона унинг ишини баҳолаш мезонларини билиши керак. Бу борада АҚШ тажрибаси еътиборга сазовор. Ҳар йили АҚШ да 100 дан ортиқ корхоналар сифат учун бериладиган миллий премия конкурсида қатнашади, баҳолаш мезонлари ёритилган брошюралар эса 200 минг нусхадан ортиқ тираж билан тарқатилади.

Сифат тизимини стандартлаштириш расмиятчиликка айланиб қолмаслиги керак. Шу ҳусусида, Европанинг сифат бўйича ташкилотининг 40- конгрессида Сифат бошқаруви - янгиликлар кирғизишга рағбати ғояси остида. 9000 серияли ИСО стандартларининг баъзи низомларини қайта кўриб чиқиш тўғрисида қарор қабул қилди. Тажрибалар 9000 серияли ИСО стандартларини конкретлаш ва баёнини соддалаштирув йўли билан янада такомиллаштириш мақсадга мувофиқлигини кўрсатади. Бунда 10000 серияли ИСО стандартларининг сифатни таъминловчи технологиялари ҳам кўзда тутилади. Еътибор қуйидаги масалаларга қаратилади:

- жараённи бошқариш (персоналини ҳисобга олиб, истеъмолчи билан алоқа, товарни сотиш);
- маъмурий ва эҳтиёт кўриладиган чора-тадбирлар;
- стандартларнинг янги таҳририга куйидаги 8 сифат бошқарувининг тамойиллари киритиш кўзда тўтилган;
- персоналнинг талабига мувофиқ бўлган ташкилий тизим ўрнатиш;
- персоналини бошқариш;
- персоналнинг иштироки;
- жараённи мослаштириш;
- бошқарувга тартибли (системали) ёндашув;
- доимий такомиллаштириш;
- қарорлар қабул қилишга ҳаққоний ёндашиш;
- етказиб берувчилар билан ўзаро фойдали муносабатлар.

Бу тамойиллар, сифат бошқарувида уни доимо такомиллаштирувини ҳисобга олиб, асосий қоида ҳисобланади. Бу жараёнда энг асосийси истеъмолчи ҳисобланади. Фирманинг муваффақияти қай даражада истеъмолчининг талабини қондиришига боғлиқ. Бу эса истеъмолчиларнинг талабларини топиб, баҳолаб ва очиб тушуниб ўрганиш билан боғлиқ. Иккинчи ўринга товар яратувчи одамлар қўйилган, кўриб турганимизча технология эмас, шунинг учун персонални тайёрлашга, уни рағбатлантиришга ва истеъмолчиларнинг талабларини қондириш жараёнида фаол иштирок этишга жалб қилишга муҳим рол ажратилган.

Дунё товар бозорларида ўсиб бораётган рақобат кураши фирмаларни маҳсулот сифатини нафақат техник жиҳатдан, иқтисодий томонидан ҳам, сифат тизимларида эса сифат учун ҳаражатлари тушунчасини ҳам моҳияти катта. Сифат таъминловчи тизим корхонада раҳбарият томонидан шакллантирилиб ва расмийлаштирилгандан сўнг жорий этилади. Замонавий сифат бошқарув тизими ИСО 9000 дан келиб чиққан ҳолда, улар аниқ конкрет маҳсулот сифатини таъминлашга йўналтирилганликдан иборат. Бир неча хил маҳсулот ишлаб чиқарадиган корхонада яна тизим бир неча фарқланувчи тизимларга бўлиниши керак. Масалан, Финляндиянинг Нокиа фирмаси бир неча автоном сифатни таъминловчи тизимлардан иборат (кабеллари, майиший электротехника ва бошқалар).

Сифатни таъминлаш тизими сифат илмоғини ҳамма поғонасида ишламоғи керак, шуни айтиш кераки, таъсир этиш бўйича тизимда учта йўналишни ажратиш мумкин:

- сифатни таҳминлаш;
- сифатни бошқариш;
- сифатни яхшилаш.

Буларнинг ҳар бирининг маъносининг ўзига хослиги бор. Режалаштирилаётган тадбирлар сифат тизимини таъминлаш дастурига киритилади. Дастур аниқ, бир маҳсулот учун тузилади ва ўз ичига маҳсулотнинг сифати ва техник даражасига тегишли сифат илмоғини керакли ресурслар билан таъминловчи тадбирларни олади. Бунда у ёки бу камчиликларни олдини олиш катта аҳамиятга эга. ИСО 9004 стандартларида

таъкидланишича сифат фалсафаси шундан иборат: сифатни таъминлаш тизими шундай ишлаши керакки, муаммоларни олдини олиши керак, уларни пайдо бўлгандан сўнг аниқламасдан. Олдини олиш чоралари асбобларни янгилаш, дастгоҳларни режали таъмирлаш, иш жойларида лозим бўлган ҳужжатларни бўлишидан ва бошқалардан иборат.

Сифатни бошқариш - бу оператив ҳарактерга эга фаолият. Бу жараёнларга таъсир ўтказиш, сифат илмоғининг ҳар бир поғонасида камчиликларни топиш ва уларни бартараф қилиш ва сабабини аниқлаш.

Сифатни яхшилаш жараёни - бу техник даражани ошириш, маҳсулот ишлаб чиқариш сифатини, ишлаш шароитларини яхшилаш, сифатни таъминлаш тизимини такомиллаштириш бўйича доимий фаолият. Бу муаммони актуаллигини ва халқаро амалиётда тўпланган тажрибани ҳисобга олган ҳолда халқаро стандартлар ташкилоти (ИСО) ИСО 9004 стандартларига илова сифатида қўшимча ҳужжат, сифатни яхшилаш умумий қўлланмани ишлаб чиқди. Сифатни яхшилаш фаолиятида ишлаб чиқаришни ҳам сифатни таъминлаш тизимини ҳам ҳар бир элементида таъсир этиши мумкин. Товари истеъмолчилар талаби даражасига имкон қадар мос келиши, янги бозор сегментида мос товарларнинг янги модификациясини яратиш сифатни мунтазам яхшилаш мақсадига айланиши ва пировард натижада фирманинг рақобатбардош позицияларини мустаҳкамлашга олиб келиши керак. Мунтазам сифатни яхшилаш жараёни фирманинг сиёсатини сифат соҳасидаги қисмига айланиб қолади. Юқорида қайд этилган замонавий халқаро ИСО 9000 стандартида намоён бўлган усулларни фирмалар сифат тизимини қўллашда ҳисобга олишлари керак. Айниқса ҳориж бозорларига ўз маҳсулотларини экспорт қилувчи фирмалар учун аҳамиятлидир. Демак, корхоналар олдида қийин масала турибди - ИСО 9000 нинг кўрсатмаларини ҳаётга татбиқ этиш. Юқорида айтилганидек, унга нима қилиш ва ҳар бир конкрет вазиятда қандай қилиб ҳужжатни расмийлаштириш ва амалиётда сифатни таъминлаш тизимининг элементларини жорий этиш кўрсатилган. Корхонани сифат соҳасидаги тизими ҳужжат билан расмийлаштирилади ва алоҳида ҳужжат сифатида ёки корхонанинг сифатни бошқариш тизими асосий кўрсатмалари стандартида акс эттирилади. Бошқа турлари ҳам руҳсат етилади. Корхонада лавозимлар бўйича инструксиялар тузилиб, унда ҳар бир ишчи учун вазифалари, жавобгарлик даражаси, сифат таъминоти соҳасидаги вазифалари кўрсатилган. Ҳар бир хизматчининг аниқ маъсулияти, хизмат доираси, ҳамкорлик даражаси, қайси бўлим ёки алоҳида хизматчилар ишлаб чиқарилаётган маҳсулот сифатига таъсир этиши лойиҳалаш давридаёқ белгиланади. Сифат билан боғлиқ бўлган ишчиларнинг маъсулият даражаси кўрсатилган ҳужжат тайёрлаш персонални сифатни яхшилашга рағбатлантирувчи тизим тузиш учун керак. ИСО 9000 стандартларида сифат тизимини мажбурий ички текширув кўзда тутилган. Бу билан маҳсус тайёрловдан ўтган ходимлар шуғулланишади. Бу кўрсатма ташкилий аспектнинг муҳим томонидир. Текширувлар даврий режалаштирилган ёки режадан ташқари бўлади (корхонада ташкилий ўзгаришлар бўлганда). Текширувлар тартиби ва ташкил этилиши корхона стандартлари кўринишида

хужжатлаштирилади. Унда текшириш усули, объекти, объектларни баҳолаш критериялари, ишчиларга талаблар, текширув ўтказиш тартиби ва ҳоказолар кўрсатилади. Текширув натижалари бўйича ҳисобот тузилади. Унда топилган дефектлар ва сабаблари, сифат тизимининг алоҳида элементларини кониқарсиз даражадалиги ва ҳоказолар кўрсатилади. Ҳисоботда олдинги текширув натижасида таклиф этилган чора -тадбирларнинг таҳлили ва камчиликларни бартараф этиш бўйича таклифлар акс этиш лозим. Текширув натижалари корхона раҳбариятига тегишли хулоса ва қарор қабул қилиш учун тақдим етилади. ИСО 9000 стандартлари бўйича раҳбарият вакили етказиб берувчи томонидан доимо сифат тизимига бўлган талабларни бажарилиши учун масъулдир. Текширувлардан ташқари стандартлар вақт - вақти билан жорий сифат тизимини самарадорлигини таҳлил қилиб туришни тавсия этади. Таҳлилнинг зарурияти ўзгарувчан ташқи фаолият шароитларда келиб чиқади. Одатда таҳлилни ички ёки мустақил мутахассислар олиб боради. Ўзгаришларни сифатни яхшилаш бўйича мақсадли илмий - техник дастурга киритиш мумкин.

Таянч сўзлар:

Товар, ИСО 9000 стандарти, сифат, сифатни яхшилаш жараёни, талаб, таклиф, корхона, ишлаб чиқариш, ахборот, инфраструктура, ассортимент, техника, технология.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Сифатни бошқариш жараёни нима?
2. Маҳсулот сифатини таъминлаш учун нималарга еътибор бериш лозим?
3. Сифатни бошқарув тизими нималардан иборат?

Тавсия этилган адабиётлар:

1. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари / И.А.Каримов. - Т.: Ўзбекистон, 2009. - 56 б.
2. Мамлакатимизни модернизация қилиш ва янгилашни изчил давом эттириш - давр талаби. Президент Ислам Каримовнинг 2008 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2009 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси // Халқ сўзи, 2009 йил 14 феврал.
3. Каримов И.А. Энг асосий мезон - ҳаёт ҳақиқатини акс эттириш. Т.: Ўзбекистон, 2009. - 24 б.

2.13. Товарларни ўраш, жойлаш, сақлаш ва ташишни сертификациялаш

2.13.1 Товарларни ўраш, жойлаш, сақлаш ва ташишнинг аҳамияти.

2.13.2. Товарларни ўраш, жойлаш, ва сақлашда ишлатиладиган материаллар ва уларнинг хиллари.

2.13.1 Товарларни ўраш, жойлаш, сақлаш ва ташишнинг аҳамияти

Товарларни ўраш сақлаш, ташишни сертификатлаш ва савдо қилишда қулайлик яратиш учун хизмат қилади. Идишлар, маҳсулотлар исроф бўлишидан, ифлосланишдан сақлайди, уларга аниқ бир шакл беради, товарларни ўтказишда қулайлик туғдиради. Кўп ҳолларда идишлар товар оғирлиги ва ҳажмига ўлчов бирлиги сифатида ҳам хизмат қилади ва бу билан товарлар қабул қилиб олиш ёки сотиш ишини энгиллаштиради (қопланган ун, яшикли мева, шишали вино, бир қути гугурт ва ҳоказо).

Идишлар қандай материалдан ясалиши ва механик таъсирларга чидамлилиги билан ниҳоят даражада турли – туман бўлади. Идишлар турли материаллардан тайёрланади. Масалан, қоғоз ва ўраш матолари – тўқимачилик материалларидан; яшиқлар ва саватлар – ёғочдан; тетра пакетлар, полиетилен ва ҳлорвинил пакетлари – пластмассадан таёрланган яшиқлар ва контейнерлар ва ҳ.к. Идишлар механик таъсирларга чидамлилиги, яъни ўзининг дастлабки шаклини сақлаб қолиш қобилиятига қараб бир қанча турларга бўлинади, ичида маҳсулот бўлса ҳам, бўлмаса ҳам ўзгармайдиган идишлар, яшиқлар, битонлар, флягалар; ташқи ва механик зарбларга чидамли бўлган ярим қаттиқ идишлар - қоғоз ва картондан ҳамда новдалардан тўқилган, ичидаги нарсани ташқи механик зарблардан сақлай олдиган юмшоқ идишлар - қоғоз, ҳалталар, чипта қоғозлар, товар ўрайдиган матолар ва ҳоказолар киради. Ишлатилишига қараб идишлар ички ва ташқи идишларга бўлинади. Ички идишлар (конфет каробкалари, мураббо солинадиган банкалар, вино ҳамда пиво шишалар ва бошқалар) асосан айрим маҳсулотларни солиш учун ишлатилади ва ҳаридорга товар билан бирга сотилади. Ташқи идишлар (яшиқлар, қоғоз) ички идишларга солинган товарларни ташиш ва сақлаш учун хизмат қилади. Ташқи идишлар товар сотувчида ёки шу товар ишлаб чиқарган корхонада қолади, яъни товар айланишида қатнашади. Идишлар бир марта ва кўп марта фойдаланиши мумкин. Кўп марта ишлатиладиган ва товар етказиб берувчининг мулки бўлган идишлар - махсус яшиқлар ва контейнерлар *инвентар* идишлар деб аталади. Одатда идишлар мустаҳкам, арзон ва энгил бўлиши керак. Шу билан бирга уларнинг шакли ҳам омборларда кам жой оладиган бўлиши зарур.

Идишлар ва ўраш жойлаш материаллари озик-овқат маҳсулотларининг сифати ва сақлаш муддатига ҳам таъсир қилади. Бу идишларнинг хусусиятига, яъни уларнинг сув, буғ ва газ ўтказмаслик қобилиятига, сувда бўқиши, ўзига нам тортишига, ёғ ва мойларни шимиб олишига ёки ўтказиши ҳамда ўзига хос ҳиди бор-йўқлигига боғлиқ бўлади. Идиш ўзидаги маҳсулотга қандайдир бир бегона таъм ва ҳид бермаслиги зарур. Идишда

маҳсулотни ёруғлик нуридан сақлаши ва унда микробларнинг кўпайишига ёрдам берувчи модда бўлмаслиги керак.

2.13.2. Товарларни ўраш, жойлаш, ва сақлашда ишлатиладиган материаллар ва уларнинг хиллари

Ёғоч бочка идишларини турли ёғочлардан, чунончи: еман, қора қайин, қайин, қарақай, олча, осина, арча ва липа ёғочларидан ясалади. Бундай идишлар мустаҳкам ҳамда анча йэнгил бўлади. Бу идишларнинг хусусиятлари шу идишлар ясалган ёғочларнинг кимёвий таркиби ва солиштирма оғирлигига боғлиқ, чунки бу ёғочлар бир-биридан физик кимёвий кўрсаткичлари билан фарқ қилади. Масалан, еман дарахтининг солиштирма оғирлиги энг юқори бўлиб 0,783 бирликни ташкил этади. Ўзининг салмоғи билан қорақайин дарахти унга яқин туради (0,720), қарақайин дарахтиники анча паст бўлиб 0,520, липаники эса 0,455 бирликни ташкил этади. Бир хил ёғоч идишларнинг турли оғирликда бўлиши ҳам шу сабаблидир. Идиш ясаш учун ишлатиладиган ёғочнинг муҳим хусусиятлардан бири унинг - намлигидир. Идиш жуда хўл ёғочдан ишланган бўлса, уни кўпинча пупанак босади ёки у чирий бошлайди, бу эса маҳсулотни бузади. Агар ёғоч жуда қуруқ бўлса, ўзининг гигроскопклиги туфайли нам тортади. Аниқ бир температура ва намликда турли хил ёғочларнинг ўзига нам тортиш қобилияти амалда деярли бир хил бўлади. Ёғоч идишлар яшиқ, контейнер ва бошқалар шаклида бўлади. Яшиқлар юпқа тахтачалардан ёки фанерлардан ясалади. Одатда яшиқнинг иккита юзаси, икки ён сирти, таг ва юқори қисми бўлади. Бундай яшиқ икки сиртли дейилади. Яшиқ ичидан яна бир тахта билан тўсилган бўлиши мумкин. Унда уч сиртли яшиқ ҳосил бўлади. Нина баргли дарахтлардан олинган ёғочда мум моддалар бўлиб, у ёғочларни анча чидамли қилади, аммо шу билан бирга ўзига хос ҳиди ҳам бўлади. Бундан ташқари бу хил ёғочлар тез қурийдир, ёрилиб кетади ва ўзига анча нам тортадиган бўлади. Шундай қилиб, нина баргли дарахт ёғочларини ҳамма жойда ҳам ишлатиб бўлмайди. Асосан бу ёғочлардан қуруқ маҳсулотлар учун яшиқлар ясалади. Янги хўл мевалар учун яшиқ ясалган тахтачалар орасида 15 мм гача очик қолдириб қоқилади. Бунда тахтачаларни рандаланмаса ҳам бўлади. Сабзавот учун оддий яшиқлар, катак яшиқлар (карам солиш учун), тахтачалар ораси бир-биридан 10-90 мм очик қолдириб қоқилган, нина баргли ёки япроқли, дарахт ёғочидан ясалган тахта яшиқлар, оёқли лотоклар, шаҳар атрофидаги хўжаликлардан келтириладиган маҳсулотлар учун ости ёғочдан ёки алюминийдан ишланган тагликлар ишлатилади. Кондитер ва макарон маҳсулотлари қайин, қарағай ёки олча ёғочларидан ясалган яшиқларга солинади. Сариёғ еман ва қора қайин ёғочидан ясалган яшиқларга солинади. Сариёғ учун шунингдек, юмшоқ ёғочлар - арча ва пихта ёғочидан ясалган яшиқлар ҳам ишлатилади. Сариёғ яшиқларига чирик жойи бор, пупанак босган, қурт эган, кўкара бошлаган, панжасимон кўзли, чириган ва тушиб қоладиган кўзли тахталарни ишлатиш мумкин эмас. Фақат айрим тахталарда юзаки ёриқлар бўлишига йўл

қўйилади. Банкаларга солинган консервалар учун яшиқларни тегишли катталиқда ностандарт ёғочлардан таёрласа ҳам бўлади, чунки бу маҳсулот бевосита яшиққа тегиб турмайди. Аммо чириган ёғоч ишлатиш мумкин эмас. Сўнги йилларда мева сабзавотни контейнерларда ташиш кенг йўлга қўйилади. Яшиқлар ясаш учун ишлатиладиган тахтачалар намлиги 20 % дан (ёғ соладиган яшиқлар учун эса 18 % дан) ошмаслиги керак. Ёғоч бочкаларни еман, липа ва бошқа япроқли дарахт ёғочларидан таёрланади. Таркибида овловчи моддалар бор еман ёғочидан вино бочкалари, олча ёғочларидан эса тузланган маҳсулотлар солинадиган бочкалар ясалади.

Бочка ўзининг ён сатҳини ташкил етувчи тахтачалардан ва икки тагдан иборатдир. Бочканинг ташқи томони темир ёки ёғочдан ясалган ҳалқалар билан маҳкамланади. Кўпгина суюқ маҳсулотларни нина баргли ёғочлардан ясалган бочкаларда сақлаб бўлмайди. Бундай бочкаларнинг мумли қарағай хидини йўқотиш учун уларни сувга ташлаб қўйилади, сода еритмаси билан ювилади ва яхшилаб буғланади. Агар бочка ўзига нам тортадиган бўлса, унинг ички томони сирланади, яъни иссиқ патока, казеиннинг юпқа қатлами билан қоплади, баъзи пайтларда парафин билан ҳам сирланади.

Қоғоз ва картондан ясалган идишлар маҳсулотни санитария жиҳатдан яхши сақлайди. Парафин ёки битум билан билан маҳсул ишланган, мумланган ёки пластмасса билан қопланган қоғоз ва картон идишлар эса маҳсулотларни қуришдан, нам ўтишдан, газлардан сақлайди ва ҳоказо. Қоғоз картон буткасидан, уни турли моддаларга намиқтиргандан сўнг қоғоз шишалар, коробкалар, яшиқлар, стаканлар, банкалар ясалади. Сўнги пайтларда қуритилган сут солиш учун қуйма қоғоз бочкалар ишлатилмоқда. Бундай идишлар тобора ёғоч, металл ва шишадан ясалган идишлар ўрнини эгалламоқда. Айниқса қоғоз ва картондан ясалган идишлар сир берадиган моддалар билан тегишли равишда ишлаб чиқилганда озик – овқат маҳсулотларига бу моддалар таъсир етмайди. Картон идишлар кўп ҳолларда ёғоч яшиқлар ўрнини эгаллайди ва жуда кўп иморат ва бошқа нарсалар учун ишлатиладиган ёғочларни тежашга имкон беради.

Металл идишлар оқ тунука, темир прокат ва алюминийдан ясалади. Металлардан ясалган идишлар одатда ички идиш (консерва банкалари) ва ташқи идишлар (битонлар, систерналар) сифатида суюқ, маҳсулотларни сақлаш учун ишлатилади. Консерва банкалари тули катта – кичикликда бўлади. Кўпинча ҳажми 353,4 мл (диаметри 100 мм, баландлиги 45 мм) № 7 банкалар ишлатилади. Бу банкалар икки томони соф қалай билан қопланган юпқа пўлат ҳалталардан ясалади. Тунука идишларда ҳар қандай маҳсулотни ҳам, айниқса ўткир тузланган маҳсулотларни сақлаб бўлмайди. Металл зангламаслиги учун консерва банкларининг ички томонини Давлат санитария инспекцияси руҳсат етган маҳсул еластик пластмассали лак билан қопланади. Аммо у маҳсулотга ўтмаслиги ва унга бегона хид бермаслиги лозим. Консервалар узоқ муддат сақланганда банкани мустаҳкамлашда ишлатиладиган қалай идишдан маҳсулотга ўтиши мумкин. Маҳсулоти таркибига ўтган қалай миқдори 1 кг маҳсулотга 200 мг дан ошмаслиги зарур. Металл банкалар ташқи ва ички томони лакланган ва лакланмаган бўлиши

мумкин. Банкаларнинг ташқи томони силлиқ, текис бўлиши, ёрилган, букилган, тирналган ва занглаган жойи бўлмаслиги, устидаги лаки бузилмаган, бўлиши керак. Тунука банкалардаги консерваларни картон яшикларга солинади. Бу яшиклар уч қатлам қават-қават букланган картондан ясалган бўлиб, картон таркибида 10 % ли сульфат селлюлоза бўлади. Алюминийдан ясалган тубалар (ичига маҳсулот солинган алюминий гилофлар) нинг ички томони лак ёки полимер материаллари билан қопланади.

Шиша идишлар озиқ – овқат саноатининг кўпгина тармоқларида ишлатилади. Шиша идишлар шу жиҳатдан қимматлики, улардаги маҳсулот кўриниб туради, оксидланмайди, идиш эса маҳсулот билан реакцияга кирмайди. Бу идишлар турли ҳажмда ва шаклда бўлади. Шиша идишларни ювиш осон, улардан кўп марта такрор фойдаланиш мумкин. Шиша идишларнинг асосий камчилиги - уларнинг тезда синиши (бу эса шиша идишларни ишлатишда эҳтиёткорлик талаб қилади) ва маълум даражада салмоғининг оғирлигидир. Катта ҳажмдаги (25 л ва ундан ҳам катта) шиша идишларни ташқи томонидан бошқа идиш, масалан, тўқилган калава билан ҳимоя етилади. Шиша идишлар пўкак, полиетилен ва ёғочдан ясалган ва кейин мумланган пробкалар билан, шунингдек металл қопқоқчалар билан беркитилади. Шиша банкалар эса ҳалқасимон резина қатламли қопқоқга эга бўлади. Шиша идишлар тиниқ, тоза бўлиши, ички ва ташқи томонидан қавариқли, ғадир-будур ва учган жойи бўлмаслиги лозим. Шу билан бирга шиша идишларнинг бурчаклари ҳам текис, бутун корпуси ҳам текис, бутун корпуси ҳам бир текисда бўлиши, дўппайиб ёки ичкари кириб қолган жойлари бўлмаслиги, шиша ҳам бир текис қалинликда бўлиши керак.

Қоплар тўқимачилик идишлар қаторига киради. Қопларни ип, зиғирпоя, каноп, жун матоларидан ҳамда комбинациялаштирилган газмоллардан ишлатилади. Зиғирпоя ва ипдан, ҳамда комбинациялаштирилган матолардан қилинган қоплар ун, крупа, ғалла, дон солиш учун, жун ва канопдан ишланган қоплар эса шакар, канд солишда ишлатилади.

Канопдан ишланган қоп энг пишиқ қоп ҳисобланади. Жундан қилинган қоплар анча майин, лекин каноп қопга нисбатан чидамсизроқ бўлади. Шу билан бирга заҳ жойларда турадиган маҳсулотни намдан яхши сақлайди. Ишлатилишига қараб қоплар турли қалинликда ва катта-кичикликда бўлади.

Қоплар - кўп марталаб ишлатиладиган идишлардан тўқилади ва қопларнинг ҳолатига қараб беш категорияга бўлинади. Бу категориялар қопларнинг ямоқлари ва ямалган жойларининг сонига қараб белгиланади. Аммо барча категориялардаги қоплар тоза, қуруқ ва чиримаган бўлиши керак.

1 - категорияли қопларга саноатдан энди олинган янги қоплар ёки биринчи марта ишлатилаётган чет елдан келтирилган қоплар, шунингдек ишлатиладиган. Лекин ямоғи йўқ қоплар киради;

2 - категорияга – ямоғи учтадан кўп бўлган қоплар;

3 - солишни талаб қилмайдиган қоплар;

4 - категорияга ямоғи еттитадан кўп бўлмаган ёки шундан кўп ямоқ, талаб қилмайдиган қоплар;

5 - категорияга кўп ишлатилиши натижасида иплари бўшашиб қолган, ямоғи 12 тадан кўп бўлмаган ёки шунчадан кўп ямоқ талаб қилмайдиган қоплар киради. 12 тадан кўп ямоғи бор қоплар ташланди ва бошқа қопларга ямоқ солиш учун ишлатилади.

И ва ИИ категориядаги қопларда сортли унларнинг барча турлари, крупа ва шакар қанд маҳсулотлари ташилади. ИИИ категорияли қоплар ун ва крупа (гуруч, сут, манная крупа ва дуккакли донлардан ташқари) ҳамда турли темир йўл билан олиб борилганда шакар ва қанд ташиш учун ишлатилади. ИВ категория қопларда шу жойни ўзида истеъмол етиладиган жавдари ун, саноатда қайта ишлаш учун жўнатиладиган шакар ҳамда кепак ташилади. В категория қопларда савдо-сотик корхоналарига товар бериш мумкин эмас. Арктика, узоқ шимол ва чет раёнларда пишиқ ишланган бир қаватли қоплар ёки икки қаватли қоплар ишлатилади. Тўқимачилик матоларидан қилинган қоплар маҳсулотни намликдан, чангдан ҳамда омбор заракунандаларидан сақлаёлмайди, бироқ уларнинг афзал томони шундаки, маҳсулотга ҳаво кириб туришини ва газ алмашувини таъминлайди.

Тўқимачилик матоларидан ясалган идишлардан ташқари чиптадан тўқилган идишлар ҳам қўлланилади. Бу хил идишларга липа дарахтининг сувда ивигилган пўстлоғидан тўқилган чипта қоп ва ҳалталар киради. Чипта идишлар тўқима қопларга қараганда пишиқ бўлади ва нам йўганда ҳам ўзининг пишиқлигини йўқотмайди. Шу сабабли сабзавот, балиқ ва бошқа маҳсулотларни ташишда чипта қоплар ишлатилади.

Тўқилган идишлар - калава, сават ва бошқа тўқилган идишлар тол новдаларидан, қамишдан ва резги тахтачалардан тўқилади. Бу идишлар ҳаво кирадиган бўлади, одатда ҳар хил мева ва сабзавот ташиш учун ишлатилади.

Сўнгги вақтларда синтетик материаллар (полимерлар) дан ясалган қаттиқ идишлар кенг қўлланилмоқда. Бу идишлар анча йўнгил, ишланилиши осон ва синмайдиган бўлади. Полимерлардан ясалган қаттиқ идишлардан нам, газлар кўпинча ёғ ва мойлар ҳам ўтмайди, стерилизацияга чидамли бўлади, маҳсулотларни турли микроорганизмдан сақлайди, ташқи зарбларга ҳам чидамли бўлади. Полимер материалларидан ясалган идишлар ишлатилишига қараб турли шакл ва конструкцияда бўлиши мумкин.

Суюқ ва пастасимон маҳсулотлар солинадиган қаттиқ пакетлар парафинга намланган картон ёки полимер плёнкаси билан қопланган картондан ясалади. Парафинга намланган картоннинг камчилик томони шундаки, уни 40 - 45° дан юқори температурада қиздириб бўлмайди. Картон идиш полиетилен плёнкаси билан қопланганда эса у маҳсулотларга (мармелад ва томат маҳсулотларига) таъм беради. Бундан ташқари ёғ ва мойлар бу плёнкадан сингиб ўтади.

Парафинга сингдирилган ва полимер материаллари билан қопланган қаттиқ идишлар сут маҳсулотлари, мева шарбатлари солиш учун кенг равишда фойданилмоқда. Бу идишлар тўрт қиррали пирамида шаклида ишланган бўлиб, ёруғлик нурини ўтказмайди ва анча пишиқ бўлади.

Одатда маҳсулотга бевосита тегиб турадиган ўраш, жойлаш материалларига ташқи идишларга нисбатан анча кўп талаб кўйилади. Ўраш, жойлаш материалларига қуйидаги материаллар киради:

станиол - қалинлиги 0,008 - 0,012 мм бўлган қалай лента ёки қалай қоғоз тахтачалар;

алюминийдан ясалган фолга (зар қоғоз) - қалинлиги 0,012-0,004 мм бўлган ленталар;

пергамент (мой ва нам ўтказмайдиган юпка қоғоз), подпергамент, селлофан ва полиетилен материаллар.

Селлофан тиниқ ва ёруғлик нури таъсирига чидамли бўлади. Унинг камчилиги шундаки, ўзига кўп намни тортади. Масалан, омборда селлофанга ўралган ва таркибида кўп сув бор маҳсулот сақланганда селлофанни пупанак босади. Шу сабабли селлофан одатда кўп вақт сақланмайдиган маҳсулотларни ўраш, жойлаш учун ишлатилади. Бироқ шуни ҳам айтиш керакки, анча қуруқ маҳсулотларни (масалан, қуруқ мевалар) селлофанга ўралганда узоқ вақт сақлаш мумкин. Селлофаннинг фойдали хусусиятлари - уларнинг пишиқлиги, газ ўтказмаслиги, кислота ва ишқорлар таъсирига чидамлилиги ҳамда унга керакли маълумот ёзиш (босиш) мумкинлигидир. Селлофан вискозани сульфат кислотаси махсус равишда ишлаш ва сўнгра уни глицерин билан ювиш ҳамда қайта ишлаш натижасида ҳосил бўлади. Селлофаннинг қалинлиги 20 мк дан 50 мк гача бўлади. Селлофандан колбасага пўст ҳам ишлатилади. Айрим пайтларда рангли селлофан ҳам чиқарилади. Селлюлоза ефири (айсетил - селлюлоза) ўз хусусиятлари билан селлофанга ўхшаш материалдир, аммо унга нисбатан анча оз нам ўтказади. қалинлиги 15 мк бўлган ацетил селлюлоза механик пишиқлик жиҳатдан селлофандан қолишмайди.

Ўраш, материали сифатида ишлатиладиган полимерлардан энг кўп аҳамиятга эга бўлганлари полиетилен, поливинилхлорид ва полиамид материалларидир.

Полиетилен материаллари асосан ўраш, жойлаш материаллари сифатида қўлланилади. Бу материаллар юқори ҳамда паст босимларда ишлаб чиқарилади. Шу билан бирга юқори босимда ишланган полиетиленлар майин бўлади, аммо қиздирилганда 80° дан юқори температурага чидамайди. Паст босимда тайёрланган полиетилен эса қаттиқроқ бўлади, 130 - 180° температурада юмшайди. Полиетилен плёнкалар иссиқ дазмол босганда осонгина бир-бирига ёпишади, оз нам ўтказади, пишиқ ва еластик бўлади, аммо корбонат кислотаси билан ҳавони ўтказади. Нон, мева, сабзавот, ёғсизроқ балиқ маҳсулотларини ўраш учун ишлатилади. Юқори босим полиетиленидан колбасага пўст ҳам тайёрланади. Ёғ, мой ва ёғли маҳсулотларни ўраш учун полиетилен плёнкалари ярамайди, чунки унга ёғ сингади, сўнгра ҳаводаги кислород билан оксидланиб таҳир бўлиб қолади. Маҳсулотларни узоқ вақт сақлаш учун ҳам полиетилен ярамайди. Кўпинча полиетилен плёнкалар маҳсулотларга ёқимсиз кид беради. Турли шишалар, тублар ва флаконлар ясашда полиетилен кенг қўлланилмоқда.

Пропилен - тиниқ бир плёнка бўлиб, пишиқлиги, газ ва сув ўтказмаслиги жиҳатдан полиэтилендан юқори туради ва озиқ-овқат маҳсулотларини узоқ муддат сақлаш учун яхши ўраш материали сифатида ишлатилади. Пропиленнинг яхши томонлари шундан иборатки, у еластик, совуққа чидамли (60 гача чидайди), етарли даражада пишиқ бўлади, 120 -160 гача қизитилганда ҳам бузилмайди, бу эса озиқ-овқат маҳсулотларини стерилизасия этишга имкон беради. Консерва банкалари яшашда металл ўрнига ишлатилади. Полипропилендан ясалган ҳалталарда бевосита маҳсулотни қайнатиш ва қиздириш мумкин.

Поливинхлорид - шоҳсимон полимер материалларинг энг арзони бўлиб, овқат маҳсулотларини қуришидан ва нам тортишидан сақлайди. Бу материал мўзлатилган маҳсулотлар, турли ишимликлар ва зиравор қўшиб сиркаланган сабзавотни ўраш учун ишлатилади. Совет Иттифоқида поливинилхлорид плёнкалар балиқ саноатида сеълд балиқларини ўраш учун кенг равишта қўлланилмоқда.

Виниленихлорид ва хлорли винилдан таёрланган плёнкалар саран деб аталади. Саран билан маҳсулотни ҳаво кирмайдиган қилиб ўралса, ҳавони упаковка ичидан тортиб олса бўлади. Иссиқ ҳаво таъсири билан саран қисқаради. Маҳсулотлар солинган ҳалтани бир неча секунд қайнаб турган сувга солинади, натижада плёнка торайиб маҳсулотга жипс ёпишади (масалан, пишлок, музлатилган, сўйилган парранда). Айниқса сарандан ясалган ва герметик равишда ёпиладиган қоплар фойдаланиш учун яхшидир. Саран қоплардан ҳавони тортиб олиш мумкинлиги сабабли маҳсулотни сақлаш муддати 3-4 марта ошади.

Полиефирлар асосида ишланган плёнкалар озиқ-овқат маҳсулотлари, айниқса гўшт маҳсулотлари ўраш учун ишлатишда диққатга сазовордир. Бу полиефирлар икки атомга эга спиртли ва икки асосли кислоталарни конденсация этиш натижасида ҳосил бўлади. Бу плёнкалар лавсан номи билан юритилади ва чет елда кенг қўлланилади. Полиефир плёнкалари бошқа плёнкаларга қараганда анча пишиқ, ташқи зарбаларга чидамли, химиявий жиҳатдан турғун, шунингдек, бактерия ва пупанакка нисбатан ҳам чидамли бўлади. Лавсан таркиби бузилмаган ҳолда 150° гача қиздирилганда ҳам иссиққа чидайди, демак, унга ўралган маҳсулотни стерилизасия этиш мумкин бўлади. Физиологик жиҳатдан лавсан плёнкалари зарарсиз, ҳушбўй ҳидларни ўтказмайдиган бўлади, сув буғлари ва газни эса жуда оз миқдорда ўтказилади. АҚШ да лавсанни полиэтилен ва қоғоз билан аралаштириб бўтқа тайёрланади, ундан сут олиш учун шишалар ясалади.

Нейлондан ишланган полиамид плёнкалар айниқса ўзларининг пишиқлиги билан бошқа полимер материалларидан ажралиб туради. Ёғ ва мойлар таъсирага чидамли бўлганлиги туфайли озиқ-овқат саноатида шу маҳсулотларни ўраш учун ишлатилади. қуруқ маҳсулотларни полиамид плёнкаларига ўраш мақсадга мувофиқ эмас, чунки улардан сув буғлари ўтади ва маҳсулотни намликдан сақлай олмайди.

Комбинасиялаштирилган ўраш, жойлаш материаллари - сув буғлари ўтмайдиган моддалар - лак, парафин, битум ва мум билан ишланган материаллардир. Материалларни бу моддалар билан ишлаш қоғоз, картон, юпка металл плёнкаларидан кенг фойдаланишга имкон беради. Бу моддалар металлни зангламайдиган, қоғозни ивимайдиган қилади. Ўраш, жойлаш материалларига лак беришда кўпинча поливинилацетат ва саран еритмаларидан фойдаланилади.

Қоғоз ва картонни нам ўтмайдиган қилиш учун уларнинг бир ёки икки томонига парафин ёки мум суркалади. Битум билан ишланган қоғозга маҳсулот бевосита тегмайдиган қилиб ўралади. Бу қоғоздан нам ўтмайди.

Парафин билан ишланган қоғоз турли кондитер маҳсулотларини ўрашда кенг қўлланилади. Парафин суркалган қоғоз маълум даражада нам ўтказмайди, аммо қоғоз мўртлашиб синадиган бўлиб қолади. Баъзи пайтларда парафин ўрнига парафиннинг полизобутилен ва бошқа моддалар билан қотишмаси ишлатилади. Натижада парафинга қараганда еластик гупка ҳосил бўлади ва у қоғоз ҳамда металлдан ишланган ўраш, жойлаш материаллари сифатини яхшилади. Парафинполимер аралашмаси билан ишланган ҳалталарга солинган нон ва калбаса маҳсулотлари тезда қуримайди. Нам ўтмаслик хусусиятига эга бўлган баъзи аралашмалар масалан парафин, петролеум ва полизобутилен қотишмасини бевосита маҳсулотга (масалан пишлоққа) суркаб, унинг атрофида анча плёнкалар ҳосил хилса бўлади.

Таянч сўзлар:

Товар, меҳаник таъсир, чидамлик, сақлаш, ташқи, идиш, ички ва ташқи, банка, шиша, тўқилган, зарба, муддат, қоғоз, металл, полимер, яшиқлар, саватлар, тетра пакет, металл банкалар, пластмасса, контейнерлар, конлар, ҳалталар, металллар, каробка, бирлик, сув, буғ, иссиқлик, совуқлик, нам тортиш.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Товарларни ўраш, жойлаш, сақлаш ва ташишнинг назарий ва амалий аҳамиятлари.
2. Ўраш ва сақлаш идишларни классификацияси.
3. Ўраш ва сақлаш мақсадлари учун фойдаланиладиган материаллар.

Тавсия этилган адабиётлар

1. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари / И.А.Каримов. - Т: Ўзбекистон, 2009. - 56 б.
2. Мамлакатимизни модернизация қилиш ва янгилашни изчил давом эттириш - давр талаби. Президент Ислам Каримовнинг 2008 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2009 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган

Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси // Халқ сўзи, 2009 йил 14 феврал.

3. Каримов И.А. Энг асосий мезон - ҳаёт ҳақиқатини акс эттириш. Т.: Ўзбекистон, 2009. - 24 б.

4. Акимов И .У “Саноат ҳом ашёси ва материаллари товаршунослиги ” , Т. 1998 йил.

5. Николаева В.М. “Товароведение потребителских товаров” Москва 2001.

Хулоса

Товар ва хизматларни сертификатлаш ишлаб чиқарилган товарларни стандарт талабларига тўлиқ жавоб бериши ва уларни сифат кўрсаткичларини сертификатларга мослиги аниқланади. Бозор иқтисодиётининг асосий қонуни талаб ва таклиф бўлгани учун ҳар бир ишлаб чиқарилган товарга истеъмолчиларни қўйган (талаби) катта аҳамиятга эга. Шунинг учун товар ишлаб чиқарувчи корханаларга доимо янги таклиф берилади. Шу сабабли товарларнинг ва хизматларнинг сифат кўрсаткичлари доимо яхшиланиб уларнинг рақобатдошлиги ошиб боради. Шунинг учун ишлаб чиқариладиган товар ва хизматларнинг сифати ҳар томонлама таҳлил қилиниб уларнинг иқтисодий барқарорлиги чиқарилаётган маҳсулотни миқдори корxonанинг ишлаб чиқариш потенциалига фойдаланилаётган асосий ва қўшимча ҳом ашёларни сифатига ишчи хизматчиларни билими ва эътиқодига боғлиқ. Товар ва хизматларни сифатини бошқариш янги ассортиментдаги маҳсулотларни яратиш янги техника ва технологияларни ишлаб чиқаришга улардан унумли фойдаланишга асосий омиллар. Товарлар ва хизматларни сифати унинг маълум эҳтиёжларини қондириш учун яроқлигини белгилаб берадиган хусусиятлар йиғиндисидир. Сифат масаласи ишлаб чиқариш фаолиятининг барча жиҳатларини қамраб олади. Бу меҳнат ва моддий ресурсларни тежаш, экспорт имкониятларини ошириш жамият эҳтиёжларини яхшироқ ва тўлароқ қондириш бўйича олиб бориладиган кўп қамровли юқори сифат кўрсаткичларига эга бўлган вазифа кўникмаларни бажариш демакдир. Шунинг учун ишлаб чиқаришда товарлар ва хизматларни сифатини бошқариш бутун ишлаб чиқариш механизмини, моддий ва номоддий рағбатлантиришни бутун ситемасини ишчи хизматчиларни инженер-техник ходимларни куч ғайратини маҳорати ва билимларини товарлар ва хизматларни сифат кўрсаткичларни оширишига қаратилиши зарур.

Ўзбекистон Республикасида меҳнат, ҳом-ашё ёқилғи ва энергетик ресурслари етарли нутқи. Асосий фондларимиз ишлабчиқарилаётган маҳсулотлар ҳажмидан катта шу сабабли ҳамма жойда ва ҳар ишда тежамкор бўлиш, жамоат ва шахсий мулкка омилкорлик билан ёндашиш ихтиёримизда бўлган инсониятнинг қўли ва ақли заковати билан бўёнёнд этилган халқ бойликларининг ҳаммасидан моҳирона тўла тўқис ва оқилона фойдаланиш иқтисодий сёсатимизни ўзаги бўлиб қолмоғи зарур. Барча ишчиларимизни сифати ва самарадорлигини оширишни таъминлаш учун ҳам халқ

хўжалигини ҳамма тармоқларида ҳозирги давр фан техникасининг илғор ютуқларидан фойдаланиш зарур.